

UDK - 06.055.2 (497.11)
YU ISSN 03507262

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА XXXV

ЧАЧАК
2005

ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XXXV

COLLECTION
OF WORKS OF THE
NATIONAL MUSEUM
XXXV

RECUEIL
DES TRAVAUX DU
MUSÉE NATIONAL
XXXV

Редакциони одбор

др Милоје ВАСИЋ, др Ивица ТОДОРОВИЋ,
Невенка БОЈОВИЋ, Делфина РАЈИЋ,
Лидија НИКИТОВИЋ, Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

Уредник

Делфина РАЈИЋ, директор

Оснивач и први уредник

Милован ВУЛОВИЋ

Ликовно-графички уредник

и компјутерски слог

Светлана ЏИДА

Лектор и коректор

мр Маријана МАТОВИЋ

Превод на енглески језик

Весна КОВАЧЕВИЋ

Превод на француски језик

Елизабет ЈОВАНОВИЋ - МИЉАКОВИЋ

Фотографија на предњој корици

(Св. Тројица, ризница, крст)

Саша САВОВИЋ

Издавач

НАРОДНИ МУЗЕЈ

Цара Душана 1, ЧАЧАК

www: sacakmuzej.org.yu

e-mail: camuzej@eunet.yu

Штампа

“ГРАФИЧКИ ЦЕНТАР” - Чачак

Тираж

600

САДРЖАЈ	Биљана ЧКОЊЕВИЋ ФОСИЛНЕ ФЛОРЕ ИЗ ЈЕЗЕРСКИХ ТВОРЕВИНА СЕВЕРОЗАПАДНО ОД ЧАЧКА	11
	Катарина ДМИТРОВИЋ РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА ХУМКЕ НА ЛОКАЛИТЕТУ СУВА ЧЕСМА У ЛУЧАНИМА	35
	Делфина РАЈИЋ, Милош ТИМОТИЈЕВИЋ МАНАСТИР СВ. ТРОЈИЦА ПОД ОВЧАРОМ	51
	Иван КЛЕУТ ПРИМЕР ВОЈНЕ АРХИТЕКТУРЕ У ЧАЧКУ ИЗ ОПУСА ДРАГУТИНА ЂОРЂЕВИЋА	65
	Маре ЈАНАКОВА О ИСТОРИЈИ И АРХИТЕКТУРИ ЗГРАДЕ ГИМНАЗИЈЕ У ЧАЧКУ	73
	Ђурђија БОРОВЊАК ЗГРАДА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ „КРАЉ АЛЕКСАНДАР I” У ГОРЊЕМ МИЛАНОВЦУ	85
	Марија ДРЉЕВИЋ АРХИТЕКТУРА ДВА ЗНАЧАЈНА ЈАВНА ЗДАЊА ЧАЧКА С КРАЈА ЧЕТВРТЕ ДЕЦЕНИЈЕ XX ВЕКА - ПОШТА И ЖЕЛЕЗНИЧКА СТАНИЦА	95
	Драгољуб М. ВУЈОВИЋ ХАЈДУЦИ ЈЕВЂОВИЋИ ИЗ ДУБРАВЕ	109
	Горан ЏОКОВИЋ НАРОДНА ПРЕДАЊА О ХАЈДУКУ ИСИДОРУ БАЈИЋУ	139
	Душанка МАРИЧИЋ ЗАОСТАВШТИНА ВОЈВОДЕ СТЕПЕ СТЕПАНОВИЋА У ВОЈНОМ МУЗЕЈУ У БЕОГРАДУ	153

Богдан ТРИФУНОВИЋ ОГЛАШАВАЊЕ И РЕКЛАМА У ЧАЧАНСКОЈ ПЕРИОДИЦИ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	161
Радован М. МАРИНКОВИЋ ПРОТОКОЛИ УМРЛИХ О СТРАДАЊУ ЧАЧАНА 1941. ГОДИНЕ	185
Горан ДАВИДОВИЋ, Милош ТИМОТИЈЕВИЋ ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ - СУПРОТСТАВЉЕНА ТУМАЧЕЊА	199
Др Илија ПОПОВИЋ, Др Светислав Љ. МАРКОВИЋ ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ ОПШТИНЕ ЧАЧАК У ПЕРИОДУ ОД 1948. ДО 2002. ГОДИНЕ	249
Мр Маријана МАТОВИЋ ЛЕГАТИ (БИБЛИОТЕКЕ ЦЕЛИНЕ) И ЛИЧНЕ БИБЛИОТЕКЕ У ЧАЧКУ : СРПСКО ЗАДУЖБИНАРСКО НАСЛЕЂЕ	275
Ивана ЋИРЈАКОВИЋ КОЛЕКЦИЈА ПЛЕТЕНИХ ПРЕДМЕТА ЕТНОЛОШКОГ ОДЕЉЕЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ	333
Снежана ШАПОЊИЋ-АШАНИН МАГИЈСКИ ЕЛЕМЕНТИ У ИЗБОРУ МЕСТА И ГРАДЊИ КУЋЕ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА	351
Александра БАБИЋ ИЗЛОЖБЕНА ДЕЛАТНОСТ АРХЕОЛОШКОГ ОДЕЉЕЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ 1952 - 2006.	373
Делфина РАЈИЋ ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У 2005. ГОДИНИ	385

CONTENTS	Biljana CKONJEVIC FOSSIL FLORA FROM LAKE FORMS NORTH - WEST OF CACAK	11
	Katarina DMITROVIC RESULTS OF MOUND RESEARCH ON THE LOCALITY SUVA CESMA IN LUCANI	35
	Delfina RAJIC-Milos TIMOTIJEVIC THE MONASTERY SV. TROJICE BELOW OVCAR	51
	Ivan KLEUT AN EXAMPLE OF MILITARY ARCHITECTURE IN DRAGUTIN DJORDJEVIC'S OPUS	65
	Mare JANAKOVA GIMNAZIJA - SECONDARY SCHOOL BUILDING IN CACAK- HISTORY AND ARCHITECTURE	73
	Djurdjija BOROVNJAK BUILDING OF PRIMARY SCHOOL 'KING ALEXANDER I' (KRALJ ALEKSANDAR I) IN GORNJI MILANOVAC	85
	Marija DRLJEVIC ARCHITECTURE OF TWO SIGNIFICANT PUBLIC BUILDINGS IN CACAK FROM THE FOURTH DECADE OF XX CENTURY - POST OFFICE AND RAILWAY STATION	95
	Dragoljub M. VUJOVIC THE JEVDJOVIC OUTLAWS FROM DUBRAVA	109
	Goran DZOKOVIC FOLK LEGENDS ABOUT OUTLAW ISIDOR BAJIC	139
	Dusanka MARICIC LEGACY OF DUKE STEPA STEPANOVIC IN MILITARY MUSEUM IN BELGRADE	153

Bogdan TRIFUNOVIC ADVERTISING AND ADVERTISEMENTS IN CACAK PERIODICALS UP TO THE FIRST WORLD WAR	161
Radovan M MARINKOVIC DEATH PROTOCOLS ABOUT HARDSHIPS OF CITIZENS OF CACAK IN 1941	185
Goran DAVIDOVIC-Milos TIMOTIJEVIC SECOND WORLD WAR IN CACAK REGION – OPPOSED OPINIONS	199
Dr Ilija POPOVIC - Dr Svetislav Lj. MARKOVIC DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF MUNICIPALITY CACAK IN THE PERIOD FROM 1948 TO 2002	249
Marijana MATOVIC PRIVATE LIBRARIES – LEGATES IN CACAK - SERBIAN CHARITABLE FOUNDATION HERITAGE	275
Ivana CIRJAKOVIC COLLECTION OF BASKET WEAVING OF ETHNOLOGY DEPARTMENT OF THE NATIONAL MUSEUM IN CACAK	333
Snezana SAPONJIC-ASANIN MAGIC ELEMENTS IN CHOOSING A PLACE AND HOUSE BUILDING IN CACAK REGION	351
Aleksandra BABIC EXHIBITION ACTIVITY OF ARCHEOLOGY DEPARTMENT OF NATIONAL MUSEUM IN CACAK (1952-2006)	373
Delfina RAJIC REPORT ON THE NATIONAL MUSEUM ACTIVITIES IN 2005	385

TABLE DES MATIÈRES	Biljana KONJEVIC LA FLORE FOSSILE PROVENANT DES CRÉATIONS LACUSTRES AU NORD-OUEST DE CACAK	11
	Katarina DMITROVIC LES RÉSULTATS DES RECHERCHES À LA LOCALITÉ SUVA CESMA À LUCANI	35
	Delfina RAJIC-Milos TIMOTIJEVIC LE MONASTÈRE SAINTE-TRINITÉ AU PIED DE L'OVCAR	51
	Ivan KLEUT EXEMPLE D'ARCHITECTURE MILITAIRE CHEZ NOUS DANS L'OPUS DE DRAGUTIN DORDEVIC	65
	Mare JANAKOVA À PROPOS DE L'HISTOIRE ET DE L'ARCHITECTURE DU BÂTIMENT DU LYCÉE DE CACAK	73
	Durdija BOROVNJAK LE BÂTIMENT DE L'ÉCOLE PRIMAIRE ET DU COLLÈGE „ROI ALEXANDRE I” À GORNJI MILANOVAC	85
	Marija DRLJEVIC L'ARCHITECTURE DE DEUX IMPORTANTS ÉDIFICES PUBLICS DE CACAK DATANT DE LA FIN DE LA QUATRIÈME DÉCENNIE DU VINGTIÈME SIÈCLE - LA POSTE ET LA GARE	95
	Dragoljub M. VUJOVIC LES HAÏDOUKS JEVDOVIC DE DUBRAVA	109
	Goran DJOKOVIC LES TRADITIONS NATIONALES À PROPOS DU HAÏDOUK ISIDOR BAJIC	139

Dusanka MARICIC LA SUCCESSION DU MARÉCHAL STEPA STEPANOVIC AU MUSÉE DE L'ARMÉE À BELGRADE	151
Bogdan TRIFUNOVIC L'AFFICHAGE ET LA PUBLICITÉ DANS LA PÉRIODIQUE DE CACAK JUSQU'À LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE	161
Radovan M. MARINKOVIC LES PROTOCOLES DE DÉCÈS. À PROPOS DES CITOYENS DE CACAK AYANT PÉRI EN 1941.	185
Goran DAVIDOVIC-Milos TIMOTIJEVIC LA DEUXIÈME GUERRE MONDIALE DANS LA RÉGION DE CACAK – INTERPRÉTATIONS EN CONFRONTATION	199
Marijana MATOVIC BIBLIOTHÈQUES PARTICULIÈRES – LEGS À CACAK : L'HÉRITAGE DE LA FONDATION SERBE	275
Ivana CIRJAKOVIC LA COLLECTION D'OBJETS TRESSÉS DE LA SECTION ETHNOLOGIQUE DU MUSÉE NATIONAL DE CACAK	333
Snezana SAPONJIC-ASANIN LES ÉLÉMENTS DE MAGIE DANS LA CULTURE D'HABITATION DE LA RÉGION DE CACAK	351
Aleksandra BABIC L'ACTIVITÉ D'EXPOSITION DE LA SECTION ARCHÉOLOGIQUE DU MUSÉE NATIONAL À CACAK (1952-2006)	373
Delfina RAJIC EXPOSÉ SUR LE TRAVAIL DU MUSÉE NATIONAL DURANT L'ANNÉE 2005	385

Биљана
ЧКОЊЕВИЋ

ФОСИЛНЕ ФЛОРЕ ИЗ ЈЕЗЕРСКИХ ТВОРЕВИНА СЕВЕРОЗАПАДНО ОД ЧАЧКА

UDK: 56(497.11)(047.31)

АПСТРАКТ: Овај рад из области палеонтологије има за циљ упознавање са методама рада са фосилном флором (детерминација прикупљеног биљног материјала на локацији Каменица, Плана, Јанчићи, Љубић), реконструкцију палеоеколошких и палеоклиматских услова на основу фосилних биљних заједница.

Палеофлора са наведених локалитета сакупљана је у пролеће-лето 2003. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: палеоекологија, палеоклима, фосилна флора, олигоцен, миоцен, неоген

Географски положај

У овом делу западне Србије налази се више неогених језерских басена, тј. тектонских потолина које су почеле да се формирају крајем олигоцена и током миоцена. Њихово пружање је углавном динарско (северозапад-југоисток), али од тога има и локалних одступања, нарочито када су формиран на крутој подлози од серпентинских стена (нпр. на падинама Златибора, Маљена и др.) (П. Стевановић, 1977). Величина басена варира од веома издужених и пространих до уских, малих и изолованих оаза.

Геолошка грађа истраживаног терена

Локалитети са фосилном флором (село Каменица, корито реке Плане, Јанчићи и Љубић - Ракова) који су приказани у овом раду припадају изолованим језерским басенима западне Србије.

Чачанско-краљевачки басен

Највећи је у ужој Србији, а простире се од Чачка на западу до Врњачке Бање на истоку и захвата површину од око 1000 km². Са севера је ограничен планинама Вујном и Рожњем, док га са југозапада планина Јелица раздваја од драгачевског басена. Са запада је ограничен добрињским и пожешким басеном.

Као и већина неогених језерских басена из претходно наведеног излагања, и овај басен се пружа у правцу северозапад-југоисток. По геотектонском положају припада зони унутрашњих Динарида, а постао је раседањем дуж неколико дубинских раседа и многих радијалних и уздужних, који су се обнављали више пута у току седиментације. Као већи седиментациони простор егзистирао је чачанско-краљевачки басен, у времену од доњег до горњег миоцена.

Испитивано подручје на ОГК лист Чачак, 1: 100 000 (Брковић и др., 1978) изграђују палеозојски метаморфити, ултрамафити, стене мезозојског комплекса, седименти неогена и вулканити.

Неогени седименти имају највеће распрострањење. Откривени су у чачанском, добрињском, пожешком, драгачевском и још неколико мањих изолованих басена, којима припада и прањански басен.

Доњи миоцен

Доњи миоцен почиње конгломератима преко којих леже пешчари и глинци, затим лапорци и кречњаци. На северним падинама Јелице већи део доњомиоценских творевина има вулканогено-седиментни карактер и показује наизменично смењивање туфова и туфита са пешчарима и лапорцима.

Тортон - доњи сармат лежи дискордантно преко старијих стена (у чачанском и пожешком басену преко доњег миоцена, а у драгачевском, добрињском и другим мањим басенима преко мезозојских творевина). Јединица почиње конгломератима, преко њих леже пелити и псамити, који у чачанском басену имају најбоље изражене турбидитске карактеристике.

Горњи миоцен

Горњи миоцен је развијен у већим и мањим басенима у свим подручјима ОГК листа Чачак. Представљен је кластичним седиментима који преко тортон - доњег сармата леже конкордантно, а преко мезозојских творевина дискордантно.

Терцијарна вулканска активност обележена је изливањем кварцлатитско-латитских лава у наизменичном смењивању са пирокластичним материјалом. Старост кварцлатитских ерупција вероватно је горњомиоценска. Ове стене немају велико пространство, а најбоље су откривене на североисточном делу листа, где представљају северозападни обод жежевичког вулканогеног подручја (П. Стевановић, Геологија Србије, 1977).

Први подаци о неогену чачанско-краљевачког басена су с краја прошлог и почетка овог века (Ј. Жујовић, 1893; П. Павловић, 1902 и др.), али интензивнија истраживања везана за угаљ или израду основне геолошке карте почињу тек око 1950. године (М. Луковић, 1950; Б. Ђирић, 1958 и др.). Испитују се различити проблеми: палеонтолошки, стратиграфски, тектонски, рударско-геолошки, економско-геолошки, вулканолошки и др. Најобимнија истраживања извршили су сарадници „Геозавода” (Београд), у коме се налази и највише података,

објављених или необјављених (М. Новковић, 1966/1967, 1974; Р. Поповић, М. Новковић, 1966/1967а).

У неогеним седиментима издвојене су три различите серије (Р. Поповић, М. Новковић, 1966/1967):

- слатководни еквиваленти „бурдигал-хелвета”
- еквиваленти „тортона” - „доњег сармата”
- панонска серија.

„Бурдигал хелветска серија”, касније названа „доњеомиоценска серија” (М. Новковић, 1974), лежи трансгресивно преко старије подлоге. На површини је откривена само у ободним деловима басена, у виду узаног појаса до 1 km ширине. Серија је састављена од конгломерата, пешчара, слатководних кречњака са хелицидама, битуминозних шкриљаца и песковитих глинаца са прослојцима мрког угља. Одредба старости заснована је на фосилној флори, суперпозицији слојева и поређењу са алексиначким и крушевачким Поморављем (Р. Поповић, М. Новковић, 1966/1967а; М. Новковић, 1974. и др.).

„Тортонско-доњеомиоценска серија” лежи трансгресивно, али конкордантно, преко „бурдигал-хелвета” и чини базу „панонско-понтској” угљоносној серији. Састављена је од конгломерата, банковитих пешчара, песковитих лапораца, лапоровитих глина, туfoва и туфита (Д. Стангачиловић, 1964). Због честе, ритмичке смене литолошких чланова, серија има „флишолики” изглед. Откривена је такође у ободним деловима басена, како у северној, тако и у јужној половини. Одредба старости извршена је углавном на основу сисарских остатака (Ж. Петронијевић, 1956; М. Б. Павловић, 1960), флоре (Н. Пангић, Т. Вујисић, 1958) и риба (Ј. Анђелковић, 1970).

„Панонска серија”, касније названа „панонско-понтска” (М. Новковић, 1974), лежи конкордантно преко доњосарматске серије. Простире се више у централном делу котлине, како северно, тако и јужно од Западне Мораве, од Чачка до Краљева. Серија је велике дебљине и различитог литолошког састава (лапорци, глинци, лапоровите глине, трошни пешчари и пескови). У вишим деловима су песковите глине и пескови који, према ауторима горе наведене поделе (Р. Поповић, М. Новковић, 1966/1967а), једним делом припадају понту. У горњем делу „панонске” серије јављају се и кречњаци, затим угаљ (два нивоа), боље развијен у северном него у јужном делу басена.

Простори који се данас издвајају као мањи басени (пожешки, драгачевски, добрињски и прањански), представљају, у ствари, делове некадашњег великог језера чачанско-краљевачког басена који су, у зависности од тектонике, били у одређеном временском периоду међусобно везани. Каснијим тектонским покретима и дисекцијом ови су басени раздвојени. Велика сличност или, чак, истоветност појединих седимената у овим просторима иде у прилог оваквом схватању.

Прањански басен

Као део некадашњег чачанско-краљевачког басена, на данашњој северо-западној граници басена налази се прањански басен. Заузима површину од 45 km² и издужен је правцем исток-запад. Са југоистока ограничен падицама Маљена и Суворора, уоквирен перидотитско-серпентинским масивом са северне стране, дијабаз-ројачком формацијом и тријасом са јужне стране, настао је спуштањем дуж већег броја раседа по ободу котлине.

(П. Стевановић, Геологија Србије, 1977). Прањански неоген је веома слабо проучен, тако да о њему, осим неколико врста фосилних биљака и остатака риба из локалитета у кориту речице Плана код моста (Ј. Анђелковић, 1970), готово и нема довољно публикованих података. Утврђено је да се у неогену прањанског басена могу издвојити три хоризонта, углавном на основу промене у литолошком саставу.

Најстарији хоризонт откривен је у крајњем западном делу котлине (село Каменица, источни крај). У кориту реке, узводно од моста на путу Каменица-Прањани, откривени су добро цементовани конгломерати и брече, непосредно изнад ободних перидотитско-серпентинских стена. Преко њих лежи серија у којој је запажено наизменично смењивање компактних пешчара, конгломерата и листатих и табличастих сивих лапораца, у којима се налазе лепо очувани остаци фосилних биљака.

Други хоризонт је „шарена серија”, од око 100 m дебљине. Серија је добро откривена у усеку пута који води од моста ка сеоском дому у Прањанима, а затим знатно даље, и уз северни обод басена на Воденичком брду; непосредни контакт са слојевима претходног хоризонта није запажен. У саставу другог хоризонта наизменично учествују разнобојни, најчешће зеленкасти трошни пешчари и пескови, са ретким прослојцима шљунка и конгломерата, мале дебљине, а затим, танки прослојци доломитичног слатководног кречњака, зелених и мрких (компактних и трошних) глинаца, као и један прослојак туфита.

Трећи хоризонт чине табличасти и плочасти сиви, сивозелени лапорци и глинци, местимично и листаста сива лапорца. Откривени су на много места, а најбоље дуж асфалтног пута кроз село, близу сеоског дома. Из овог хоризонта, на десној обали речице Плана, код моста на путу Прањани-Чачак, потичу остаци фосилних риба (*Lepidocottus brevis*, Ag; *Alosa aff. nordmani* Ant; *Clupea sp.*) и flore (*Pinus tadaeiformis* UNG., HEER, *Myrica hackaeifolia* UNG. и неколико плодова од *Royen* i *Palaeolobium*), (Ј. Анђелковић, 1970). Коритом Плана, узводно од поменутог моста, налази се на ниже делове трећег хоризонта. Испод сивих лапораца запајају се, најпре, ретки танки прослојци светлосивих, ситнозрних и средњезрних пешчара, а затим и ситнозрних конгломерата.

Насlage прањанског језерског неогена привремено су, на основу риба и биљака из највиших хоризоната у целој серији, уврћене у средњи миоцен, „хелвет” (Ј. Анђелковић, 1970). Према томе, прва два хоризонта припадала би доњем миоцену.

Добрињско-јежевички басен

Издужени појас (који не оставља утисак басена или котлине јер је на истој висини као и старији ободни терен) протеже се од села Рошци на Каблару, преко Горње и Доње Добриње, до села Велика Јежевица (В. Ласкарев, 1937; М. Пашић, 1957; Д. Шкерљ, 1960; Б. Милаковић, 1961). Његов обод чине палеозојски шкриљци, тријаски кречњаци, дијабаз-ројначка формација и горњокредне творевине. Терен је испресецаан многобројним уздужним и попречним раседима, услед чега је отежано утврђивање суперпозиције седимената. Најновијим истраживањима (П. Стевановић, 1971-1975) дошло се до закључка да се по суперпозицији могу разликовати пет седиментационих целина или циклуса:

- црвена серија, само на источном ободу
- плочасти кречњаци
- конгломерати, лапорци, угљевите и угљоносне глине
- конгломерати, песковите глине, песак
- пескови и шљунак јежевичке Метаљке.

Значајне податке о геолошкој грађи и старости добрињско-јежевичког басена садржи тумач и карта листа Чачак (ОГК 1:100 000, М. Брковић и др., 1978). Као најстарије творевине издвојени су базални конгломерати, изнад којих се налазе пешчари, кречњаци и лапорци. Старост ових творевина одређена је као доњемииоценска. Изнад доњемииоценских седимената дискордантно налажу творевине „тортона”, које су у нижим деловима представљене конгломератима изнад којих леже пешчари, лапорци и кречњаци. Завршни члан терцијарних творевина овог басена сврстан је у горњи миоцен. Из овог дела серије (нижи део чине лапоровити кречњаци, а виши сиве глине и слабевезани крупнозрни пешчари, док завршни део серије чине шљункови) потиче слатководна фауна *Congeria ornithopsis*, *Congeria neumayeri*, *Prososthenia žujović*, *Brotia* i *Melanopsis*. На основу ове фауне закључено је, сагласно ондашњем схватању о старости конгеријске фауне овог типа, да су у питању слатководни еквиваленти панона.

Поред горе приказане фауне мекушаца из добрињско-јежевичког басена, познати су и налази полена и спора (Б. Милаковић, 1961) из угљеног слоја у Папратишкој реци код села Папратне. На основу анализе палиноспектра, угљоносу серију Папратишке реке Б. Милаковић узима као миоценску у ужем смислу, са могућношћу да ове наслаге припадају нижим нивоима средњег миоцена. Бели лапорци са макрофлором налазе се у вишим деловима серије са угљем.

Приказ палеофлористичког материјала

Увод

На више места у северозападном делу чачанско-краљевачког, прањанског и добрињског басена од раније су познати налази фосилних биљака. Током дугогодишњих теренских радова, биљни остаци нису детаљније проучавани, већ је регистрована само њихова појава у оквиру листова ОГК или само као напомена у текстовима аутора који су приказивали геологију.

Везано за локалитете које је Биљана Чкоњевић (у даљем тексту: аутор) проучавала, детерминације фосилних биљака могу се наћи у радовима:

Анђелковић, Јелена, 1970.

- На локацији у десној обали реке Плане, код моста на путу Прањани-Чачак, одредила је у листовима сивим лапорцима следеће фосилне рибе: *Lepidocottus brevis*, Ag., *Alosa aff. nordmani* Ant., *Clupea sp.* и флоре *Pinus tadaeformis* UNG., HEER, *Myrica hackaefolia* UNG. и неколико плодова.
- У насељу Љубић, северно од Чачка, са леве стране пута Чачак-Ракова из листовима сивих глиновитих лапораца одредила је следеће фосилне рибе: *Leuciscus medius* REUUS, *Chondrostoma elongata* KRAAMB.
- У селу Прањанима, северозападно од Чачка, у потоку испод моста на реци Плани, у листовима глиновитим лапорцима одредила је следеће врсте фосилних риба: *Alosa aff. nordmani* ANTIPA, *Lepidocottus brevis* (Ag.), *Clupea sp.*

Михајловић, Ђорђе, 1980.

- У усеку пута који води од Чачка за Гојну Гору, из белих лапораца у Јанчићима, северно од коте 824, одређени су следећи биљни облици: *Libocedrus salicornioides* (UNG.) HEER, *Glyptostrobus europaeus* (BRONG.) HEER, *Pinus tadaeformis* (UNG.) HEER, *Pinus hepios* (UNG.) HEER, *Castanea atavia* UNG., *Quercus drymeja* UNG., *Quercus mediterranea* UNG., *Quercus sp.*, *Fagus sp.*, *Myrica lignitum* (UNG.) SAP., *Myrica (Comptonia) dryandroides* UNG., „*Banksia*” *katzeri* Engelhardt, „*Lepotomeria*” *flexuosa* Ett., *Grevillea haeringiana* Ett., *Royena eubaea* UNG., „*Ficus*” *sagoriana* Ett., *Cinnamotum scheuchzeri* (HEER) Frenztz., *Aristolashia nogradensis* Andr., „*Sophora*” *europaea* UNG., *Robinia regeli* HEER, „*Cassia*” *mucronata* Ett., „*Dalbergia*” *podocarpa* UNG., *Podogonium knorri* HEER, „*Leguminosites*” *tschudi* HEER, *Celastrus protogaeus* Ett., *Carpolithes sp.* (плод), *Dicotyledonae div. gen. et sp. indet.*, *Monocotyledonae div. gen. et sp. indet.*

Михајловић, Ђорђе, 1995.

- У кориту реке Плане, испод моста на путу Прањани-Каменица, одређени су следећи остаци фосилне флоре: *Glyptostrobus europaeus*, *Pinus tedaiformis*, *Cinnamotum scheuchzeri*, *Ephedrites sotskianus*.
- У селу Каменица, узводно од моста на реци Каменици, одређени су следећи остаци фосилне флоре: *Pinus sp.*, *Tetraclinis salicornioides*, *Sequoia couttsiae*, *Cryptomeria sp.*, *Doliostrobus sp.*

Брковић, Милена (у оквиру дипломског рада,
под руководством проф. Н. Пантића),

- На профилу у Љубићу, северно од Чачка, одредила је следеће остатке фосилне флоре: *Pinus tedaiformis* (UNG.) HEER, *Quercus drymeja* UNG., *Castanea atavia* UNG., *Ulmus sp.* (плод), *Laurus princeps* HEER., *Cinnamotum scheuchzeri* HEER, *Carpolites sp.* (плод), *Leguminocites sp.*
- У Прањанима, на профилу у реци Плани, одредила је следеће остатке фосилне флоре: *Pinus tedaiformis* (UNG.) HEER, *Myrica hakcaefolia* UNG., *Leguminocites sp.*, *Royen graoca* UNG. (плод), *Palaeolobium haeringianum* UNG. (плод).

Поред горе наведених, постоји још један рад „Фосилна флора из неогених наслага код Пријевора (западно од Чачка)” аутора Н. Пантића, Т. Вујисића, 1958. У фосилоносној локалности из Бјелоушког потока одређене су следеће врсте и родови: *Sequoia langsborfi* (BRONG.) HEER, *Pinus tedaiformis* (UNG.), *Fagus ferruginea* Ait. var. *miocenica* NATH., *Salix sp.*, *Zelkova unger* (Ett.) Kov., *Laurus sp.*, *Podogonium knorri* HEER, *Acer sp.*, *Monocotyledonae gen. et sp. indet.*

Аутор је обишао овај локалитет, али, будући да није доступан истраживању, није успео да сакупи остатке фосилне флоре.

Остаци фосилне флоре, приказане у овом раду, потичу из неколико локалитета:

1. Село Каменица (усек пута, узводно од моста на реци Каменици)
2. Корито реке Плане (испод моста, на путу Прањани - Каменица)
3. Село Јанчићи (усек пута Чачак - Гојна Гора)
4. Љубић-насеље (северно од Чачка, са леве стране пута Чачак - Ракова)
5. Бјелоушки поток - Пријевор

Локалитет Каменица

Биљни остаци из овог локалитета очувани су у тамносивим чврстим лапорцима. Због лоше цепљивости, лисни отисци су у већини случајева оштећени и релативно је мали број целих листова. Обод листова је углавном видљив, нерватура добро очувана, боја лисних отисака је од тамносиве до тамнобраон боје. На појединим лисним отисцима примећују се конкреције од оксида гвожђа. Поред листова, пронађени су остаци семења и бројне гранчице.

Одређени су следећи облици:

	број примерака
<i>Pinus tetaeformis</i> (UNGER) HEER	5
<i>Pinus hepios</i> (UNGER) HEER	10
<i>Glyptostrobus europaeus</i> (BROGNIART) UNGER	6
<i>Sequoia couttsiae</i> HEER	3
<i>Laurophyllum pseudoprinceps</i> WEYLAND ET KILPPER	1
<i>Laurophyllum heeri</i> (ETTINGSHAUSEN), NEMEJC ET KNOBLOCH	2
<i>Lauracea</i> gen. et sp. indent.	2
<i>Daphnogene polymorpha</i> (AL. BRAUN) ETTINGSHAUSEN	
<i>forma bilinica</i> (UNGER) SITAR & KVAČEK	2
<i>Daphnogene</i> sp.	2
<i>Myrica</i> sp. 2.	2
<i>Alnus gaudinii</i> (HEER) Knobloch & Kvaček	1
<i>Betulaceae</i> gen. et sp. indent	1
<i>Dicotylophyllum</i> sp. 1.	1
<i>Dicotylophyllum</i> sp. 2.	1
<i>Dicotylophyllum</i> sp. 3.	1
<i>Dicotylophyllum</i> sp. 6.	1
<i>Dicotylophyllum</i> sp. 7.	1
<i>Dicotylophyllum</i> sp. 8.	3
<i>Sabal major</i> UNG.	1
<i>Sabal</i> sp.	1
<i>Monocotyledonae</i> gen et sp. indent	1

Локалитет Корито реке Плане

У селу Прањанима, северозападно од Чачка, у кориту реке Плане испод моста на путу Прањани – Каменица, откривен је профил на дужини од 15 m, висине око 5 m, на коме се смењују табличасти лапорци сиве и сивожуте боје са прослојцима глиновитих лапораца. У сивим табличастим лапорцима овог профила аутор је детерминисао следеће фосилне биљне врсте и остатке фосилних риба.

Одређени су следећи облици фосилне флоре :

	број примерака
<i>Pinus hepios</i> (UNGER) HEER	3
<i>Pinus</i> sp.	1
<i>Glyptostrobus europaeus</i> (BROGNIART) UNGER	2
<i>Daphnogene</i> sp.	2
<i>Zelkova zelkovifolia</i> (UNGER) BUŽEK & KOTLABA	1
<i>Myrica lignitum</i> (UNGER) SAPORTA	1
<i>Myrica</i> sp. 1.	1
„ <i>Colutea</i> ” <i>macropylla</i> HEER	1
<i>Nyssa ornithobroma</i> UNGER	1
<i>Acer</i> sp. (семе)	1
<i>Dicotylophyllum</i> sp. 8.	3
<i>Monocotyledonae</i> gen et sp. indent	1

Одређени су следећи облици фосилних риба:

Leuciscus medius (REUSS)
Leuciscus sp.
Lepidocottus brevis (AGASSIZ)
Gobius sp.

Локалитет Јанчићи

У усеку пута који води из Чачка за Гојну Гору, из белих лапораца у селу Јанчићи северно од коте 824, Ђ. Михајловић је 1980. одредио биљне врсте раније наведене, а аутору је уступљена једна мања збирка која се налази у депоима РГФ-а.

Због слабе очуваности примерака, аутор није прецизније могао одредити фосилне биљне врсте. Услед тога, већина лисних отисака остала је ближе неодређена. Уз помоћ литературе која је аутору била на располагању, поједини облици су ипак детерминисани.

Одређени су следећи облици:

	број примерака
<i>Laurophyllum heeri</i> (ETTINGSHAUSEN), NEMEJC ET KNOBLOCH	1
<i>Lauracea</i> gen. et sp. indent.	2
<i>Daphnogene polymorpha</i> (AL. BRAUN) ETTINGSHAUSEN forma <i>bilinica</i> (UNGER) SITAR & KVAČEK	1
<i>Daphnogene</i> sp.	3
<i>Nyssa</i> sp.	1
<i>Leguminophyllum</i> sp. 1.	1
<i>Leguminophyllum</i> sp. 2.	1
<i>Dicotylophyllum</i> sp. 4.	1
<i>Dicotylophyllum</i> sp. 5.	1
<i>Dicotylophyllum</i> sp. 8.	1
	19

Локалитет Љубић

У насељу Љубић, северно од Чачка, са леве стране пута Чачак – Ракова, откривен је профил на дужини од 15 m и висини од 5 m. Изграђен је од:

1. жућкастих пескова,
2. табличастих танкослојевитих лапораца сиве и жуте боје, са флором,
3. листастих сивих глиновитих лапораца са рибама.

Одређени су следећи облици :

	број примерака
<i>Pinus sp.</i>	1
<i>Myrica sp.</i> 2.	1
<i>Bumelia (Sapotacites) minor</i> UNGER	1
<i>Dicotylophyllum sp.</i> 8.	11
<i>Monocotyledonae gen. et sp. indet.</i>	2

Палеоеколошка анализа

Неки општи принципи

Важан елемент палеофлористичких истраживања представља палеоеколошка и, са њом уско повезана, палеоклиматолошка анализа. Без детаљне палеоеколошке и палеоклиматолошке анализе, терцијарне фосилне флоре готово да не би имале значаја за биостратиграфска рашчлањивања.

Промене услова средине, проузроковане променама климе, много јасније се распознају кроз састав и изглед копнених флора, него што је случај код моринских организама. На основу досадашњих резултата палеофлористичких истраживања, могуће је са приближним степеном тачности утврдити смене одређених типова вегетације, условљене климатским променама у простору и времену. На основу састава фосилних биљних заједница, могуће је дефинисати карактер климе и климатских промена, као и услове средине у којој је та заједница живела.

Методологија палеоеколошке анализе заснива се на примени принципа актуелизма. Међутим, дословно придржавање овог принципа може да доведе до крупних грешака у интерпретацији климе и услова живота биљака. Грешке настају када се еколошке карактеристике данашњих „аналогних” биљних облика буквално изједначе са еколошким карактеристикама фосилних биљних облика, при чему се занемарују различити фактори који су утицали на развој вегетације током геолошког времена.

Прве синтетизоване резултате о типовима терцијарних биљних заједница, њиховим палеоеколошким и палеоклиматолошким карактеристикама са терена Србије дао је проф. Н. Пантић, који се залагао за сагледавање опште слике о

еколошким приликама биљне заједнице, кроз поређење читавих групација биљака са њима сличним групацијама у данашњим флорама.

Амерички палеоботаничар D. Dilcher (из Ђ. Михајловић, 1985) у својој палеоеколошкој анализи еоценских флора Северне Америке дефинисао је три основна прилаза палеоеколошко-палеоклиматолошким проучавањима:

1. Идентификовање појединачних фосилних биљних облика са њима најближим данашњим облицима и, на основу оваквих поређења, реконструисање палеоклиме према климатским приликама у којима живе данашње одговарајуће биљне врсте;

2. Идентификовање фосилних биљних облика са данашњим најсличнијим облицима и, на основу оваквог поређења, реконструисање палеоклиме према климатским приликама у областима насељеним биљним заједницама у којима егзистирају данашњи најсличнији облици;

3. Упоредивање грађе фосилних листова са сличним лисним облицима у данашњој флори и реконструкција еколошких услова и палеоклиме на основу поређења са климом која је владала у областима у којима живе данашње сличне лисне форме.

У којој ће се мери сваки од ових принципа примењивати у палеоеколошко-палеоклиматолошким анализама зависи од степена очуваности биљних облика. Далеко је чешћи случај да се палеофлористички остаци налазе у стању таквог степена очуваности, да се не могу примењивати fine методе истраживања (кутикуларна анализа и сл.). У таквим случајевима, с обзиром да је грађа листова у директној вези са климом одређеног региона и да листови различитих група биљака, прилагођавајући се конкретним условима, задобијају сличну грађу, треба вршити реконструкцију палеоклиме на основу климе где живе сличне лисне форме.

Приликом анализе лисне грађе, потребно је дефинисати више карактеристичних елемената њихове грађе (из Ђ. Михајловић 1985):

1. Величина листова

Листови се по величини (површини) сврставају у групе малих и великих листова. У категорију малих спадају: лептофилни (до $0,25 \text{ cm}^2$), микрофилни ($2,25 - 20,25 \text{ cm}^2$). У категорију великих спадају: нотофилни ($20,25 - 45,0 \text{ cm}^2$), мезофилни ($45,0 - 182,25 \text{ cm}^2$), макрофилни ($182,25 - 1640,2 \text{ cm}^2$) и мегафилни (преко $1640,2 \text{ cm}^2$).

Ову класификацију установио је Rauniker (1934), а допунио и модификовао Webb (1959).

Процентуална заступљеност малих листова већа је у областима са сувом и хладном климом, док већи листови доминирају у областима са влажном, топлим климом.

Важно је напоменути да се у фосилном материјалу најтеже очувају велики листови, јер се транспортом лакше униште и бивају истрвени или исцепани.

2. Карактер лисног обода

Листови са целим ободом карактеришу топле (влажне и суве) климате и хладне влажне климате.

Листови са назубљеним ободом карактеришу умерено топле и прелазне климате. Назубљеност је, такође, карактеристика неких ксерофилних и субксерофилних облика, па овакву поделу не треба дословно примењивати.

3. Облик врха и базе листа

Код анализе врха листа занимљиво је постојање или одсуство „дрип-тип” типа врха листа. То је специфичан облик врха листа, који обавезно указује на велику влажност и тропску климу (тропска до суптропска).

4. Нерватура

Изучавање карактера нерватуре листова такође може да укаже на одређене карактеристике животних средина и климе. Пинатна нерватура је знатно чешћа код биљака које насељавају тропске и суптропске климатске области. Палматна је карактеристична за биљке умерено топлих климата. Листови тропских биљака поседују знатно гушћу нерватуру и мање ареоле, а мале ареоле такође су карактеристичне за биљке умерено топлих климата.

5. Текстура

Може се примењивати као критеријум само код добро очуваних лисних отисака и само приближно дефинисати. Дебљи кожасти листови карактеришу крупне листове тропских биљака и ситне листове аридних и хладних климата, и указују на зимзелени карактер биљака. Тањи листови карактеристика су биљака умерено топлих климата и листопадних биљака.

Треба нагласити да анализом морфологије листа није могуће дати тачне вредности које одређују климу (температура, влажност), већ се могу приказати само опште карактеристике вегетације (тропска, суптропска, умерена, мочварна, континентална, влажна, сува итд.). Све ово треба узети са резервом, јер понекад облик и величина листова зависе од фактора које је тешко утврдити на фосилном материјалу: влажност тла, релативна влажност, интензитет светлости, брзина ветра, правац ветра, температура ваздуха, хранљивост тла, рН тла, вертикалан положај листова у шуми, сезоналност и др.

Палеоеколошка анализа - локалитет Каменица

Налазиште фосилне флоре у локалитету Каменица је релативно богато, с обзиром на број нађених примерака.

Анализом карактера лисног обода и грађе листа, може се уочити да су углавном заступљени листови са целим ободом. Највише су заступљени

микروفилни листови, док је заступљеност нотофилних листова знатно мања. У саставу палеофитоценозе локалитета Каменица доминирају представници суптропских влажних шума: *Glyptostrobus europaeus*, који је и најзаступљенији у овој фосилној асоцијацији. Други представници суптропских влажних шума представљени су са *Myrica*, као и биљним облицима са лауроидним типом листа (*Daphnogene polymorpha*). Ови биљни облици насељавали су станишта уз реке и уз обод језерских басена.

Значајан број примерака на овом локалитету припада групи ксерофита (*Pinus hepios*, *Pinus tetaeformis*).

Лисни отисци биљака умерено континенталне вегетације су врло ретки и представљени су са два отиска врсте *Alnus gaudiini*. На основу овога може се претпоставити да су у време стварања ових наслага биљке умерених подручја биле у подређеном положају у односу на суптропске биљке.

Уз сам руб воденог басена егзистирали су облици који су улазили у појас влажних долинских шума, као што су *Glyptostrobus europeus* и многе монокотиледоне биљке. На вегетациони појас влажних долинских шума наслањала се, нешто даље од обале, зона са ксерофилним својствима.

Из изложеног се може претпоставити да је клима у време стварања ових седимената у језерској котлини била суптропска.

Палеоеколошка анализа - локалитет Плана

У саставу палеофитоценозе локалитета Плана доминирају представници суптропских влажних шума: *Glyptostrobus europaeus*, *Myrica*, *Nyssa ornithobroma*, као и биљни облици са лауроидним типом листа (*Daphnogene polymorpha*). Ови биљни облици насељавали су станишта уз реке и обод језерских басена.

Значајан број примерака на овом локалитету припада групи ксерофита (*Pinus hepios*, *Pinus tetaeformis*).

Лисни отисци биљака умерено континенталне вегетације су јако ретки и представљени су са *Acer sp.* (семе) и *Zelkova zelkovifolia*.

На основу анализе карактера лисног обода, броја и величине листова, може се претпоставити да су, у време егзистенције ове вегетације, биљна станишта изгледала овако: доминацију биљака суптропског, влажног појаса уз водени басен некадашњег језера, смењују у њиховом залеђу биљке са ксерофилним својствима, које су, вероватно, егзистирале на ободима стрмих литица, непосредно изнад појаса влажних приобалних мочварних станишта.

Анализом фосилне фауне (риба), која указује на слатководну - језерску средину, може се закључити да је вероватни период настанка ових творевина доњи миоцен.

Палеоеколошка анализа - локалитет Јанчићи

На основу анализе фосилне флоре, одређене из материјала уступљеног аутору, а пронађеног на овом локалитету, није се могла извршити прецизнија

палеоеколошка анализа. Због тога се аутор, у анализирању овог локалитета, ослонио на анализу коју је извршио проф. Ђ. Михајловић (1985), и покушао да одредбу врста коју је извршио уклопи са овом анализом.

У својој анализи локалитета Јанчићи (Ђ. Михајловић, 1985), констатује да се на основу прикупљеног материјала и његове детерминације могу издвојити две групе биљака. Прву групу чине *Glyptostrobis*, *Myrica*, *Cinnamomum* и „*Ficus*”, и представљају групу биљака које су егзистирале у условима суптропско-тропске, влажне климе. Другу, знатно бројнију групу чине биљке чији сродници данас насељавају сувље суптропске просторе око Медитерана или суптропско-тропске, суве области савана и степа. Представници ове друге групе биљака су *Pinus*, *Quercus* и легуминозе.

Овакав састав фосилне биљне асоцијације, као и квантитативна заступљеност појединих биљака у њој, указују да је у време егзистенције ових биљних врста владала суптропско-тропска, углавном сува клима.

Овакав закључак уклапа се и у састав фосилне флоре коју је одредио аутор, где је, у квантитативном смислу, подједнака заступљеност врста *Leguminophyllum*, становника суптропских сувих климата, и становника суптропско-тропске вегетације влажних долинских шума, које представљају *Laurophyllum heeri*, *Daphnogene polymorpha-forma bilinica*, *Daphnogene sp*, *Nyssa*.

Постојање ксероморфних облика не мора обавезно значити и суву и сушну климу. То могу облици који су живели на огољеним и осунчаним деловима терена изнад језерских басена.

Палеоеколошка анализа - локалитет Љубић

У саставу палеофитоценозе локалитета Љубић истоветна је заступљеност представника суптропских влажних шума: *Myrica*, као и биљака са ксероморфним типом листа *Pinus*, *Bumelia*.

На основу анализе карактера лисног обода, броја и величине листова, може се претпоставити да су, у време егзистенције ове вегетације, биљна станишта изгледала као и у другим локалитетима описаним у овом раду.

Литература

1. **Анђелковић Јелена**, „Терцијарне рибе Србије”, *Геолошки анали Балканског полуострва*, књ. 35, Београд, 1970, 281-361.
2. **Brković Tomislav, Malešević Miodrag, Klisić Miodrag, Urošević Milan, Trifunović Sreten, Radovanović Zlatko, Božanić Marko, Pavlović Zoran, Rakić Miloš**, Tumač za list OGK Čačak 1:100000, Beograd, Savezni geološki zavod, 1978, 1-65.
3. **Ettingshausen Constantin**, Flora des tertiär - beckens von Bilin, II: Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1868, 29, 191-242.
4. **Ettingshausen Constantin**, Die Fosile Flora von Sagor in Krain, I: Denkschriften der Mathematisch - Naturwissenschaftlichen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1872, 32, 159-202.

5. **Ettingshausen Constantin**, Die Fosile Flora von Sagor in Krain, II: Denkschriften der Mathematisch - Naturwissenschaftlichen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1877, 37, 161-216.
6. **Ettingshausen Constantin**, Die Fosile Flora von Sagor in Krain, III: Denkschriften der Mathematisch - Naturwissenschaftlichen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1885, 50, 1-56.
7. **Knobloch Emily & Kvaček Zlatko**, „Miozane Blatenflore von Westrand der Bohemischen Masse”, *Vestnik Českeho geologickeho ustavu*, Praha, 1976, 70, 21-28.
8. **Михајловић Ђорђе**, „Миоцenska флора из белих лапораца Јанчића (Добрињско-јежевички басен)”, *Записници СГД-а за 1979. год.*, Београд, 1980, 159-164.
9. **Михајловић Ђорђе**, „Фосилне флоре палеогена Србије”, *Геолошки анали Балканског полуострва*, Београд, 1985, 49, 299-434.
10. **Михајловић Ђорђе & Дolić Dragan**, „Lacustrine and Brackish Neogene of Western Part of Yugoslavia”, *IGCP*, Београд, 1995, 14-18.
11. **Novković Milija**, „Montan geološki prikaz ugljunosnih područja u severo-istočnom i severnom delu zapadnomoravskog basena”, *Zbornik radova Rudarsko-geološko-metalurškog fakulteta*, Београд, 1974, 176-214.
12. **Pantić Nikola & Vujisić Tugomir**, Fosilna flora iz neogenih naslaga kod Prijedora (zapadno od Čačka), *Zbornik radova Geološkog instituta „Jovan Žujović”*, Београд, 1958, 10, 83-86.
13. **Стевановић Петар**, Геологија Србије, кенозоик II-3: Прањански басен, Добрињско-јежевички неоген и Чачанско-краљевачки басен, Институт за регионалну геологију и палеонтологију, Београд, 1977, 265-274.
14. **Spajić Olivera, Mitrović Jovanka, Sudar Milan & Mihajlović Đorđe**, Metode biostratigrafsko-paleontoloških istraživanja, Београд, Rudarsko-geološki fakultet, 1984, 401.
15. **Unger Franz**, Fossile flora von Kumi, Wirklichem mitgliede der Kaiserlichen akademie der Wissenschaften, Wien, 1867, 29, 1-66.

Fossil Flora from Lake Forms North - West of Cacak

This paper deals with floras from the localities (Kamenica, Plana, Jancici and Ljubic).

The researched region is in the north-west of Cacak. The above mentioned localities are lake basins presenting downcast terrain caused by tectonic activity which was started to form at the end of Oligocene and during Miocene. They mainly spread north-west and south-east. The researched localities present, in fact, parts of previous great lake of Cacak- Kraljevo basin which used to be connected in certain periods of time depending on tectonics. Later by tectonic movements and dissections these basins were separated.

The researched region consists of Paleozoic metamorphisms, ultramaphites, rocks of Mesozoic complex, sediments of Neogene's and vulcanite's. The oldest rocks belong to Paleozoic. Neogene's sediments are most spread and have been discovered in all the listed localities.

The fossil flora has been found in these forms. The dominant ones are – Pinus tedaeformis, Pinus hepios, Glyptostrobus europaeus, Myrica lignitum. On the basis of pale logical analyses it has been proved that there was moor (wet) vegetation which surrounded the lakes and had xenomorphic leaves. The climate was of sub tropical character. In some localities there are taxons (not in a great number) which are characteristics of moderate –continental regions. This can be explained by global cooling

which started in the North Hemisphere in Oligocene (Pantic, 1986). Paleothropic forms gradually withdrew or became extinct and their habitats were taken by more adoptable arctoterciar forms.

Considering the fact that these localities are still not well researched it can be expected that some new researches make the list of taxons longer which would contribute to more precise paleobiological and other interpretations.

Biljana CKONJEVIC

La flore fossile provenant des créations lacustres au nord-ouest de Cacak

Dans cet écrit sont traitées les flores de la localité (Kamenica, Plana, Jancici et Ljubic).

La région explorée se situe au nord-ouest de Cacak. Les localités mentionnées présentent des bassins lacustres qui représentent des tassements tectoniques qui commencèrent à se former à la fin de l'oligocène et durant le miocène. Leur orientation fut en général NO-SE. Les localités explorées représentent en fait les parties de l'ancien grand lac du bassin de Cacak-Kraljevo qui furent, en fonction de la tectonique, à une certaine période de temps déterminée mutuellement liées. Par des mouvements tectoniques ultérieurs et par la dissection, ces bassins furent séparés.

Le territoire exploré fut constitué par des roches métamorphiques paléozoïques, des ultramafites, des roches de complexes mésozoïques, des sédiments néogènes et des roches volcaniques. Les plus anciennes roches appartiennent au paléozoïque. Les sédiments néogènes occupent la plus grande étendue et furent découverts dans toutes les localités mentionnées.

Dans ces créations de la flore fossile fut trouvée. De l'assortiment provenant de ces localités, avec certitude, on peut dire que dominant (*Pinus tedaiformis*, *Pinus hepius*, *Glyptostrobus europaeus*, *Myrica lignitum*). D'après l'analyse paléoécologique, on constata l'existence de végétation marécageuse (humide) qui entourait les lacs au-dessus desquels s'étendit une végétation avec un genre de feuille xéromorphe. Le climat fut de caractère subtropical. Sur certaines localités, on perçoit également l'apparition (peu nombreuse) de taxodiers qui sont caractéristiques pour les régions modérément continentales. Ce phénomène peut être élucidé par le début du refroidissement global qui, à l'hémisphère nord, commença déjà lors de l'oligocène (Pantic, 1986). Les formes paléotropiques se retirent progressivement ou dépérissent, tandis que leurs milieux environnementaux occupent pour ces conditions des formes arctico-tertiaires plus appropriées.

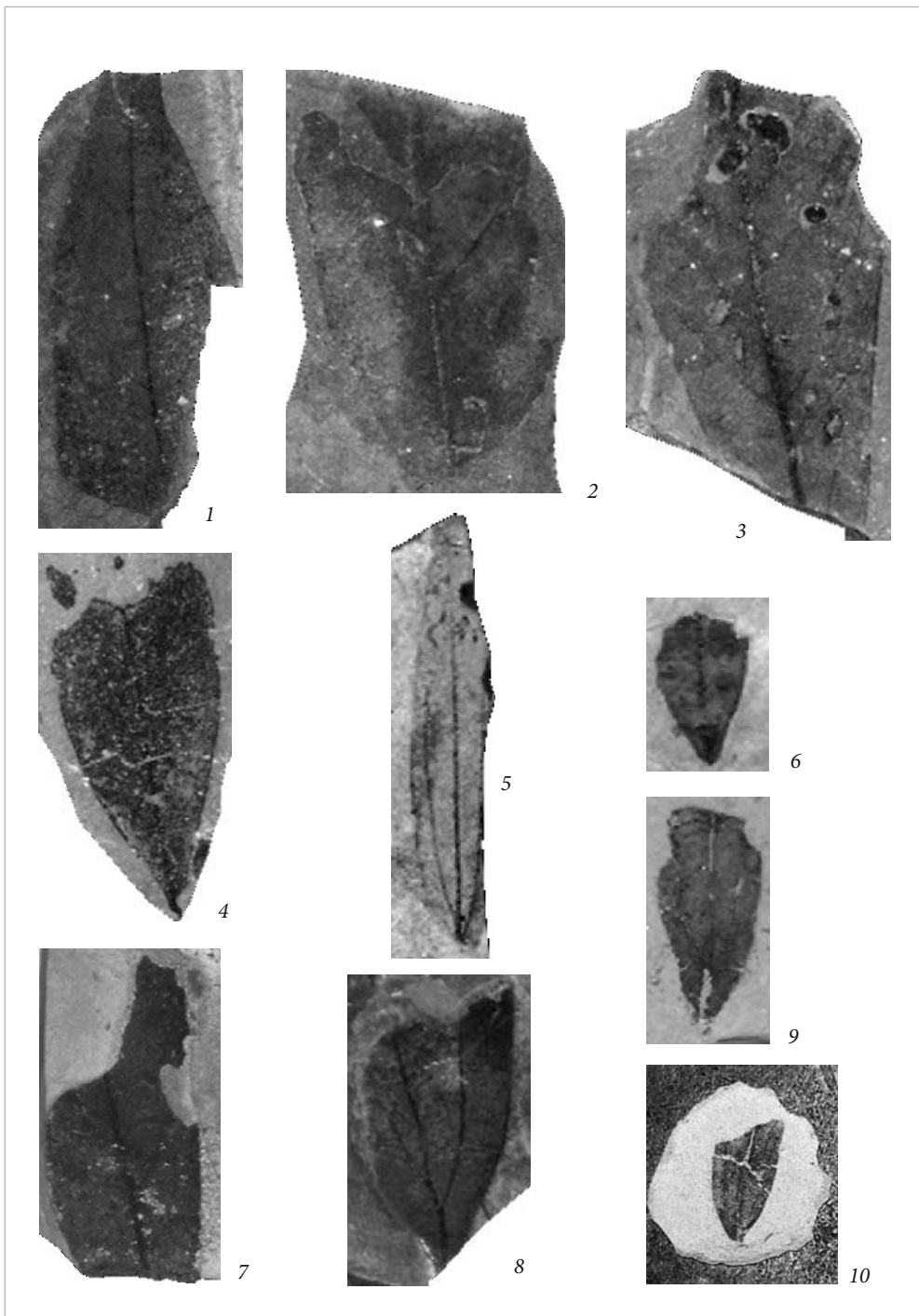
Étant donné que ce sont des localités encore insuffisamment explorées, on peut s'attendre à ce que, par de nouvelles recherches, la liste des taxodiers s'allonge, ce qui contribuera à de plus précises interprétations paléoécologiques, ainsi qu'à bien d'autres.

Biljana CKONJEVIC

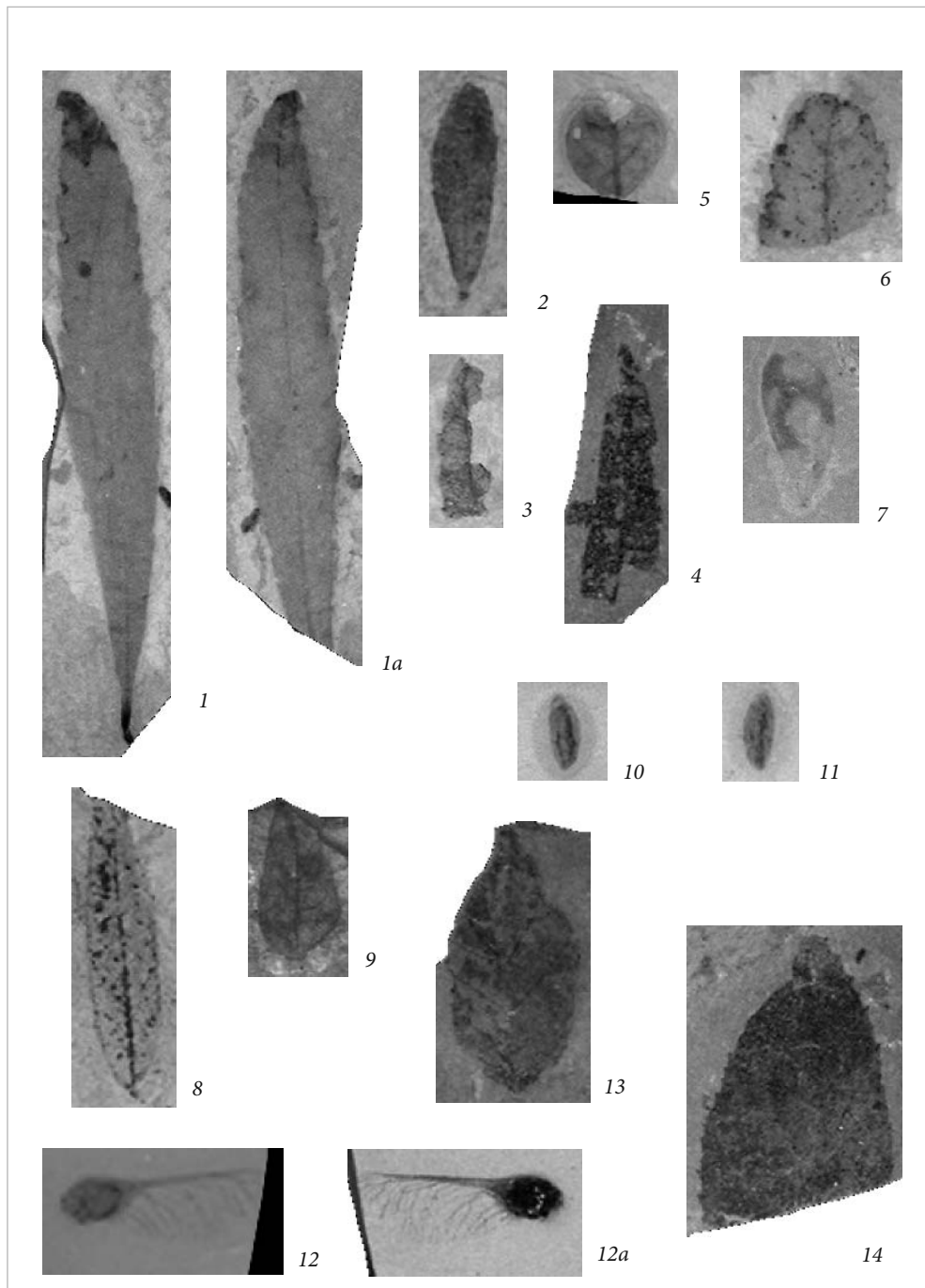
Табла I

Сл. 1 *Pinus tetaeformis* (UNGER) HEER; Сл. 2, 3 *Pinus hepios* (UNGER,1845) HEER, 1883;
 Сл. 4, 5, 6, 7, 8 *Glyptostrobus europaeus* (BROGNIART) UNGER; Сл. 9 *Sequoia couttsiae* HEER;
 Сл. 10 *Pinus* sp 2; Сл. 11 *Pinus* sp 1.

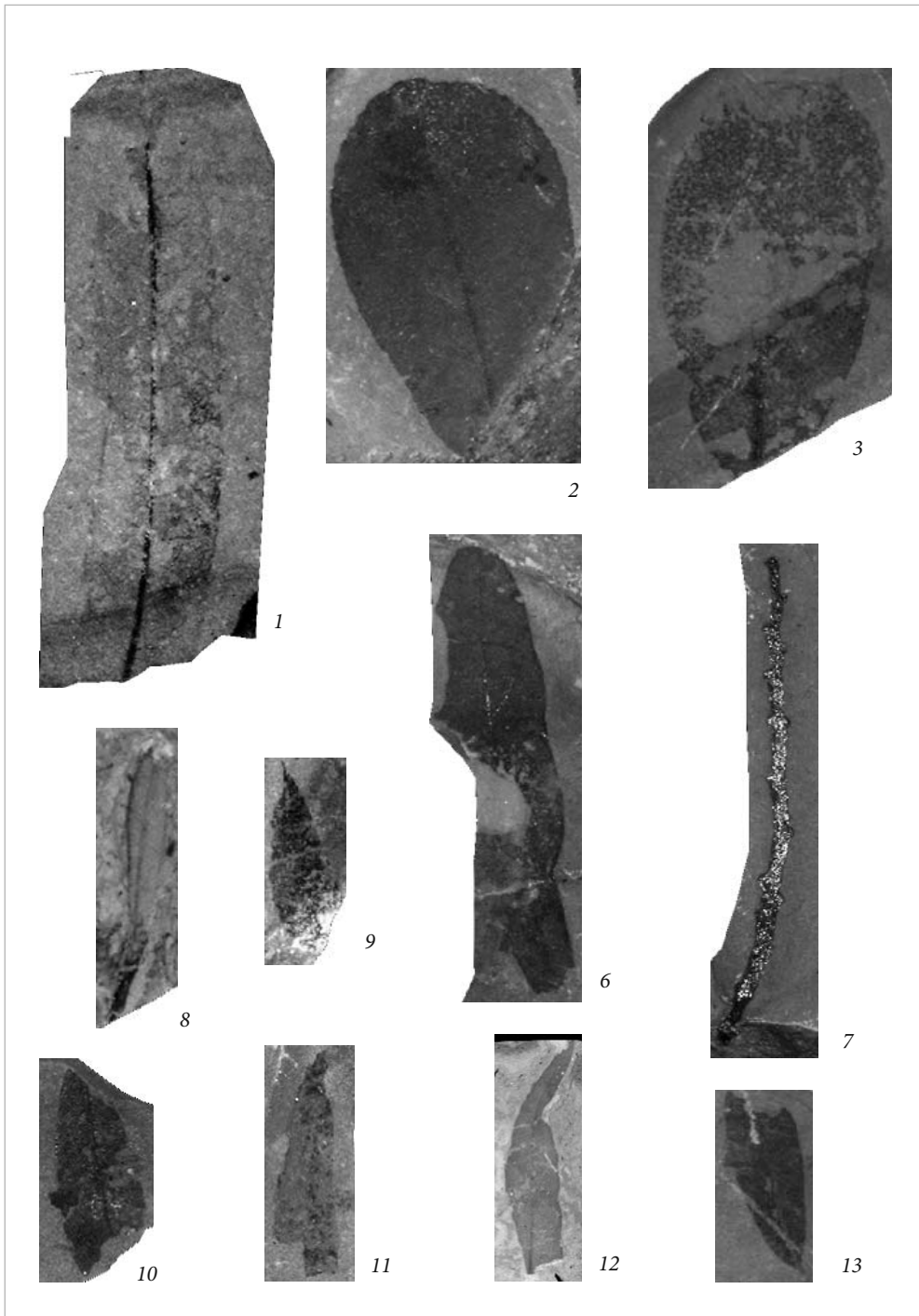
Табла II

Сл. 1 *Laurophyllum pseudoprinceps* WEYLAND ET KILPPER; Сл. 2, 3, 7 *Laurophyllum heeri* (ETTINGSHAUSEN), NEMEJC ET KNOBLOCH; Сл. 4 *Lauracea* gen. et sp. indent;
Сл. 5, 6 *Cinnamotum lanceolatum* (UNG.) HEER; Сл. 8, 9, 10 *Daphnogene* sp.

Табла III

Сл. 1, 1a *Myrica lignitum* (UNGER) SAPORTA; Сл. 2 *Myrica* sp.1; Сл. 3, 4 *Myrica* sp. 2; Сл. 5 "*Colutea*" *macropylla* HEER; Сл. 6 *Zelkova zelkovifolia* (UNGER) BUŽEK & KOTLABA; Сл. 7 *Bumelia* (*Sapotacites*) *minor* UNGER; Сл. 8 *Leguminophyllum* sp. 1; Сл. 9 *Leguminophyllum* sp. 2; Сл. 10 *Nyssa ornithobroma* UNGER; Сл. 11 *Nyssa* sp., Сл. 12 *Acer* sp. (семе); Сл. 13 *Betulaceae* gen. et sp. indet.; Сл. 14 *Alnus gaudinii* (HEER) Knobloch & Kvaček

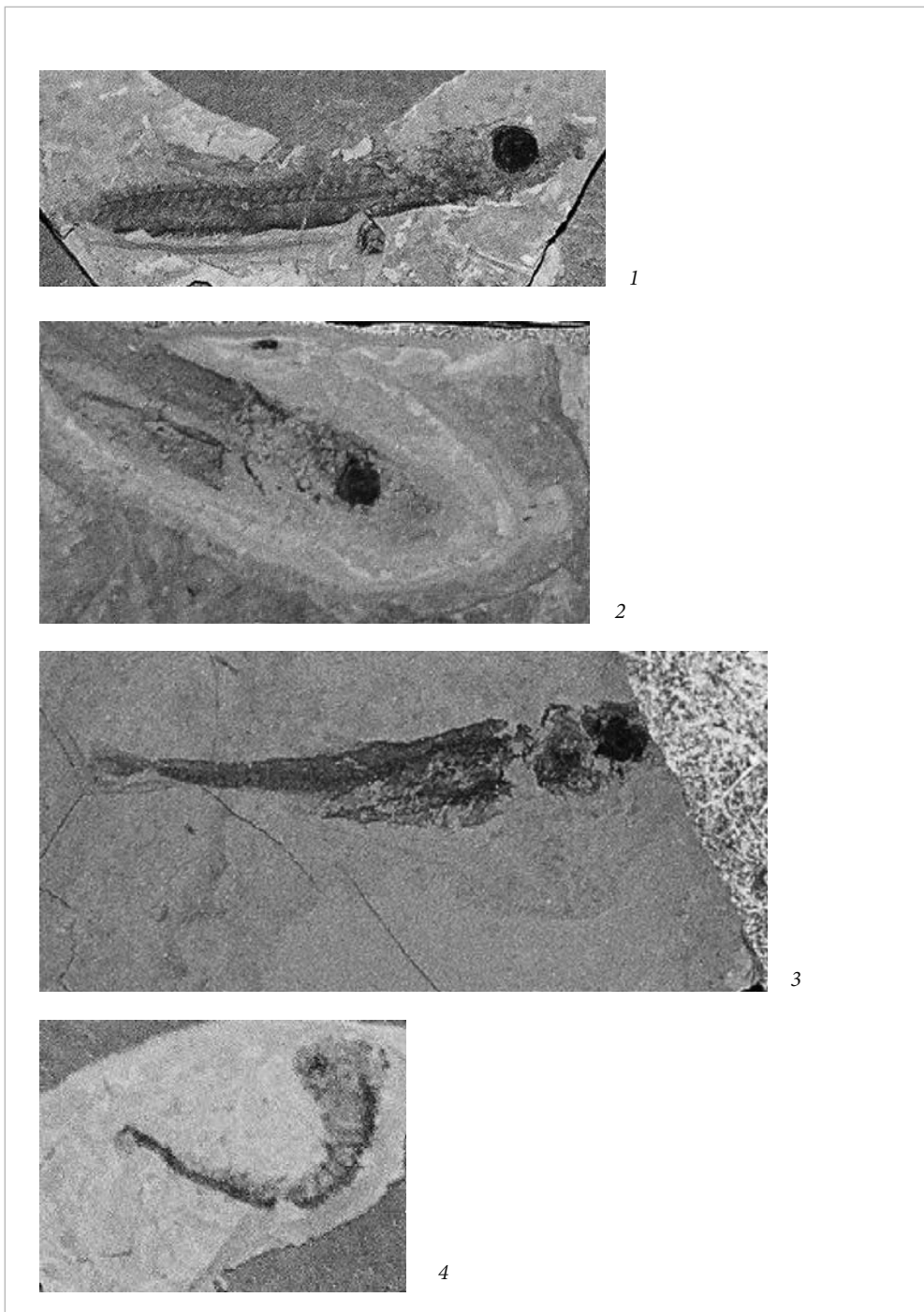

Табла IV

Сл. 1 *Dicotylophyllum* sp. 1; Сл. 2 *Dicotylophyllum* sp. 2; Сл. 3 *Dicotylophyllum* sp. 3;
 Сл. 4 *Dicotylophyllum* sp. 4; Сл. 5 *Dicotylophyllum* sp. 5; Сл. 6 *Dicotylophyllum* sp. 6;
 Сл. 7 *Dicotylophyllum* sp. 7; Сл. 8 - 13 *Dicotylophyllum* sp. 8.

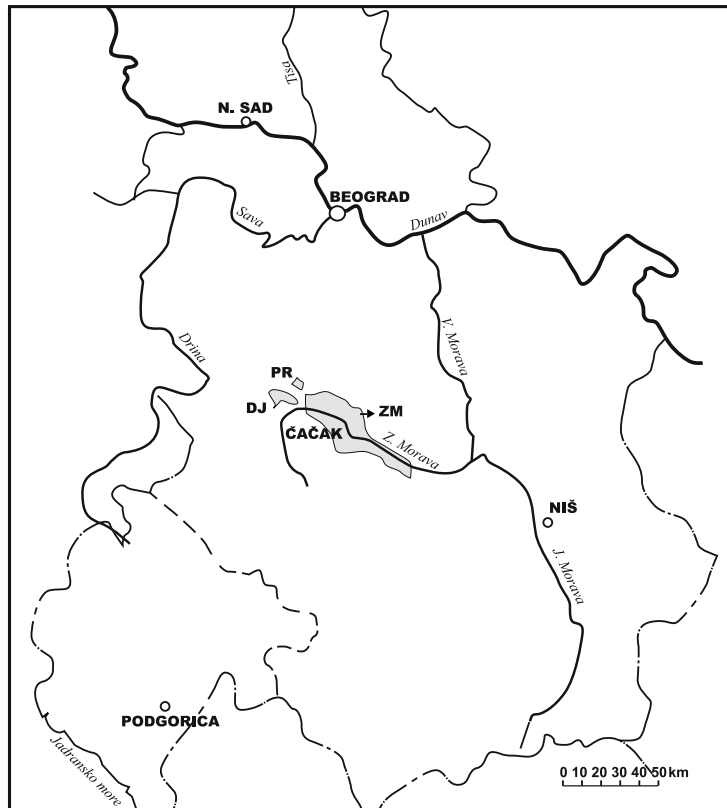
Табла V
Сл. 1 *Sabal major* UNG.; Сл. 2 *Sabal* sp.; Сл. 3-7 *Monocotyledonae* gen. et sp. indet.

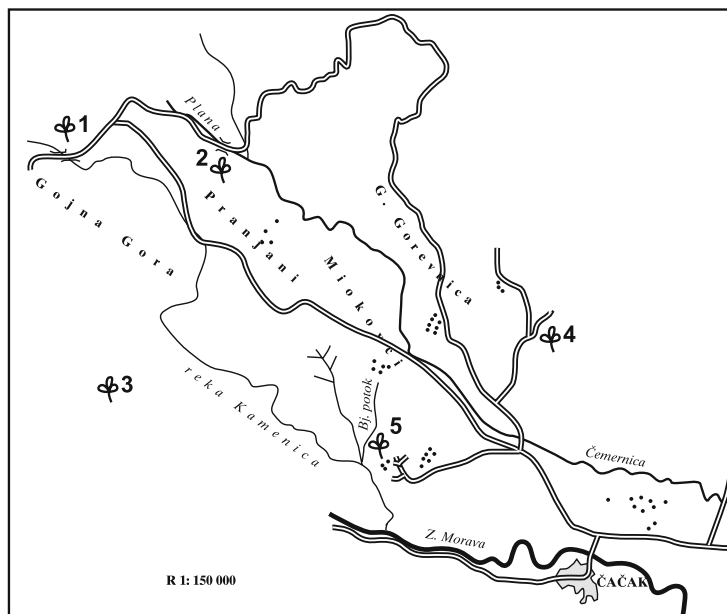
Табла VI

Фосилне рибе са локалитета Плана:

Сл. 1-4 *Leuciscus medius* (REUSS), *Leuciscus* sp., *Lepidocottus brevis* (AGASSIZ), *Gobius* sp.

ZM - Zapadno-moravski basen
 PR - Prahańanski basen
 DJ - Dobrińsko-jezevički basen

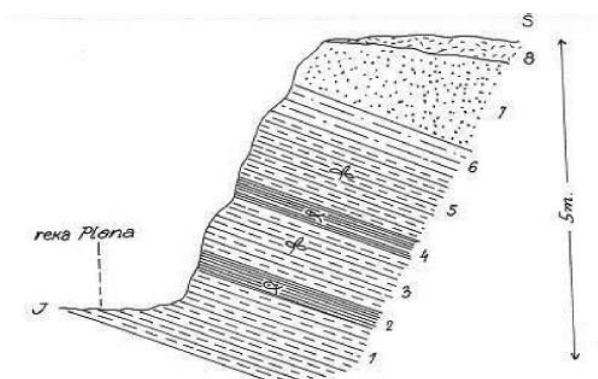

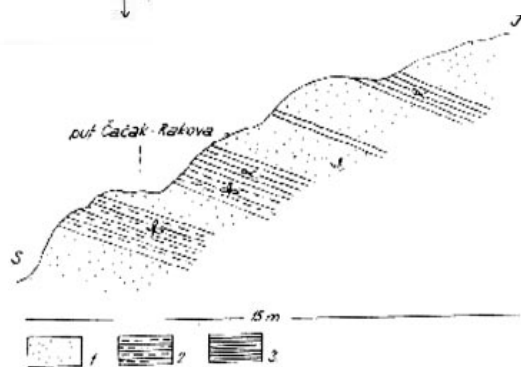
Локалитет Каменица

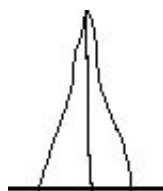
Локалитет Јанчићи

Локалитет Корито реке Плана

Локалитет Љубић

„Дрип-тип” врх листа

Катарина
ДМИТРОВИЋ

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА ХУМКЕ НА ЛОКАЛИТЕТУ СУВА ЧЕСМА У ЛУЧАНИМА

UDK: 903.5 (497.11)

АПСТРАКТ: У тексту се анализирају резултати истраживања праисторијске хумке на локалитету Сува Чесма у Лучанима. Налази се у области Драгачева, на падинама Рује, која је одавно позната по великом броју тумула. Ископавањима је утврђено да је хумка на појединим местима оштећена, са делимично очуваним каменим плаштом и са једном гробном целином начињеном од наслаганог камена, овалног облика, у којој су се налазиле спаљене кости покојника и ритуално разбијени керамички судови. Применом стилско-типолошке анализе облика гробне архитектуре, као и керамичких судова, ова целина се може одредити у рано бронзано доба.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Хумка, камена гробна конструкција, керамички судови, рано бронзано доба

Хумка на локалитету Сува Чесма у Лучанима припада комплексу драгачевских тумула (Т. I). Смештена је на западним падинама Рује, познате и у старијој литератури по великом броју тумула.¹ Локалитет је откривен приликом систематских рекогносцирања Драгачева, када је на овом потесу регистровано осам мање-више очуваних тумула, густо груписаних на једној заравни.² Пошто су се стекли услови за истраживања, од свих хумки ове некрополе остала је уочљива једино хумка обележена бројем седам.³ Познато је да је на овом месту раније откривено неколико комада бронзаног накита који вероватно потичу из неке уништене хумке.⁴

1 | Феликс Каниц, *Србија, земља и становништво*, Београд, 1985, 543; Сима Тројановић, *Преисторијске старине из Рудничког округа*, Старинар VII, Београд, 1890, 104-105; Јован Ердељановић, *Доње Драгачево*, Насеља и порекло становништва 1, СЕЗ, Београд, 1902, 75, 119 - 124, 138.

2 | Душанка Ранковић, Милена Икодиновић, *Извештај систематских истраживања Доњег Драгачева*, Зборник радова Народног музеја IV, Чачак, 1973, 168 (у даљем тексту ЗРNM). Хумка се налазила на имању Алемпијевића и Станића.

3 | Истраживања су извршена у организацији Народног музеја у Чачку. Радовима је руководила археолог Милена Икодиновић, док су стручну екипу сачињавали: Ангелина Фолгић, историчар уметности, Оливера Радмицац, студент археологије и Мишо Хуђећ, препаратор. Ископавања су спроведена у периоду од 21. јула до 12. августа 1978. године.

4 | Драга Гарашанин, *Каталог метала I*, Београд, 1954, 14, Т.VI, 6 - 8. Милутин Гарашанин и Драга Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд, 1951, 33.

Налазила се на крају једне заравни, правца северозапад - југоисток одакле се терен нагло спушта према западној и јужној страни. Хумка је калотастог облика, димензија исток – запад 11,7 m и север-југ 15,2 m, очуване висине 1,3 m, оштећена на источном периферном делу усецањем сеоског пута, тако да се на тој страни, до постављеног центра, простире у дужини од 4,7 m.

Истраживање је вршено по координатном систему, постављеном према главним странама света, без контролних кракова. Основа хумке лежи под одређеним нагибом, тако да висинска разлика између њене основе у центру и на јужној периферији сегмента А износи 0,4 m. У насипу је откривено неколико атипичних фрагмената праисторијске керамике.

Стратиграфска слика пружа следеће податке: испод хумусног слоја простирао се делимично очуван камени плашт под којим је лежао насип хумке, констатован у слоју мрке растресите земље. Језгро хумке је чинила чврста набијена земља сивкастог тона која је лежала на здравици, по карактеристикама скоро идентична језгру, али нешто жућкастије боје (Т. II, 2).

Утврђено је да је у хумци обављена само једна сахрана спаљеног покојника у нарочито начињеној конструкцији од ломљеног камена, док је у централном делу постојало оштећење услед накнадног укопавања пећи (Т. II, 1).

У сегменту Ц, уз постављени центар тумула, на дубини од око 0,45 m јасно се издваја овална површина пречника 3,5 m коју формира трака гореле земље ширине 0,3 – 0,6 m. У питању је касније укопана пећ, за коју је утврђено да је коришћена за печење креча. Укопавањем пећи оштећен је централни део хумке и део плашта који ју је на том делу прекривао. Камени плашт се првобитно простирао преко целе калоте хумке. На северној половини хумке се прати по периферном делу, који се под благим нагибом спушта према периферији, и једним мањим делом уз северни профил. У централном делу је оштећен накнадним укопавањем пећи. На северном делу сегмента Д камени плашт је, највероватније, поремећен, јер се налази испод танког хумусног слоја, па се може претпоставити да су поједини периферни каменчићи развучени орањем. Према источној страни је доста оштећен усецањем сеоског пута. На јужној половини хумке се прати уз јужни профил, где заузима већу површину неправилно овалног облика (Т. III).

Запажено је да камен плашта није прецизно ређан, већ је набациван, тако да често прелази један преко другог, док се ситнији комади преклапају. Величина појединих каменова досеже и до 0,6 m по најдужој оси. Ближе центру камен лежи у једном слоју, док су према периферији масивнији комади наслагани један преко другог, што је, свакако, имало извесну конструктивну улогу.

Пошто је уклоњен камени плашт, у сегменту Ц, на периферном северозападном делу, на дубини од 1,2 m, мерено од постављеног центра хумке, откривена је конструкција начињена од наслаганих комада камена неједнаке величине, неправилно кружно – овалног облика, димензија 2,8 x 2 m, оријентисана дужом осом правцем југоисток – северозапад (сл. 1, 3, 4).

У земљи, око основе ове конструкције запажени су трагови ватре – гараж и печена земља. Пружају се уз североисточну и северозападну страну у ширини

од 0,2 – 0,3 m, док су најинтензивнији трагови уз источну ивицу, на којој је откривен камени бат.

Основу камене гробне конструкције чинио је један ред камена, врло брижљиво слаган, чије димензије износе 2,5 x 1,8 m. Уз ивицу су поређани крупнији каменови, заобљених ивица, приближне величине, док је унутрашњи простор испуњен ситнијим и крупнијим каменом, помешаним са земљом. Основа је лежала на дубини од 1,65 m, и то под нагибом од око 20 cm према периферији, што прати природни пад терена.

Судећи према садашњем изгледу, поједини каменови су склизнули, па је првобитни облик делимично измењен. Утврђено је да се гараж јавља на основи у слоју дебљине 1 cm, што указује на вршење одређених ритуалних радњи – лустрације простора одређеног за гробно место. Направљен је пресек кроз конструкцију по дужини, у правцу југоисток – северозапад, с тим што је остављен доњи ред камена, који чини основу (сл. 5). На пресеку се запажа да је камен брижљивије слаган на основи, нарочито уз ивицу (сл. 6). У другом слоју су само ивични каменови, постављени у низу и незнатно повучени на унутрашњу страну, док је унутрашњост испуњена само набацаним каменом различите величине и растреситом земљом црне боје, са траговима печене земље и гаражи. У овој земљи су констатовани остаци спаљеног покојника, расути по целој конструкцији, као и фрагментовани керамички судови.

Намеће се закључак да је југоисточни део ове целине дислоциран, тј. да су поједини каменови склизнули у правцу нагиба терена (сл. 3). Слична ситуација запажа се и на западној страни. Камен од кога је начињена конструкција по квалитету је врло крт и слојевито се расипа приликом подизања. У југоисточном делу откривен је већи фрагмент суда са очуваном тракастом дршком финије фактуре, углачане површине, здробљен под притиском камена, док је на северозападном делу лежао фрагментован конични судић и сасвим ситни здробљени фрагменти сивог, недовољно печеног суда. Уз јужни угао конструкције, на нивоу основе, нађен је део трбуха већег суда са тракастом дршком грубе израде, чији су фрагменти налажени и у унутрашњем делу. Његова дислокација се може објаснити испадањем из ове целине, управо због нагиба терена. Највећи број уломака грнчарије истог суда откривен је управо уз јужни угао, али на различитим нивоима, што јасно указује да је суд претходно разбијен и разбацан по конструкцији још приликом њеног подизања. На основу различитих особина керамичких уломака може се закључити да су положена четири различита керамичка суда. Керамички судови су недовољно печени, тако да су приликом откривања били у скоро распаднутом стању.

Пошто је уклоњена и основа гроба, установљено је да је укопана у слоју чисте земље. Гараж се простирала само око конструкције, и то на нивоу основе, у ширини од 0,3-0,6 m. Интензивно горела земља са траговима гара простирала се само уз југоисточну краћу страну, захватајући овално-издужену површину димензија 2,2 x 0,6 m, на којој се налазио бат од сиве ситнозрне еруптивне стене са равно засеченим крајевима, добро углачане површине, четвороугаоног

пресека са промером 5,6 x 6 cm на најширем делу. Један крај је сужен и обликован за хватање⁵ (Т. IV, 1). На овом простору није било спаљених костију, па се може закључити да се спаљивање обављало ван хумке. Очигледно је да су у конструкцију стављани спаљени остаци са ломаче тек пошто је постављен први ред камена (основа).

Овај вид гробне архитектуре типолошки се може везати за сличне целине из раног бронзаног доба у драгачевском крају. Ту се, заправо, ради о конструкцијама од камена насланог у облику купе, под којима су се налазиле спаљене кости покојника. Овакви примери налазе се и на оближњим локалитетима Руја у Дучаловићима, хумка 10, гроб 2,⁶ Ивково брдо у Крстацу, хумка 4.⁷ Занимљиво је да је и у овој гробној целини откривен бат од жутог пешчара. Донекле слична конструкција запажа се у хумци на локалитету Крушевље, такође у Лучанима.⁸ Међутим, извесне појединости које се огледају у развијенијем ритуалу - спаљивање и полагање калцинисаних костију у керамичку урну, између осталог, наводе М. Икодиновић да датује ову целину, заједно са керамичким прилозима, у крај раног или сам почетак средњег бронзаног доба.⁹ Мада постоји сличност у изгледу гробне архитектуре и прилога, а нарочито облика пехара са две тракасте дршке,¹⁰ ипак се уочава и извесна хронолошка разлика између ове две, територијално врло блиске хумке. Аналогије се могу наћи и на локалитетима До у Дрежнику¹¹ и Шумар у Белотићу, хумка 15.¹² Треба напоменути да је у примарном гробу хумке у Белотићу откривен конични судић, веома сличан примерку са Суве Чесме.

Од керамичких судова могу се одредити четири облика:

1. Већи суд крушкастог облика са кратким коничним неиздвојеним вратом и равним дном (Т. IV, 2). На најширем делу трбуха постављене су две масивне тракасте дршке, хоризонтално бушене. На горњем конусу површина је глачана, док је на доњем делу трбуха огрубљена у тзв. „псеудобарботин”

- 5 | Милена Икодиновић, *Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају*, кат. бр. 16.
- 6 | Катарина Дмитровић, *Резултати археолошких истраживања на локалитету Руја у Дучаловићима*, ЗРHM XXXII, Чачак, 2002, 10.
- 7 | Lidija Nikitović, *Ivkovo Brdo - Krstac, nekropola sa humkama iz bronzanog doba*, u: *Sahranjivanje u bronzano i гвоздено doba*, Čačak, 2003, 15, 19.
- 8 | Милена Икодиновић, *Заштитно ископавање хумке у Лучанима*, ЗРHM I, Чачак, 1969, 5.
- 9 | Исто, 11.
- 10 | Исто, 5, 10-11, сл. 4,5.
- 11 | Mihailo Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i гвозденог doba Zapadne Srbije*, Titovo Užice, 1985, 33.
- 12 | Милутин Гарашанин – Драга Гарашанин, *Ископавања тумула у комплексу Белотић - Бела Црква 1959. и 1960. године*, ЗРHM III, Београд, 1962, 55, пл. IX.

техници, доста оштећена горењем. Боја светломрка.¹³ Димензије: висина 30 cm, пречник обода 18,5 cm, пречник дна 11 cm. Блиске аналогије за ову врсту суда налазе се у облицима винковачке групе, где се, како према облику, тако и према декорацији, налазе слични примерци.¹⁴ Сматра се да су облици винковачких судова са налазишта јужно од Саве и Дунава млађи од налаза из Славоније. У првом реду је уочљив нађревски манир огрубљивања доњег дела посуда.¹⁵ Аналогије постоје у материјалу из Илока који се, такође, приписује винковачкој групи.¹⁶

2. Пехар биконичног облика са цилиндричним вратом, благо извијеним ободом и две тракасте дршке које спајају раме са ободом суда, не прелазећи његову висину (Т. IV, 3). Дно је равно и ненаглашено. Суд је деформисан, вероватно приликом печења. Израђен од добро пречишћене земље глчане површине, неуједначене сиве и мркоцрвенкасте боје.¹⁷ Димензије: висина 14 cm, пречник обода 8,5 cm, пречник дна 9 cm. И за овај облик суда се сматра да припада формама карактеристичним за винковачку културу. Аналогије се налазе на локалитету Жупановићи, хумка 2.¹⁸ Сличности постоје и са материјалом Шомођвар или Кетереш варијанте Нађрев групе. Ови облици се најраније јављају у поствучедолској фази, тј. на самом почетку раног бронзаног доба. Представљају једну ширу појаву која се јавља на простору од севера – уњетичке културе, преко разних варијанти мађарског раног бронзаног доба (Нађрев, Шомођвар), до налазишта код нас, најпре у Војводини, затим, у подручју источне Босне и Западне Србије.¹⁹ Такође, извесне сличности су заступљене и међу облицима културне групе Бубањ Хум III, такође опредељеним у рано бронзано доба.²⁰

Посебну карактеристику винковачке културне групе раног бронзаног доба чини скоро потпуно одсуство орнаментике на судовима. Једини украс је понекад лепо углачана површина. Појава „псеудобарботина” на целој посуди или, чешће, на њеном доњем делу, условно се може узети као нека врста декорације.²¹

- 13 Милена Икодиновић, *Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају*, каталог изложбе, Чачак, 1985, кат. бр. 14.
- 14 Bogdan Brukner, Borislav Jovanović, Nikola Tasić, *Praistorija Vojvodine*, Novi Sad, 1974, 193, Сл. 103 (u daljem tekstu: *Praistorija Vojvodine*).
- 15 Isto, 195.
- 16 Nikola Tasić, Die Vinkovci-Kultur, in: *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Beograd, 1984, Taf. I/5, Taf. II/11.
- 17 Милена Икодиновић, *Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају*, кат. бр. 13.
- 18 Milica Kosorić, *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja*, Tuzla, 1979, 23, Т. XVI/1.
- 19 *Praistorija Vojvodine*, 192-194, sl. 126.
- 20 Наталија Ђурић, Милутин Гарашанин, *Археолошки локалитети Бубањ и велика Хумска Чука*, каталог изложбе, Ниш, 1983, кат. бр. 157, 158.
- 21 *Praistorija Vojvodine*, 193.

За винковачку групу се, стога, може рећи да има елементе мешавине стилова Шомођвар, Нађрев и вучедолског стила.²²

3. Мања здела коничног облика са благо разгрнутим ободом и равним ненаглашеним дном (Т. IV, 4). Испод обода је постављено хоризонтално ребрасто задебљање, очуване дужине 3,8 cm, незнатно оштећено на једном крају. Суд је израђен од земље помешане са ситним песком, неуједначене сивкасте и мркоцрвенкасте боје. На унутрашњој површини су очувани трагови глачаног премаза.²³ Димензије: висина 4,8 cm, пречник обода 10,3 cm, пречник дна 4 cm. Зделе овог типа су познате међу облицима култура раног бронзаног доба. Типолошки се везују за форме са локалитета Рајића Брдо код Гуче²⁴ и Шумар у Белотићу, хумка 15.²⁵ Наиме, ради се о коничним зделама мањих димензија, хоризонтално профилисаног обода, који је на једном делу извучен у језичасту дршку, типичним за Косихи-Чака групу.²⁶

4. Фрагментован суд од земље, са примесом туцаног камена неуједначене сиве и мрке боје (Т. IV, 5). Површина је доста испрана, тако да се само на појединим комадима уочавају трагови глачане површине. На основу очуваних фрагмената може се закључити да се ради о благобиконичном облику са ширим коничним вратом, благо извијеним ободом и тракастом дршком, постављеном непосредно испод обода. Аналогије за овај облик судова налазе се међу материјалом из Нађрев комплекса, култури звонастих пехара и њене Чепел варијанте, такође датованом у рано бронзано доба.²⁷

Облици ових лонаца културе звонастих пехара слични су формама винковачке/Шомођвар групе. Карактеристично је да се ове врсте лонаца употребљавају како у погребне сврхе, тако и за свакодневну употребу.²⁸

*
* * *

Хумка на локалитету Сува Чесма у Лучанима припада објектима средње величине, чија је калота начињена од земље са каменим плаштом. У њој је извршена само једна сахрана. Међутим, не треба потпуно искључити и

- 22 | *Praistorija Vojvodine*, 193.
- 23 | Милена Икодиновић, *Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају*, кат. бр. 15.
- 24 | Катарина Дмитровић, *Хумка из раног бронзаног доба на локалитету Рајића Брдо код Гуче*, ЗРNM XXXIII, Чачак, 2003, 7, Т. III/1.
- 25 | Милутин Гарашанин, Драга Гарашанин, *Ископавања тумула у комплексу Белотић - Бела Црква 1959. и 1960. године*, 61, сл. 13.
- 26 | Draga Garašanin, *Belotić-Bela Crkva und Mako (Kosihy-Čaka)* in: Уздарје Драгославу Срејовићу, Београд, 1997, 249.
- 27 | Rozsa Schrieber-Kalicz, *Komplex der Nagyrev-Kultur*, in: *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans*, Београд, 1984, Taf. XXXVII/5.
- 28 | Isto, 139.

могућност да је примарна сахрана уништена приликом накнадног укопавања пећи у постављеном центру тумула.

Откривена гробна конструкција приближно овалног облика, начињена од насланог камена, налазила се ексцентрично од постављеног центра, па је могуће да је то одступање настало отуда што првобитни облик тумула није у потпуности очуван и прави центар се није могао утврдити.

Основа гробне конструкције је лежала на првобитном хумусу. Пошто је постављена основа коју је чинио један слој пажљиво ређаног камена, извршено је ритуално очишћење простора ватром. Након те радње, остаци спаљеног покојника су пренети са спалишта које се налазило ван хумке и расути по целој конструкцији током њеног подизања. Истовремено су полагани ритуално разбијани керамички судови. Камени плашт је, по свему судећи, имао како магијско-религијску функцију издвајања посвећеног простора, тако и функционалну улогу спречавања осипања калоте тумула.

Датовање се изводи на основу керамичког материјала који је чинио инвентар истраженог гроба, који се стилско-типолошким анализом може одредити у рано бронзано доба. Овде присутне форме се могу повезати са облицима винковачке културе, као и са формама Нађрев комплекса и културне групе Бубањ-Хум III. Облик описане гробне конструкције упућује такође на рано бронзано доба.

Results of Mound Research on the Locality Suva Cesma in Lucani

Mound on the locality Suva Cesma in Lucani is located on the west slopes of Ruja in the place Lucani near Cacak, which has been known for a great number of tumuli for a long time. It has remained as the only one out of the bigger necropolis.

The mound is of calotte shaped, dimensions IZ 11,7 m and SJ 15,2 m, preserved height of 1,3 m with partly preserved stone cover (plast). It was damaged by making a village road from one side, and in the central part by building in the stove for slaking the lime. It has been established only one tomb whole in NW part of the mound. Grave construction is almost of oval shape made of laid stones of different size. The base of dimension 2,5 x 1,8 m was made of one row of stones very carefully placed. The space among the stones was filled in the ground with small stones where burnt bones of a deceased and parts of ceramic vessels. As they were found all over the construction, it can be concluded that they were laid in the construction during its building. It is established that there are four different ceramic forms. According to the stylish-typological analyses of ceramics as well as to the type of grave architecture, this unit can be dated into early Bronze Age.

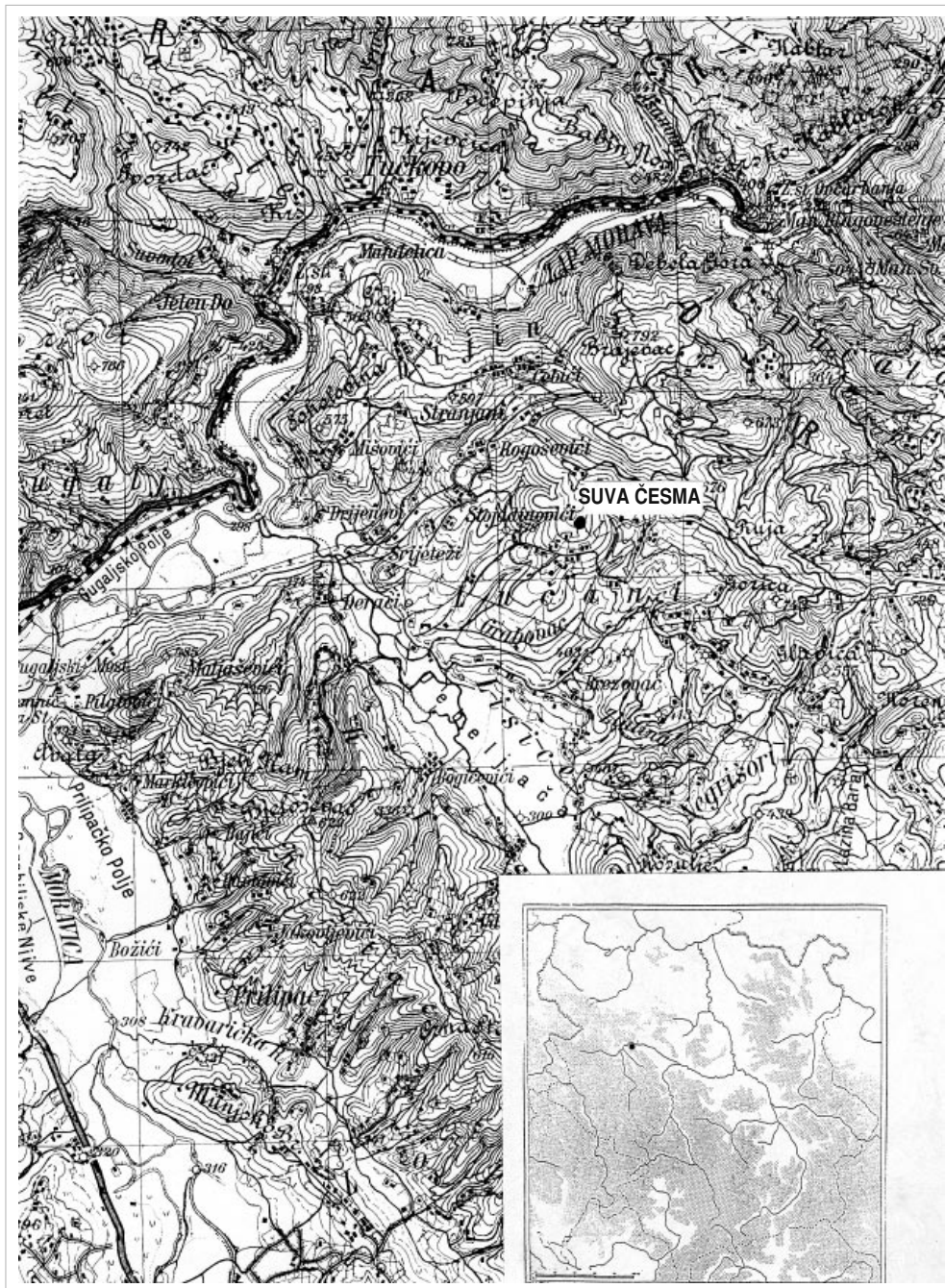
Katarina DMITROVIC

**Les résultats des recherches du tertre
à la localité Suva Cesma à Lucani**

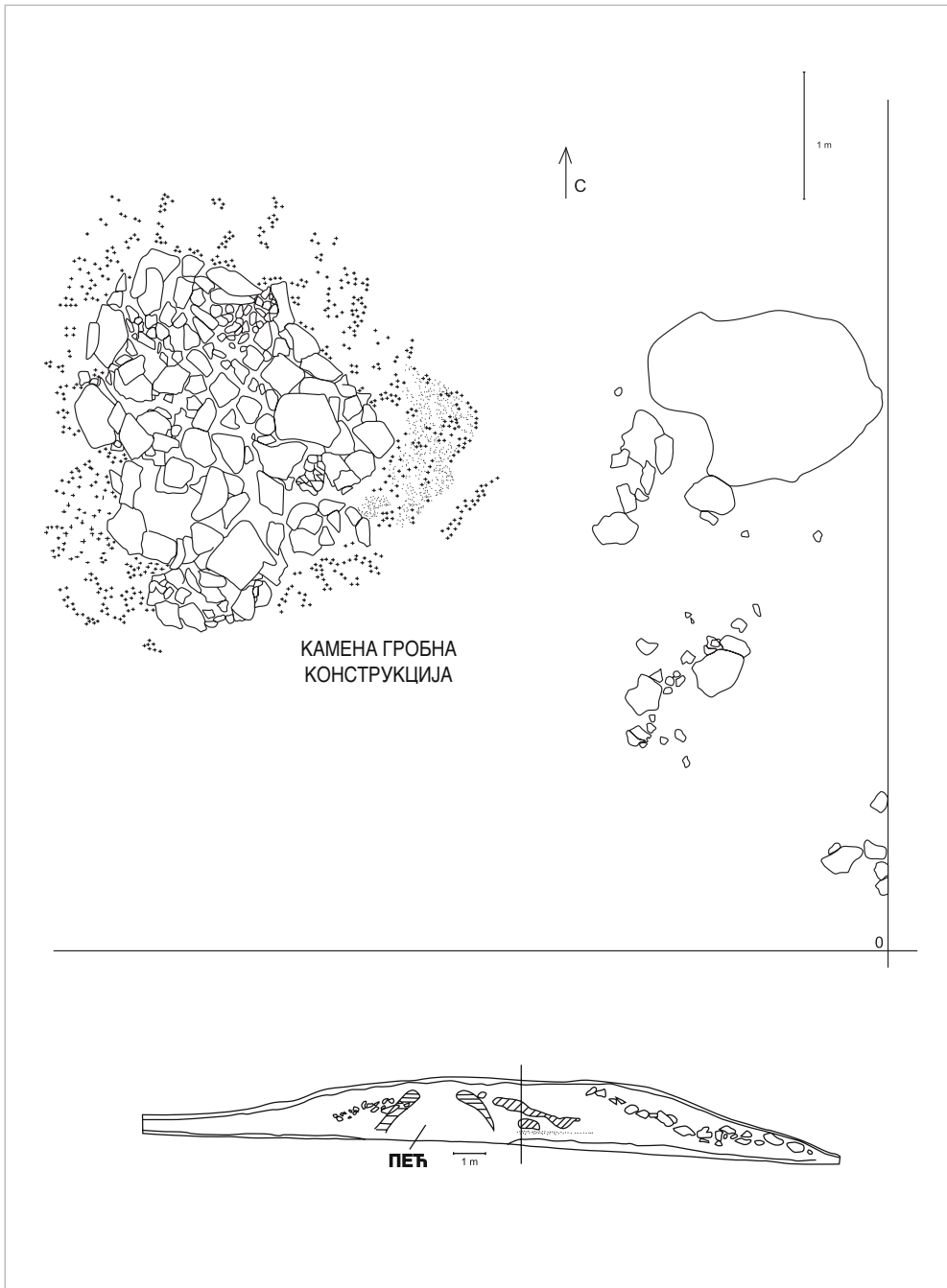
Le tertre à la localité Suva Cesma à Lucani se situe sur les versants de l'ouest de la Ruja, dans le lieu de Lucani près de Cacak, qui est réputée depuis longtemps pour son grand nombre de tumulus. Il appartenait à une plus grande nécropole dont il est uniquement resté sauvegardé.

Le tertre est en forme de calotte, de dimensions EO de 11,7 m et NS de 15,2 m, d'hauteur préservée de 1,3 m, avec une cape en pierre partiellement conservée. Il fut endommagé par le percement de la route de campagne du côté E, et dans la partie centrale par l'enterrage d'un four pour la fabrication de la chaux. L'existence d'un unique ensemble sépucral fut déterminé dans la partie NO du tertre. La construction tombale est approximativement de forme ovale, faite de pierres entassées de tailles différentes. Une rangée de pierres arrangée minutieusement forma la base des dimensions 2,5x1,8 m. L'espace entre les pierres fut rempli de terre, avec de petits cailloux, dans laquelle on constata les os calcinés d'un défunt et des cassures de récipients en céramique. Étant donné qu'ils furent découverts sur toute la construction, on peut conclure qu'ils furent déposés dans la construction durant son édification. Il est déterminé qu'il s'agit de quatre différentes formes céramiques. D'après l'analyse stylistico-typologique de la céramique, ainsi que du type d'architecture sépucrale, cet ensemble peut être déterminé à l'Âge ancien du Bronze.

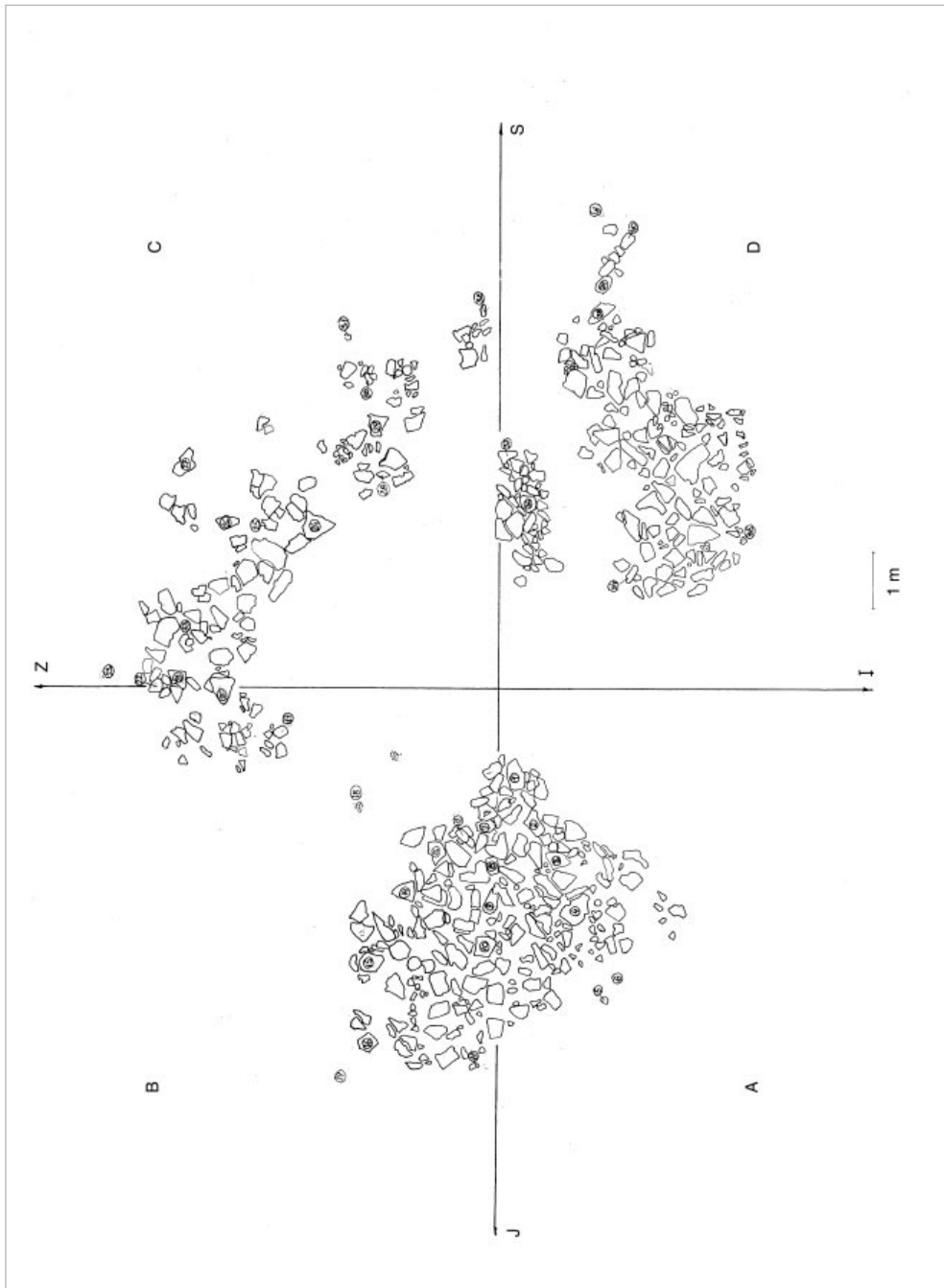
Katarina DMITROVIC

Табла I - Карта са положајем локалитета

Табла II - Лучани, локалитет Сува Чесма, хумка 7:
 1. основа сегмента Ц са земном гробном конструкцијом
 2. Профил С-Ј

Табла III - Лучани, локалитет Сува Чесма, хумка 7:
камени плашт

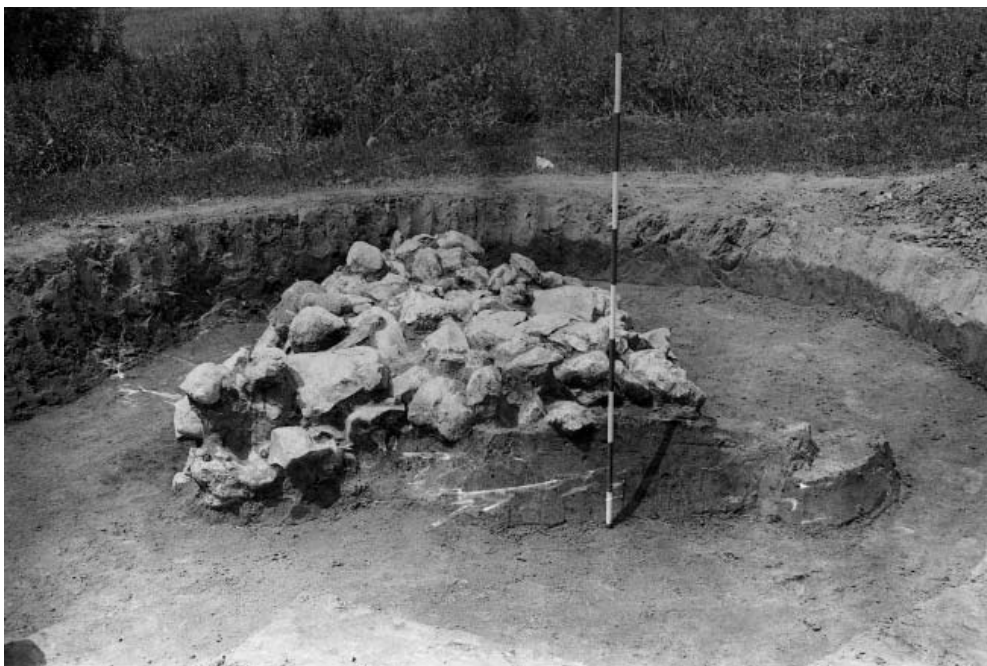
Табла IV Лучани, локалитет Сува Чесма, хумка 7: гробни прилози из камене гробне конструкције

Сл.1 Лучани, локалитет Сува Чесма, хумка 7: северни изглед хумке у току ископавања

Сл. 2 Лучани, локалитет Сува Чесма, хумка 7: североисточни изглед хумке са деловима каменог плашта

Сл. 3 Лучани, локалитет Сува Чесма, хумка 7: камена гробна конструкција, југоисточни изглед

Сл. 3 Лучани, локалитет Сува Чесма, хумка 7: камена гробна конструкција, југозападни изглед

Сл. 5 Лучани, локалитет Сува Чесма, хумка 7: пресек кроз гробну конструкцију

Сл. 6 Лучани, локалитет Сува Чесма, хумка 7: камена гробна конструкција на нивоу основе

Делфина
РАЈИЋ
Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ

МАНАСТИР СВ. ТРОЈИЦА ПОД ОВЧАРОМ

UDK: 726.71 (497.11) „15”

АПСТРАКТ: Предмет рада су основна питања оснивања и живота манастира Св. Тројица под Овчаром, архитектура, зидно сликарство, иконопис и ризница. Такође су приказани и уметнички донети архитектуре цркве манастира Св. Тројица у оквирима Српске православне цркве с краја XVI века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Манастир Св. Тројица, оснивање, страдање, обнова, архитектура, иконостас, ризница

Манастир Св. Тројица подигнут је на југозападним шумовитим падинама Овчара. Мада изграђен на пространом месту, и данас је изолован од главних путних праваца. До њега се најлакше долази тек недавно пробијеним путем из правца села Дучаловићи на југоисточној страни Овчара, или уз брдо, пешачком стазом из Овчар Бање.

Храмовна слава манастира је Силазак Светог Духа на апостоле, *Педесетница*, која се празнује педесетог дана након Ускрса.

Црква манастира Св. Тројица представља најзначајнији архитектонски споменик у Овчарско-кабларској клисури, али и једно од најлепших градитељских остварења у црквеној уметности Српске православне цркве с краја XVI века.

Први векови постојања манастира Св. Тројица обавијени су тамом. Недостатак историјских извора, као и ктиторских натписа на цркви, онемогућава да се проникне у појединости везане за прошлост овог храма. Није утврђено ко је и када подигао манастир. Досадашња сазнања ослањају се на претпоставке које се темеље на проучавању турских пописа.

Постоји претпоставка да се манастир Св. Тројица у писаним изворима први пут помиње 1572. године, под називом „*Туше*”. Ово је, ипак, само претпоставка, јер објављени османски пописи немају података о Св. Тројици, па је, можда, у питању различит начин читања турских пописа.

Други податак везан за подизање манастира потиче из 1594/95. године, када је забележено да је извесна Видосава Радулова, из Лисица, поклонила једну књигу манастиру Св. Тројица. На западним вратима манастира 1615/16. године угребана су два натписа, и то је први сигурни писани помен манастира, јасно хронолошки одређен. Следећи натпис на цркви потиче из 1646/47. године. Манастирска црква је, свакако, раније подигнута. Данас није познато да ли је на том месту постојао храм, јер Турци нису дозвољавали подизање нових цркава. То није увек поштовано, нарочито ако се храм градио на неприступачном месту.

Манастирска црква саграђена је, највероватније, крајем XVI века, по узору на велике рашке храмове, о чему сведоче и стилске карактеристике овог, архитектонски сасвим сигурно најлепшег манастира у Клисури. Унутрашњост цркве, према свим досадашњим истраживањима, никада није осликана. По свему судећи, за тако велики подухват више није било снаге. Могуће је да су политичке прилике крајем XVI века, условљене устанком Срба у Банату, спаљивањем моштију Светог Саве, као и општа несигурност на просторима Балкана, утицали на слабљење уметности. Један податак из 1623. године о страдању оближњег манастира Сретење од стране Татара у турској служби, осветљава тешка времена у којима су обнављани манастири у Овчарско-кабларској клисури.

Мало је података који дају јаснију слику о животу манастира у првим вековима постојања. Санација цркве открила је трагове горења, који би се, можда, могли везати за 1690. годину, када су страдали многи манастири у Клисури.

Сукоби Аустрије и Турске потресали су и XVIII век. Већ 1717. године почео је нови рат, који се завршио придруживањем северне Србије Аустрији. Овчарско-кабларски манастири остали су у Отоманској империји чија је граница била на падинама Каблара. Аустрија је имала српску милицију распоређену у Јанчићима, Рошцима, поред реке Каменице, у Чачку. Мир није дуго трајао. Већ 1737. године Аустријанци су заузели Ужице, а следеће године Турци пустоше Чачак, који је у аустријском поседу.

Забележено је да је у овом периоду манастир имао монахе. Наиме, 1723. године ариљски митрополит Исаија је из Никоља у Св. Тројицу пренео књиге које су припадале запустелом манастиру Јовање. Спорадичне вести из XVIII века сведоче да живот у појединим манастирима у Овчарско-кабларској клисури није утихнуо, али, и поред каснијих обнова, градитељски, уметнички, преписивачки и духовни живот из претходних времена никада више није досегнут. Упркос граници која је делила две империје, али и српски народ, постојала је циркулација људи, а одвијао се и монашки живот у Овчарско-кабларској клисури. Забележено је да су 1728. године монаси у манастиру Св. Тројица седам година учили свештеника из шанца Цветке, који је био под аустријском влашћу.

Читав XVIII век остао је велика непознаница у историји овчарско-кабларских манастира. Ретки, спорадични подаци казују о тешком животу монаха у смутним временима. Поједини натписи откривају важније посетиоце манастира и опис прилика у којима су живели. Монаси су се трудили да сачувају трагове интелектуалног и духовног живота након времена патњи и страдања. Многи манастири су запустели. Српски народ и црква били су под великим ударом Турака, посебно после нове сеобе преко Саве и Дунава, организоване под вођством патријарха Арсенија IV Шакабенте 1739. године. Поново запоседање територије северне Србије праћено је и довођењем новог патријарха, који је био Грк. Та пракса са прекидима је трајала до 1766. године, када су Турци дефинитивно укинули Пећку патријаршију. Наступило је време у коме је српски народ

духовно занемарен, а, у исто време, и економски тлачен од грчког свештенства које је сарађивало са турском управом. Све је то условило удаљавање народа од цркве која, у суштини, више и није била његова, те обнављање многобројних паганских култова, обичаја и других примитивних облика веровања, који су и до тада постојали, а завладала је и масовна неписменост и необразованост. Без обзира на тешко стање у коме се налазила српска црква, пре устанка 1804. године забележено је постојање школа у манастирима Св. Тројица и Никоље, што сведочи о још једној димензији манастира као просветних центара, када је писменост била ретка појава.

Протекле су дуге деценије у којима нема помена манастира Св. Тројица, све до 1814. године, када је забележено да су књиге из Св. Тројице пренете у Благовештење. Вук Караџић је 1820. године забележио да манастир није имао монаха, већ да су у њему живела два свештеника (отац и син) са својим породицама. Поред цркве, манастир је имао конак са десет соба. Поседовао је и знатну земљу, за коју је 1826. године Турчину спахији плаћао годишње 22 гроша и десетак од свих приноса. Имање се састојало од њива, винограда, ливада и башта с воћем. У време када је Јоаким Вујић ово записао, у манастиру су били јеромонаси Пајсије и Мелентије. Имање Св. Тројице временом се увећавало, тако да су у другој половини XIX века имали посед од 29 хектара ораница и ливада, 88 хектара шуме и доста стоке.

Конаци у манастиру били су склони паду, па је 1838. године ужички епископ Никифор Максимовић јавио кнезу Милошу Обреновићу да су ћелије сасвим пропале и да су у манастиру остала само два јеромонаха. Нови конак, као пример вредног народног неимарства који и данас постоји северно од цркве, подигнут је 1844. године. Али, то није био крај обнове. Већ 1850. године уз цркву је дозидан масиван камени звоник, највероватније изграђен на иницијативу агилног епископа Никифора Максимовића, који је цео свој живот посветио обнови овчарско-кабларских манастира. Помоћ у изградњи звоника пружила је и српска влада у доба кнеза Александра Карађорђевића. Сама црква је око 1856. године препокривена, а око манастира је подигнут зид. Због померања гла на цркви су настале велике пукотине, па је одлучено да се уклони камени звоник, који је сматран узрочником таквог стања. То је урађено сигурно пре 1902. године - звоник је замењен дрвеним тремом, али је и он касније уклоњен, па је архитектура ове цркве, срећом, остала неокрњена. На основу описа манастира Ужичке епархије из 1859. године може се сагледати стање у коме су били овчарско-кабларски манастири половином XIX века. Црква манастира Благовештење била је са трулим кровом, па је храм прокишњавао. Манастир Ваведење био је у добром стању, иконостас је навођен као једноставан; црква је била скоро до пола окречена, док се у другој половини могао назрети део старих фресака. Цркве манастира Никоље, Јовање и Св. Тројица биле су у добром, а манастир Сретење у најбољем стању после велике обнове у првој половини XIX века.

Важан догађај за манастир била је изградња новог иконостаса, рад Николе Марковића из 1868. године, у духу романтизма и са класицистичким

дуборезним елементима. Изглед првобитног иконостаса манастира Св. Тројица из XVI века није познат. Једини подаци остали су у попису инвентара манастира из 1859. године, у коме се наводи да је иконостас стар, без позлате и једноставне израде.

Упркос великом труду да се обнови, манастир је запустео. Најпре је претворен у мирску цркву 1886. године, а њен први свештеник био је Љубомир Ивковић Ужичанин. После њега, свештеник је био Драгутин Аџемовић из Заблаћа, али већ 1887. године, због трошности храма, манастир је потпуно напуштен. Поправке су завршене 1894. године, али је након три године, највише због ерозије која је утицала на пуцање зидова, манастир Св. Тројица поново напуштен. Услед великих поплава 1897. године и одроњавања земље, пао је зид око манастира, звонара се накривила, а црква препукла. Исте године, манастир Св. Тројица постаје метох оближњег манастира Сретење. Наредних четрдесет година манастир је био потпуно ненастањен и изложен пропадању. Иконостас, рад Николе Марковића из 1868. године, премештен је 1900. у манастир Благовештење где остаје до почетка деведесетих година XX века, када је рестауриран, и 1995. године поново враћен у манастир Св. Тројица. До тада су се делови иконостаса из Благовештења налазили у Св. Тројици.

Прва велика обнова манастира Св. Тројица уследила је тек 1937. године. То је време обнове свих манастира у Клисури, на основу иницијативе владике Николаја Велимировића. Инжењер Сергије Попов израдио је план за поправку цркве. Око храма је изливен бетонски обруч, дренажа, поправљени прозори и врата, а затим је направљен челични обруч око цркве и урађен нови под. Манастир је 1937. године добио монахе. Епископ Николај је старешину Сретења, јеромонаха Атанасија, произвео у игумана манастира Св. Тројица. Над новим конаком, западно од цркве, 1940. године сазидан је звоник.

Други светски рат донео је нова страдања. Манастир су септембра 1941. авионима бомбардовали Немци, штитећи своје колоне које су се повлачиле из правца Пожеге. Страдао је нови конак са звоником, а од детонација је страдала и припрата храма, али без тежих последица. Током рата, нарочито 1943. године, монаси су мучени и злостављани. Тада су Бугари претукли двојицу калуђера, услед чега су касније и умрли. За време рата овде се налазио и будући патријарх Павле, а пред крај рата и после ослобођења, отац Јустин Поповић, један од највећих теолога Српске православне цркве. Док је још трајала окупација, монах Јелисеј Петровић обновио је стари конак.

Манастир је после рата, све до 1955. године, био без монаха. Тада је игуман Иринеј обновио припрату и извршио друге мање поправке на цркви. Израдио је и венац на западној фасади, уклоњен 1850. године, када је дозидан звоник. У унутрашњости цркве направио је већа врата за ђаконикон, по угледу на врата на протезису. Црква је 1965. године страдала од земљотреса, али је претходне године манастир технички снимљен. Рад на конзервацији и рестаурацији манастирске цркве започет је тек 1976, а трајаће све до 1978. године. Скинут је клис са крова и кровна конструкција, а кров је покривен ћерамидом. Камени

под цркве је спуштен на првобитни ниво. Скинут је фасадни малтер и извршена реконструкција прозора. Највећа промена извршена је на куполи, којој је смањен нагиб. Нови конак, западно од цркве, подизан је од 1987. до 1991, а до 1995. године цео манастирски комплекс ограђен је зидом. Данас је манастир Св. Тројица најлепша и најсређенија целина, чиме се издваја од других манастира у Клисурси.¹

Архитектура

Црква манастира Св. Тројица је једнобродна грађевина са правоугаоним певницама и куполом изнад средишњег дела цркве, развијеним олтарским простором на источној и припратом на западној страни, дозиданом после изградње наоса.

По дужини има три травеја. Изнад средњег травеја је купола, а на бочним странама поткуполног простора су певнице правоугаоног облика. Источни травеј је олтарски простор у чијем средишту је апсида са пречником једнаким пречнику куполе. Она је изнутра полукружна, а споља петострана. Олтарском простору припадају проскомидија и ђаконикон који су правоугаоне основе, изграђени као засебна просторија, зидом одвојени од главног дела олтара.

Црква манастира Св. Тројица је зидана од ломљеног или притесаног кречњачког камена, што је био материјал за највећи део грађевине. Јасно се уочава да је припрата грађена од нешто другачије обликованог камена, што говори о каснијој изградњи. Венци, сводови и тамбур изграђени су од сиге, а декоративни оквири врата и прозора исклесани су од пешчара. Црква данас није омалтерисана. Некада, пре реконструкције, постојао је слој малтера, а око целе цркве налазила се челична затега, покривена венцем од малтера. Кров је после реконструкције покривен ћерамидом, а пре тога на њему је била шиндра, што је, вероватно, и оригинална покривка. У непознато време, постоље над којим је купола подигнута је надзиђивано, тако да је сада нагиб овог дела крова

1 Вук Стефановић Караџић, *Почетак описанија српски манастира*, у: „Овчарско-кабларски манастири”, Градац 98/99, Чачак, 1991, стр. 17-18; Јоаким Вујић, *Овчарско-кабларски манастири*, у: „Овчарско-кабларски манастири”, Градац 98/99, Чачак, 1991, стр. 22-23; Феликс Каниц, *О овчарско-кабларским манастирима*, у: „Овчарско-кабларски манастири”, Градац 98/99, Чачак, 1991, стр. 32-33; Миласав Д. Протић, *Сретење и Тројица*, у: „Овчарско-кабларски манастири”, Градац 98/99, Чачак, 1991, стр. 67-70; Светозар Душанић, Радомир Николић, *Овчарско-кабларски манастири*, Овчар Бања, 1978, стр. 57-60; Олга Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд, 1984, стр. 195; Бранка Кнежевић, *Манастири у западној Србији по турским пописима од 1476. до 1572. године*, Саопштења XXVII-XXVIII, Београд, 1995-1996, стр. 210; Марија Домазет, *Црква Св. Тројице под Овчаром*, Рашка баштина 2, Краљево, 1980, стр. 357-358; Светлана Пејић, *Св. Тројице на Овчару, манастир*, у: *Споменичко наслеђе Србије*, Београд, 1998, стр. 296; Архимандрит Јован Радосављевић, *Овчарско-кабларски манастири. Монашки живот и страдања у XIX и XX веку*, Приштина, 1998, стр. 397-477; Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, Чачак, 2006, стр. 259-264.

нешто блажи него некада. Испитивања су указала да висина цркве, завршни венци, нагиб крова и покривач од ћерамиде нису првобитни.

Наос цркве покривен је двоводним кровом, чије се слеме завршава испод венца кубичног постоља куполе. Изнад је самосталан четвороводни кров постоља кубета. Кров куполе је данас блажег нагиба и дванаестостраног облика, као и тамбур. Певнице су покривене двоводним крововима, ћаконикон и протезис имају ниже једноводне покриваче, а апсида полукружни.

Једна од особености Тројичке цркве је кубично постоље у ширини наоса. Постоље куполе је тако извучено у снажан кубус, који има димензије читавог травеја. Зидови кубичног постоља завршавају се, што је такође особеност ове цркве, венцем који је од средине ка угловима у нагибу, што се не среће на до сада проученим споменицима.

Тамбур је дванаестостран, а посебно брижљиво израђени су прозори на овом делу цркве. Они су степенасто усечени у зид и полукружно засведени. Отвори прозора испуњени су мермерним плочама - транзенама. Све плоче нису обрађене на исти начин. На угловима где се спајају поједине стране тамбура, исклесане су тричетврт колонете. Овакви украси су слични пластици куполе Благовештења.

Прозори су постављени у осовинама певница, на средини апсиде и на бочним странама припрате. Оквири отвора су једнаки по архитектонском склопу и украсу. Аналогија за ову пластику може се наћи у цркви у Ариљу, а понављана је и на прозорима Никоља и портала старог Јовања. Св. Тројица има два портала. Један је улаз у припрату, а други улаз из припрате у наос. Оба портала степенасто су усечена у зидну масу.

Припрата цркве манастира Св. Тројица под Овчаром је посебно издвојена целина, дозидана након изградње цркве. Она је правоугаоне основе, засведена слепом калотом која у пресеку има облик плитког, симетричног сегментног лука. Бочно су два дубоко прислоњена лука, помоћу којих је образована квадратна основа калоте. Сама калота налаже на четири уска унутрашња лука постављена на конзоле.

Поткуполни простор квадратне је основе, са правоугаоним певницама. Купола је изнутра кружна, а споља дванаестостраног облика, подигнута на пандантифима који су равни и наслањају се на четири полукружна лука, ослоњена на снажне пиластре. Они су образовани у продужетку зидова певница. Занимљиво је да се на пиластре не ослања коцкасто постоље, већ само тамбур и калота. Коцкасто постоље куполе је потпуно независан елеменат и лежи на сводовима трансепта, западног и источног травеја брода цркве.

Доњој конструкцији куполе додати су плитки лукови, прислоњени уз унутрашње стране четири носећа лука. На бочним прислоњеним луковима леже сводови изнад источног и западног травеја, а сводови изнад певница ослоњени су на плитке слепе аркаде. Тако је низом аркада смањен распон полуобличастих сводова.

Источни травеј цркве, дужи од западног, јесте олтарски простор који је подељен на три архитектонски раздвојена дела. Средишњи део заузима апсида,

изнутра полукружног облика, са пречником једнаким пречнику куполе. Споља, апсида је петострана. Унутар олтарског простора изграђен је камени банак-синтронон, као и у Благовештењу и Никољу под Кабларом. Овај архитектонски елемент често се јавља у црквама подигнутим након обнове Пећке патријаршије. Изнад синтронона, а испод прозора на апсиди, у Св. Тројици постоји полукружно засведена ниша, „горње место” намењено архијереју. Црква унутар олтарског простора има и камену часну трпезу.

Олтарском простору припадају и проскомидија и ђаконикон, изграђени као посебне просторије, зидом одвојене од главног дела олтара. Обе просторије су правоугаоне основе и имају врата како према наосу, тако и према олтарском делу. Проскомидија има полукружну нишу у источном зиду. Једна од особености цркве манастира Св. Тројица је и сјајна акустичност простора, што је, свакако, био део замисли неимара.

Под цркве урађен је од камена, углавном плочама неједнаке величине, приближно правоугаоног облика. На средини наоса постављена је дванаестострана розета - амвонска плоча. Њен рељефни украс распоређен је у три концентрична круга. На спољној бордури су поред срцоликих листова исклесани и пупољци, што је део флоралног репертоара исламске уметности која се јавља на нашим споменицима почетком XVI века.

Од каменог намештаја, постоје мермерна постоља за свеће, чије су три стопе урађене у облику лављих шапа. Некада је постојала и камена крстионица. Од дрвеног намештаја, 1859. године постојала су три наслона: архијерејски, „књажевски” и један за парохијане.

Некада је пред припратом постојао звоник, изграђен 1850, али је до 1902. године срушен. Тачан датум није познат, али, после ове године сигурно није постојао, јер је тада на том месту био дрвени трем, кога данас такође нема. Прилагођен слоју старије градње, звоник је био озидан од притесаног камена. Својом масом и пропорцијама основа звоника је надвисила куполу.

Троделан олтарски простор споља петостране апсиде, једнобродни наос са правоугаоним певницама надвишен моћном куполом дванаестостраног тамбура, припрата као посебна целина покривена слепом калотом, племените пропорције и камени рељефни украси портала, амвона и транзена дуго су били разлог мишљењу да манастир Св. Тројица потиче из XIII века.

Заправо, црква манастира Св. Тројица замишљена је и подигнута у оквиру схватања чија је основа била враћање традицији рашке архитектуре након обнове Пећке патријаршије. Ипак, Св. Тројица под Овчаром издваја се по архитектонским решењима из ове групе споменика. То су одвојена бочна одељења олтарског простора, израђена у продужетку певница, што се среће само још код Раче на Дрини. Једина аналогија за решење тамбура куполе је црква Св. Николе у Новом Хопову. По својој архитектури, црква манастира Св. Тројица под Овчаром узор је, највероватније, имала у оближњој цркви у Ариљу, посебно у замисли наоса, распореду делова простора и међусобним односима њихових димензија. На Ариље упућује и сложена горња конструкција наоса,

односно додавање плитких лукова уз носеће лукове. У унутрашњости и следеће аркаде на певницама подсећају на исти архитектонски елемент на фасади Ариља. Припрата је слична оближњој Придворици.

Манастирска црква својом лепотом говори о умећу мајстора, ангажованих да раде за, очигледно, богатог наручиоца са изграђеним укусом, који је у тешким и несигурним временима имао довољно осећаја за лепо и узвишено у архитектури. Она својим општим склопом и пропорцијама представља не само најзначајнији архитектонски споменик у Овчарско-кабларској клисури, већ је једно од најлепших градитељских остварења с краја XVI века у Српској православној цркви.²

Зидно сликарство

Истраживања указују да црква манастира Св. Тројица под Овчаром никада није живописана. Када је црква озидана, осликане су само лунете изнад портала припрате и наоса. То су хронолошки и стилски разнородне представе, које су се до данас сачувале са изразитим оштећењима.

Након изградње храма, најважнији следећи посао је изградња иконостаса, без кога се не може извршити чин освећења. Последњи важан подухват је осликавање, за које је редовно требало издвојити доста новца. Због данас непознатог догађаја црква није добила фреске, осим две представе у лунетама изнад портала на припрати и наосу.

Изнад портала припрате цркве Св. Тројица, у лунети, насликана је фреска *Св. Тројица*. На плавој позадини оивиченој црвеном бордуrom са окер ивицом, приказана је композиција *Гостољубља Аврамовог*. Три анђела седе за елипсоидном трпезом, украшеном полукружним нишама и једноставним геометријским орнаментима.

Сви анђели имају ореоле окер боје, са широком белом ивицом. Ореоли су обележени крстом тамног окера са иницијалима. Мада су лица анђела веома оштећена, ипак се може сагледати обрада инкарната. Основни ружичасти тон прекрива физиономије чија се сенчења изводе зеленожутим окером, а светлија места намазима кречнобеле. Сигнатура је исписана на уобичајен начин, крупним белим словима.

2 | Милка Чанак-Медић, *Манастир Тројица под Овчаром*, Рашка баштина 1, Краљево, 1975, стр. 81-94; Милка Чанак-Медић, *Неки примерци црквеног каменог намештаја, амвонских плоча и прозорских транзена*, Зборник Народног музеја IX-X, Београд, 1979, стр. 531-532; Марица Шупут, *Споменици српског црквеног градитељства XVI-XVII века*, Београд, 1991, стр. 173-176; Марија Домазет, *Црква Св. Тројице под Овчаром*, Рашка баштина 2, Краљево, 1980, стр. 357-358; Слободан Милеуснић, *Опис манастира ужичке епархије 1859. године*, у: „Богородица Градска у историји српског народа”, Чачак, 1993, стр. 251; Светлана Пејић, *Св. Тројица на Овчару, манастир*, у: „Споменичко наслеђе Србије”, Београд, 1998, стр. 296; Иста, *Манастир Пустиня*, Београд, 2002, стр. 44, 51, 55, 58-59, 61; Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисури*, Чачак, 2006, стр. 264-274.

Већ на први поглед, ова фреска одражава дух зидног сликарства оближњег манастира Благовештење и припрате манастира Никоље. У цртежу и моделацијама она чини јединство са фрескама ових храмова. Велика је сличност и са надверјем над улазом у проскомидију иконостаса манастира Благовештење, где је такође приказано *Гостољубље Аврамово*. Анђели су приказани у готово истоветним ставовима. Велика је подударност и у начину исписивања натписа у којима су не само слова, већ и њихов распоред, готово истоветни. На основу тих података може се закључити да је тројичка патронска фреска изнад портала припрате сликана око 1633. године, када и благовештењска икона *Гостољубље Аврамово*.

Друга фреска која постоји у тројичком храму, *Богородица са Христом*, налази се у лунети изнад портала наоса и боље је очувана од слике на улазу у припрату. На тамноплавој површини, оивиченој црвеном бордуrom са белим рубом, насликана је Богородица у попрсју, у фронталном ставу, са уздигнутим рукама. Одевена је у тамноплаву хаљину и црвени мафориј. На глави има смеђецрвену покривку. На прсима Богородице, у плавом срцоликом медаљону, приказано је попрсје малог Исуса Христа, одевеног у смеђи хитон и химатион са црвеним бордурама. Десна Христова рука је уништена и вероватно је била приказана како благосиља.

Богородичин натпис заслужује посебну пажњу, јер открива да је данашња фреска, у ствари, производ опсежног ретуша старије Богородичине и Христове представе. Наиме, поред познијег натписа, исписаног крупним словима, видљива је старија сигнатура, исписана ситнијим и лепшим словним знацима. Ово упућује на закључак да је старија фреска пресликана и тако добила данашњи изглед врло рустичне и небрижљиво рађене слике. Она је дело мајстора сасвим скромних могућности. Није лако хронолошки одредити ову фреску, али постоји мишљење да је настала крајем XVII века.³

Иконостас

Изглед првобитне олтарске преграде с краја XVI века, када је црква подигнута, данас није познат. Остало је забележено да је црква 1859. године имала „стари” иконостас, једноставне израде и без позлате. Нови иконостас урадио је 1868. године Никола Марковић (1843-1889). Овај уметник, пореклом из сликарске породице, припадао је романтичарској генерацији. Имао је несистематично школовање у немачким центрима, као и у Паризу и Фиренци. Брзо је стекао углед у области црквеног сликарства и изради иконостаса, па већ 1870. године постаје редовни члан Српског ученог друштва.

Никола Марковић је иконостас за Св. Тројицу радио током свог школовања, па се на престоним иконама потписао на француском и италијанском језику.

3 | Радомир Станић, *Прилог познавању сликарске делатности у овчарско-кабларским манастирима*, ЗРNM XII, Чачак, 1982, стр. 6-13; Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, Чачак, 2006, стр. 274-278.

Овај његов рад је по аналогији најближи иконостасу који је радио за Љубостињу и пожаревачку цркву.

Иконостас Николе Марковића стајао је у Св. Тројици све до 1900. године, када је премештен у Благовештење, јер је црква била напуштена. Пошто су 1966. године отпочели радови на санацији Благовештења, иконостас је расклопљен. Временом иконе су оштећене, али су сачувани сви делови, што је омогућило поуздану реконструкцију.

Тројички иконостас спада у типска дела Николе Марковића. Олтарску апсиду Марковић је затворио чврстом класицистичком конструкцијом, украшеном мраморирањем и позлатом. По својој конструкцији, иконостас манастира Св. Тројица сврстава се у групу вишеспратних олтарских преграда. У првој зони налазе се царске двери са представом *Благовести*. Бочне двери проскомидије украшене су стојећом фигуром *св. Арханђела Михаила*. Изнад царских двери, као надверје, у централном делу је *Тајна вечера*. Са обе стране двери налазе се престоње иконе које приказују стојеће фигуре *Богородице* са малим *Христом* у наручју и *Христа Пантократора* са сфером. На њиховим парапетима су слике *Сусрета Марије* и *Јелисавете*, односно *Христово чудо исцељења луде жене*.

У горњем регистру смештене су три композиције: *Рођење Христово*, *Крунисање Богородице* (означено као *Св. Тројица*) и *Васкрсење*. Највишу зону чини *Распеће* које са стране има медаљоне са ликовима *Богородице* и *св. Јована Богослова*. У подножју крста са *Распећем* је медаљон са представом Авгаровог убруса. Са леве и десне стране представе *Распећа* смештени су, у облику тролита, овални медаљони са по три стојеће фигуре пророка: *Исаије*, *Мојсија* и *Јеремије*, односно *Данила*, *Језекиља* и *Илије*. Иконе су рађене уљаном техником на ланеном платну, затегнуте на следе рамове или на дрвене носиоце.

Нема података да је Марковић урадио и двери за ђаконикон, који је тада имао знатно мањи отвор него данас.

На сликама тројичког иконостаса уочљиви су стабилан цртеж, изражен осећај за моделацију ликова и обраду драперија, тежња ка динамичности композиције и волуминозности, као и богата палета употребљених боја. Преовладава благи контрастни колорит, састављен од плавих, црвених и зелених боја на драперијама и топлих окерних и ружичастих тонова на фино моделованим ликовима и позадини. За постизање одређених ефеката сликар је користио комбинацију пастозних и лазурних наноса боје. Драперије су рађене пастозније, а ликови и тела су сликани у финим и меканим лазурама.

Иконостас цркве манастира Св. Тројица рестауриран је од 1980. до 1994. године, а поново је постављен у цркву и освећен 1995. године.⁴

4 Слободан Милеуснић, *Опис манастира ужичке епархије 1859. године*, у: „Богородица Градачка у историји српског народа”, Чачак, 1993, стр. 251; Светлана Пејић, *Тројички иконостас Николе Марковића*, Гласник ДКС 18, Београд, 1994, стр. 157-158; Милорадка Поповић, *Рестаурација иконостаса Николе Марковића из 1868. године*, Гласник ДКС 18, Београд, 1994, стр. 158-161; Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, Чачак, 2006, стр. 278-280; Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Ризница прошлости: Овчарско-кабларска клисура и њени манастири*, Чачак, 2005, стр. 165-168.

Ризница

Као и у случају других манастира који су дуго били пусти, тако је и ризница манастира Св. Тројица сиромашна предметима од већег уметничког и културног значаја. Томе су допринела и страдања у XX веку. Када је Вук Караџић посетио манастир 1820. године, у библиотеци је затекао низ рукописних богослужбених књига, као што је било јеванђеље написано у манастиру Јовања 1571. године. Време је учинило да нестане велико културно благо. Од предмета који се данас чувају у манастиру Св. Тројица издваја се велики крст израђен 1846. године. Начињен је од дрвета, сребра, брушеног стакла, корала. Поједини делови су позлаћени, а истиче се веома прецизан филигрански рад. Поред овог крста, у манастиру се чува један сребрни путир из XIX века, који има уметничку и историјску вредност. Занимљиви су и велики мермерни свећњаци, рад студеничких мајстора клесара.⁵

The Monastery Sv. Trojice below Ovcар

For its architecture monastery Sv. Trojice (Holy Trinity) is certainly the most beautiful temple in Ovcар-Kablar gorge, located on the forested slopes of Ovcар. The first centuries of the existence of the monastery are in the dark. It has not been found out who founded it or when. Today's assumptions rely on Turkish registers. The building of the monastery was certainly at the end of XVI century.

The monastery Sv. Trojice church is one nave building with square choirs, an elaborated altar which consists of three parts, narthex and a dome above the central part of the church.

Specific characteristics of the altar, and dome as well as stone relief decoration in portal caused the opinion that the church date back from XIII century.

In fact the monastery church of Sv. Trojice was planned and built in the tradition of bringing back Raska style in architecture after reconstruction of Pec Patriarchy in 1557.

Very few data give the picture of first centuries of the monastery existence. Sanitation of the church revealed the traces of burning which might have happened during the Great Serbian Migration in 1690 when most of the monasteries in the gorge were destroyed. The monastery was reconstructed in 1723.

There are no data about the monastery until 1814 when it was recorded that the books from Trojice were taken to Blagovestenje. In 1820 the monastery did not have monks but two priests with their families lived in it.

5 | Светозар Душанић, Радомир Николић, *Овчарско-кабларски манастири*, Овчар Бања, 1978, стр. 57-60; Делфина Рајић, *Ризнице овчарско-кабларских манастира*, Чачак, 1990, (каталог); Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, Чачак, 2006, стр. 281-282.

Делфина РАЈИЋ, Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

An important event was building of new iconostasis, a work of Nikola Markovic in 1868, in the style of romanticism with classical carving elements.

In spite all the efforts the monastery was abandoned. Only in 1937 was the monastery reconstructed.

Delfina RAJIC - Milos TIMOTIJEVIC

Le monastère Sainte-Trinité au pied de l'Ovcar

Par son architecture, le monastère Sainte-Trinité est certainement le plus beau temple dans les Gorges d'Ovcar-Kablar, situé sur les versants boisés du sud-ouest de l'Ovcar. Les premiers siècles d'existence du monastère Sainte-Trinité sont voilés d'obscur. Il n'a pas été déterminé par qui le monastère fut édifié, ni quand cela se déroula. Les prises de conscience de jusqu'à présent s'en rapportent à des suppositions, qui se basent sur des analyses de recensements turcs. La datation de l'édification du monastère peut être avec certitude située à la fin du XVIème siècle.

L'église du monastère Trinité est une construction en une partie avec un chœur rectangulaire, un espace de maître-autel vaste qui est composé de trois ensembles, un narthex et une coupole au-dessus de la partie centrale de l'église.

L'emplacement en trois parties à l'extérieur de l'abside pentagonale, le naos en une partie avec un chœur rectangulaire surmonté de la puissante coupole d'un tambour à douze côtés, le narthex comme ensemble à part recouvert d'une calotte simulée, les proportions nobles et les ornements modelés en pierre du portail, de l'ambon et du transept furent longtemps la raison du point de vue que le monastère Trinité provient du XIIIème siècle.

À vrai dire, l'église du monastère Sainte-Trinité fut conçue et édifiée dans le cadre des conceptions dont la base fut le retour à la tradition de l'architecture de Raska après le renouvellement du Patriarcat de Peci en 1557.

Il y a peu de renseignements qui nous donnent une image sur la vie du monastère durant les premiers siècles de son existence. L'assainissement de l'église découvrit des traces de brûlages que nous pourrions peut-être mettre en liaison avec l'année 1690, lorsque de nombreux monastères furent anéantis dans les Gorges. Toutefois, le monastère fut renouvelé et en 1723 une deuxième donnée fut annotée dans les sources historiques, liée à la Trinité.

Deux décennies s'écoulèrent au cours desquelles nous n'eûmes aucune mention de ce monastère, jusqu'à l'année 1814, lorsqu'il fut mentionné que les livres furent transportés de la Trinité à l'Annonciation. Le monastère en 1820 n'eut pas de moine, mais deux papes y vécurent avec leurs familles.

Un évènement important pour le monastère fut l'entreprise d'un nouvel iconostase, ouvrage de Nikola Markovic datant de l'année 1868, effectué dans l'esprit du romantisme, avec des éléments de gravure du classicisme.

Cependant, et en dehors de l'effort pour qu'il soit renouvelé, le monastère fut laissé à l'abandon. Le renouvellement du monastère ne s'ensuivit pas plus tôt qu'en 1937.

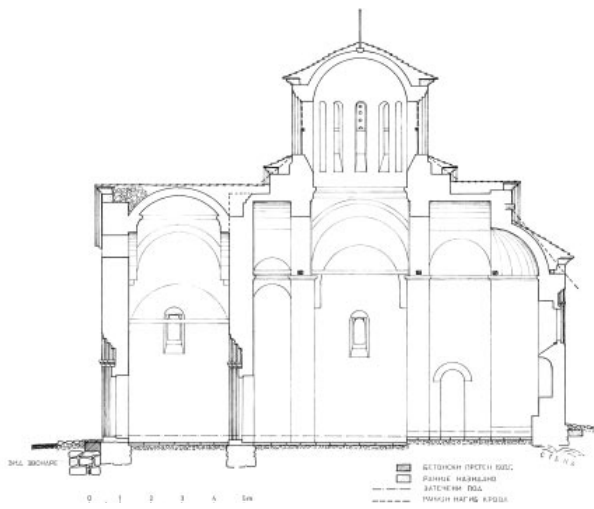
Delfina RAJIC - Milos TIMOTIJEVIC

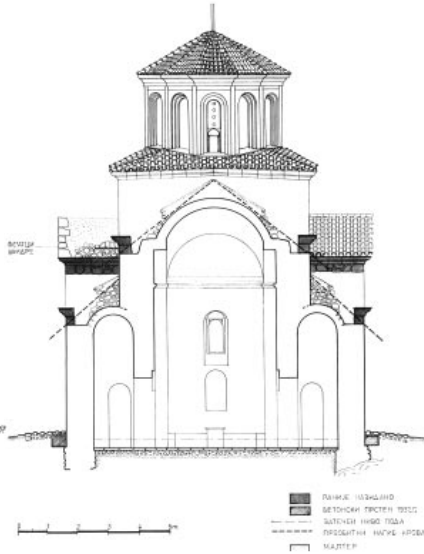
Св. Тројица, југозападни изглед

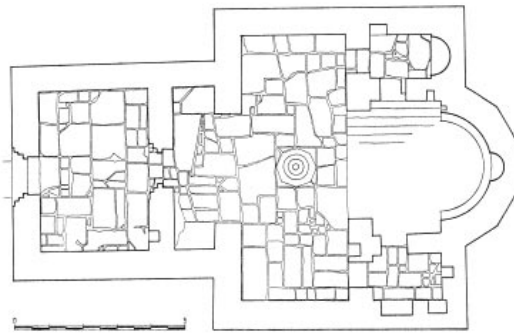
Св. Тројица, изглед с југа

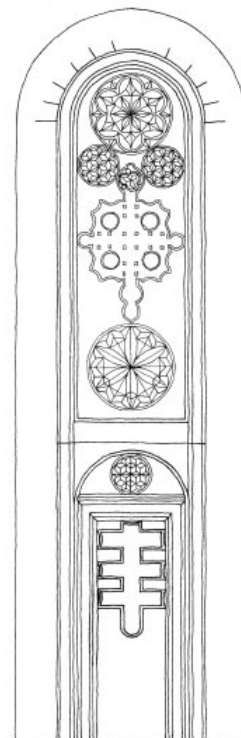
Св. Тројица, подужни пресек

Св. Тројица, попречни пресек

Св. Тројица, основа

Св. Тројица, купола, транзена (цртеж)

Иван
КЛЕУТ

ПРИМЕР ВОЈНЕ АРХИТЕКТУРЕ У ЧАЧКУ ИЗ ОПУСА ДРАГУТИНА ЂОРЂЕВИЋА

UDK: 725.181 (497.11) „19”

АПСТРАКТ: Рад приказује касарну у Чачку, дело архитектке Драгутина Ђорђевића, као значајан објекат војне намене у фонду српског градитељства новијег доба. Поред кратке историје објекта, дат је и опис архитектуре зграде, на којој се читавају елементи неоренесансе. Намера је била да се кроз начела архитектуре академизма сагледа концепт компоновања, потом да се сугерише порекло архитектонских елемената касарне, као и да се стручна јавност подстакне на даље проучавање типолошких карактеристика грађевина војне намене и одреди њихово место у матрици новијег националног градитељског наслеђа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: војна архитектура, касарна, Чачак, Драгутин Ђорђевић, академизам

У историји новијег градитељства Чачка значајно место припада касарни Десетог пешадијског пука, која је, по пројекту Драгутина Ђорђевића (1866-1933), подигнута на самом почетку XX века. Осим постојећег објекта, извори за проучавање архитектуре касарне у Чачку веома су оскудни. Оригинални планови су изгубљени, док се једино у Међуопштинском историјском архиву у Чачку може пронаћи непотпуна техничка документација о грађењу овог објекта. У домаћој историографији, касарна у Чачку помињана је као интегрални део градитељског наслеђа града Чачка, али тек фрагментарно и без детаљнијих анализа.¹ Управо овај рад требало би да скрене пажњу стручне јавности на запостављене објекте војне архитектуре, на које су њихови аутори преносили идеје и елементе савремених европских градитељских токова.

„Војна архитектура за предмет свог деловања има само утврђења намењена одбрани градова. Све што је изван тога припада цивилној архитектури.”² Међутим, у општој класификацији грађевина, у односу на њихову намену и

1 Б. Несторовић, *Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века*, Саопштења X, РЗЗСКРС, Београд, 1974, 167; Д. Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда 1815-1914*, Београд, 1981, 38; Д. Рајић, *Архитектонско наслеђе Чачка*, Народни музеј, Чачак, 1997, 10; З. Радовановић, *Архитектонске грађевине Чачка на старим разгледницама*, Зборник радова Народног музеја XXXIV, Чачак, 2004, 112-113; Ј. Поповић, *Архитектура јавних објеката у Чачку од средине XIX до средине XX века* (рукопис дипломског рада, одбрањеног на Катедри за историју архитектуре Одељења за историју уметности Филозофског факултета у Београду 2004. године, 56-58); А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX - XX век)*, Београд, 2005, 332.

2 Етјен-Луи Буле, *Архитектура – есеј о уметности*, Београд, 1999, 94.

садржај, објекти војне архитектуре подразумевају установе, попут касарни и војних школа.³

Касарне представљају зграде за становање војске, прилагођене мирнодопском начину живота и рада трупе. Још у антици, Римљани су у оквиру каструма подизали нарочите објекте за смештај легија. Током средњег века, војска се склањала у добро утврђене фортификације, а до средине XVII века, војници живе у приватним кућама, с обзиром да није било барака ни касарни.⁴ Изградња касарни у модерном смислу почиње крајем XVII века, с појавом стајаће војске. Тако је у Француској Луј XIV поверио архитекти Вобану изградњу великих зграда за војнике. У германским земљама, а нарочито у Прусској, током XVIII века подижу се касарне већих размера у којима су обитавали војници са својим породицама. Касарне грађене у XIX веку достигле су облик какав је и данас познат – објекат за војску, уз пропратне административне канцеларије, смештен на већем терену са вежбалиштем. Изградња таквих касарни у Србији почиње тек крајем XIX века, иако су касарне грађене и за време кнеза Милоша Обреновића, али скромнијих размера, у духу класицизма. Друштвено-политичке прилике у Србији XIX века условљавале су обим и квалитет изградње.

Након успостављања Краљевине, наступа период у коме је широм земље подигнут већи број репрезентативних грађевина јавне намене. Постављањем бившег краља Милана Обреновића за команданта активне војске 1897. године, који је развијао пешадијске пукове, отпочело је и зидање разних војних грађевина, нарочито великих касарни.⁵

По ослобођењу од Турака, Чачак стиче значајну војну улогу као средиште пограничне области према Турској и постаје центар Пожешке нахије. Током педесетих година XIX века, чачанска варош је седиште Окружног суда, Окружног начелства и среске управе, а даљим развитком током века, постаје административни, привредни и културни центар краја.⁶ Међутим, готово до краја XIX века, војска у вароши није имала адекватан објекат за смештај, те се наметала потреба за изградњом нове планске касарне.⁷ Одлуком Окружне скупштине Рудничког округа, 2. априла 1899. године, требало је добровољним прирезом подићи неколико објеката војне намене – касарну за пешадијски пук у Чачку, коњушницу у Краљеву и војну болницу у Горњем Милановцу. Општина града Чачка одлучила је да за потребе подизања касарне уступи земљиште

3 М. Ротер-Благојевић, *Основна типологија грађевина јавних намена изграђених од 1830. до 1900. године*, Архитектура и урбанизам 4, Београд, 1997, 62-68.

4 Д. Р. Живојиновић, *Успон Европе 1450-1789*, Нови Сад, 1989, 192.

5 На изградњу касарни утрошено је преко четири милиона динара. С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, део II*, Сабрана дела Слободана Јовановића, Београд, 1990, 47.

6 С. Ђорђевић, *О настанку урбанистичке структуре Чачка*, Зборник радова Народног музеја VIII, Чачак, 1977, 107.

7 Народна војска у то време користила је најпре кућу Фердинанда Крена, а потом је изнајмљивала већу кућу у центру вароши.

на јужном крају града, на путу Чачак-Краљево. Начелству Рудничког округа, у чијем је надлештву била варош Чачак, Министарство војно упутило је 16. октобра 1899. године обавештење да се „изгради касарна пешачка у Чачку, према плану, предрачуну и прописаним условима од 9ог окт[обра] т. г. уступи Петру Николићу,”⁸ као предузимачу. Министар војни послао је комисију која је имала да погледа и оцени подесност терена за подизање касарне и осталих споредних зграда, неопходних за један пук. У свом детаљном извештају, комисија је утврдила најповољнији положај за смештај касарне и, по провери квалитета земљишта, констатовала да се на датој локацији могу поставити темељи будуће касарне, будући да је у архитектури академизма до 1918. године предњачио монолитни начин извођења, односно грађење од основних материјала на градилишту, према пројектом предвиђеном положају.⁹

Иако се министар војни надао да би радови на изградњи касарне могли отпочети крајем 1899,¹⁰ то се није догодило све до наредне године. Крајем априла 1900. започето је копање темеља. У складу са традицијом полагања записа, односно повеље, одређено је да се 16. јула 1900. године, у присуству једне чете Десетог пешадијског пука, са официрима и командантом пука, свечано обележи полагање записа у темељ. Међутим, из писма које је Никола Радовановић, председник Суда и Одбора, послао Начелству Рудничког округа, сазнаје се да је та свечаност требало да се догоди 3. августа 1900. године.¹¹

Пројекат по коме је изграђена чачанска касарна поверен је архитекти Драгутину Ђорђевићу. Радећи у Министарству грађевина,¹² Ђорђевић је извесно

- 8 | Међуопштински историјски архив Чачка, *Изградња пешадијске касарне у Чачку 1899-1907*, ф. 1- 2790.
- 9 | А. Кадиевић, н. д., 198.
- 10 | Међуопштински историјски архив Чачка, н. д., ф. 1-1981.
- 11 | Међуопштински историјски архив Чачка, н. д., ф. 1-156.
- 12 | Драгутин Ђорђевић је у Министарству грађевина радио од 1893. до 1905. године. О животу и делу Д. Ђорђевића, види: Драгутин Ђорђевић, *Пројекат за здање Првостепеног Суда окр. подунавског и VII пук. окр. Команде у Београду*, Српски технички лист 9-10, Београд, 1898, 155-156, прилози XIII-XV, XVII; Н. Несторовић, *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Београд, 1937, 74, 77, 85, 86, 88; Б. Несторовић, *Развој архитектуре Београда од кнеза Милоша до Првог светског рата*, ГМГБ I, Београд, 1954, 171, 173; D. M. Leko, Đorđević Dragutin, u: *Enciklopedija Jugoslavije III*, Zagreb, 1958, 203; B. Nestorović, Đorđević Dragutin, u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti 2*, Zagreb, 1962, 163; Г. Гордић, *Архитектонско наслеђе града Београда I*, Саопштење ЗЗЗСКГБ, Београд, 1966, 9, 60, 67, 78, 84-85, 88; Ж. Шкаламера, *Сецесија у архитектури Београда 1900-1914*, ЗЛУМС 3, Нови Сад, 1967, 326-328, 335-337; Д. Ђурић-Замоло, *Београд са старих фотографија*, Београд, 1968, 66, 74-76; И. Здравковић, *Архитекти научници*, Старица; G. Gordić, *Biografije*, u: *Srpska arhitektura 1900-1970*, Beograd, 1972, 132; Z. Manević, *Novija srpska arhitektura*, u: *Srpska arhitektura 1900-1970*, Beograd, 1972, 14, 17, 36, 79; Б. Несторовић, *Градитељи Београда од 1815. до 1915. године*, у: *Историја Београда II*, Београд, 1974, 342; *Исти, Преглед споменика архитектуре у Србији XIX века*, Саопштења X, РЗЗСКРС, Београд, 1974, 153, 158, 160, 166, 167; Д. Ђурић-Замоло, *Из Архиве Грађевинског*

време био додељен на рад Министарству војном, с обзиром да је постојала велика потреба за изградњом касарни. Спадао је у групу инжењера - цивилних стручњака Министарства војног, коме су припадали и Јосиф Манок и Душан Живановић.¹³

О самом току изградње нема података. На основу писма које је комисија упутила „господину министру војном”, закључује се да је зграда касарне била подигнута до јуна 1901. године. У том извештају од 30. јуна 1901. године каже се да је зграда скоро већ сва омалтерисана, да је правилно озидана добрим материјалом. Ипак, комисија је приметила и извесна одступања, на која је скренула пажњу надзорном инжењеру.¹⁴ Коначно, из писма начелника

одбора, Београд, 1980, 43-44; Исти, *Градитељи Београда 1815-1914*, Београд, 1981, 36-39; Đorđević Dragutin, u: *Likovna enciklopedija Jugoslavije 1*, Zagreb, 1984, 380; С. Недић, *Зграда Треће београдске гимназије*, Свеске ДИУС 16, Београд, 1985, 97-100, Исти, *Дом друштва «Краљ Дечански»*, ГГБ XXXII, Београд, 1985, 167-170; Z. Manević, *Srpska arhitektura XX veka*, u: *Arhitektura XX vijeka*, Beograd-Zagreb-Mostar, 1986, 20; С. Недић, *Зграда Друге београдске гимназије*, ГГБ XXXVIII, Београд, 1991, 127-134; М. Ђурђевић-А. Кадијевић, *Симетрија у новијој српској архитектури*, ЗЛУМС 27-28, Нови Сад, 1991-1992, 5; М. Ђурђевић, *Прилог пручавању новије архитектуре у Врању*, Врањски гласник XXVI-XXVII, Врање, 1993/94, 120-121; Б. Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*, Београд, 1994, 70, 133, 135, 184, 198, 243, 247, 249, 301, 314; М. Војиновић, *Зграда старе Учитељске школе у градском центру Алексинца*, Гласник ДКС 20, Београд, 1996, 181-184; М. Поповић, *Хералдички симболи на београдским јавним здањима*, Београд, 1997, 68-72, 95-97; М. Ротер-Благојевић, *Настава архитектуре на вишим и високошколским установама у Београда током 19. и почетком 20. века*, ГГБ XLIV, Београд, 1997, 150-159; Д. Рајић, *Архитектонско наслеђе Чачка*, Чачак, 1997, 10; Б. Шекарић, *Београд, Зграда Треће београдске гимназије*, у: *Споменичко наслеђе Србије*, Београд, 1998, 115; З. Маневић, *Ђорђевић Драгутин*, у: *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века*, Београд, 1999, 56-57; Б. Костић, *Ново гробље у Београду*, Београд, 1999, 104, 154, 190; М. Поповић, *Окружни суд и VII пуковска команда у Београду*, Наслеђе III, Београд, 2001, 193-198; З. Маневић, *Ђорђевић Драгутин*, у: *Лексикон српских неимара*, Београд, 2002, 55-56; М. Поповић, *Грбови на јавним здањима Ужица*, Гласник ДКС, Београд, 2003, 106-108; Miloš R. Perović, *Srpska arhitektura XX veka. Od istoricizma do drugog modernizma*, Beograd, 2003, 18, 47; Д. Живановић, *Архитекта Милорад Рувидић. Живот и дело*, Београд, 2004, 11, 15, 16, 18, 33, 52, 53, 59, 64, 72, 98, 115, 118, 136; А. Кадијевић, *Два века српског Ар Нувоа: интернационални и национални*, Наслеђе V, Београд, 2004, 59, 63; З. Радовановић, *Архитектонске грађевине Чачка на старим разгледницама*, Зборник радова Народног музеја XXXIV, Чачак, 2004, 112-113; А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX - XX век)*, Београд, 2005, 331-332, 347-348, 354-355; S. G. Voganović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, tom II, Beograd, 2005, 789-792, 1015; С. Михајлов, *Универзитетска библиотека*, у: *Добротвори Београдском Универзитету* (ур. Марица Шупут и Татјана Бошњак), Београд, 2005, 63-69.

Захваљујем проф. др. А. Кадијевићу на несебичној помоћи у прикупљању литературе о архитекти Драгутину Ђорђевићу.

13 В. Шолаја, *Инжењери Одељења (Министарства) грађевина у Србији у XIX веку – један пресек*, ПИНУС, Записи бр. 1, Београд, 1995, 11.

14 Комисија је приметила да квалитет цигле на појединим местима није задовољавајући, да делови вентилационих цеви нису израђени од предвиђеног лима, а кровни прозори нису складно прорачунати.

потпуковника Косте Станишића од 16. августа 1902. године, сазнаје се да је „израђена пешачка касарна у Чачку” и да предузимач до одређеног времена треба да исправи све примећене неисправности.¹⁵ Коначно, Десети пешадијски пук преселио се у нову касарну тек 1903. године.

Једносратна зграда касарне у Чачку има облик ћириличног слова „П”, са бочним крилима. Главна фасада изведена је као петоделна композиција са посебно наглашеном централном партијом, која је представљала врхунац градирања форми по ширини. Читав корпус почива на рустичном соклу. Висинска регулација одговара вертикалној подели академски конципираних грађевина, чије зоне су међусобно одвојене профилисаним и јако истакнутим кордонским венцима. Континуитет фасаде остварен је и на крилима зграде и појачан елегантним ликовним мотивом троделних, геометризованих кровних атика, које су вешто скривале благо стрме кровне равни четвороводног крова.

Зидна платна приземља обрађена су малтерним спојницама, док су на спрату остала само омалтерисана. Крила главне фасаде рашчлањена су плитким ризалитима, искључиво декоративне функције. Ритмичност фасаде појачана је плитким испустима, који прави израз достижу на централном и бочним ризалитима, фланкирајући прозорске отворе. Бочна крила завршавали су, такође, плитки ризалити са порталом са тимпаномом и прозором на спрату, у оси датог портала. Уједначен ритам отвора доприноси равнотежи и симетрији, која је имала важну улогу у архитектури академизма. Свакако, посебан акценат имао је централни ризалит на главној фасади, који се, поред вертикалне истакнутости у односу на остале делове грађевине, додавањем још једне етажне, испољавао пластичном декорацијом. Прозори првог спрата централног ризалита надвишени су троугаоним тимпанонима, док над прозорима последње етажне, који почивају на кордонском венцу, стоје профилисане гредице, између којих се налазе медаљони. Над кровним венцем, у оси главног улаза, стоји истакнуто поље атике, на коме се, вероватно, налазио грб Краљевине Србије. О осталим хералдичким симболима, којих је свакако било, и њиховом положају, може се закључити према њиховом распореду на осталим Ђорђевићевим објектима војне намене.¹⁶

Архитекта чачанске касарне, Драгутин Ђорђевић, био је аутор пројеката за касарне Четвртог пука у Ужицу (1899), касарне у Врању (1900) и Седмог пука у Београду (изграђена око 1901). Ђорђевић је конципирао касарне као простране објекте са приземљем и једним спратом. Према одредбама Грађевинског закона из 1893. године, касарне су спадале у класу најпростијих јавних грађевина - отуда сведени декоративни облици.

15 У истом документу стоји и да предузимачу треба да се исплати сума од 311.472 динара и 93 паре. Међуопштински историјски архив Чачка, *Изградња пешадијске касарне у Чачку 1899-1907*, ф.1-1024.

16 М. Поповић, *Хералдички симболи на београдским јавним здањима*, Београд, 1997, 68-72, 95-97; Исти, *Грбови на јавним здањима Ужица*, Гласник ДКС, Београд, 2003, 105-108.

Фаворизовање подужне, развијене основе у архитектури академизма, у функционалном смислу, најчешће је рефлектовало двотрактни систем просторне организације. Тако су просторије предвиђене за војску, као и канцеларије и остале пратеће просторије уз репрезентативну фасаду, повезане ходником окренутим ка дворишту, резервисаном искључиво за војнике и службено особље. Још приликом одређивања положаја касарне, комисија је строго водила рачуна да дворишна страна не буде окренута ка вароши, нити видљива с пута.

Прихватањем Ар Нувоа и нових метода у обликовању, на самом почетку XX века, домаће градитељство се све више уклапа у прогресивне токове европске архитектуре. Међутим, јак утицај средине у којој је формирана архитектонска личност Драгутина Ђорђевића, поред успешно реализованих пројеката у духу бечке сецесије,¹⁷ остаће доминантан у читавом Ђорђевићевом опусу. Као носилац зреле фазе српског академизма, Ђорђевић није одступао од става свог професора из Карлсруеа, Јозефа Дурма, да се стил грађевине одређује према њеној намени.¹⁸ Грађевине државних и друштвених институција, подизане крајем XIX века, обликоване су елементима историјских стилова. На појединим врстама јавних грађевина евоцирани су одређени историјски стилови, па је и на касарнама претежно примењиван стил базиран на језику класичног вокабулара или, нарочито заступљен у Немачкој, неомедијевални стил. Морфологија архитектуре касарни могла би се тражити у фирентинским палатама ране ренесансе, чија се робусна спољашњост развила из средњовековних фортификационих структура. Кроз цео XV век наилази се, у ствари, на покушаје стапања средњовековних облика са елементима класичне архитектуре.¹⁹ Отуда елементи средњовековног градитељства попут кула, бифора, јаких кордонских венаца представљају честа обележја на касарнама XIX века. Али, за разлику од касарне Седмог пука у Београду, у чије је ткиво Ђорђевић смело и вешто инкорпорисао романтичарске тонове средњовековних корена, касарна у Чачку стоји као пример строге академске схематизованости која је класичним елементима, као симболима моћи, организације, власти, требало да репрезентује ауторитет државе.

Као значајан споменик архитектонске баштине Чачка, касарна Десетог пешадијског пука представља незаобилазно сведочанство развоја једне средине и њене градитељске етапе. Откривањем појединости везаних за ово дело и његовог творца, аутор жели да подстакне стручну јавност на даља проучавања и тумачења архитектуре неоправдано запостављених објеката војне намене новијег градитељства у Србији.

17 У духу таласа бечке сецесије, Ђорђевић је у Београду пројектовао продавницу надгробних споменика у Рузвелтовој 21 и палату Српске краљевске академије (САНУ) У Кнез Михаиловој 35, са архитектом Андром Стевановићем.

18 А. Кадијевић, *н. д.*, 331.

19 Б. Несторовић, *Архитектура новог века*, Београд, 1974, 51.

An Example of Military Architecture in Dragutin Djordjevic's Opus

In spite of the greater interest for national civil engineering heritage of the later period, objects of military architecture have not been thoroughly researched. Although military barracks used to be built in the time of Milos Obrenovic, only at the end of XIX century they got the form, in a modern sense of word, these military buildings had in Europe. Among numerous historic styles of the XIX century, neo romanticism forms were mainly used for building military buildings inspired by medieval fortification structures.

In the opus of a well known architect Dragutin Djordjevic there are several military objects and among them the building of 'Tenth Takovo Regiment' in Cacak, built in 1902. The structure was designed as a free object in a shape of a Cyrillic letter 'P' according to the rules of architecture of academism. The main façade is decorated with side and dominant, central risalits. In accordance with European concepts of the time, outside treatment is based on elements of neo renaissance, but of modest and moderate repertoire. Using the language of classic elements, Djordjevic gave one monumental and strict expression to the military barracks-buildings as it can be seen in Cacak building to show the power of the institutions which represent state authority.

Regardless typology characteristics, as a building of public purpose, military post in Cacak presents a testimony of sociological development of one environment in the process of Europesation.

Ivan KLEUT

Exemple d'architecture militaire chez nous dans l'opus de Dragutin Dordevic

En dépit d'un intérêt de plus en plus grand pour la succession de la construction nationale de temps nouveaux, les bâtiments d'architecture militaire demeurent encore superficiellement et insuffisamment examinés. Bien que des casernes furent construites déjà à l'époque de Milos Obrenovic, ce n'est qu'à la fin du dix-neuvième siècle qu'elles reçurent l'apparence, dans un sens moderne, telle que la possédèrent déjà les constructions d'affectation militaire en Europe. Parmi une multitude de styles historiques du dix-neuvième siècle, sur les casernes on appliqua en majeure partie des formes néo-romantiques inspirées par les structures fortifiées du Moyen-Âge.

Dans l'opus de l'architecte renommé du pays, Dragutin Dordevic, il existe quelques constructions militaires, et parmi celles qui furent citées figure également le bâtiment du „Dixième Régiment de Takovo” à Cacak, édifié en 1902. La construction fut conçue comme un édifice libre, en forme de lettre cyrillique „П”, suivant les normes de l'architecture d'académisme. La façade principale fut disjointe par des rhy-

Иван КЛЕУТ

olites centraux, latéraux et dominants. En harmonie avec les conceptions européennes de ce temps, l'élaboration extérieure fut basée sur les éléments de la néo-renaissance, dans un répertoire plus sobre et plus modéré. En se servant du langage des éléments classiques, Dordevic attribua aux casernes, comme nous le voyons également sur l'édifice de Cacak, une tournure monumentale et austère, incontournable lorsqu'il s'agit d'institutions puissantes qui représentent l'autorité nationale.

Sans tenir compte des caractéristiques typologiques, comme construction d'ordre public, la caserne de Cacak représente le témoignage de l'évolution sociologique d'un milieu qui fut envahi par le processus de l'européanisation.

Ivan KLEUT

Маре
ЈАНАКОВА

О ИСТОРИЈИ И АРХИТЕКТУРИ ЗГРАДЕ ГИМНАЗИЈЕ У ЧАЧКУ

UDK: 727.1 (497.11) „19”

АПСТРАКТ: *Напори да град Чачак добије наменску гимназијску зграду датирају још с краја XIX века. Данашња зграда Гимназије у Чачку, пројектована 1911-12. и саграђена у периоду 1912-26. године, представља једно од ремек-дела епохе тражења српског националног стила. Њен аутор је истакнути српски неимар предратног и међуратног раздобља, архитекта Драгутин Маслаћ, који је свој градитељски опус формирао на искуствима академизма, сецесије, фолклоризма, као и неовизантијског стила. Чачанско здање представља и једно од највреднијих дела у целокупном Маслаћевом опусу.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *гимназија, Чачак, историја, архитектура, Драгутин Маслаћ, национални стил*

Подизање зграде Чачанске гимназије има врло дугу историју. Још 1899. године Округ руднички је одлучио да подигне гимназијско здање, на земљишту које му је претходно уступила општина. Израда пројекта поверена је окружном инжењеру Р. Цветковићу.¹ Иако је пројекат био, вероватно, исте године и израђен, од реализације се одустало, највероватније због недостатка материјалних средстава. Почетком следећег века настаће занимљива преписка, узрокована овим питањем. Најпре је професор Љ. Т. Миловановић, као члан окружне скупштине, упутио 28. јануара 1905. године писмо Скупштини чачанског округа, чиме је, заправо, поново покренуо предлог о подизању гимназијске зграде.² Окружна скупштина одговорила је да „*усваја овај предлог као уместан, с тим да се овом послу одмах приступи и умоли господин министар просвете да што пре реши и одобри да се ова (новчана) сума из помоћног фонда пошаље Начелству као помоћ за зидање и подигнуће гимназије у Чачку*”. У то време, у овом граду већ постоји гимназија са шест разреда која је већ 36 година смештена у општинској згради. У годинама с краја XIX и почетка XX века, тај простор више није могао да подмири потребе нараслог броја ђака. У једном од наредних писама, упућеном 1906. године министру просвете и црквених послова у Београду, „да би подејствовао код г. министра финансија”, између осталог стоји да се, услед недовољног простора којим располаже гимназија у оквиру општинске зграде, „општина постарала те је још пре више година уз свој плац на најлепшем месту према цркви и на најузвишенијем месту у Чачку докупила

1 | Бранко Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1866-1915*, том II, Чачак, 1969, 443-444.

2 | Исто, 827.

земљишта...”³. Министар просвете је „подејствовао” упутивши писмо министру финансија,⁴ али док је директор гимназије у Чачку добио прижељкивано писмо од Српског краљевског Министарства просвете и црквених послова, прошло је пуних пет година.⁵ У овом опширном и врло комплексном писму, посебну пажњу завређује оно што на самом почетку каже министар Љ. Јовановић:

„...Довољно је загледати у ма који план од досад подигнутих гимназијских зграда, да се добије уверење да оне махом мало одговарају створеним потребама добро уређене средње школе. Оне могу бити архитектонски и лепе па и луксузне, али ипак не задовољавају све потребе. Довољно је у потврду тога навести факт, да ни једна нова зграда средњошколска нема нарочите просторије за телесна вежбања, иако свака има скупоцено израђену дворницу за школске свечаности. Крајње је време да се прекине са тим штетним традицијама, по којима су досад подизане зграде за гимназије и средње школе, уопште.

Стога вам препоручујем, да употребите сав свој утицај, у колико год то буде стајало до вас, да, кад се за поверену вам школу буде градио план за нову зграду и настанете, да се план гради на принципима разумне штедње, а да практично одговара свима школским потребама.

Школске зграде треба да задовољавају и естетску страну, али не смеју бити луксузне. Ученици треба у згради својој да гледају удружене архитектонску лепоту са практичним духом разумне економије, јер је у томе права лепота.

У духу те основне идеје треба свака гимназијска зграда да има, поред учионица, облачионица, кабинета и канцеларија, довољно просторија за физичко развијање тела и одржавање здравља ученичког (гимнастичке дворнице, купатила и тушева у самој згради) као и довољно места око зграде за игре и ботанички врт за школске потребе. Исто тако треба у згради предвидети довољно просторија за бављење ученика у ван школско време (за ученичке састанке, гајење песме и свирке, за читаонице и ћачке књижнице)...”⁶

Задојене идејама соколског покрета, које су тих година на тлу југословенских земаља биле у пуном замаху, а на основу доброг увида у дотадашњу градитељску праксу школских зграда у Србији, речи министра Јовановића зраче трезвеним и врло напредним погледом на архитектуру ове врсте јавних зграда у Србији. Као такве, свакако да су имале утицаја на планирање и пројектовање, које је ускоро било наручено у београдском Министарству грађевина.

Осмог децембра исте, 1911. године, Министру просвете и црквених послова одговорио је окружни одбор чачанског округа, између осталог, и овим речима:

„Пошто је у изгледу да ће план са предрачуном за подизање осморазредне гимназије у Чачку бити готов кроз кратко време, и пошто материјал за

3 Исто, 828.

4 Исто, 829-830.

5 Исто (писмо од 5. септембра 1911. године).

6 Исто, 833-834.

подизање зграда као и радна снага у ово доба, када се толике јавне грађевине у земљи подижу - знатно поскупила, то је сигурно, да овај округ са оном сумом којом располаже сада неће моћи подићи ту зграду са којом се одавно чека без новог зајма...⁷

Пројекти за нову гимназијску зграду у Чачку⁸ били су у Министарству грађевина поверени архитекти Драгутину Маслаћу и он их је завршио до 21. маја 1912. године.⁹ Радови на изградњи били су започети још исте године „и темељи ударени, а сокле озидано све до самих отесаних камених плоча”.¹⁰ Предрачунска сума тада је износила око 3-4.000.000 динара. До избијања рата и потпуног прекида радова, објекат је морао бити већ прилично изграђен, јер у извештају директора Чачанске гимназије, упућеном Министру просвете и црквених послова, стоји да је „зграда гимназије још од почетка рата заузета за болницу и да у истој и сада леже болесни војници”. Исто тако, велики број наставног особља налазио се на војној дужности, па је због свега тога гимназија радила смањеним интензитетом.¹¹

Архитекта Драгутин Маслаћ (село Папратиште код Пожеге, 1875 - Београд, 1937),¹² у време када је ангажован за овај посао, био је млад пројектант, чије је прво значајно дело - здање Среског начелства и суда у Прокупљу било управо изграђено,¹³ док је још неколицина пројеката важних јавних објеката стајала на папиру или је почињала своју реализацију.¹⁴ Школован у Београду и

- 7 Исто, 834 (у писму потписан окружни деловођа Нов. П. Кнежевић).
- 8 О згради Чачанске гимназије видети: Б. Несторовић, *Архитектура Србије...567; исти, Преглед споменика...167; А. Кадијевић, Један век... 95-96; Делфина Рајић, Архитектонско наслеђе Чачка, Чачак 1997, 11-12.*
- 9 Датум на оригиналним Маслаћевим плановима, који се, као и неизведени нацрт Николе Краснова, чувају у Архиву Југославије (збирка планова фонда МГ бр. 50 П/6).
- 10 Ж.А., *Освећење нове гимназије у Чачку, Политика (1.11.1927), 6.*
- 11 *Извештај од 1. августа 1915. године: Б. Перунички, н. д., 864.*
- 12 О архитекти Драгутину Маслаћу у историографији се врло ретко и сажето писало. Постоје само краћи осврти на поједина његова дела у склопу општих прегледа српске архитектуре. Маслаћев живот и стваралачки опус у целини нису до сада систематски проучавани, а ни довољно познати. Више о животу и раду арх. Драгутина Маслаћа видети: М. Јанакова, *Ристићева палата у Скопљу – дело архитекте Драгутина Маслаћа*, у: Гласник Друштва конзерватора Србије 28, Београд 2004, 147-151 (са старијом литературом); *Забрављени архитекти: Драгутин Маслаћ*, у: Архитектура 74, Београд 2004, 11; *Архитекта Драгутин Маслаћ (1875-1937)*, у: ДаНС: Записи из архитектуре, урбанизма и дизајна, бр. 48, Нови Сад 2004, 55-57.
- 13 Више о овом делу видети: *Стваралаштво архитекте Драгутина Маслаћа у јужној Србији*, у: Лесковачки зборник XLV, Лесковац 2005, 85-98.
- 14 Зграда Начелства и суда у Ужицу (реализована после Првог светског рата по потпуно измењеном пројекту), Зграда Цветног трга у Београду (нереализовано), планови за нове зграде у Бањи Ковиљачи (са арх. В. Поповићем, довршено после Првог светског рата по плановима арх. М. Минића и др.), Зграда Дома ученица у Крунској улици у Београду (завршена 1912. године), Три среске зграде у Каменици.

Минхену на прекретници 19. и 20. века, Маслаћ је врло рано одредио стожерне тачке свог градитељства - приврженост академизму, сецесији, фолклоризму, као и неовизантијском стилу. Сваком од ових стилских опредељења прилазио је са подједнаким одушевљењем и искреношћу, а понекад се трудио и да их помири, мешајући њихове елементе и стварајући просторно и визуелно успеле архитектонске композиције. Период од 1920. до 1925. године Маслаћ проводи у приватној пракси, оснивајући грађевинско предузеће „Пионир”. Из ових година је највећи део његовог београдског опуса (махом стамбене зграде и виле), конципован искључиво на моделима академизма, уз додатке касносецесијских елемената.¹⁵ Касне двадесете и тридесете године представљају његову позну стваралачку фазу, и Маслаћ, сада већ на истакнутом положају шефа-инспектора у Министарству грађевина, посвећује се обнови и заштити српских старина (црква и манастира), као и повременом пројектовању сакралних и других објеката.¹⁶ Иако се тих година српска архитектонска продукција, предвођена младим и напредно оријентисаним градитељима, све више окреће модерној архитектури, Маслаћ је до краја остао велики противник Модерне и свега што није везано за традиционално, национално и академски утемељено градитељско искуство.

Грађевински радови на новом гимназијском објекту настављени су тек после Првог светског рата, и тада је, поред предвиђене две, изграђена и трећа етажа. Зграда је коначно завршена 1926. године.¹⁷ Њена вредност је била преко 7.000.000 динара. „То је најлепша зграда у Чачку и највећа и ове године су у њој први пут почела предавања. Ово је пуна гимназија и једина у рашкој области са близу 1000 ученика и ученица”. Међутим, зграда гимназије је по наређењу државних органа била ускоро изненадно затворена, због превеликих средстава која је изискивао њен рад. „Вест да је влада и ову пуну гимназију затворила изазвала је била велико узбуђење у народу, јер се у овој гимназији школују махом сиротнија деца, која би морала у том случају одмах своје школовање прекинути, јер немају средстава да се школују у другом месту. Њихови очеви – борци 10.

- 15 Од приближно двадесет приватних кућа у Београду за које је до данас познато да их је пројектовао Маслаћ, вреди посебно издвојити: Нинчићеву палату на Обилићевом венцу (1920-21), кућу Ђорђа Илића на Обилићевом венцу (1922-23), кућу инжењера Милоша Станојевића у улици Војводе Миленка (1922), Палату др Николића у улици Краља Милана (1922-24), кућу трговаца Радовановића и Милутиновића у улици Краљице Наталије (1922-23), као и једно дело у Скопљу, изузетне архитектонске вредности – Ристићеву палату на Тргу Македонија (1925-27).
- 16 Из овог периода Маслаћеве стваралачке каријере су: Црква Св. Јоакима и Ане у Прељини код Чачка (1927-30), Замак др Алексе Савића на Хисару код Прокупља (са арх. Н. Красновим, 1928-29), Црква Св. Ђорђа на Чукаричкој падини у Београду (са арх. В. Андросовим, 1928-32), Капела Св. Луке породице Стојић у Ужичкој Пожеги (1931), Црква Св. Јована Крститеља у Љигу (1930-41), Црква Св. Николе са вилом Сарачевића и кућом за свештеника у селу Шилопају на Руднику (са арх. В. Андросовим, 1935-39).
- 17 Ж. А., *Освећење нове гимназије у Чачку*, Политика (1.11.1927), 6.

нешадијског пука I и II позива, на чијим заставама стоји Карађорђева Звезда, посматрали су ово затварање са дубоким болом у души. Величанствена зграда са више од 50 соба за коју је држава толики новац уложила, затвориће се...¹⁸ Ипак, влада је повукла своју брзоплету одлуку и гимназија је убрзо била поново отворена. Почеле су припреме за њено освећење, које је коначно обављено 6. новембра 1927. године. Службу је вршио жички епископ Јефрем, а у свечаности су учествовале готово све околне гимназије, делегати Министарства просвете, многобројна културна и хуманитарна друштва и народни посланици. У подне тог дана организован је банкет за госте у хотелу „Крен“, док је увече у пространој гимназијској сали приређен концерт ученика Гимназије. Године 1937. у овој згради је прослављена стогодишњица постојања ове просветне институције.

Здање се налази на углу данашњих улица Кнеза Страцимира и Мутапове. Основа је врло функционално решена и развија се подужно у виду неправилног правоугаоника око унутрашњег дворишта (атријума) као централног језгра. Улазни ризалит споља и унутра снабдевен је степеништима и води, пресецајући попречни ходник, ка унутрашњем дворишту. Десно се на њега настављају две спаваонице за ђаке, а лево две просторије за професоре. На десном бочном крилу даље се пружају соба за послугу, гардероба и пространа гимнастичка сала (димензија 20 x 12 m). На левом и задњем крилу развија се низ учионица, слушаоница и кабинета.

Зграда има приземље и два спрата. Приземни део простире се изнад зоне сокла од вештачког камена. Све три зоне фасаде обрађене су, делимично или потпуно, у хоризонталним малтерним појасевима. Распоред просторија са приземља понавља се и на спратовима, с том разликом што се на фронталној страни десно пружају сала за цртање и сала за моделе, а лево канцеларије за директора и секретара. У оквиру пете фасаде, фронтални ризалит повишен је у односу на остале делове за висину постојећег поткровља.

Троделна хоризонтална подела по зонама, поштовање класичног принципа симетрије, као и општи третман волумена прочеља, указују на доминантну академско-класицистичку концепцију у распореду маса на грађевини. Међутим, ауторски приступ се кретао и ка интензивном увођењу националног стила, што је одредило и општи естетски карактер здања. Мотиви из српско-византијског градитељског вокабулара присутни су у спољној композицији како у оквиру првостепене, тако и другостепене пластике. Главни улаз у зграду је полукружно завршен и налази се у оквиру истакнутог вестибила у средини фронталног ризалита, на коме су изнад и три четвртаста прозора и балкон са декоративно израђеном оградом. Лучни улаз без трема и аркада веома се често јавља у балканској народној кући.¹⁹

Бочна фасада поседује три ризалита раскошног пластичног третмана. Занимљиво је да је сваки ризалит на згради другачије обраде и детаља. Посебно

18 Исто.

19 Н. Пешић-Максимовић, *Стваралаштво архитеката подстакнуто луцима са моравске куће*, Саопштења РЗЗСК XXXIV, Београд 2002, 410.

је богато обрађена лева бочна фасада, будући да гледа на једну од главних улица града. Оно што тражена репрезентативност и монументалност није дозволила на прочељу, уочљиво је управо на слободној бочној страни грађевине: ритмичност и динамичност облика овде су посебно дошли до изражаја, понајвише користећи се игром отвора и повременим сецесијским детаљима (плитки рељефи са флоралним мотивима). Елементи националног стила присутни су у виду конструкција испупчених ниша, тупих забата позајмљених из народног градитељства, заобљених еркера, док су декоративни капители неовизантијског типа.

Најрепрезентативније је обрађено прочеље грађевине. На њему је посебно наглашен средишњи ризалит, украшен масивним лучним улазом са сецесијском обрадом и низом од седам издужених лучних отвора на другом спрату. Прозорску аркаду, у којој средишњи отвор заправо представља врата која воде на балкон, носи шест неовизантијских стубаца са украсним капителима, међусобно повезаних попречном гредом која подсећа на греду која држи стубове трема на старој моравској кући. Отвори су, пак, конструисани као двокрилни, па се тако ствара утисак ниске ограде на трему моравске куће.²⁰

На фасадама су присутни најразличитији облици и величине прозора: са једним, два или три крила, четвртасти или лучно завршени, једноставне и прочишћене обраде, са елементима националног стила (лукови, шамброне, колонете), од већих димензија до величине окулуса. Тиме је на здању постигнута богата ритмичност и ублажена масивност конструкције.

Примена четвороводних кровова, различитих положаја и габарита, доприноси живописности и динамичности контуре и представља још један од елемената националног народног неимарства. Традиционални вокабулар уочљив је и у компоновању ентеријера (парапети, аркаде, декоративни капители), док је гвоздена степенишна ограда са геометријским мотивима блиска класичним академским узорима.

Мотив аркадног низа и вертикалне поделе зидног платна, коју творе прислоњени неовизантијски стубови по вертикали прочеља, зачет је управо на овој грађевини, а постаће веома популаран на профаним објектима националног смера (нпр. Трговачка академија арх. Јездимира Денића из 1925. године или Корунковићева соколска вежбаоница Друге мушке гимназије у Улици 29. Новембра из сличних година). Међутим, најизразитији утицај овог монументалног чачанског здања видљив је управо на школским зградама у међуратном периоду. Упадљиву сличност Гимназије у Великом Градишту,²¹ коју је 1926. године пројектовао пожаревачки архитекта Петар Јовановић, приметио је још Богдан Несторовић.²² Код архитекте Милице Крстић, чији је градитељски

20 Исто, 409-410.

21 Опширније о здању Гимназије у Великом Градишту видети: А. Кадијевић, *Један век...* 146-147.

22 Богдан Несторовић, *Архитектура Србије...*, 568.

опус био посебно обележен пројектовањем школских зграда, запажа се такође утицај чачанске зграде, нарочито на објекту основне школе у Горњем Матејевцу код Ниша.²³

Зграда Чачанске гимназије је данас у прилично добром, очуваном стању. Предузете грађевинске интервенције на спољашњости здања односиле су се на одржавање зграде, а увођењем пешчаног и жућкастог колорита није нарушена ауторска замисао и ликовност здања. Када се узме у обзир време идејног настанка овог дела (1911-12), оно се у стилско-архитектонском погледу може окарактерисати као изузетно вредан и напредан подухват, аутентичан продукт стилског хтења своје епохе. Познато је да се и у својим писаним критичарским радовима Маслаћ, уверен у „јаку стваралачку моћ у народу”, залагао за враћање фолклорној уметности чији су се облици преносили са колена на колена и тако одржали до данашњег дана, чиме је експлицитно износио став да се школовани уметници морају вратити народу и потражити код њега сарадњу и симпатије за „форме које ће се модерном техником дотерати и вратити у народ”. И управо због тих разлога, овај неимар је испољавао уверење да је држава „као најјачи покровитељ у модерном добу, дужна да у своме раду брижљиво чува своје национално обележје а тиме и самосталност”. *„Достојанство положаја који један школовани градитељ заузима у народу, захтева од њега да врши улогу учитеља уметности а то може, дакле, бити тек када успе да га народ разуме, кад буде његовим језиком проговорио и кад буде могао да увери меродавне чиниоце о потреби да га у вршењу његове дужности потпомажу”*.²⁴

Након једне и по деценије, када је здање коначно пуштено у употребу, оно је још увек представљало свеж и смео градитељски чин, а у односу на друге савремене зграде овог типа истакло се по солидности извођења и беспрекорности другостепене обраде.²⁵ Одлично уклопљено у свој амбијент (старо језгро града), оно је значајно утицало и на каснији урбо-архитектонски развој тог дела Чачка. Данас здање Чачанске гимназије важи за једно од ремек-дела националног стила у српској архитектури, као и за једну од најлепших и уметнички најуспелијих зграда гимназија у нашој средини.

23 О арх. М. Крстић видети: С. Тошева, *Архитект Милица Крстић (1887-1964)*, ГГБ XLIV, Београд 1997.

24 Д. М., *Скице за зграду Монополске Управе*, СТЛ 13, Београд 1909, 97-99.

25 Што добро показују и многобројне сачуване старе разгледнице, које ми је за потребе овог прилога из своје колекције уступио господин Милош Јуришић, на чему му најлепше захваљујем.

Gimnazija – Secondary School Building in Cacak- History and Architecture

Efforts that town Cacak got a specialized building for grammar school – GIMNAZIJA date back to the end of 19th century. A very interactive correspondence kept in the History Archive of Cacak explains vividly the whole project and offers significant documents about the interests and efforts of a Rudnik district in this respect. Plans for this building were ordered at the beginning of the second decade of 20th century in the Ministry of Civil Engineering and his designer and author, architect Dragutin Maslac worked them out till the mid 1912. The building was started in the same year but after the First World War broke out the works were stopped. The building was finally completed and sanctified in 1926. Architectural concept is based on academic distribution of the mass, appropriate to public – education purpose of the object, while the general art achievement of the building is connected with national building experience and it is decorated with partial secession details. Today, this object presents one of the master pieces of the epoch of looking for Serbian national style and one of the most beautiful Gimnazija (grammar school) buildings in Serbia. In the opus of architect Maslac, who formed his style based on experiences of academism, secession, folkloric as well as neo-Byzantium style, Cacak building presents one of his most valuable works of art.

Mare JANAKOVA

À propos de l'histoire et de l'architecture du bâtiment du lycée de Cacak

Les efforts effectués afin que la ville de Cacak bénéficie d'un bâtiment de lycée remontent déjà à la fin du XIXème siècle. L'abondante correspondance, conservée aux Archives historiques de Cacak explique pittoresquement cette entière entreprise et procure des témoignages importants concernant l'intérêt et l'effort de la circonscription de Rudnik en ce sens. Les plans de construction pour ce bâtiment furent commandés au début de la deuxième décennie du XXème siècle au Ministère des constructions et son architecte et auteur, l'architecte Dragutin Maslac, les effectua jusqu'à la moitié de l'année 1912. La même année, on commença avec la construction, mais avec la venue de la Première Guerre mondiale, le travail fut interrompu. L'édifice fut enfin achevé et béni en 1926. La conception architectonique repose sur la disposition académique des masses, sur une affectation publico-éducative exemplaire du bâtiment, tandis que la portée générale artistique de l'édifice fut liée à l'expérience nationale constructive et ennoblie de détails sporadiques de la sécession. Aujourd'hui, cet édifice représente un des chefs-d'œuvre de l'époque de recherche du style national serbe et un des plus beaux bâtiments de lycée en Serbie. Dans l'opus de l'architecte Maslac, qui élaborait son opus créatif à partir des expériences de l'académisme, de la sécession, du folklorisme, ainsi que du style néo-byzantin, l'édifice de Cacak représente une des œuvres les plus précieuses du point de vue artistique.

Mare JANAKOVA

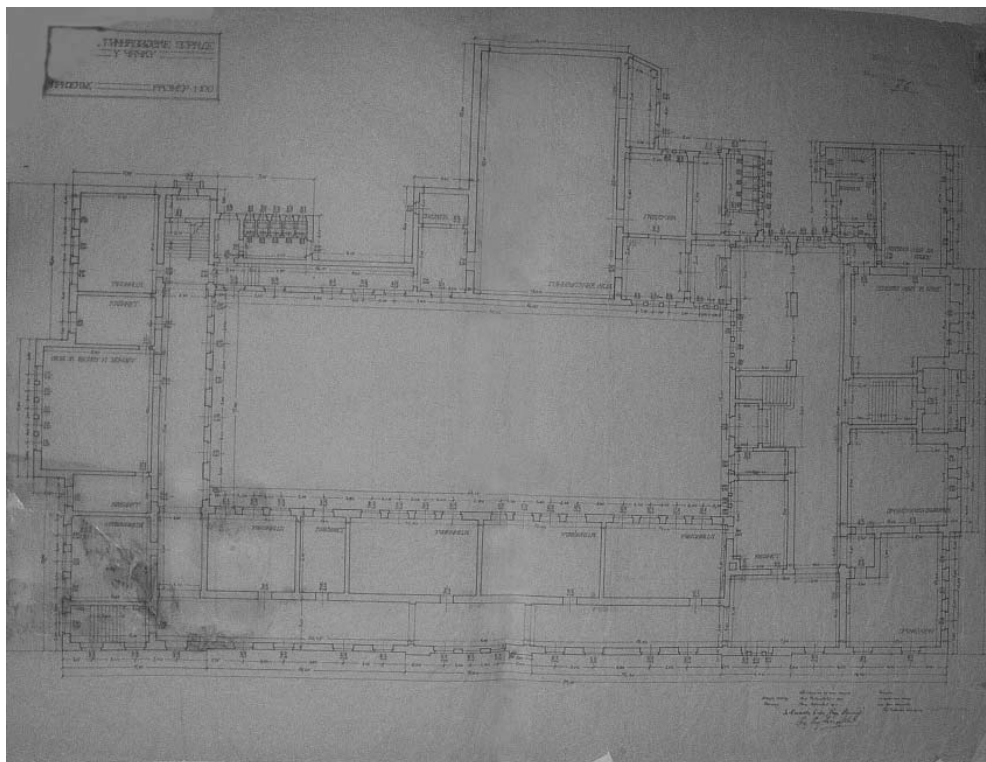
Портрет Драгутина Маслаћа

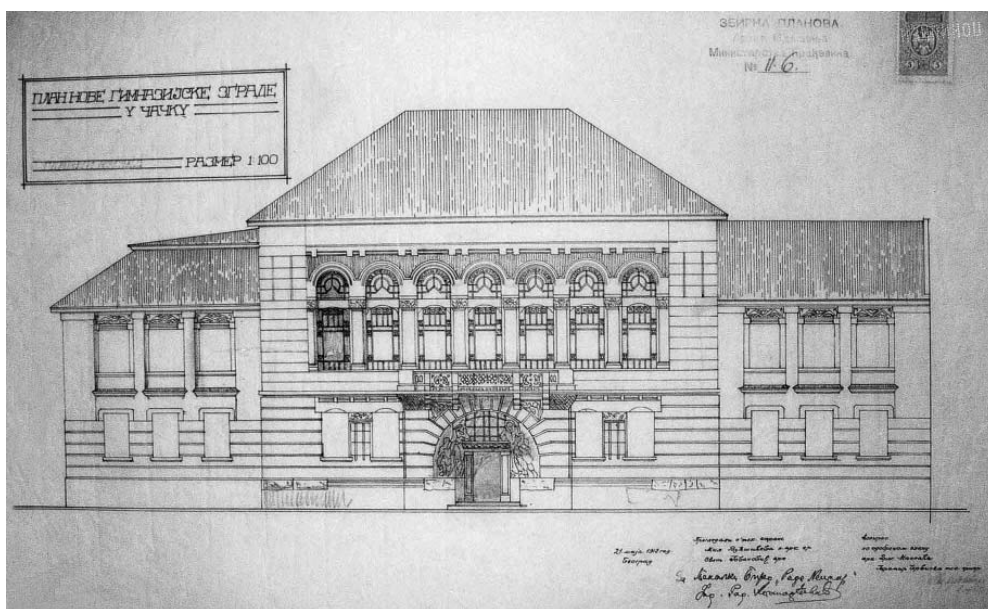
Гимназија у Чачку - разгледница (19. новембар 1935)

Гимназија у Чачку - разгледница (4. децембар 1927)

Оригинални планови Гимназије у Чачку, пројекат основе, Архив

Оригинални планови Гимназије у Чачку, план фасаде pročеља, Архив

Гимназија у Чачку - разгледница (13. јул 1940)

Гимназија у Чачку - разгледница (12. април 1946)

*Портрет
Драгутина Маслађа*

Гимназија у Чачку, данашњи изглед

Гимназија, данашњи изглед

Бурђија
БОРОВЊАК

ЗГРАДА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ „КРАЉ АЛЕКСАНДАР I” У ГОРЊЕМ МИЛАНОВЦУ

UDK: 727.1 (497.11) „19”

АПСТРАКТ: *Зграда основне школе „Краљ Александар I” у Горњем Милановцу подигнута је у периоду 1931-1933. године, по пројекту који је у Архитектонском одељењу Министарства грађевина 1928. године потписао архитект Јездимир Денић. Симетричним просторним распоредом, као и компактношћу pročеља које одликује централни пластично истакнути ризалит монументалне обраде, изведена је као типичан представник архитектуре академизма, чија су начела у међуратном периоду српске архитектуре била брижљиво спровођена када су пројектовани објекти културно-просветног профила. Главна фасада објекта окренута је ка улици, а два мања крила управљена су ка школском дворишту. Подигнута је као једносратна грађевина са десет учионица, читаоницом, библиотеком, просторијом за школску збирку, посебном просторијом за школског надзорника, две канцеларије и великом салом за свечаности. Строга симетрија, прегледност и компактност маса условили су да се издвоји као један од најзначајнијих јавних објеката централног језгра горњомилановачке вароши, што се до данашњих дана није променило, упркос чињеници да је озбиљно оштећена током немачког паљења града 1941. године и да њеним фасадним површинама још увек није у потпуности враћен првобитан облик.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *архитект Јездимир Денић (Крагујевац, 1885 - Београд, 1970), основна школа „Краљ Александар I” у Горњем Милановцу, академизам, архитектура*

Основна школа „Краљ Александар I” у Горњем Милановцу налази се у зони централног градског језгра и представља значајан део урбанистичке, културне и амбијенталне градске целине. Изведена је по пројекту који је 1928. године у Архитектонском одељењу Министарства грађевина потписао архитект Јездимир Денић (Крагујевац, 1885 - Београд, 1970), чија је пројектантска активност у домаћој историографији остала недовољно истражена.¹

¹ О раду архитектке Јездимира Денића видети: З. Маневић, *Новија српска архитектура*, у: Српска архитектура 1900-1970, Београд, 1972, 20; Г. Гордић, *Биографије*, у: Српска архитектура 1900-1970, Београд, 1972, 131; З. Маневић, *Јучерашње градитељство*, Урбанизам Београда 53-54, Београд, 1979, XXIII, XXIX; А. Кадјевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд, 1997, 131-132, 170, 220, 223; З. Маневић, *Лексикон српских архитеката 19. и 20. века*, Београд, 1999, 44; А. Кадјевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX-XX век)*, Београд, 2005, 369; А. Игњатовић, *Југословенски идентитет у архитектури између 1904. и 1941. године* (рукопис докторске дисертације одбрањене на Архитектонском факултету у Београду 2005. године).

Детињство и рану младост Јездимир Денић провео је у родном граду, у коме је завршио основну школу и седам разреда Прве крагујевачке гимназије. Даље школовање прекинуто је избијањем Првог светског рата, у коме је са српском војском преживео голготу повлачења преко Црне Горе и Албаније. Јануара 1916. године пребачен је из Драча на Крф, одакле је, заједно са својим саборцима, упућен на Солунски фронт, где је био до краја 1917. године. Одатле је, као ђак, упућен на даље школовање у Волос (Грчка), у Српску Краљевску Битољску гимназију, где је и матурирао. Априла 1918. године, из Волоса, преко Атине и Крфа, одлази на даље школовање у Италију, на студије архитектуре, које је, као државни стипендиста, уписао на престижној Политехници у Торину и чију је наставу похађао до фебруара 1919. године. Започете студије архитектуре у Италији наставио је наредне године на Архитектонском одсеку Техничког факултета у Београду, и завршио их 1924. године.²

Одмах по дипломирању запошљава се у Архитектонском одељењу Министарства грађевина, где ће непрекидно радити све до 1945. године. У служби ће стално напредовати, о чему сведочи и унапређење, донето Указом од 5. новембра 1941 године, када је као саветник IV положајне групе 1 степена постављен на чело Одсека за монументалне зграде и богомоље, на место архитекте Милице Крстић, која те године одлази у пензију.³ У периоду 1945-1946. радио је у Државној фабрици шећера на Чукарици, где је вршио процену и израду планова фабричких зграда, а убрзо затим, запошљава се у Пројектантском бироу ИНО-а града Београда.

На самом почетку своје пројектантске каријере припремио је пројекат за зграду Државне Трговачке академије у Светогорској улици у Београду (1925), која се, уједно, издваја и као његово најзначајније дело. По његовом пројекту изведена је и Електрична централа у Врњачкој Бањи (1929), а такође је израдио и типске пројекте за поштанске зграде намењене Јужној Србији (1931). Године 1935. боравио је у Софији, ради прикупљања података потребних за извођење домаћег посланства у суседној Бугарској, а исте године, према његовом пројекту, у Београду је саграђена и вила за државног саветника Стеву Нешића. Мукотрпан рад у београдској шећерани крунисао је Спомеником палим борцима (1946), подигнутим у фабричком кругу, у спомен на жртве из фабрике које су изгубиле живот у Другом светском рату. Током марљивог и преданог двадесетогодишњег рада у Архитектонском одељењу Министарства грађевина, значајно место заузимају и његово ангажовање и одговорност коју је имао у својству

2 | Биографски подаци архитекте Ј. Денића чувају се у породичној заоставштини, у којој се, међу мноштвом докумената, налази и потврда о дипломирању на Техничком факултету Универзитета у Београду, 24. јуна 1924, према дипломи бр. 1881. Овом приликом најсрдачније захваљујем архитекти Мирославу Денићу, сину Јездимира Денића, који ми је најљубазније омогућио увид у сачувану документацију свога оца.

3 | Подаци о његовом раду у периоду 1924-1945 чувају се у досијеу архитекте Ј. Денића, у Архиву Србије и Црне Горе, фонд 62 Министарства грађевина КЈ (Ф2 персоналије), Ф-16.

надзорног архитекте над капиталним грађевинама престонице, међу којима се издвајају првенствено зграде Министарства финансија и Министарства социјалне политике и народног здравља, као и руковођење радовима на Дому слепих у Земуну, затим руководство на извођењу капије Ботаничке баште са оградом, као и на надзиђивању спрата на згради Министарства финансија и гаражи Министарства пошта. Своју дугогодишњу, тесну стручну сарадњу са водећим државним архитектом, искусним и знатно старијим колегом, руским емигрантом Николајем Красновим⁴, крунисао је управљањем над завршним, репрезентативним радовима зграде Народне скупштине, где је руководио извођењем ентеријера и спољним уређењем парка и оgrade.

Пројекат за зграду основне школе у Горњем Милановцу био је, такође, један од првих значајних задатака које је архитект Јездимир Денић добио већ у најранијим годинама своје градитељске праксе у Архитектонском одељењу Министарства грађевина, које је у то време било и највећи државни пројектантски биро, са најзначајнијим бројем задатака из домена изградње. Будући да су у овом одељењу израђивани пројекти за школе за целу Србију, Македонију и Црну Гору, оваквих задатака било је највише. Денић је пројекат израдио маја 1928. године, а техничку ревизију извршио је његов колега, архитект Душан Бабић.⁵ Објекат је изграђен у периоду 1931-1933 године.

Зграда је конципирана као једносратна грађевина са академски разуђеном основом, којом доминирају наглашена централна ризалитна маса и бочна крила, окренута дворишту зграде. Јасно издиференцираним просторним распоредом доминира низ пространих учионица, окренутих уличном тракту, међусобно пресечених средишњим извученим ризалитом у коме су смештене две канцеларије, раздвојене улазним степеништем. Лево бочно крило резервисано је за простор у коме су смештене читаоница и библиотека. Једнак распоред простора поновљен је и у спратној зони, с том разликом што централним делом доминира пространа, богата и, када су овакве установе биле у питању, незаобилазна свечана сала, док су у левом бочном крилу издвојени простори намењени за кабинет школске збирке и за просторију у којој је боравио школски надзорник.

Дужина главне, уличне фасаде износи 35,40 m. Средишњи део зграде, обликован репрезентативним ризалитом, у чијем је средишту постављен главни улаз у објекат, има дужину од 13,90 m, а такође је истакнут и већом висином у односу на бочне партије, које се симетрично простиру дужином од по 10,75 m. Укупна висина објекта износи 16,50 m, од којих је средишњи део нешто виши у односу на бочне партије и износи 13,30 m, док су бочна крила изведена у висини од 11,50 m. Учионице, распоређене дуж главног уличног

4 | О раду архитекте Н. Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС видети: А. Кадијевић, *Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године*, ГГБ XLIV, Београд, 1997, 221-255.

5 | Оригинални планови објекта чувају се у Архиву СЦГ, у фонду 62 Министарства грађевина КЈ, збирка планова, план бр. 80.

тракта и у бочним крилима, обликоване су по најсавременијим хигијенским стандардима, као пространи и светли простори, прилагођени за успешан рад са децом. Све учионице изведене су у једнаким димензијама од по 8,00 m дужине и 5,50 m ширине. У централном делу другог спрата, који је истакнут мотивом репрезентативно обрађеног ризалита, постављена је свечана сала, осветљена са три монументална прозора и наглашена својим димензијама, које су износиле 13,00 x 8,50 m. Просторије у којима су биле смештене библиотека, читаоница, збирка, као и простор намењен школском надзорнику, обликовани су сразмерно мањим димензијама - 5,00 x 4,00 m. Како су постављене у бочним крилима, својим, нешто мањим димензијама, складно су се уклопиле у општу замисао просторног решења. Ходници, који су представљали главну комуникацију међу просторијама, у главном, централном делу објекта били су широки 2,60 m, а у бочним крилима 2,00 m. Њихова дворишна страна била је пробијена низом прозорских отвора који су омогућавали довољан прилив светлости, неопходан за овај простор. Главни улаз у објекат био је наглашен трокраким степеништем које је водило ка масивним дрвеним, касетирано обликованим двокрилним вратима, којим се долазило до узаног улазног вестибила, чија је ширина износила 2,60 m. Из вестибила је неколико степеника водило у ходник, којим се ишло у две симетрично постављене канцеларије, неправилног квадратног облика - 5,00 x 4,75 m. Још један улаз у објекат, постављен симетрично у односу на главни, постављен је са дворишне стране.

У спољној обради фасада, општим композиционим решењем влада хармоничан распоред зидних маса, спроведен складношћу својих пропорција. Бочне партије чеоне фасаде испуњене су са по шест симетрично распоређених прозорских отвора, који су у приземном делу архитравно, а у спратном полукружно обликовани. Средишњи фронтон, знатно избачен у поље репрезентативном обрадом, истиче монументалност опште замисли целокупног архитектонског решења.

Улазна партија, назначена трокраким степеништем, фланкирана је монументалним стубовима дорске профилације. Пратећи ритам бочних отвора, са обе стране улаза постављена је по једна прозорска осовина. Година изградње исписана је на правоугаоном парапету, постављеном између спратне и приземне зоне. Спратни део одликују три масивне, полукружно застакљене прозорске површине, увучене у масу зида и међусобно одвојене са четири витка јонска стуба, у чијем је подножју изведен мотив у виду балустрadne оградe. У зони поткровног венца развијена је трака, испуњена натписом имена школе. Овако назначен централни део фасаде завршен је равном атиком, чија је површина такође украшена натписом. Кровна конструкција целокупног здања остварена је традиционалним постављањем на четири воде.

Извлачењем средишњег ризалита из масе зида истакнут је главни мотив композиционог решења које, управо захваљујући примени неокласицистичких елемената, у свом целокупном изгледу одише својеврсном репрезентативношћу и богатством. Академским маниром троделне поделе фасада, са наглашеним централним, монументалним фронтоним и фасадним усложњавањем ка вишим

зонама, спроведена је основна концепција државне градитељске политике, која се поштвала када је у питању била изградња свих значајних јавних објеката.

Фасада је обликована финим, глатко обрађеним квадерицама, при чему је у зони сокла примењена груба камена обрада. Крајњи акценат дат је дворишном оградом, изведеном од кованог гвожђа, која је постављена на масивне парапете и пресечена бетонским, глатко малтерисаним стубовима, чиме је и симболично била назначена и одвојена од суседних објеката знатно скромнијег изгледа.

Поводом отварања и освећења нове школске зграде 7. маја 1933. године, уприличена је свечаност којој је уз све почасте присуствовало и Његово краљевско величанство краљ Александар I Карађорђевић. Узвишеност ефемерног спектакла забележена је филмском траком,⁶ док је дневни лист „Политика”, у издању од 8. маја исте године, детаљно приказао краљевску посету српској вароши. Горњи Милановац је тог јутра освануо у посебно свечаној атмосфери, украшен славолуком у главној улици, у којој је Њ. в. Александар I дочекан поздравом две стотине народних коњаника, српским Соколима, носиоцима Карађорђевог звезде и видно узбуђеном масом народа.

Непосредно после освећења школе, краљ се обратио народу: „Драги моји Рудничани, са оним истим задовољством и истим поносом, који сам увек осећао кад год сам током дугог ратовања долазио с вама у ваше храбре војничке редове и с вама заједно проводио оне дане патње и славе, дошао сам и сада међу вас, да овај ваш дан свечаности и радости са вама заједнички прославим ту, надомак нашег гордог Рудника, сведока јуначке борбе и нашег пожртвовања... Нека и ова ваша новоосвећена школа буде такво просветно и културно огњиште, које ће одгајивати нараштаје, нападајући их духом славних предака и јуначке прошлости, васпитавајући их на примерима пожртвовања за националну слободу и јединство, подижући и снажећи им поуздање и веру у велику и напредну будућност Краљевине...”⁷

У крају у коме је изнедрена борба за ослобођење и независност, а народ одувек веран српским династијама, надахнут љубављу према свом краљу и отаџбини, са поносом је свом новоизграђеном просветном центру дао име „Краљ Александар I”.

Током ратних разарања 1941. године, школа је знатно оштећена. У послератном периоду објекат је обнављан, али се није радило на враћању његовог првобитног изгледа. Данашње стање карактерише недостатак првобитне кровне конструкције и већег дела венца, кордонског венца, кровне атике на централном делу, украса подпрозорских парапета, прозорске шембране, натписа на улазној фасади.⁸

6 | Филм се налази у документацији Архива Југословенске кинотеке.

7 | М. Глишић и други, *Стари Милановац*, Горњи Милановац, 2003, 124-127.

8 | У складу са урбанистичко – техничким условима и пројектним задатком који је израдио Завод за заштиту споменика културе у Краљеву, у току је извођење радова реконструкције, санације и адаптације постојећег објекта, са циљем враћања у његово оригинално стање.

Упркос својим првим годинама рада у Архитектонском одељењу Министарства грађевина, млади Јездимир Денић је, руком сигурног архитекте, управо пројектима попут монументалне Државне Трговачке академије у Београду, као и горњомилановачке основне школе, потврђивао свој таленат и место у овој престижној државној институцији. Свакако да улога младих, тек свршених архитеката, у новонасталој градитељској клими међуратног периода није била безначајна. У времену када доминирају два градитељска тока, две градитељске тенденције које, међусобно се преплићући, дају и најбоља дела својих заговорника, Јездимир Денић проналази своје место. Дуализам се огледао у унитаристичком концепту младе Краљевине, потврђиваном и на пољу архитектонске политике, оличене у стројим, академски конципираним начелима, са једне стране, на супрот маштовитим формама, инспирисаним националним градитељским облицима у којима су стварали заговорници националног стила, са друге стране. Када је у питању пројектовање школских објеката, Јездимир Денић је био подједнако успешан у разради обе стилске тенденције. Његов пројекат за зграду Државне Трговачке академије у Београду истиче се као један од најчистијих примера школских објеката српске међуратне архитектуре, на коме су доследно примењени елементи преузети из националне прошлости. Са друге стране, пројекат за горњомилановачку основну школу својим складним пропорцијама, добрим распоредом маса и зналачком применом фасадног украса, оличеном у репрезентативном прочељу, обликованом монументалним стубовима постављеним између масивних прозора свечане сале, балустрадама и наглашеним улазом, доприносио је прочишћености свог академског решења, које је својим, значајно богатијим композицијама, готово редовно примењиван и на гимназијским зградама престонице. Имајући у виду потребу ове, ипак, нешто мање средине, која је у Краљевини СХС будила сећања на њену значајну улогу у историјској прошлости, Денић је успешно израдио пројекат у коме су оличене све архитектонске, композиционе, али и напредне хигијенске вредности и стандарди савременог школства, потврђени, пре свега, у пространим и светлим просторијама за несметани рад, одвојеним школским кабинетима и, за то време, незаобилазном салом за свечаности.

Важност овог пројекта огледа се и у чињеници да до данас није био успешно ауторизован, чиме је, донекле, употпуњен, иначе недовољно истражен, пројектантски опус Јездимира Денића. Горњомилановачка архитектура новијег доба проткана је најзначајнијим именима тадашње српске архитектуре, попут Косте Шрепловића и Николе Несторовића.⁹ Пројекат и извођење зграде Основне школе „Краљ Александар I” израђају као њен логичан хронолошки наставак, изведен руком Јездимира Денића, архитекте који се истиче и својим знаменитим пореклом, као унук храброг кнеза Дене, у чијем је конаку и одрастао, и син Павла Денића, бившег министра грађевина. Овај рад је покушај да његови пројекти, готово заборављени у тами архивских депоа, не буду неправедно запостављени.

9 | Ђурђија Боровњак, *Архитектура и урбанизам Горњег Милановца од 1853. до 1941. године* (рукопис).

Порекло илустрација

Сл. 1. Фотодокументација архитекте Мирослава Денића

Сл. 2-5. Архив СЦГ, фонд 62 Министарства грађевина КЈ, збирка планова, план бр. 80

Сл. 6-8. Фототека Душана Солујића

Building of Primary School ‘King Alexander I’ (Kralj Aleksandar I) in Gornji Milanovac

The school building of primary school ‘Kralj Aleksandar I’ in Gornji Milanovac was designed by architect Jezdimir Denic (Kragujevac 1885 – Belgrade 1970), whose work has not been well researched until present days. He started studying architecture at Italian Polytechnics in Torino in 1918 but finished it at Technical Faculty in Belgrade in 1924. The project for the building of primary school ‘Kralj Aleksandar I’ in Gornji Milanovac was worked out in 1928 at the beginning of his career as he was employed in the Ministry of Civil Engineering of the Kingdom of SHS (Serbs, Croats and Slovenes).

The building of the school lasted from 1931 to 1933. By its structural solution and façade processing the building was designed in academic manner, characteristic for the administrative and cultural-educational institutions in the period between the two Wars.

By symmetric academic base with patterned position of the premises, as well as with sophisticated composition of the front which has monumental mass and side wings with six not too exposed window openings, distributed in two levels, a well balanced formal strength and compactness of the object were established. Main façade of the building faces the street, while two smaller wings face the school yard. It was built as one floor building with ten classrooms, a reading room, a library, and a room for the school collection, a special room for the school supervisor, two teachers’ rooms and a big ceremony hall. By the functionality of the space it was built according to the most modern school standards, while decorative treatment of façade surfaces makes it one of the most significant public objects in the very town centre. During the Second World War the school was seriously damaged and its façade surfaces have not been reconstructed and returned into their original state up to the present days.

Djurdjija BOROVIJAK

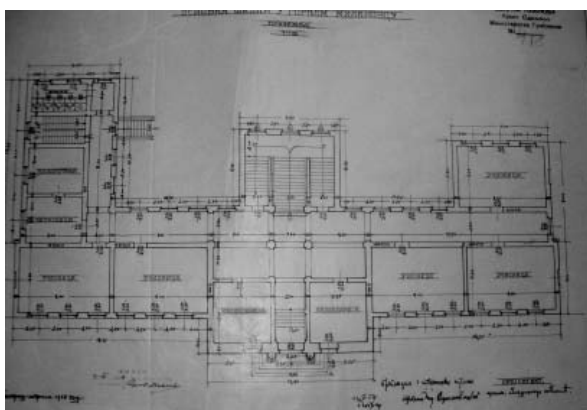
Le bâtiment de l'école primaire et du collège „Roi Alexandre I” à Gornji Milanovac

Le bâtiment de l'école primaire et du collège „Roi Alexandre I” à Gornji Milanovac fut construit suivant les plans de l'architecte Jezdimir Denic (Kragujevac 1885 – Belgrade 1970), dont l'activité architecturale resta médiocrement examinée jusqu'aujourd'hui. Denic acheva ses études d'architecture, commencées lors de l'année 1918 à la Polytechnique italienne à Turin, en 1924 à la Faculté technique à Belgrade. Le plan pour l'édifice de l'école primaire et du collège „Roi Alexandre I” à Gornji Milanovac fut déjà préparé en 1928, au début même de sa carrière d'architecte à la section architectonique du Ministère des constructions du Royaume des SCS, dans lequel il fut employé aussitôt après avoir obtenu son diplôme.

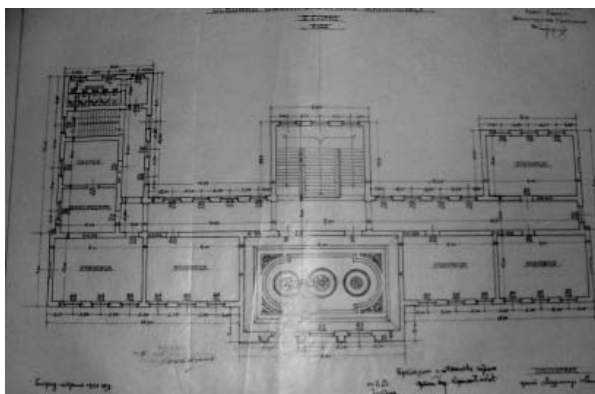
La construction de l'établissement fut effectuée durant la période 1931-1933. Par sa solution structurale et par l'élaboration de sa façade, le bâtiment fut conçu suivant la manière académique, caractéristique à l'élaboration des établissements administratifs et culturo-éducatifs de la période d'entre-guerre.

La robustesse formelle et la compacité de la construction furent rétablies par une base académique symétrique avec une disposition poncive des pièces, ainsi que par une composition raffinée de la façade, qui se distingue par une masse monumentale en rhyolite et des ailes latérales avec mises en place par six des ouvertures de fenêtres pas exagérément voyantes réparties en deux étages. La façade principale de l'édifice fut orientée vers la rue, tandis que deux ailes plus petites furent dirigées vers la cour de l'école. Elle fut édifiée comme une construction à un étage avec dix salles de classe, un cabinet de lecture, une bibliothèque, une pièce consacrée à la collection de travaux scolaires, une pièce particulière destinée au surveillant, deux bureaux et une grande salle pour les solennités. Grâce au caractère fonctionnel de l'espace, elle fut exécutée suivant les standards scolaires les plus contemporains, tandis que l'élaboration ornementale des surfaces des façades la met en évidence comme un des édifices publics les plus importants du cœur de la ville. Pendant la Deuxième Guerre mondiale, l'établissement fut en grande partie avarié et jusqu'aujourd'hui les surfaces de ses façades ne furent ramenées à leur état premier originaire.

Durdija BOROVNJAK

Сл. 2. Основна школа у Горњем Милановцу – основа приземља

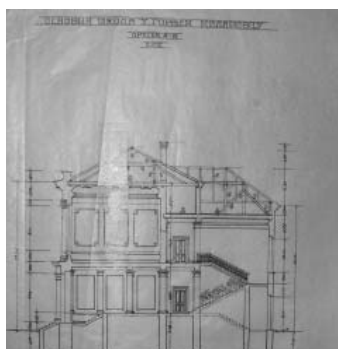
Сл. 3. Основна школа у Горњем Милановцу – основа спрата

Сл. 4. Основна школа у Горњем Милановцу – цртеж главне фасаде

Сл. 1. Архитект Јездимир Денић

Сл. 5. Основна школа у Горњем Милановцу – пресек

Сл. 6. Основна школа у Горњем Милановцу – општи изглед

Сл. 7. Основна школа у Горњем Милановцу – детаљ pročеља

Сл. 8. Последице ратног паљења града (1941)

Марија
ДРЉЕВИЋ

АРХИТЕКТУРА ДВА ЗНАЧАЈНА ЈАВНА ЗДАЊА ЧАЧКА С КРАЈА ЧЕТВРТЕ ДЕЦЕНИЈЕ XX ВЕКА - ПОШТА И ЖЕЛЕЗНИЧКА СТАНИЦА

UDK: 725.161 (497.11) „19”
725.31 (497.11) „19”

АПСТРАКТ: У раду је описана архитектура Поште и Железничке станице у Чачку. Саграђене у четвртој деценији XX века, ове грађевине представљају прве примере модернизма у архитектури чачанских јавних објеката. Опис архитектуре прати и историја поштанске и железничке службе у Чачку, као и смештање ова два објекта у контекст архитектуре модернизма у Србији, у периоду између два светска рата.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Пошта, Железничка станица, јавне грађевине, модернизам у архитектури

У Чачку су у међуратном периоду подигнута два јавна објекта у стилу модерне архитектуре - Пошта и Железничка станица.¹ Зграда Поште се налази у центру града, на углу улица Степе Степановића и Господар Јованове, а подигнута је по пројекту архитеката Јована Ранковића и Бранка Петричића 1938. године.² Железничка станица се налази у индустријском делу града, у Железничкој

- 1 Архив СЦГ, ф62 МГ КЈ, збирка планова, план бр. 346; ф148 МС КЈ, 25; ИАЧ, Фонд градског поглаварства, Чачак, Ф-В-К-25-99/38; Миле Мојсиловић, *Саобраћајне прилике и везе Чачка и околине у 19. веку*, Зборник радова Народног музеја 1, Чачак, 1969, 146; Ратко Трипковић, *На шинама, Железница и железничари Чачка*, Чачак, 1983, 53–56; Делфина Рајић, *Архитектонско наслеђе Чачка*, каталог изложбе, Чачак, 1997, 14; Милош М. Радовановић, *Просторни развој и архитектура чачанског подручја од средњег века до савременог доба*, Београд, 1998 (рукопис докторске дисертације одбрањене на Архитектонском факултету у Београду 1999. године), 192 – 194, 211–212; Зоран Маневић, *Лексикон српских архитеката XIX и XX века*, Београд, 1999, 146, 157; Ђ, Лазић, *Пун сјај старом здању*, Пруга, Београд, 16. јануар 2006, 1, 4.
- 2 О архитекти Јовану Ранковићу: Александар Кадивијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд, 1997, 175–176, 186, 331; Делфина Рајић, *н. д.*, 14; Зоран Маневић, *н. д.*, 157; о архитекти Бранку Петричићу: Зоран Маневић, *Novija srpska arhitektura*, у: *Srpska arhitektura: 1900 – 1970*, Beograd, 1972, katalog izložbe, 27; Gordana Gordić, *Biografije*, у: *Srpska arhitektura: 1900 – 1970*, Beograd, 1972, katalog izložbe, 138; Б. Стојановић, *Проф. арх. Бранко Петричић, In memoriam*, Политика, Београд, 23. 10. 1984, 8; Зоран Маневић, *Srpska arhitektura XX veka*, у: *Arhitektura XX vijeka*, Beograd – Zagreb – Mostar, 1986, 28; Зоран Маневић, *Лексикон српских архитеката XIX и XX века*, Београд, 1999, 146; Slobodan Bogunović, *Arhitektonski enciklopedija Beograda XIX i XX veka*, Arhitekti, 2, Beograd, 2005, 1036–1037.

колонији бр. 1, а настала је по пројекту инжењерског тима Министарства саобраћаја, који је радио на изградњи пруге Краљево – Чачак – Ваљево – Бања Лука.³ Саграђена је 1940. године.

Проблем истраживања архитектуре Поште и Железничке станице у Чачку лежи у недостатку информација како у литератури, тако и у архивској грађи. Међутим, то је судбина многих српских грађевина, не само из периода између два светска рата, већ и из ранијих, па и каснијих раздобља. Стога је анализа препуштена оскудним подацима и компаративном методу са грађевинама насталим у истом или приближном периоду, и њиховом везом са европском архитектуром тог времена. Услед недостатка претходног историјско - уметничког осврта на архитектуру Поште и Железничке станице, истраживање и анализа архитектуре ових двеју грађевина у Чачку су отежани, јер су оне дуго биле занемариване. Први од два основна историографска полазишта у анализи ових грађевина је каталог изложбе „Архитектонско наслеђе Чачка” (1997) у коме се Делфина Рајић осврће на архитектуру поштанске зграде, са нагласком на њен модернизам.⁴ Том приликом, Железничка станица није поменута. Две године касније, Милош М. Радовановић се у својој докторској дисертацији први пут у историографији детаљније бави архитектуром како Поште, тако и Железничке станице.⁵ На тај начин, поменути осврти на поштанску и железничку зграду у Чачку представљају основно полазиште за даље истраживање. Други извор је архивска грађа, која пружа основне информације о датумима и учесницима градње.⁶ Ово су две најважније одреднице и основе за даље истраживање поменутих јавних здања у Чачку.

Пројекти за зграде Поште и Железничке станице настали су у атељеима државних институција - Министарства грађевина и Министарства саобраћаја Краљевине Југославије. Министарство грађевина имало је дугу традицију још од 1862. године и одиграло је важну улогу у обнови земље након Првог светског рата.⁷ Било је надлежно за пројектовање, изградњу и одржавање свих државних грађевина, за уређење градова, насеља и бања, као и за надзор над пројектовањем, израдом и одржавањем окружних, средњих и општинских грађевина, па и надзор над јавним радом самоуправних и приватних инжењера и предузимача.⁸

3 | Архив СЦГ, ф148 МС КЈ, 25.

4 | Делфина Рајић, *н. д.*, 14.

5 | Милош М. Радовановић, *н. д.*, 192 – 193, 211 - 212.

6 | Архив СЦГ, ф62 МГ КЈ, збирка планова, план бр. 346, Архив СЦГ, ф148 МС КЈ, 25; ИАЧ, Фонд градског поглаварства, Чачак, Ф-В-К-25-99/38.

7 | Бранислав Којић, *Друштвени услови развоја архитектонске струке у Београду 1920 – 1940. године*, Београд, 1979, 259–263; Zoran Manević, *Jučerašnje graditeljstvo I, Urbanizam Beograda, prilog 9*, Beograd, 1979, 15; Снежана Тошева, *Организација и рад архитектонског одељења Министарства грађевина у периоду између два светска рата*, Наслеђе 2, Београд, 1999, 171–181.

8 | Снежана Тошева, *н. д.*, 171.

Најангажованије у изградњи земље, у периоду између два светска рата, било је Архитектонско одељење Министарства грађевина, које је заслужно за подизање великог броја јавних грађевина широм земље, међу којима је и поштанска зграда у Чачку. Неопходно је нагласити да је у трећој и четвртој деценији XX века у Министарству грађевина радио немали број архитеката који су се у свом раду одлучили за модернистички приступ архитектури. Међу њима су Светозар Јовановић, Бранислав Којић, Миладин Прљевић, Милан Минић, али и двојица пројектаната поштанске зграде у Чачку - Јован Ранковић и Бранко Петричић.⁹ Многим младим архитектама је Министарство грађевина било одскочна даска у каријери. Они су се у њему задржавали кратко и одлазили након усавршеног знања, али их то није спречавало да остваре нека значајна дела и да се изражавају на начин који им је одговарао.

Архитекти су се, за разлику од предратног периода, школовали на Архитектонском одсеку Техничког факултета Универзитета у Београду, где су стицали почетно знање.¹⁰ Усавршавање је даље текло у државним институцијама, нарочито у Министарству грађевина. Нису изостала ни путовања у иностранство. Центар културне оријентације младих српских архитеката и уметника у периоду између два светска рата постао је Париз. Такође, архитекти су били обавештени о токовима у европској архитектури преко страних часописа, који су стизали из свих већих европских престоница.¹¹

Осим образовања, млади архитекти су имали прилике да се директно упознају са различитим начинима архитектонског изражавања, управо преко плурализма стилова који је у земљи био присутан у периоду између два светска рата. Често су се сами архитекти опредељивали за неколико различитих начина стилског изражавања или су пролазили кроз бројне фазе. Међу владајућим стилевима треба поменути *академизам* кога је власт фаворизовала и сматрала званичним државним стилем, *национални стил* који се јавио још средином XIX века, затим *сецесија*, која је своје примере показала пре Првог светског рата, али је оставила трагове и на међуратној архитектури, затим, ту је *Ар-Деко*, као један од омиљених стилова младих архитеката и, најзад, појава *модерне*, која се догодила у трећој деценији XX века.¹² Упливи различитих утицаја су били свеprisутни у међуратној архитектури. Веома је значајно и присуство руских архитеката, који су махом радили у Министарству грађевина, а дошли су у земљу

9 | Исти, 174; Бранислав Којић, *н. д.*, 260 – 262.

10 | Бранислав Којић, *н. д.*, 265 – 266, Zoran Manević, *op. cit.*, 15 – 17.

11 | Педа Ј. Marković, *Beograd i Evropa 1918 – 1941*, Beograd, 1992, 167 – 169.

12 | О академизму у српској архитектури: Александар Кадиевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX – XX век)*, Београд, 2005; о националном стилу: исти, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средиња XIX – средиња XX века)*, Београд, 1999; о сецесији: Жељко Шкаламера, *Сецесија у српској архитектури*, Зборник радова Народног музеја у Београду 1, Београд, 1985, 7 – 13; о Ар-Декоу: Миодраг Јовановић, *Француски архитект Експер и „ар деко” у Београду*, Наслеђе 3, Београд, 2001, 67 – 83.

након Првог светског рата. Они су се изражавали у својеврсном академском стилу.¹³ Бечки, чешки и француски архитекти такође нису изостали.

Поред Министарства грађевина, готово истим интензитетом радило је и Министарство саобраћаја. Индустријализација и европеизација друштва условили су градњу путева и пруга, као и усавршавање аутомобилског, железничког и воденог саобраћаја.¹⁴ Министарство саобраћаја је, како је поменуто, одговорно за градњу Железничке станице у Чачку. У току Првог светског рата скоро цела железничка мрежа у земљи је уништена приликом повлачења аустријске војске. После рата приступило се хитној обнови пруга.¹⁵ Тако је Министарство саобраћаја постало надлежно за изградњу и ширење, као и модернизацију железничке мреже у Краљевини Југославији. Поред обнављања старих, изграђен је велики број нових пруга, које су спајале различите делове земље. Поред пруга узаног колосека, грађене су и пруге нормалног колосека. За регулацију пружног тока ангажовани су и радници из иностранства. Градње су финансиране из државног и страног буџета.¹⁶

Краљевина Југославија пролазила је кроз економске кризе у међуратном периоду, али то није спречило њен индустријски, економски и културни развој. Део тог развоја био је и град Чачак, који је за веома кратко време од турске вароши прерастао у индустријски град.¹⁷ Брз и снажан развој индустрије, трговине и занатства крајем XIX и почетком XX века условили су и брз развој градског подручја, настављен и после Првог светског рата. Константан индустријски и привредни напредак града Чачка условио је и учесталу изградњу објеката различите намене, што је нужно довело до продора модерног стила у његову архитектуру. Већ двадесетих година XX века саграђена је зграда за потребе електричне централе у модерном стилу. Подигнут је и низ стамбених објеката у истом стилу, као што су куће Ивковића, Јаковљевића, Бјекића, затим Брушлијина кућа и кућа Радуловића. Међу овим грађевинама налазе се и два јавна објекта – Пошта и Железничка станица, који су тема овог рада.¹⁸

- 13 О доприносу руских архитеката српској међуратној архитектури и њиховом раду у Министарству грађевина: Бранислав Којић, *н. д.*, 261, А. Кадијевић, *Допринос руских неимара – емиграната српској архитектури између два светска рата*, у: Руси Без Русије, српски Руси, Београд, 1994, 243 – 255; Снежана Тошева, *н. д.*, 174 – 175; А. Кадијевић, *Улога руских емиграната у београдској архитектури између два светска рата*, Годишњак града Београда XLIX – I, Београд, 2002 – 2003, 131 – 142.
- 14 Педа Ј. Marković, *op. cit.*, 27–32, 137 – 151.
- 15 Јездимир С. Николић, *Историја железница Србије, Војводине, Црне Горе и Косова*, Београд, 1980, 253 – 261; Милан Грујић, Зоран Бундало, *Железнице Србије*, Београд, 2004, 209 – 213.
- 16 Јездимир С. Николић, *н. д.*, 276 – 298, 302 – 305; Милан Грујић, Зоран Будало, *н. д.*, 213 – 223.
- 17 Делфина Рајић, *н. д.*, 3 – 5.
- 18 *Исти*, 5; Милош М. Радовановић, *н. д.*, 210 – 212.

Историја поштанске службе у Чачку једнака је историји поште у Србији. Од успостављања самосталности поштанског саобраћаја у Србији 1840. године, у време кнеза Милоша, проћи ће скоро цео један век док поштанске службе у српским градовима не добију нове зграде примерене институцији. Пре тога су поште смештане у већ постојеће грађевине које су адаптиране за поштанску службу, али често нису биле адекватне.¹⁹ Чачак добија главну поштанску зграду истовремено кад и Београд, 1938. године.

Прве поштанске јединице успостављене су још у турском периоду и називале су се *мензулане*, а биле су стационарне у важним административним центрима. Таква једна мензулана формирана је у Чачку 1834. године. Постоји податак да је ова мензулана добила своју грађевину око 1848, на тзв. поштанском плацу, на месту где се данас налази грађевина из 1938. године. Међутим, од те грађевине није остало ни трага. После Првог светског рата пошта је смештена у Кућу Драговића, у улици Кнеза Милоша, да би нову зграду добила тек 1938. године, између осталог, и на иницијативу Војка Чвркића, народног посланика Среза љубићког, који је 1937. године постао министар пошта.²⁰

Зграда Поште у Чачку налази се у самом језгру града, на углу улица Степе Степановића и Господар Јованове, а, као што је већ истакнуто, саграђена је 1938. године, по пројекту архитеката Јована Ранковића и Бранка Петричића.

У време грађења Поште у Чачку двојица архитеката радила су у Министарству грађевина Краљевине Југославије. Јован Ранковић је архитектуру завршио 1928. године на Архитектонском одсеку Техничког факултета у Београду и исте године се запослио у Министарству грађевина Краљевине Југославије.²¹ Пре пројектовања Поште у Чачку, његову архитектуру претежно су карактерисале одлике националног стила, што се види на Банској палати у Бања Луци (са Ј. Бончић – Катеринић и А. Павловић) из 1930–1933. године,²² на Пошти у Крушевцу из 1938. године,²³ као и Ар-Декоа, што се види на стамбеној згради у Булевару Краља Александра бр. 17²⁴ и стамбеној згради у Палмотићевој улици бр. 26²⁵ у Београду. На пројекту за Пошту у Чачку од 9. фебруара 1938. године,

- 19 О историји српског поштанског саобраћаја: Olga M. Kovačević, *Arhitektura i lokacija menzulana i poštansko – telegrafskih zgrada u Srbiji*, Arhiv РТТ 10, Београд, 1964, 199 – 240; Драгољуб Попоски, Милашин Милановић, *ПТТ Музеј*, Београд, 1999, 30 – 42, 46 – 53.
- 20 О историји поштанске службе у Чачку: Миле Мојсиловић, *Саобраћајне прилике и везе Чачка и околине у 19. веку*, ЗРHM 1 Чачак, 1969, 140 – 148, Љубодраг Поповић, *Развој поштанског саобраћаја у Чачку до 1875. године*, ЗРHM 7, Чачак, 1976, 187–195.
- 21 Зоран Маневић, *Лексикон српских архитеката [...]*, 157.
- 22 Александар Кадјевић, *Један век тражења националног стила [...]*, 176 – 177, 331, Зоран Маневић, *н. д.*, 157.
- 23 Исти, 186; Исти, 157.
- 24 З. Маневић, *н. д.*, 157; Миодраг Јовановић, *н. д.*, 80.
- 25 Исти, 157.

може се видети да је архитекта Јован Ранковић основу решио у виду правоуглог кубичног простора са полукружно решеним шалтерским делом, и то решење предложио Министарству грађевина. На сачуваном плану, кога је одобрило Министарство грађевина, односно шеф Архитектонског одсека Министарства грађевина, истакнути архитекта Момир Коруновић, са датумом 26. април 1938. године, може се пратити промена основе.

Други архитекта поштанског здања у Чачку, Бранко Петричић, овом објекту дао је коначан облик, тако што је основу закривио у облику полукружног прстена.²⁶ Овакво решење највише подсећа на једну каснију, много познатију Петричићеву зграду, Дом синдиката на Тргу Николе Пашића у Београду из 1947. године,²⁷ грађену у стилу тада владајућег социјалистичког монументализма. Пошта у Чачку је предвиђена као једносратница са приземљем, али јој је шездесетих година XX века дозидан још један спрат.²⁸

Архитекта Бранко Петричић је, такође, дипломирао на Архитектонском одсеку Техничког факултета у Београду 1935. године. По завршеном факултету, запошљава се у Министарству грађевина Краљевине Југославије, али, за разлику од Ранковића, он се убрзо отиснуо на путовање у Европу. Годину 1937. провео је радећи у атељеу архитекте Ле Корбизијеа, где је помагао на пројекту „Plan de Paris-37”.²⁹ Боравак у Паризу пружио му је знања о урбанизму градова, тако да ће Петричић цео свој животни и радни век провести у истраживању овог аспекта архитектуре. По повратку у земљу, имао је прилику да сарађује са Јованом Ранковићем на пројекту за Пошту у Чачку, где је применио своја знања, стечена у Паризу.

Пројекат за Пошту у Чачку одобрен је у априлу 1938. године. Истог месеца је и започета градња, која је довршена крајем године. Поред основе у облику полукружно закривљеног прстена, грађевина је саграђена у бетону и обложена полихромним вештачким каменом који имитира мермер. Фасада је безорнаментална. Пројектом је било предвиђено да прозори буду решени у виду трака. У приземљу би тај низ био омеђен улазима са страна, а на спрату би стајао у једном континуитету. Није познато зашто ово решење фасаде није изведено. Прозори у приземљу су добили висину улаза, и на тај начин одредили ритам овог дела фасаде, док је спрат добио пет прозора, који се смењују са блоковима вештачког камена између њих. Кров је решен равно. Дограђени спрат у потпуности прати решење грађевине и разлика је приметна само у боји употребљеног камена. У унутрашњости грађевине, у приземљу, налази се сала

26 | Архив СЦГ, ф62 МГ КЈ, збирка планова, план бр. 346.

27 | Zoran Manević, *Novija srpska arhitektura*[...], 27; Gordana Gordić, *Biografije*[...], 138; Б. Стојановић, *н. д.*, 8; Zoran Manević, *Srpska arhitektura XX veka*, 28; *Исти, Лексикон српских архитеката*[...], 146; Slobodan Bogunović, *Arhitektonska enciklopedija Beograda*[...], 1036 – 1037.

28 | Милош. М. Радовановић, *н. д.*, 211

29 | Види напомену 26.

са шалтерима која заузима највећу површину овог дела грађевине. Око сале са шалтерима поређане су канцеларија управника, телефонске кабине, одељење за писма, благајна, одељење за пакете. На спрату су биле смештене просторије за телеграфску и телефонску опрему, инсталацију, аутоматска сала, ПТТ радионица, магацин прибора и опреме, као и канцеларије.³⁰ Распоред просторија указује на то да је архитектура грађевине прилагођена функцији институције.

Пошта се налази у централном делу града, који карактеришу претежно грађевине настале у еклектичном стилу академизма и сецесије. Пошта у Чачку је вешто уклопљена у такво окружење. Посматрањем грађевине стиче се утисак монументалности, иако, због скучености простора на коме се налази, то није било могуће остварити. Управо закривљењем фасаде грађевина илузорно добија на величини, мада је то, по димензијама и простору који заузима, прилично мали објекат. Такође, полихромни вештачки камен, имитација мермера, као реминисценција на архитектуру прошлости, доприноси успешнијем уклапању у амбијент. На тај начин, Пошта у Чачку постаје успешно решење модернизма у комбинацији са прилагођавањем урбанистичком плану града и његове еклектичне архитектуре, настале углавном у XIX веку.

Са друге стране, ван центра града, у индустријској зони налази се други јавни објекат саграђен у модерном стилу 1940. године – Железничка станица.

Први воз прошао је кроз Чачак 1905. године, у тренутку свечаног отварања Железничке станице, захваљујући градњи пруге узаног колосека Краљево – Чачак – Ужице.³¹ Развој железничког саобраћаја у Србији није био константан као развој поштанског. Већ је напоменуто да је Први светски рат донео велика разарања. Аустроугарска војска је, повлачећи се, за собом остављала рушевине, тако да је скоро комплетна железничка мрежа у Србији била уништена. Обнова је била неопходна, али је уједно подстакла и интензивнији развој железничке мреже.³² Тридесетих година XX века Министарство саобраћаја изнело је план о изградњи пруге нормалног и узаног колосека Краљево - Чачак – Ваљево - Бања Лука, на којој је важан комуникациони чвор била и чачанска Железничка станица. Тако се јавила потреба за градњом нове, модерне Железничке станице у Чачку, што је и остварено 1940. године, уочи Другог светског рата. Градња ове пруге започета је 1935. године,³³ а у току градње била је присутна идеја о новој Железничкој станици у Чачку. Истовремено, све важне деонице пруге добиле су своје железничке станице, укључујући Краљево и Ужице. Министарство

30 | Милош. М. Радовановић, *н. д.*, 193.

31 | О историји чачанске железнице: Миле Мојсиловић, *Саобраћајне прилике[...]*, 148–153; Ратко Трипковић, *н. д.*

32 | О историји српске железнице: Миле Мојсиловић, *н. д.*, 148–153; Марија Урошевић, *Сигналне светиљке на железницама до Другог светског рата*, ЗРNM 7, Чачак, 1976, 238 – 241; Исти, *Железничке капе и ознаке на железницама Србије*, ЗРNM 10, Чачак, 1979, 165 – 178; Јездимир С. Николић, *н. д.*; Ратко Трипковић, *н. д.*; Милан Грујић, Зоран Бундало, *н. д.*

33 | Архив СЦГ, ф148 МС КЈ, 25.

саобраћаја Краљевине Југославије ангажовало је специјалну комисију за грађење станице, јер је сматрало да овај део железничког саобраћаја има велику важност.

Градско веће општине града Чачка је 1938. године расправљало о месту на коме је требало да буде смештена нова станица. За председника преговарачке комисије постављен је инжењер Светолик Станковић, који се залагао за то да станица буде смештена у јужном делу општине, ван градског језгра.³⁴ Када су се стекли неопходни услови, Министарство саобраћаја Краљевине Југославије је дало одобрење за грађење станице. Одређени су чланови комисије за грађење Железничке станице у Чачку: инжењери Димитрије Димитријевић, Момчило Костић, Антоније Крал, као и Љубомир Јовићевић и Љубомир Дебељевић. Градња је одобрена у фебруару 1940. и завршена крајем исте године, непосредно пред почетак рата.³⁵

Станица је грађена по правилима постављања станичних зграда у правцу пруге, као путничка станица, по типском плану за веће железничке станице.³⁶ Основа је разуђена и развија се у ширину. Смењују се истурени централни и бочни делови. Овакво решење основе је уобичајено за станичне зграде не само у Краљевини Југославији, већ и у Европи.³⁷ Посебно је интересантна безорнаментално решена фасада у модерном стилу. Иако је симетрична, основа поседује одступање од плана у виду полукружно завршеног бочног дела према прузи. Прочеље је решено тако што је наглашено паровима стубова. Два у приземљу и два на спрату. Централни део има два спрата, за разлику од остатка грађевине, која је планирана као једносpratница. Фасада је безорнаментална, са повременим вертикалним акцентима у виду пиластера између прозора, који прате целу висину грађевине. На прочељу се налазе угаони прозори који доприносе целокупном утиску.

Железничка станица је веома дуго била препуштена пропадању, што је захтевало хитну обнову. Тај посао је 1999. године преузело чачанско грађевинско предузеће „Урбанпројект“, које је извршило валоризацију постојећег стања и предложило решење по коме ће станица бити обновљена. Овај покушај обнављања станице је пропао услед бомбардовања земље, али је настављен 2005, и приведен крају почетком 2006. године, када је станица свечано пуштена у рад.³⁸ Архитектура Железничке станице је том приликом измењена. Бочним деловима грађевине додат је још један спрат, а прочеље са паровима стубова је добило још четири пара стубова.

34 ИАЧ, Фонд градског поглаварства, Чачак, Ф-В-К-25-99/38.

35 Види напомену 31.

36 О правилима грађења и постављања станичних зграда: Т. Милојковић, М. Вуковић, *Железничке пруге и станице*, Београд, 2001, 179 – 182.

37 Nikolaus Pevsner, *A History of Building Types*, London, 1976, 225 – 234.

38 Ђ. Лазић, *н. д.*, 1, 4.

Унутрашњост грађевине је подређена њеној функцији. У приземљу се налази чекаоница за путнике, билетарница са шалтерима, као и друге просторије за особље које ради на станици.³⁹

Зграде Поште и Железничке станице у Чачку представљају прве примере модерне архитектуре у овом граду, када је у питању изградња јавних објеката. Појава модернизма у историји српске архитектуре најчешће се везује за двојицу истакнутих архитеката, Милана Злоковића и Драгишу Брашована. Њихове грађевине - Дечја клиника у Тиршовој улици Милана Злоковића и Државна штампарија у Булевару Војводе Мишића Драгише Брашована, обе саграђене у периоду између 1935. и 1940. године, у историографији се наводе као најзначајнији примери чистог модернизма у српској архитектури,⁴⁰ чији су елементи и раније били присутни. Један од кључних тренутака у историји модерне архитектуре је оснивање Групе архитеката модерног правца крајем 1928, која је први пут јавно иступила изложбом 1929. године. Група је заступала теорије интернационалног стила, одбацујући присутни национални стил. Првобитни чланови ове групе били су њени оснивачи Бранислав Којић, Милан Злоковић, Душан Бабић и Јан Дубови. Прикључили су им се и архитекти Миладин Прљевић, браћа Петар и Бранко Крстић, Драгиша Брашован и други.⁴¹ Прва појава Групе архитеката модерног правца у дневној штампи остала је запажена. Они су након тога названи модернистима. Од тог тренутка, продор модерног у архитектури био је брз. У периоду између 1933. и 1939. године модерна архитектура је доживела афирмацију. Уследиле су још две изложбе, које су означиле званичан продор модернизма у српску архитектуру и повлачење академизма и националног стила. Прва изложба је приређена 1931, под називом Прва изложба савремене југословенске архитектуре, а друга 1933. године, сличног назива - Друга изложба југословенске савремене архитектуре. Том приликом је дефинисан пут српског модернизма у архитектури, који је увек био умерен и током свог трајања није имао радикалне иступе. Група архитеката модерног правца се разилази 1934. године, и од тог времена почиње период зрелог модернизма у српској архитектури.⁴² У таквом окружењу стасавају архитекти поштанске зграде у Чачку, Јован Ранковић и Бранко Петричић.

Крајњи циљ у анализи архитектуре Поште и Железничке станице сам се по себи намеће. То су валоризација и смештање у српску међуратну архитектуру и њихово уклапање у тековине модерног стила српске архитектуре, коме евидентно припадају. Зграда Поште у Чачку нема директних предложака. Јован Ранковић је своје архитектонске замисли до тада излагао у националном стилу, када је у питању архитектура јавних здања, и у Ар-Декоу, када је у питању

39 Милош М. Радовановић, *н. д.*, 194.

40 О појави модернизма у српској међуратној архитектури: Zoran Manević, *Novija srpska arhitektura*[...], 21 – 26; Isti, *Srpska arhitektura XX veka*, 22 – 27.

41 Zoran Manević, *op. cit.* 21 – 23; Бранислав Којић, *н. д.*, 169 – 198.

42 Исти, 22 – 23.

архитектура стамбено – пословних објеката. Пошта у Чачку је прва модерна грађевина овог архитекте. Елементи стилова, за које се Ранковић определио у својој каријери, на згради чачанске поште се не могу наћи, али на основи са пројекта од 9. фебруара 1938. године могу. Они се виде на правоугаоно решеној основи, подређеној компактности и кубично решеној маси, коју карактерише и низ познатих и највећих остварења националног стила, као што су, на пример, Коруновићева Пошта 2 на Вилсоновом тргу (1928 – 1929) у Београду⁴³ или хотел „Авала” на Авали, Виктора Лукомског (1931).⁴⁴ Ранковићева верзија из фебруара 1938. године претрпела је стилизацију како основе, тако и маса, да би грађевина могла да се прилагоди и уклопи у предвиђени простор. Бранко Петричић је, како је поменуто, дао коначно решење поштанске зграде у Чачку тако што је правоугаону Ранковићеву основу полукружно закривио и на тај начин прилагодио урбанистичком плану града. Може се закључити да је зграда Поште у Чачку производ стеченог знања и искуства младих архитеката, који су у то време радили у Министарству грађевина и приликом њене градње имали одрешене руке, а ту прилику веома добро искористили.

Архитектура Железничке станице у Чачку на први поглед одаје утисак типски грађене станичне зграде, карактеристичне за европске железнице.⁴⁵ Примећује се да је станична зграда у Чачку грађена по типу великих градских станица што одудара од њене функције, јер кроз њу воз само пролази. Обрада фасада, међутим, сведочи о решености њених аутора да саграде једну модерну грађевину. И управо је фасада то што је чини модерном. Безорнаментална, али и ритмички решена са пиластрима између прозора који је рашчлањују. Плитки пиластри би могли да укажу на утицај компоновања фасада у архитектури Веркбунда, као и Штутгартске изложбе из 1927. године, на којој је приказан пројекат насеља Weissenhof. На њему се може видети пример полукружно завршеног сегмента основе, са асиметричним распоредом кубичних маса и равним крововима, а угласти прозори асоцирају на бечка стамбена насеља, подигнута у двадесетим и тридесетим годинама XX века, на иницијативу тада владајуће Социјалдемократске партије у Аустрији.⁴⁶ Целокупан распоред маса, подела фасадне површине, као и прозори, указују на вероватне аустријске или немачке утицаје. У историографији се ова грађевина повезује са тековином Баухауса,⁴⁷ у коме су се, свакако, стекли утицаји Веркбунда и Штутгартске

43 | Александар Кадиевић, Момир Коруновић, Београд, 1996, 63 – 65; исти, *Један век тражења*[...], 150.

44 | Исти, *Један век тражења*[...], 149 – 150.

45 | На пример, централна Железничка станица у Милану из 1912. године или *Karlsruhe* из 1913. године, види у: Nikolaus Pevsner, op. cit., 232.

46 | О Веркбунду: *Enciklopedija moderne arhitekture*, Београд, 1970, 85 – 87; о изложби у Штутгарту: Karin Kirš, *Internacionalni stil 1927/2002 – imaginarni muzej rane Moderne Arhitekture. Pokušaj dokumentacije*, каталог изложбе *Internacionalni stil 1927/2002*, апстракт, Београд, 2006, 3 - 6; о бечким насељима: Josef Bittner, *Die Neubauten Der Stadt Wien*, Wien, 1926.

47 | Милош М. Радовановић, н. д., 212; О Баухаусу: *Enciklopedija*[...], 47 – 54.

изложбе. Железничка станица својим изгледом и композицијом представља једно од успешних остварења модернизма у српској архитектури међуратног периода.

Без обзира што предлошци за настанак поштанске и железничке зграде у Чачку нису познати, а о њиховим модернистичким узорима се може дуго расправљати и могу се тражити у различитим изразима, постоји један елемент који ове две грађевине повезује и чини модерним - функција. Обе грађевине поседују функционалност простора, карактеристичну за појаву и развој модерне архитектуре уопште.

Зграде Поште и Железничке станице у Чачку стога представљају прве примере модерних јавних објеката у овом граду. Вешто и са искуством, ови објекти су уклопљени у урбанистичку структуру града, који је разгранат уским улицама и мноштвом раскрсница. Такође, у потпуности се уклапају у еkleктичну архитектуру која доминира Чачком. На тај начин, зграде Поште и Железничке станице представљају успешније примере модернизма у архитектури међуратног периода.

Architecture of Two Significant Public Buildings in Cacak from the Fourth Decade of XX century - Post Office and Railway Station

In the period between the two Wars, two public buildings in the style of modern architecture were built in Cacak. They are the Post Office and Railway Station. The building of the Post Office is in the centre of the town on the corner of the streets of Stepa Stepanovic and Gospodar Jovan and it was designed by architects Jovan Rankovic and Branko Petricic in 1938. The Railway Station is in industrial area of the town in Railway colony No. 1 and it was built according to the project of the engineering team of the Ministry of Traffic which was building the railway connecting Kraljevo – Cacak- Valjevo- Banja Luka. It was built in 1940.

Projects for the buildings of Post Office and Railway Station were created in ateliers of state institutions – Ministry of Civil Engineering and Ministry of Traffic of the Yugoslav Kingdom.

Regardless the fact that propositions for building these two buildings are not known, as well as the fact that we can discuss at length about their modern role models and they can be looked for in different expressions, there is one element which links these two buildings and makes them modern. That is their function. Both buildings possess functional space characteristic for appearing and development of modern architecture in general.

That is why the buildings of the Post Office and Railway Station present the first examples of modern public buildings in this town. These buildings were skillfully and with experience incorporated in the urban structure of the town, which is spreading out by narrow streets and numerous crossroads. Also, they fit in completely in eclect-

Марија ДРЉЕВИЋ

tic architecture which dominates Cacak. Thus, the buildings of the Post Office and Railway Station present successful examples of modernism in the architecture of the period between the two Wars.

Marija DRLJEVIC

**L'architecture de deux importants édifices publics
de Cacak datant de la fin de la quatrième décennie
du vingtième siècle – la Poste et la Gare**

À Cacak furent édifiés pendant la période d'entre-guerre deux bâtiments publics dans un style d'architecture moderne. Il s'agit de la Poste et de la Gare. Le bâtiment de la Poste se trouve au centre de la ville, au coin de la rue de Stepa Stepanovic et de la rue du Gospodar Jovan et fut édifié d'après le plan des architectes Jovan Rankovic et Branko Petricic en 1938. La Gare se trouve dans la zone industrielle de la ville à l'adresse : Zeleznicka kolonija no 1, et résulte du plan de l'équipe d'ingénieurs du Ministère des transports qui travailla sur la construction de la ligne de chemin de fer Kraljevo – Cacak – Valjevo – Banja Luka. Elle fut construite en 1940.

Les plans pour le bâtiment de la Poste et de la Gare furent effectués dans les ateliers des institutions nationales – au Ministère des constructions et au Ministère des transports du Royaume de la Yougoslavie.

Bien que les projets pour le commencement du bâtiment postal et ferroviaire à Cacak ne furent pas connus, de même qu'il peut être longuement débattu à propos de leurs idéals modernistes et eux-mêmes peuvent être recherchés dans diverses expressions, il existe un élément qui relie ces deux constructions et les rend modernes. Il s'agit de la fonction. Les deux bâtiments possèdent le fonctionnalisme de l'espace, caractéristique à l'apparition et à l'évolution de l'architecture moderne en général.

Les bâtiments de la Poste et de la Gare à Cacak représentent ainsi les premiers exemples de constructions publiques modernes dans cette ville. Habilement et avec de l'expérience, ces bâtiments furent intégrés dans la structure urbanistique de la ville, qui s'embranchent en des rues étroites et en une multitude de carrefours. De même, ils s'intègrent entièrement dans l'architecture éclectique qui domine à Cacak. De cette manière, les bâtiments de la Poste et de la Gare représentent les exemples les plus florissants du modernisme dans l'architecture de la période d'entre-guerre.

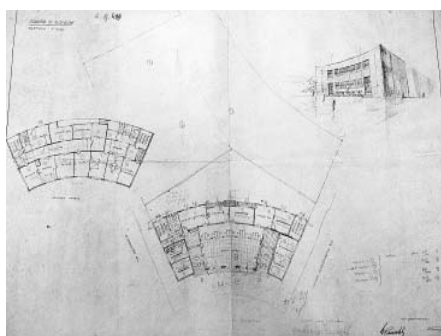
Marija DRLJEVIC

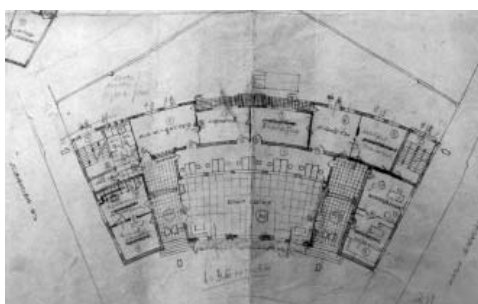
1. Пошта

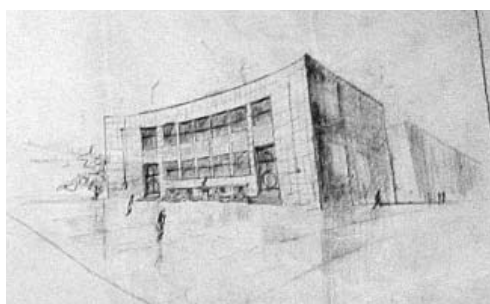
2. Железничка станица

3. Пошта – план приземља, спрата и фасада

4. Пошта – основа приземља

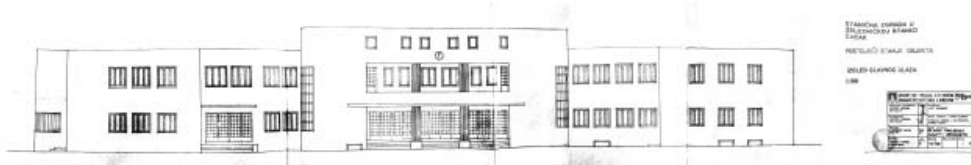
5. Пошта - фасада

6. Пошта – бочни изглед

7. Пошта – прочеље и бочни изглед

8. Железничка станица - pročelje

9. Железничка станица - pročelje према прузи (1954)

10. Железничка станица - pročelje према прузи (1960)

11. Железничка станица - pročelje према прузи (1965)

12. Железничка станица - стање пре обнове

13. Железничка станица - стање после обнове

Драгољуб М.
ВУЈОВИЋ

ХАЈДУЦИ ЈЕВЂОВИЋИ ИЗ ДУБРАВЕ

UDK: 94 (497.11)„18”

929 : Јевђовић Н.

929 : Јевђовић Б.

АПСТРАКТ: Почетком друге половине XIX века у западној Србији раширила се хајдучија – политичка, а још више разбојничка. Поред осталих, хајдуковали су браћа Јевђовићи из Дубраве, села у данашњој општини Ивањица – Никола и Благоје. Са својом дружином починили су бројна разбојништва и убиства. У јесен 1871. године Благоја је убила потера у селу Брекову, срез ариљски, а његов брат – хајдучки харамбаша Никола, крајем фебруара 1872, у селу Тисовица (Турска) предао се потери која је дошла из Ивањице. Окружни суд у Ужицу Николу и још три хајдука осудио је на смртну казну, њихове саучеснике на вишегодишњу робију, а јатаке на телесне казне. Суд је утврдио да је Никола, за скоро седам година одметништва од власти, са својом дружином починио 90 злодела. Осуђени хајдуци стрељани су на Сарића осоју у Ужицу, где су и сахрањени. Касније је ово гробље названо „Хајдучко” а то име носи и данас.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: хајдук, убиство, разбојништво, јатак, потера, суђење, смрт

У књизи „Прилике, Дубрава и Радаљево”¹ обрађена је и хајдучија. У XIX веку, у општини приличкој било је пет оглашених хајдука – из Дубраве **Периша Довијанић и браћа Никола и Благоје Јевђовићи**, а из Радаљева **браћа Илија и Сретен Араповићи**. У овом тексту приказана је животна судбина браће Јевђовића.

Подаци о овим хајдуцима унети су у књигу, додуше непотпуни, јер архивска грађа није у целости сређена ни у Историјском архиву у Ужицу, ни у Архиву Србије. У питању је фонд Начелства округа ужичког чија је надлежност обухватала срез моравички са седиштем у Ивањици, срез ариљски са седиштем у Ариљу и друге², затим фонд Окружног суда у Ужицу. За хајдуке поменуте у књизи наведени су лични подаци (име и презиме), али не и подаци који су уобичајени у полицијским и судским поступцима. У међувремену, након објављивања књиге, накнадно су пронађени нови подаци, али само за Николу Јевђовића.

1 Драгољуб М. Вујовић, *Прилике, Дубрава и Радаљево*, Чачак, 2002, стр. 158-167.

2 Од 1852. године Окружије ужичко чинило је пет срезова: ариљски (Ариље), златиборски (Ужице), моравички (Ивањица), рачански (Рогачица) и црногорски (Пожега).

Лични подаци о Јевђовићима из Дубраве

У књизи Драгутина – Драгана М. Радивојевића из Ивањице „Моравичани у првом потпуном попису после ослобођења од Турака”³, у Дубрави су 16. јула 1863. уписани ови подаци:

Радоица Јевђовић, земљоделац (28 година), жена Круна (25), син Милован (2), брат Никола (21), брат Благоје (17) и сестра Тодора (12). Када се за Николу одузме уписана 21. година живота у време пописа, приближно се утврђује да је рођен 1842, а брат му Благоје 1846.

Пописана је и породица **Павла Јевђовића** (46): жена Сава (40), синови: Радисав (18), Јевђеније (16), Константин (10), Ђурђе (7), кћери Миља (19) и Даница (1) и пасторка Митра (15).

Ту је и породица **Сима Јевђовића** (28): жена Гвозденија (25), син Новица (7), кћи Аница (1), браћа: Андрија (23) и Милосав (18), мати Ружица (50), снаха Вида (20) и синовац Божо (3).

У време пописа становника 1863. године није било других породица Јевђовића у општини приличкој, која је обухватала Прилике, Дубраву и Радаљево од 1839. до 1957. године, када је укинута и припојена општини Ивањица.

При истраживању хајдуковања Николе и Благоја Јевђовића из Ђурића (заселак Дубраве), треба имати у виду да је њихов отац Јован дуже време био члан (помоћник) Примирителног суда општине приличке, а у саставу депутације Среза моравичког учествовао је на заседању Петровске народне скупштине у Крагујевцу 29. јуна 1848. године. У књизи „Прилике, Дубрава и Радаљево”⁴ као угледан грађанин, помиње се више пута. На споменику ратницима изгинулим од 1912. до 1919. у Приликама уписан је и Јован Јевђовић (мајка Милосава, супруга Јелка, син Ратко), као и да је погинуо у Првом светском рату. Потомак је ранијег кмета Јована.

Иначе, треба правити разлику између породица Јована Јевђовића и његових потомака и Маринка Богићевића, који је из Присоја (заселак Прилика) дошао у Ђуриће (заселак Дубраве), на мираз у Јевђовиће, и касније узео презиме Јевђовић. Од њега су потомци Станисава, Матије, Милоша и других који, као комшије, живе у Дубрави и другим местима широм Србије. Они нису у крвном сродству са прецима Јована Јевђовића, односно хајдука Николе и Благоја. Ови подаци су наведени да се не би изводили погрешни закључци о сродству ове две, ипак, различите фамилије.

Данас у фамилији Јевђовић преовладава мишљење да је отац Николе и Благоја био Јован⁵, али, приликом пописа 1863. године, он није био жив. Такође,

3 Драгутин-Драган М. Радивојевић, *Моравичани у првом потпуном попису после ослобођења од Турака*, Чачак - Ивањица, 1993, стр. 193.

4 Драгољуб М. Вујовић, *н. д.*, стр. 51, 122, 124, 130, 161 и 188.

5 У књизи Радојка Николића *Камена књига предака*, Београд, 1979, на стр. 178. имена Николе и Благоја уписана су на споменику њиховог оца Јована, на гробљу у Грабовици – Дубрава. Јован је умро 1853. године.

нису пописане ни њихова мајка, ни сестра Пауна, удата у Бреково, срез ариљски, за Ивана Ђукића, где су је повремено посећивала браћа Никола и Благоје. Пауна и Иван имали су Јовицу и Јанка.

Милан Р. Милошевић који живи у Београду, а родом из Шареника, забележио је:

„Пауна, сестра Николе и Благоја Јевђовића, била је удата на Ђукића брдо у Брекову (граничи се до Шареника) за чувеног домаћина Ивана Ђукића, од оца Сретена и мајке Анђе⁶. Браћа су код сестре чувала злато после пљачки и разбојништава. Сестра им је златнике крила у клупчадма и чувала га на тавану куће где је држала пепео и гвоздене виле. Вероватно је пепео бацала у очи, а и вилама одозго бола евентуалног непожељног госта. Вуну (предену) намотавала је око златника и тако их је чувала.

Пошто су Караклајићи из Кермеза, тј. испод Градине у Шаренику, звани Ђетовци, за то сазнали, успели су да јој украду златнике тако што су бирали клупчад која су била тешка. Не зна се колико су однели.

Рушећи стару дрвену зграду, пре неколико година, Блажо Ђукић са оцем Николом, између брвана, на споју, пронашао је фотографију Николе Јевђовића, доста оштећену, неколико сребрних новчића и другог кованог новца” (сл. 1).

Благоје Јевђовић, који се касније одметнуо у хајдуке, дошао је у дружину брата Николе. О околностима под којима је у потери погинуо Благоје, млађи Николин брат, дознаје се из извештаја начелника округа ужичког Станоја Симића од 28. октобра 1871, упућеног министру унутрашњих дела у Београду. Извештај је занимљив и детаљан:⁷

„Браћа Јевђовићи почетком децембра 1871. дошли су у Бреково и скривали се у пећини Расовача у Шолајића кршу. Потера је опколила пећину, а резултат је: Никола је из револвера ранио у главу Миливоја Петаковића из Дубраве, при изласку из пећине из пушке је ранио и Станисава Поповића са три олова изнад левог колена и побегао у непознатом правцу, а Благоје је испред пећине убијен, потеря му је одсекла главу као доказ – да се од државе наплати расписана уцена. Код њега није нађен новац. Не зна се где је сахрањен.”

Потера је 23. децембра 1871. дознала да се Никола Јевђовић налази у Турској, где је прешао преко Увца, јер је веровао да га тамо неће тражити.

Феликс Каниц (1829-1904)⁸, аустријски археолог и путописац, у првој књизи „Србија, земља и становништво”, поред осталог, написао је:

„Првог октобра 1888. у 9 часова ујутро јавио је ревносни капетан (из Ивањице – прим. Д. В.) да је све спремно за полазак на Јавор и да ће нас он сам водити. Ја сам још 1860. желео да продужим своје студијско путовање према

6 Приликом пописа становништва у Кнежевини Србији 1863. године, у селу Брекову, срез ариљски, уписани су: Сретен Глигоријевић (58), жена Анђа (50), син Иван (25), син Илија (19) и син Раденко. Касније су ово презиме променили у Ђукић, како се презивају и данас.

7 Архив Србије, Окружије ужичко, М.Ф. 111 бр. 126/1871.

8 Мала енциклопедија „Просвета”, Београд, 1969, стр. 775.

Сјеници. Међутим, због несигурности која је владала у граничној области (према Турској – прим. Д. В.) ужички начелник није хтео то да дозволи. Наиме, упркос сталним потерама, тамо су се учврстиле банде дрских разбојника. Ипак је 1872. после оштре борбе ухваћен вођа Никола Јевђовић коме „метак не може ништа” и који лично на души има четрдесет људи. Заједно с њим у руке власти пали су, исто тако бруталан пајташ, Зарија Марковић и не мање озлоглашени разбојници, Јован Дудуловић и Новица Милојевић. Откако је Аустроугарска, уместо Турака, преузела стражу у лимској области, побољшана је и сигурност у ужичком округу.”⁹

Иначе, Каниц је са пратњом из Ивањице путовао на коњу новоизграђеним колским путем Ивањица-Опаљеник-Равна Гора-Кушићи-Јавор (царинарница)-Василијин врх, који је изграђен пре Јаворског рата 1876. године.

Злочини

Никола Јевђовић и његова хајдучка дружина починили су бројне злочине – убиства, разбојништва, отимачине. Нису пронађене оптужнице и пресуда из којих би се сагледала сва његова недела, а суђено му је за чак 90, која је извршио сам или са својом дружином. У фељтону београдског листа „Јединство”, који се овде објављује у целости, новинар се у разговору са хајдуком није бавио описивањем извршених кривичних дела.

Овде се указује само на нека од њих, позната и драстична.

Хајдуци су, пре него што их усмрте, своје жртве мучили: усијаним веригама прџили су им тела, лица грдили ножевима. Како су то чинили, уочава се из епитафа на споменику Мијаилу Солдатовићу, председнику општине Лиса у Драгачеву из 1866. године: „Млади овај председник, да би позиву и заклетви својој одговорио, држао се закона по ком је зле и рђаве по заслуги њивој казнио, па зато код рђави падне у ненеvist. Поводом ближњи свој издан буде разбојницима са којима и они у погибели његовој учествоваше и у горке га муке турише: Очи вадише, лице грдише и у тешкој муки испусти душу – закоје некаим бог суди.”¹⁰

Ово није једини злочин у Драгачеву.

Наиме, у мају 1867. године, Јевђовићева дружина напала је кућу Тома Јојића у Миросаљцима, где су хајдуци наишли на оружани отпор. У пушкарању домаћин је погинуо, а рањена су и два његова момка. Тада је рана допадноу и хајдук Петар Ђ. Ђоковић из Брекова. Бежећи преко Радаљева, хајдуци су вукли за собом Ђоковића. Међутим, за њима је кренула потера. Када су схватили да ће их сустићи, Јевђовић и дружина су оставили Ђоковића, који је убијен 9. маја.

9 | Феликс Каниц, *Србија, земља и становништво*, Београд, 1985, стр. 557 - 558.

10 | Радојко Николић *Камена књига предака* (о натписима са надгробних споменика западне Србије), Београд, 1979, стр. 166.

Јевђовић је тада са дружином стигао у Бреково, где су опљачкали свештеника и двојицу домаћина. Није утврђено који је брековачки свештеник опљачкан – била су их двојица Поповића: Јован и Ђоко.

Поред већ поменутог Петра Ђ. Ђоковића, који је имао надимак Шуле, из Брекова се у Јевђовићевој дружини налазио још један хајдук – Радован П. Ковачевић, а из суседне Бјелуше Радивоје П. Симеуновић.

На суђењу у Ужицу хајдук Ковачевић осуђен је на дугогодишњу робију. За подмиривање трошкова судског поступка продато му је имање, које је купио његов рођак Вучко Л. Ковачевић, а потом показао племенитост – без накнаде имање је уступио хајдуковој породици. Касније, 1905. године, догодило се нешто што је запањило мештане: хајдукови синови Петроније, Милутин и Никола тешко су ранили купца и дародавца Ковачевића, па је он преминуо. Њихов поступак тешко је разумети и објаснити.¹¹

Иначе, хајдуци Никола и Благоје Јевђовић често су боравили у Брекову, где је њихова сестра Пауна (Дубрава, 1833 – Бреково, 1911) била удата за Ивана Ђукића (1833-1902). Била је то добростојећа породица, која је јатаковала Јевђовићима, а у близини њиховог дома, у Шолајића кршу, налази се пећина Расовача, код које је у јесен 1871. године Благоје смртно рањен, док је Никола, мада такође рањен, успео да умакне потери.

У хроници села Горобиља код Пожеге налазе се подаци о разбојништву над удовицом Обренијом Винчић, почињеном 7. јуна 1867. Шта се догодило, сведочио је сам хајдук Никола Јевђовић:

„Ја, Ристо и Васо Мановић, дошли смо код Обрада Ђудића из Краварице који је са Обреном Хибовићем из Краварице који има укућанина једнога и име носи Миладин. Овај Обрен доведе нас Вуку Н. комшији Обренијином, који онда имађаше нову кућу и леп воћњак и са киме је се Обрен договорио те код њега смо преданили па одавде отишли ја, Ристо, Васо и Обрен к Обренији јер ова имађаше доста пара па требајући и њима пара навели су нас те смо дошли на кућу Обренијину, те од ове узели смо 400 дуката ћес[арских] који бејаху у клупчету у једној котарици на тавану. Од ових новаца било је сребра 10 дуката, а ресто све у злату. Код Обрена остало је 100 дуката ћес[арских] с тим да од истих нешто и Вуку даде, а 300 дуката ћес[арских] однели су њих тројица.”¹²

Свиреп злочин Јевђовић и његови хајдуци починили су 16. маја 1868. у касним поподневним сатима у Белој Реци на Златибору. Наиме, у двориште Милоја Дуњића на Градцу дошли су Никола Јевђовић, Ристо Пантић из Миросаљаца и Веселин Савић из Високе.

„Прво су код стоке срели Милојеву жену Росу, са њом се као пријатељи поздравили и изљубили, па кренули према домаћину који је стајао испред куће наоружан са дугом и малом пушком, јер је тек дошао са пута. Харамбаша узне мушко дете од годину дана и стави га на груди да се заштити од евентуалних

11 | Група аутора, *Бреково*, Београд, 1997, стр. 216-217.

12 | Недељко Јешић, *Горобиље*, Пожега, 2002, стр. 391.

хитаца и крену му у сусрет. Када је Милојева мајка Дуња приметила незване госте, довикну сину да бежи, јер ће га зликовци убити. Он безбрижно одговори да то нису хајдуци већ четници, али кад виде с ким има посла утрча у кућу и повика: „Не идите овамо, грех вам на душу”.

Носећи дете са којим је заклањао груди, Јевђовић је са Милојем отпочео разговор, давао веру да му животу неће наудити, већ да је дошао да вечера и оде својим путем. Превари га. Сва тројица уђоше у кућу, као стари знанци се изљубише и почеше се договарати о вечери. Тек што је Милоје почео да коље јагње, проломи се плотун. Јевђовић га је гађао из пиштоља у главу, а Савић међу плећке, тачно и прецизно да жртва остаде на месту мртва. Несретна мајка, која је ову страхоту својим очима гледала, поче кукати и клети убојицу: „Никола, хајдуче, шта то учини?” Харамбаша је дршком пиштоља удари по глави и нанесе тешке повреде. Док се крв сливала низ лице, убојица је дивљачки угура у кућу. У том тренутку у двориште дотрча Милојева супруга Роса. Пред стравичним призором сирота жена, у седмом месецу трудноће, паде по мртвом мужу и поче кукати. Хајдук Веселин Савић опали из пиштоља, метак прође од ува до ува и глава пуче. Јевђовић са неколико хитаца погоди бутине и слабине, оживљавао се на особи са којом се малопре пољубио као са рођеном сестром...”

Јевђовић је тада узвикнуо да се тако свети Василије Стојковић, свакако убијени хајдук. Потом је узео секиру, мртвом Милоју одсекао главу, ударио је ногом и гледао како се она котрља у смрче испод куће.

Али, овим се све не завршава. Милојева снаха Мара, супруга Ђока Поповића, када је чула кукњаву, потрчала је од стоке, коју је чувала, да види шта се догодило. Била је носећа. Сусрела се са хајдуцима. Ту се задесио и неки старац. Хајдук Савић је ову несрећну жену убио, са њом и нерођено њено дете. Савић је кренуо да убије и старца, али је хајдук Пантић одгурнуо његову пушку, тако да је срећној старини само опрљен образ.

Чинећи овај стравични злочин, Јевђовић је желео да одврати људе од сарадње са властима, а и да заплаши јатаке – шта их чека ако одају хајдука.¹³

Тешко разбојништво почињено је и над свештеником Стеваном Туцовићем у Гостиљу на Златибору. Разбојници Никола Јевђовић и његови другови су, под окриљем ноћи, упали у ову кућу, похватили чељад, везали их и чували претећи им оружјем. Све се догодило изненада. Док су чељад врискала, вршена је преметачина по кући и другим зградама. Разбојници су похарали одећу, оружје, платно, женски накит и црквене ствари од сребра и злата. Било је ово богато домаћинство.

Милисав Р. Ђенић описао је како је извршена пљачка:

„Стари свештеник је одбијао да открије скровишта са новцем и драгоценостима, па је стављен на тешке муке. Тукли су га и ватром горели, опасивали око врата, руку и ногу усијаним веригама и жарили другим гвожђима.

13 | Милисав Р. Ђенић, *Злочини у име правде – златиборска хајдучија*, Београд, 2005, стр. 105-110.

Измучени човек се онесвестио, излудио и убрзо умро не дознавши шта му се догодило са породицом и имовином. Кућна задруга од дванаест чељади, скоро све саме жене и деца, остала је у крајњем сиромаштву и страху да не пропадне од глади...”

Јевђовић је на суђењу признао да су тада опљачкали око 40 ока сребра и злата, поред осталог. Однета је и „јабука од злата”, вероватно црквена реликвија.

Вест о страдању породице свештеника Туцовића још више је, не само на Златибору, изазвала паничан страх у народу.¹⁴

Јевђовић је имао своје помагаче, неваљале људе. Ово се уочава и са споменика председнику општине Лиса Петру Срећковићу, са кога се чита да су на њега упутили „рђави људи зависношћу њином” и довели „ајдука Јевђовића те га разбојнички опљачка и због тога пресели се у Ивањицу 1869 г[одине].”¹⁵

Начелник ужичког округа известио је 7. јуна 1870. о још једном разбојништву. Наиме, хајдуци Никола Јевђовић, Новица Милојевић, Јован Дудуловић и Зарија Марковић напали су свештеника Риста Поповића из Беле Реке. Ухватили су га на путу, одвели кући и, уз претњу, узели му часовник, малу пушку и 45 цесарских дуката. На суђењу у Ужицу хајдуци су ово признали, истичући имена јатака који су их на ово злодело навели.¹⁶

Јевђовић, Икодин Савић, Сретен Кузмановић из Јасенова и Васо Поповић из Ојковице 17. августа 1871. напали су на домаћинство – кућу Петра Пучијашевића у Добросалици. Домаћина нису нашли, али су злостављали његовог сина и опљачкали доста вредних ствари и 25 дуката...¹⁷

Ово нису једина хајдучка злодела, али су довољно речита да покажу каква је „зверка у људској кожи” био Никола Јевђовић.

Подаци о суђењу у Окружном суду у Ужицу у јулу 1872. године, објављени у листу „Јединство”

Из београдских новина „Јединство” сазнаје се да је суђење хајдуцима и њиховим јатацима у Окружном суду у Ужицу одржано од 14. јуна до 27. јула 1872. на основу изванредног Закона за сузбијање хајдучије. Суђењу су претходиле вишемесечне припреме (иследни поступци и друге радње).

Веће Окружног суда било је састављено од судија: Ст. Павловића, председника суда-већа, Милана Куртовића и Павла Павловића, а Ђорђе Симић био је секретар судског већа. Државни тужилац Коста Борисављевић заступао је оптужницу. Суђење је обављено у дворишту суда, а обезбеђење су вршиле полиција и војска.

14 | Милисав Р. Ђенић, *н. д.*, стр. 105-110.

15 | Радојко Николић, *н. д.*, стр. 178.

16 | Милисав Р. Ђенић, *н. д.*

17 | М. Р. Ђенић, *н. д.*

У судницу су уведени:

– **хајдучки харамбаша Никола Јевђовић из Дубраве**, стар између 42-43 године, за кога су званични државни органи говорили да је „зверка у људском облику”, хајдуковао шест и по година са дружином која је имала око 20 хајдука. Државни тужилац оптужио га је за 90 кривичних дела (није сачувана оптужница);

– **Јован Дудуловић из Сјеништа**, стар 27 година, ухваћен 14. децембра 1871. у Расници, заселак Драглице;

– **Новица Миливојевић из Бијеле Реке**, стар 22 године, хајдуковао од 16. августа 1870, ухваћен од потере 13. децембра 1871, и

– **Зарија Марковић из Крушице**, стар 21 годину, хајдуковао од 29. марта 1871. када је побегао из пожешког затвора.

За суђење овим хајдуцима и њиховим бројним јатацима у Кнежевини Србији владало је велико интересовање, посебно у округу ужичком, с обзиром на велики број извршених тешких кривичних дела. Јевђовић је одао све своје јатаке.

Новинар „Јединства”, Милован Јовановић из Београда, дошао је у Ужице и пратио овај велики хајдучки процес, те поштанским телеграфом слао редакцији извештаје који се објављују у целини. Овај новинар није потписивао објављене текстове именом и презименом, већ је на крају касније написаног фељтона у десет наставака, под насловом „Живот хајдука Јевђовића”, ставио само своје иницијале М. Ј. Уредник „Јединства” био је Милан Јовановић.

О овом судском процесу повремено су извештавали и дописници новина „Раденик”, „Српске новине” из Београда и друге. Власт је желела да се овом суђењу у Ужицу прида велики публицитет...

„Јединство” бр. 139, Ужице, 1. јула 1872.

Од фебруара месеца ове године име чувеног хајдука Јевђовића Николе постало је овде предмет општег разговора. Његов живот и његове речи пронашају се махом по вароши и по околним окрузима. Све живо и дан и ноћ говори само о чудним делима Јевђовићевим.

Сада су под судом четири хајдука, који су по свој прилици изиграли последњу улогу на бини хајдуковања. Њима се већ суди и главни вођ њихов Јевђовић каже: »Ја хоћу да будем последњи хајдук у Србији.« Ова његова начелна мисао и узрок и јесте те се он решио да све јатаке открије. Он сам вели: »Да ми није било јатака, не бих био ни ја хајдук. Спрам јатака био сам тако слаб да ме је могао сваки од њих кад год је хтео убити, а с њима сам био тако јак, да сам могао све што сам наумио извршити. Осеците ми, вели, обе руке, па ме пустите мојим јатацима, и не ћете ме ухватити још за 10 година.«

Догађај са Јевђовићем постао је ствар историјског значаја. Племенита улога хајдука српских изопачена у савршено зверску поквареност угаси се са именом Јевђовића. »После мене, вели он, причаће се само како су негда хајдуци хајдуковали.«

26. прошлог месеца овдашњи окруж. суд почео је претрес овог дела. По тужби, коју је сада државни тужилац суду дао, оптужено је само 118 лица, од који су 4-ца хајдуци а остали јатаци. Та лица учинила су 90 казnenих дела, већином сама разбојништва и убиства. До данас је пресуђено 48 разних дела, у којима се свуд Јевђовић помиње као главна личност.

При сваком суђењу присуствује необично много света, долазе и са стране. Сваки живи трчи да види чувеног хајдука.

Али сам хајдук ужива општу симпатију. Његов љубазан говор свакога од слушалаца управо осваја. Сваки, по што га чује, мисли: Јевђовић би се могао поправити. То је за сада мњење, које о њему влада.

Да вам споменем један само пример о томе како је Јевђовић у говору и понашању тактичан. Јуче је било на реду да му се суди за једно разбојништво, које је извршио над свештеником попа Стеваном. Попу томе однели су разбојници, као што сам Јевђовић прича, 40 ока блага /све у сребру/. Поп је тада померио памећу које што му је благо однешено а које што су га том приликом злостављали, јер су му капали лој са свећа на голо месо и тако му новац изнуђивали, хајдук чим виде попа рече му: »благослови оче!«, поп га благослови и пусти се у реч са хајдуком, који се тако ласкаво савијаше око њега да попа поред свију својих јада диже капу па рече: »вала, вељу, овде пред целим овим светом да ћу ићи само светлом Књазу да просим те да ти живот опрости.« Јевђовић уме човека задобити, управо заслепити. Много је њих платило главом, који се поверио његовим ласкавим речима и његовом осмејкивању. Јевђовић пита човека за срце да види шта му је зло па у сред те велике љубазности опали мучки из пиштоља у исто срце и убије; Јевђовић се најумиљатије смеши на човека па у сред тога смешења потегне те убије пиштољем и опет се смеши! Његов смех многим је главу однео.

Но највећу симпатију код света стекао је Јевђовић са тим, што све јатаке редом убеђује. Народ му овде чисто неку заслугу за целу земљу у томе признаје. Сваки је већ видео да је зло у јатацима.

Дела су сва добро ислеђена и суд прелази преко њих са највећом могућом брзином. До половине месеца јулија мисли се да ће бити цела ствар већ пресуђена.

Сам живот овога хајдука послаћу вам доцније.

Г. министар правде (Станко Вељовић – прим. Д. В.) полази сутра пут Београда.

„Јединство”, Ужице, 4. август 1872.

Још који дан, скоро рећи још који час па ће се извршити пресуда над овдашњим осуђеним хајдуцима. Са овим делом завршује се у Србији један знаменити догађај, наш крај ослобођава се сваке зебње, сваке стрепње. Данас више нема у Србији кога, који би посео „стазе и богазе.” Свуда, на све стране иде народ весео и слободан. Закон што га намесништво са прошлогодишњом

скупштином против хајдука издаде излечи наше ране. И ми ћемо се вазда са најпријатнијим осећањем према влади и скупштини сећати на 1871 годину.

Поред самих хајдука данас је већ кажњено и толико јатака. Ови ће се сигурно сад сасвим другачије понашати. Толико чамење ваљда их је научило памети. Сад су могли видети да „свако дело мора изаћи на видело.” Оно што нам се чини за данас као највећа тајна, као нешто што ће с нама у гроб ићи, сутра зна наш комшија, а прексутра цело село. Ето тако бива у овоме свету. Они су могли пуних 8 година крити Јевђовића, али га најзад морадоше издати, па ето шта их је снашло.

Њих није Јевђовић крио као они њега, нити ће икад у хајдука наћи добар и честити човек друга.

Али ма колико да смо радосни у овом часу, опет не би нам ова радост била основана, кад не би нешто друго преда се видели. Суд ужички учинио је врло дивно дело што је мање кривце лакше казнио. Тиме је показао своју подпуну правду. Није ни шала дочекати у кући хајдуке, па хтео не хтео мора човек да га прими у кућу. Таква кривца већ не може човек казнити као онога, који је хајдука својевољно подржавао. – Али као што је наш суд знао бити милостив према омањим кривцима исто тако знао је бити и строг према главним злочинцима и главним њиховим саучесницима. Истина наш је суд радио и за време ферија и то скоро без одмора, али је и имао да расправља дело како ретко коме суду долази на суђење. Осим тог на ову пресуду толико је њих чекало, те, фала богу, сад је њих врло много одпуштено кући.

Рана је у нашем крају за сад врло добра. Пшеница је свуда већ пожњевена, тако и оvas и јечам где га је било. Кукурузи по низинама су такође добри. Изгледа као да ће ова година у опште у рани бити добра. Који је год радио тај има, а који није боме тај баш нема, томе је рђава година.

Ма колико да су удаљени наши крајеви од престолнице, опет је многи свет поитао да учествује у нашу општу радост. Још да је некако у друго време пало још би много више било, овако мора многи због рада у пољу да изостану.

„Јединство” бр. 161/1872.

Познато је да се пред судом ужичким налази чувени ајдук Јевђовић са својом ајдучком и јатачком дружином. Као што ово дело није било готово до судских ферија, то су ове за суд ужички одложене, док се исто дело не сврши. – 26. о. мес. почиње о њему претрес пред судом ужичким. Г. министар правде отишао је собом у Ужице да буде на томе претресу и упозна се изближе како са овим предметом на по се, тако и са околностима у опште под којима се могло на ономе крају Србије развијати ајдуковање, коме сада благодарећи најстојавању наше владе, и последњи представник очекује заслужену казну.

„Јединство” бр. 169/1872.

Осуђени су на смрт хајдуци: Јевђовић, Дудловић, Новица и Захарија. Једанајест њихових саучесника осуђено је на двадесет година робије. Тројица на петнајест година, четворица на десет, шесторица на осам, један на три, један на две и једна жена на једну годину.

Телеграми „Јединству” 7. августа 1872.

Ужице, 7. августа. Осуђени на смрт хајдуци: Јован Дудуловић, Зарија Марковић и Новица Милојевић, стрељани су данас. Последња њихова реч беше: „Живио књаз Милан, да бог да био цар пре године. Невоља што онај оста који већа зла почини.” (Овде мисли на њиховог друга, хајдука Јевђовића).

После неколико дана (датум није утврђен), „Јединство” је објавило кратку вест у рубрици *Домаће вести*:

„Пре неки дан убијен је, на основу судске пресуде, и Јевђовић, као што се надамо последњи ајдук у Србији.”

На основу тзв. изванредног Закона за сузбијање хајдучије, донетог 23. октобра 1871, осуђеницима није била допуштена жалба, па је пресуда одмах постајала извршна. Овај Закон престао је да важи ступањем на снагу Закона о хватању и утамањивању хајдука (10 чланова) кога је донела Народна скупштина Краљевине Србије, а краљ Александар М. Обреновић прогласио 12. јула 1895. године.

Ова четворица хајдука стрељана су у Ужицу, на Сарића осоју, које је касније названо „хајдучко гробље”, а данас је уређено као посебно градско гробље где је израђено посебно обележје – бетонски оквир у виду гробног места, али без писаног текста. Хајдуци су сахрањивани ван гробаља и без верских обреда свештеника православне цркве и надгробних знакова, а своја имена и злочина оставише на туђим споменицима да о њима говоре и суде туђа уста.

Ко је хајдук? То је онај човек који се испод земаљске власти отргне и од ње одметне тако да у земљи сам за себе или у друштву са другима њему равнима, самовласно живети почне у намери да казнива дела чини као што су убиства, пљачке и друга. Начелство окружно одметнутог позива да се у року од 15 дана преда властима. Ако то не учини тада се објављује у „Српским новинама” (службено гласило). Ова објава садржи личне податке са описом хајдука. После овога, ако се објављено лице не преда најближој државној полицијској власти, тада ће окружно начелство ово лице огласити за хајдука и о томе ће бити обавештен срез и општина где се налази.

У циљу да се похватају и истребе хајдуци у Србији, Законом о хватању и утамањивању хајдука од 12. јула 1895. године прописана је и мера да се сашори (групише) село или засеок, тако да на једном месту буде најмање десет кућа.

Породице оглашених хајдука закључно до четвртог степена праве и побочне линије сродства може се пресељавати у друге округе, пошто се од општине добије уверење о основаној сумњи да те породице помажу и чувају хајдуке. Осим ових мера, министар унутрашњих дела може одредити и уцене као новчану награду оним грађанима који прокажу, ухвате или убију хајдука. Ова уцена плаћа се из државне касе којој се то касније надокнађује из општинског приреза, па коначно све пада на терет грађана као пореских обвезника.

Хајдук Никола Јевђовић преко шест и по година харао је и пљачкао грађане са својом дружином или, мање, сам, простором од Таре до Голије и Јавора и од Увца до више златиборских села.

Фелџон о животу хајдука Јевђовића

Лист „Јединство”¹⁸ у току августа 1872. године најављивао је да ће ускоро отпочети да у наставцима објављује „*Живот хајдука Јевђовића*”, заснован на истражном материјалу.

Сви наставци које је написао новинар са иницијалима Ј. М. пренети су по реду објављивања.

„Живот хајдука Јевђовића”

„Јединство”, бр. 195. од 13. септембра 1872.

Има већ пуних шест година како је у земљи нашој једна личност живела над законима, личност за коју се већ скоро мислило да је дух. Та личност зове се Никола Јевђовић.

Но пре него што би се упустили у сама дела Јевђовића да га у кратко опишемо какав је.

Хајдук тај, млад је човек, има 28 година. Спада по боји у људе црномањасте. Он је стаса средњег, потанког и сувоњав, али у лицу пун. Има мале, танке али доста густе бркове, очи црне, велике, поглед сасвим наиван, безазлен, све црте у опште хармоничне, управо човек леп, што оно веле, као девојка. Глас му је истина мушки али пријатан и умиљат. Кад он говори мило је човеку да га слуша, а кад стане да прича своја дела остао би сваки до зоре да га чује.

Одело никад није носио скупоцено. Његово начело било је у томе противно правом хајдучком принципу да се хајдучки вођ ваља по оделу да познаје. Он је на против старао се да по оделу буде што више обичан човек. У опште он је од природе такав, да сваки који га је видео, није могао ни помислити да је он хајдук

18 | Комплет „Јединства” за 1872. годину чува се у библиотеци Српске академије наука и уметности (Београд).

а још мање њихов вођ, али опет сваки, који је био у прилици да види како се хвата за револвер, могао је погодити, а да му се и не каже да је то Јевђовић. И он је заиста био тип правог јуначког духа.

Од одела он је обично носио чакшире и гуњче од црног или сиваваг сукна. Осим тога носио је обично памуклију, на глави фес, са повеликом кићанком а на ногама опанке. У последње доба изгледао је одприлике онако, као што су неко време изгледале код нас, ако се ко сећа, терзијске калфе. Требало би само да прекрсти ноге и да узме иглу па би човек мислио да је баш терзија.

Од оружја имао је обично само дугу пушку, један или два пиштоља за појасом а поред тога и револвер. Нож велики (јатаган) није скоро никад носио, а кад је ухваћен нађен је при њему мањи нож. И ту је његово начело било да га нико ни по оружју не позна ко је, а кад је већ с киме очи у очи био он је с поносом и сам увек казивао своје достојанство: „Ја сам хајдук Јевђовић”.

Поштење има необично јако и особито бистар дух. Што је само једном видео или чуо то је њему остало. Он готово не може да заборави. Кад узме да прича, не може човек да му не верује. Ако је ствар какву само једном видео, и после пет година причаће о њој и најмање ситнице. Сви његови искази на испитима доводе испитача готово до савршеног убеђења.

„Јединство”, бр. 196.

Свеза у најмањим појединостима је јака, да му човек мора веровати. Да споменем само један пример. Приликом неког разбојништва отета је и једна мала пушка, коју је Јевђовић наравно том приликом видео. После дугог времена кад је већ ухваћен он је на памет описивао ту пушку тако, да ју је сваки могао у гомили одвојити. Све, што је на пушци видео, остало му је у глави. А на претресу његове кривице кад је пушка та показана ономе чија је, и који је од детињства у кући имао, он је није могао познати. Загледао је у њу и обртао је, али није могао казати да је његова, тек кад га је Јевђовић почео подсећати на особине, које је пушка имала, оштећени се једва почне сећати и позна своју пушку. Видите сада какво јако памћење има тај човек.

Његово то памћење доводило је јатаке, које је проказао, готово у дивљење. Сви његови јатаци не признају да су га икад у своју кућу примали, или, кад стане Јевђовић свога јатака убеђивати, овај само што се не крсти. Ако му је једном само у кућу дошао зна шта све има у кући и око куће. За сваки бухак како му стоји. Он почне јатака убеђивати како је с њим тога дана кад му је у кућу дошао тресао шљиве, казује му како у кући има на дувару рупа од куршума, како више куће има трешња калемљена, ређа му све што има у кући од оружја, казује му како му је име жени, деци, рођацима, подсећа га шта се тога дана у кући говорило и све погађа тако да многи јатак у забуну само тек повиче: анатемате било! Све што Јевђовић тако покаже нађе се да је тако све а у ствари, па сад ко може да му не верује?!

Кад је Јевђовић убеђивао једнога јатака, коме је у кући био, спомене му да има и једно дете, које му почне описивати, и јатак, који га узбезекнут гледаше јер му Јевђовић све погађаше, рече: сам ђаво из њега говори!

Исто тако другом једном приликом кад је Јевђовић био код једног од јатака десило се те је овоме жена родила сина. Јевђовић говораше на претресу суду како је јатак добио сина у то време кад му је у кућу дошао, тврди да је то било баш у фебруару месецу па између осталог спомене и то, како је кум казао да надене име детету „Никола” те да као бајаги буде добар хајдук на Јевђовића јер је и њему име Никола. Председник упита јатака има ли сина, овај одговори да има; упита га кад му је рођено то дете, јатак одговори у месецу фебруару, а кад га упита како му је име наденуто, јатак поче врдати па не знаде куд, но рече: Никола. Хе сад не верујте Јевђовићу оно што казује.

Јевђовић је родом из села Прилика, засеока Дубраве у округу ужичком, иза оца остао је мали и имао је старијега брата по имену Раде и млађега Благоја. Његову оцу било је име Јован и кметовао је више година. Умро је пре 20 година. Ђеду његову било је име Јевђа а за прво време владе кнеза Милоша био је судија у Пожези. „Још пре но што ми је отац умро, казује Јевђовић, долазили су нашој кући најчувенији хајдуци и јатачила им је сва моја фамилија. Сам бивши **некада кмет Новак Петаковић** био је јатак и чувао је хајдуке те отуда се и обогатио. Неког Радована хајдука он је власти предао а сва пљачка његова остала му је у својину. Но пошто Радован погибе брат његов потражи оставе хајдукове од Новака, а Новак из страха да га не ода подговори нас хајдуке: мене и још двојицу те га убијемо. То је било 1866. год. у лето.¹⁹ Ја сам се дакле још као мали упознао са занатом хајдучким.

По што ми је умро отац, вели даље Јевђовић, и ја поодрастем, упути ме брат Раде у најам, те сам тако које овде у селу и које по Шумадији са мајсторима ишао и погдешто зарађивао. Највише сам се бавио по смедеревском округу. Тамо се ја и мој друг Лука, који је сада због хајдуковања на робији, упознамо са неким Ранком и са њим смо ишли ноћу у његовим кочијама овуда по оближњим селима па харали људе. Некако пред велику госпођу (Успеније Пресвете Богородице – Велика Госпојина – 28/15 август) 1865. год. пођем ја сам отуда мојој кући у Прилике, а Ранко тај имајући при себи неки женски накит, који је негде похарао, замоли да му га понесем и негде протурим, јер тамо није смео оне старинске паре трошити да се не би ухватили. Прерачунам вредност тога накита и ја му дам за исти мојих 10 дук(ата) ц(есарских) у злату, што сам надничећи био заслужио, а накит узмем и понесем уза се.

19 У књизи Драгољуба М. Вујовића *Прилике, Дубрава и Радаљево*, Чачак, 2002, на стр. 105 наведено је да је Новак Петаковић из Дубраве, бивши кмет општине приличке и члан депутације среза моравичког на заседању Петровске скупштине у Крагујевцу 29. јуна 1848, поживе 40 година, погинуо од хајдука у пољу Грабовици 11. октобра 1867. Тако пише на споменику у гробљу у Грабовици.

„Јединство”, бр. 197.

Пошав отуда за овамо кад сам дошао у Пријељину (то је данас Прељина, општина Чачак – прим. Д. В.) неки капетан угледа ме у механи и упита ме за пасош. Ја пасош нисам имао и он нареди те ме отерају у канцеларију да ме визитирају и нађу при мени онај крадени накит. У онај мах ја нисам знао шта друго о том накиту казивати, него почнем које шта лагати. Капетан заповеди те ме ухапсе, а ја преко ноћ провалим хапс и побегнем па одем право кући те јавим моме брату шта је се са мном десило. Њему не беше мило што сам побегао и нападаше ме што нисам казао истину о томе накиту, те бих тако могао и до својих пара доћи, па за то ми наложи да се вратим капетану, што ја и учиним. Јест, али чим сам натраг отишао, капетан ме телесно казни. То ме је јако болело да нисам за се знао. Криво ми је до Бога било и да сам ма што при себи имао не знам шта бих могао учинити. Капетан ме окује и опет затвори, но ја преко ноћи обијем хапс и с гвожђем побегнем, па после код Мораве гвожђе обијем и бацам га у воду а затим упутим се опет право мојој кући. Код куће сам био неколико дана и нисам се крио, али кад ме по заповести власт поче тражити ја онда почнем дању врдати а ноћу сам са мојим рођацима које куд ишао и харао. Сада већ мој брат Раде а и мој рођак Новак, који је кмет био, нису ме ни на какво добро упућивали, него им чисто мило беше кад ја неколико похара срећно изврших, па и њима нешто од тога дадох. Они су ме дању крили, а власт варали да ме нема код куће у селу.

У то време беше се чуло, да је неки хајдук Јанко са неким Херцеговцима прешао на нашу страну да хајдукује и да се находи негде у Староме Влаху. Тај Јанко одметнуо се је у хајдуке 1863. год. и био друг чувеном харамбаши Раковићу. Кад 1864. год. погибе Раковић са већином своје дружине Јанко пређе у Турску, где је и зимовао. Мој брат одведе ме те ме састави са хајдуцима. Саставивши се овако са хајдуцима учинисмо неколико нападаја онуде око Јавора. Некако око Крстова-дана 1865. год. дођемо код нашег јатака Боје испод Јавора. Боја нас лепо дочека и одмах нам закоље јагње и пристави један пун лонац ракије уз ватру да замедља. Ракија у лонцу некако се упали и почне пламен из лонца избијати. Боја у тај мах зграби с главе вес неком нашем другу Живану, што смо га звали „Тумарало” и њиме поклопи лонац те угуши пламен, али се Живанов вес јако осмуди, а беше му нека велика турска весина. То беше криво Живану па стаде викати и псовати Боју тражећи да му даде за осмуђени вес 1 дук. цес. Ми смо га сви молили да се окане човека, али све бадава; он као зла жена непрестано само о томе говораше па најпоследње рече: „Боже здравље, кад ти други пут дођем даћеш ти мени за мој вес више од 20 дуката.”

На те речи Боја се уплаши па стаде нешто са двојицом наших другова шаптати. Кад би пред зору на сами Крстовдан (27/14. септембар Воздвижење часног Крста – Крстовдан – прим. Д. В.) Живан изиђе некуд напоље, а кад се врати ова га двојица дочекаше из пушака и убију а после закољу и некуд однесу.

Ја сам ту на стражи био па кад видех шта урадише са Живаном, ја се уплашим и побегнем са страже мојој кући, па поклоним једноме оружје што сам имао. Од тада се са тим хајдуцима нисам више видео и они оду у Турску да зимују.

Кад сам се тако кући вратио ја сам дању по нешто радио а ноћу сам ишао по највише са мојим рођацима те смо којекога харали.

Те године побегне са робије неки Ристо и почне хајдуковати а некако после тога одмах о Митрову-дану (8/26. новембар свети великомученик Димитрије – Дмитровдан – прим. Д. В.) дође и неки Љуба па се састанемо и почнемо договарати да хајдукујемо, но ми још и не почесмо хајдуковати а неки Петар Шулe озлојеђен што га је изневерила девојка, кћи једног попа, намисли отићи у хајдуке и освети се за то некоме Пауну који му је девојку уграбио, па стане распитивати за друштво. Њега доведе код нас мој брат Раде, пошто пролеће наста нас се четворица појависмо као хајдуци. Власт објави да се за 15 дана предамо или ће нас сваки као хајдуке побити и ја сам у себи помислио: Боже мој, ко да им се преда пошто сам толико зла починио, зар да ме вуку по хапсовима и да идем на робију а да сам баш и хтео предати се не би никако дали моји рођаци, јер сам им плаћао данак, доносио пара и пљачке злата сељанима прибавио им уважење. Нико није смео мога брата Рада криво погледати камо ли код власти тужити или се са њим судити.

„Јединство”, бр. 198.

Ја нећу ништа да говорим у моје оправдање, јер признајем да сам крив. Ја сам харао, уцењивао и убијао људе. Али хоћу само да кажем право: **далеко је већа кривица била до моје браће и мојих рођака него до мене**, јер да није њих било не би ни ја у ово зло ушао. **Ми хајдуци били смо њихова пашчад, па на кога нас натуткају на онога и нападнемо.**

Кад смо се већ као хајдуци појавили прво смо напали на београдске рабације, који су носили еспан белопољских трговаца за Ивањицу. Ми дођемо једном на вечеру код неког Балмаза,²⁰ и по што повечерасмо он нам рече: **ето пред механом на Буковици²¹ троја кола са еспаном.** Ту су рабахије заспале да преноће: што ће нам да разбијамо трговачки мал на путу; **нама не треба еспан но паре**, а код рабација знамо да нема пара. Но неки рекоше на то: ако вама не треба нами треба, хајдемо. Ми их тада преко воље морадосмо послушати и пођемо. Чим смо дошли механи ми хајдуци одмах уђемо унутра, повежемо рабахије и момке и тако их везане држасмо док они на пољу поразбијаше сандуке и што им је од еспапа требало поузимаше. Нама су после дали по неку мараму и по неки вес, а остало су задржали за се. **То је било на Цвети 1866. године** (24/11 Улазак Госп. Ис. Христа у Јерусалим – Цвети – прим. Д. В.).

Такав је био почетак мога хајдуковања. Сад видите са чега сам и за што улазио у ово зло. Ја и моје друштво кајали смо се после што смо учинили и били смо наумили да се предамо, рад чега смо и тражили једном тврду реч од власти

да ће нам се све опростити. Ја ћу испричати све што сам чинио, јер истину вам кажем: решио сам се једном да са мном и све зло падне и да власт види, ко је и за што крив, а да сам друкче мислио ја заиста не бих жив пао власти у руке, но би из куће дернуо па или овде погинуо или издро (побегао – прим. Д. В.).

Јевђовић је за време свога хајдуковања много другова измењао и све је нацивео. Они су већином сви у разним потерама изгинули а Јевђовић је међу тим и даље безбрижно свој занат терао. **Хајдуковао је скоро 7 година и за то време преживео је преко 20 својих другова, који су са њим били у друштву.**

Јевђовић је био врло пажљив човек; никада се није тако лако смео свакоме поверити, био је окретан, лак на ногама и врло вешт у управљању са оружјем. У приликама, где је требало у једном тренутку оружије употребити, Јевђовић је увек свакога претеко и први опалио. Дугом пушком где само оком погледа ту погоди. Кад су га чете јуриле па често довеле у теснац да га ухвате он је у бежању умео тако вешто да пада по земљи и да се претура, да га је тешко било погодити. Није ништа олако узимао. Увек је напред замишљао тешкоће, које би се могле радити, и све што је предузимао радити чинио је са размишљањем о последицама, које би могле отуд произићи. Више пута са својим друштвом није хтео по два три сахата проговорити, и кад би му пало на памет да где год иде само је скочио па повикао: „хајд напред.” Он није никад улетео у почетак ватре, но је ишао правилно позади, а, кад би само приметно, да ко од његових другова у најмањем што не ради као што је он заповедио, он би га с места из друштва истерао, а, ако би случајно било да више њих буду сложни у мишљењу а противни њему, он би тада одмах сам из тога друштва изишао па друго образовао. Са онима, који се опијају, није хтео никако друговати, и такве је одма из друштва истеривао. Од својих другова тражио је да буду послушни и да се лепо понашају не само према њему но и према његовим јатацима. Најрадије имао је уза се само по три друга, ретко четири, и само кад би се десило да има какво повеће разбојничко дело да изврши, онда би се, али само за тај мах, удружили и са више њих. Главна му је жеља била да свагда има уза се по једног вернога друга, који би могао да га у савету или ма у чему верно помогне. Треће га је тражио само одважна и послушна. Његово је начело тако било.

Кад су Јевђовићу највернији другови погинули, онда му се придружи брат Благоје, који је тада био пандур. Благоје није имао никаква узрока да се одметне у хајдуке, но само се плашио да му ко брата не изда, те са тога му се и он придружи. Јевђовићу није никако мило било што му се и брат Благоје у хајдуке одметнуо и к њему дошао; плакао је три дана и једнако га одвраћао да се из хајдука врати. И сад кад спомене брата Благоја њему пођу сузе на очи: „камо среће да сам ја погинуо а он да је жив остао”, рекао би више пута Јевђовић.

20 У то време, као и данас, у доњем делу Дубраве, у близини реке Грабовице има неколико домова Балмазовића – скраћено Балмази.

21 Буковица је заселак Дубраве; налази се до истоимене реке и пута Прилике – Ивањица. Данас је то густо насељено место.

Кад год је где почињао да напада био је обично при самом почетку највише смотрен и обазрив. Сам никад није хтео најпре кидисати, но свагда је од свога друштва слао млађе да дело отпочну.

Јевђовић је грамзио за новцем; али не за то, да би сам што више новаца имао, већ за то, да би имао сретства да своје јатаке што боље задовољи. **Њему је начело било да само паре тражи, па да јатацима плаћа те да га боље и верније чувају. Он је управо био роб својих јатака.** За њих је отишао, због њих је хајдуковао. Често је био миран кад је новаца имао; али чим су му новци нестали, одмах је, сам вели, морао главом лупати шта ће да учини те да до новаца дође, јер док је код новаца и док јатацима даје, дотле су му и они верни, а чим новаца нестане, опасност је одмах да га не издаду. Да није грамзио за новцем види се и отуда, што приликом разбојништва није гледао како ће се што више ползовати, но само да бар што новаца добије па је одмах био задовољан. **Но највише новаца он је прибављао уценом,** а по правилу кога је год уценио тај није смео главом се играти па да му не плати. Но и при овом послу његово је начело било да обично уцењује само оне, за које дозна да имају новаца. Јевђовић сам вели за једнога попа: што да ми неда кад знам да има доста и да ће и њему више остати? Кад је ко имао много новаца Јевђовић је мислио да има право да му нешто узме па да онда обојица имају.

При разбојништвима само је онда хтео убити, кад се је ко на оружје одупро, иначе не, а ако је кога убио мучки или преваром, то је било из освете. При одбрани био је неустрашив и у тренутку умео је скројити план како да се избави, што му је свагда за руком испадало, и у тим приликама свагда је он предњачио ни најмање несумњајући о опасностима. **Он је и сам био у томе уверењу да њега олово не бије, а сељаци то су зацело држали. Био је доста и побожан.** Једном на испиту каже Јевђовић: „никад нисам хтео на попове нападати; али су ме прилике на то натеривале. Може бити да сам са тога и ухваћен што сам на попове нападао.” Кад су на једнога попа напали и око 100 дуката изнудили му, они су се при поласку сви са њим изљубили, замоливши га, да им оно, што су му узели „алали”, и то је поп морао да учини. Тако исто кад су једног другог попа у шуми ухватили и узели му 100 дуката, сви су му пољубили руку а он њих у главу, па им је и он морао оно; што им је дао „алалити” и казати: „Бог да вам путе ваше благослови!” **Према сиротињи Јевђовић је био увек благ и од њих је само тражио да његове путе ником не казују.** Ако је у чијој кући дошао да се одмори, или да се напије воде, или да што једе, **давао је увек укућанима бакшиш, а са својим главним јатацима имао је другог рачуна.** Њима је на прилику давао новаца **под интерес** или без интереса просто **на зајам, плаћао им је данак,** и ако је ко од њих због какве кривице апса допао или иначе од власти кажњен, он му је у том случају **кућу издржавао, нарочито још ако је то због њега било.**

Као што је напред речено Јевђовић је обично понајвише уцењивањем до новаца долазио. Са тога он је увек ударао са уценама на богате људе и на оне, који су се према сиротињи слабо одазивали. На сиромаше није никада хтео са уценама ударати, јер је знао да би ови морали што имања продати те да му уцену даду, а то држао је да не би било најпаветније. Кад је зимус ухваћен и у Ивањицу доведен упита га намесник ивањички поп Луко: „а за што Никола Бог те виђео узме мени 20 дук. цес.” на што му Јевђовић одговори: а за што ти узимаш по 6 дук. ц. за венчаницу, па осем тога ни обична венчаница ни опело није вам мање од дуката. Стоји ли вам у закону да толико узимате?” Кад је једном упитан за што је нападао и уцењивао друге поштене људе одговорио је: „господине, чуо сам од старих људи да није грехота из онога чанка сркнути, где се прељева.” **На трговце није никада нападао нити их уцењивао**, а то с тога, што они, како он мисли, **доносе и дају новац народу. Тако исто и на чиновнике и друге државне служитеље није никада нападао и ако је за то доста прилика имао**, а за што он сам овако вели: „**која ми је вајда да убијем једнога чиновника кад ће одма на његово место доћи други, који ће и себе боље чувати а и нас жешиће нападати.**”

„Јединство”, бр. 200.

Кад се је неки Мићо одметнуо у хајдуке и са Јевђовићем се састао прича Јевђовић: поче нас он световати како никог не треба, вели, штедити већ све убијати, палити, хазне отимати и чинити све, што ће народ застрашити, да ти нико ништа не сме, па кад се доста награбиш пара, а ти тумарни у свет, где те нико познати неће па тамо живи. Хајдуку је једна пресуда а убио бирова а убио начелника. **На то му је Јевђовић одговорио: „хе мој Мићо, да сам ја тако радио давно бих већ пропао” и од тада омрзне на тога Мићу и каже му да он више не може бити његов друг.** Јевђовић је био сам хајдук и хајдуковао је; он је држао да тако треба кад је већ пошао тим путем; али он опет имао је свога правца, којим је мислио да ваља хајдуковати. Он је хтео да буде хајдук, али се клонио колико је год могао да не буде разбојник као што су други хтели. Чим је само опазио да ко у његову друштву противно томе мисли одмах би га из своје дружине истерао.

У колико се зна по крајевима, где су хајдуковања чињена, хајдуци су ретко кад дању на кућу кога нападали, **но све у вече и то у први мрак.** Нападаје дању чинили су они хајдуци, који су хтели кога трговца или иначе човека на путу сачекати и опљачкати; но таково што Јевђовић са својом дружином ретко је кад чинио; **само попа Николу из Кућана и његова сина Пају ухватили су дању у планини, па му сина задржали, а њега упутили кући, те им је донео сто дуката у злату и дао им;** а ухватили су дању још **неког кмета Солдатовића у Драгачеву и пандура среског**, па су их задржали у шуми до мрака, а после пандура отпустили а Солдатовића предали сељацима те га ови на онако мученички начин убили.

Обично, каже сам Јевђовић, наш је план у вече напасти на кућу, јер онда и ако нас ко опази па се одупре на оружје и нада вику, ми по мраку можемо лако и умаћи; тако исто, и ако не буде тога случаја, него будемо сигурни у нашем послу, ми онда имамо мејдана целу ноћ да бежимо и где човек не помишља тамо се укријемо. Ако је домаћин са кућом усамљен, при том неки млакоња, ми слободно идемо, вичемо да нам отвори врата, кажемо му да смо добри људи, па ако лепо врата не отвори, ми му припретимо паљевином, а он онда шта ће но кућу нам отвори, и ми тада уђемо у кућу па чинимо од њега што хоћемо; а за кога дознамо да се добро чува и да има велику задругу, ми гледамо прилику да ухватимо или домаћина или кога од његових синова још за дан, обично кад се враћа кући или из чаршије или из поља, па га задржимо код нас до мрака, па онда с њим одлазимо његовој кући и тада нам се морају отворити врата, јер ако се ко из куће одупре на оружје, ми овога, што је код нас убијамо. **Но нападали смо, прича даље Јевђовић, и на овај начин.** Још у први сумрак дођемо домаћиновој кући кад је он на раду, па му похватамо чељад што му је остала код куће, а после хватамо и оне, како који у кућу долази, јер комшилука нема да му у помоћ дође, баш ако би ко год и запомагао. Ако се пак преваримо у рачуну, те нападнемо на кућу, где се домаћин одупре на оружје и стане се бранити, не страшећи се наше претње, онда бивају мртви и од наше и од њихове стране, но мало је било тих јунака, вели Јевђовић, који су нам се хтели одупрети на оружје, већ чим кога уценимо, одмах нам даје новаца колико има, а за остало или нас моли да му опростимо или тражи почек, што ми одобравамо.

При нападајима на куће никада сами нисмо били, по свагда смо имали по два три слободњака, који у наоколо чувају стражу и ударају пушкама у дувар куће споља те да чује домаћин да ми нисмо сами, но још друштва имамо.

Уцене смо обично тражили преко писама, која су нам јатаци писали, па уз писмо спремимо куршум синхирлију са фишеком, обојадишемо га крвљу од чега му драго, па га тако пошљемо онамо, кога смо наумили да уценимо. Фишек са куршумом значи претња, то јест ако нам уцену не даде, **наплатићемо се оловом.** Но тражили смо **уцене и усмено преко јатака** и овај оде и каже уцењеноме где и кад да нам новце положи, што овај и учини, но и јатаци наши на наше име много су јада починили без да смо ми знали. Чујем да је неко долазио господину проти и капетану ариљском и казао им, да смо их уценили и то проту са сто а капетана са 50 дуката. **То није истина.** Онај их је лагао ко им је казао, само да их превари те да му новце даду; зар ми не знамо да нам капетан уцену дати не ће и кога као бајаги имамо плашити, кад је њему сила у рукама, шта више ми бежимо из оне општине где чујемо да је дошао.

„Јединство”, бр. 201.

Овде ћемо пресећи даљи говор о самом Јевђовићу па да се упознамо мало са јатацима, без којих, како Јевђовић сам каже, није могао живети; и који су му главу увек у рукама могли имати.

Познато је да је у *округу ужичком увек било хајдука*, па познато је и то, *да је увек било и јатака*. То је јатаковање некако *постало тамо наследно*, јер ако је коме отац јатаковао то наслеђује и његов син и хајдуци по неком правилу поштују те куће, па чим се ко у хајдуке одметне он одмах одлази тим познатим јатацима, те га ови саставе са хајдуцима, даду му настављење како да се влада и утврђују веру с њиме да их издати не ће. Таквих јатачких кућа има доста. Оне су одавна као такве познате свакоме, па чим коме устребају он у њих трчи као у склониште.

Оно је истина, као што рекосмо, има сталних кућа, за које се зна да су на услузи хајдуцима; али има и других кућа, које случајно постану јатачке, што их прилике на то нагнају. Тако на прилику онај, који се одметне у хајдуке па му за неко време посао хајдуковања добро за руком пође, *појатачи још по некога и најпре ону кућу са којом ма какво крвно сродство има*. Најлакше се пак појатачи она кућа, на које по који члан те куће почне са хајдуцима дружити се и са њима разбојништва чинити.

Као год што се хајдукова родбина тиме дичи и поноси што имаде хајдука из своје средине, јер она држи хајдука више за јунака, тако исто о себи мисли и онај, који хајдуцима јатачи, јер хајдучком сроднику или јатаку сваком приликом одаје се почаст од његових комшија и осталих сељака. Него они су отуда имали и својих извесних користи. Тако на прилику они су као јатаци имали згоду да посредују између хајдука, којима су јатачили, и оних, које су ти хајдуци уцењивали или им ма чиме што припретили, па су се тим околностима умели увек користити. Они се несу ничега плашили; јер хајдуци су били њихови људи а други са стране несу смели на њих насртати бојећи се да их хајдуци за то после не казне. Ако би се десило да кога као јатака власт ухвати и осуди, онда су му хајдуци судбу ублажавали тиме, што су му после новцем помагали и о његовој породици се старали.

Кад је ко хтео да сина ожени, а јатак је коме хајдуку, или је желео да уда ћерку и иначе да се опријатељи са каквом добром кућом, онда му је најлакше било то израдити преко хајдука, јер хајдук, коме живот стоји у рукама јатаковим, готов је све да му учини што од њега као услугу захте. Тако хајдуци одмах где треба заповеде да то мора бити што јатак жели, или иначе ма каквом осветом запрете где треба, и тако сваки домаћин, ако баш никако не жели пријатељити се са оним, кога су му хајдуци препоручили, одма трчи и тражи начина како да се са хајдуцима измири и да би их ублажио даје им по могућству новаца и још друге дарове или гледа ма на који начин да га са чим обвеже. Оваквих примера доста је било и доста је и бракова на тај начин свршено. *Управо сваки брак на*

такав начин закључени био је као сретство да се кућа од напасти спасе.

Такав случај десио се је са једним попом. Његову кћер тражили су хајдуци да уда за некога од њихових јатака, па кад поп то никако није могао одобрити морао им је најпосле дати 100 дук. ц. те да га од те принуде ослободе. Ту није било другог спасења: или је морао учинити што се од њега тражи, или је морао ма каквим начином старати се да се од те напасти ослободи као овде новцем.

Било је случајева да су хајдуцима јатачиле и оне куће, којима су хајдуци већ какво зло учинили. Домаћин у таквим неприликама наравно бојећи се и већег сијасета тражио је начина како само да задобије наклоност хајдука, па им је и обећавао своју услугу јатачења. То је тако бивало из страха а тај страх био је тако велики, да су такви јатаци хајдуцима били по најсигурнији. Међу тим и сами хајдуци више су желели да нађу склоништа код таквих кућа на које су већ једном настали, а то највише с тога, што су мислили да с тиме што боље приметну траг пред очима власти. И заиста сама власт како ће да мисли да им је јатак и онај, коме су на прилику убили оца, брата или иначе ма како опљачкали. Други опет, који су од тога чисти, не смеју бела зуба да помолу бојећи се освете, премда све знаду шта се и како се ради, где хајдуци станују и ко им јатачи. На тај начин само могла су четири хајдука узаптити са неколико својих јатака читава четири среза и са народом чинити што им је воља.

„Јединство”, бр. 202.

Они су дошли до такве сигурности да су по селима ходали тако безбрижно као по својој кући, одлазили су на свадбе и селске заветине а тако исто са свим мирно и спокојно одлазили су и на славе па тамо пили и веселили се. **Такав безбрижан живот најлепше су хајдуци уживали у срезу ариљском.**

Сам хајдук Јевђовић прича о јатачењу. **Јатаци су нам правили за зиму потајнице, набављали храну, барут, одело и друге потребе, али све за наше паре,** и што год лети добијемо зими дамо за наше издржање; ретко кад да нам што претече, **јер ако хоћемо да смо сигурни код јатака морамо га добро платити,** иначе може нас врло лако на спавању убити или потајнице затворити па нас уморити, чим им само то падне на вољу. **Чим лето дође ми смо одмах у шуми и јатаци нам тамо доносе храну.** Зими обично на дану боравимо у потајници, а тамо смо били нарочно кад чујемо да има јаких чета, **а ноћу улазимо из потајнице у кућу јатачку,** ту седимо и по целу ноћ играмо се прстена са домаћинским чељадима, а више пути бива да нам дође друштво и из оближњег комшилука. Најбоље уводе били су нам ковачи и сеоске терзије; **преко њих смо сазнавали како који домаћин стоји, има ли пара и шта о хајдуцима говори,** па онда тек према тим доношењима размислимо се и решимо хоћемо ли га напасти или не. **Јатаци су дакле главни узрок свију зала, која смо починили.** Ако смо кад год наумили кога да нападнемо па нам јатаци кажу да га не дирамо, ми их увек послушамо, а, ако они за кога предложи да треба што да му узмемо,

или да му какву штету учинимо, ми то често и преко наше воље учинимо само да јатака задовољимо. Са јатацима ретко кад да смо смели у омразу доћи а понајвише са тога, што они све трагове наше знаду да нам могу лако доскочити, а при том то су већином људи и иначе одважни па је тешко напасти их и баш кад би ми наумили да им с те стране доскочимо. Од њих смо били увек зависни и није било начина како би им сигурно наудити могли кад би се неки пут на то решили.

Противу хајдука власт није могла обичним сретствима доскакати, но су обично дизане потере и то је чињено сваке године по неколико пути. Све, што је хајдука за неколико прошлих година пало, то је све пало кад су велике народне потере дизане, јер у тим приликама или потера случајно наиђе на њих или их ко подкаже. Но поред све воље народне и заузетости власти, **опет није било могуће у један пут искоренити све хајдуке**, јер они за то време потере или су прелазили у Турску или се по каквим местима крили где их нико није могао наћи. **Јевђовић о томе прича. Само смо онда највише страховали кад су дизане велике потере**, јер тада је могао нас и најбољи наш пријатељ нагнан околностима или проказати или убити. **Од селских чета и ноћних стражара нисмо никад страховали.** Често је на против бивало да су се они нас уклањали, али, ако су кад коју пушку на нас избацили, одмах су после бегали а капетану јављали као да су Бог зна какву битку са нама имали. Пандури и погранични стражари добро су нас тражили и са њима нисмо радо имали да се сукобимо, но која им је вајда што пођу да нас траже кад нама јатаци све кажу куд су и којим путем отишли, а на против њима за нас или ништа не кажу или ако што кажу то им кажу друкче но што је у ствари. И кад су главне потере дизане, нама су јатаци све казивали и ми смо се увек према томе управљали, а кад је пак сам народ са нашим јатацима противу нас устао ми смо онда и пасти морали.

Јевђовић је за време свога шестогодишег хајдуковања у разна времена имао до 20 другова, који су сви које кад попадали, док најпосле и он сам не паде у руке власти. **Овде ћемо испричати према извештају саме власти како је он ухваћен. Г. Панта Јовановић²², тадашњи писар у Ивањици, пише о томе овако.**

Начелник среза драгачевског јавља ми президијално под 23. фебр. ове године, што сам у руке добио 24. рано, да је он од неког човека сазнао, **да је хајдук Никола код некога Басаре под Јавором, и да се код тога Басаре налази у кеси прстен позлаћен, на коме је изрезано писмо „н.“** Тај му је прстен дао хајдук Никола да са њиме као знаком купи неке уцене. **Тог истог дана пошаљем ја Радула пандура са 18 грађана из Ивањице да кућу и сву околину Басаре претресу**, при свем том што је већ више и више пута та кућа као јатачка позната и зимус претресана, а тако исто **да му прегледа и кесу с новцима, па му наложим, ако прстен нађе да ми одмах јави.**

22 | Панта Јовановић био је неколико година начелник среза моравичког у Ивањици.

Радул пандур све ово изврши рано 25 истог месеца, но ништа не нађе ту до само онај прстен, који је означен, и **пошаље ми га истог дана у 4 сахата после подне**. Кад сам прстен добио дигнем се одавде са писаром г. Влајићем и два пандура **те ту вечер отидем код Басаре**. Кад тамо дођох ступим са Басаром у говор о прстену, и он ми на чисто каза, **да му је овај прстен дао неки Стеван Басара**, његов рођак из турске стране, пре десетину дана **и казао му да је хајдук Никола код њега, па му је послао тај прстен да покаже као знак некоме Ђекићу да му овај пошаље 20 дуката**. За тим **Басара узме тај прстен па са коњима отиде у Драгачево за ракију и нађе Ђекића** па покаже прстен и потражи да му новце даде. **Ђекић извади 10 дуката па му да и каже му, да ће му доцније послати 12 дук. ц.** јер тада није више новаца при себи имао. Басара узме тих 10 дуката и однесе те преда томе свом рођаку Басари и каже му, да ће и оних 12 дуката узети и донети му, а на рачун тај задржи при себи прстен. Са овим је, вели, ишао на то, **да Николу на јатаку задржи па да то мени јави**. За тим пошаље свога брата са коњем и врећама Басари у Турску под видом да жита тражи, **те да се овај те исте вечери увери је ли хајдук Никола тамо** и на ком месту управо. Ја сам тога очекивао да се из Турске врати до један сахат после пола ноћи док најпосле и **дође и каза ми, да је Никола код Басаре у Турској (односно у селу Тисовици – прим. Д. В.) остао у соби и да је са њиме до пола ноћи седио и пио ракију**.

Кад ово разумем ја одмах **наредим да ми дођу стражари са околних караула**. Чекао сам до 4 сахата после пола ноћи па се тада са оним грађанима и стражарима **дигнем у турску страну** заједно 10 до 15 минути унутра **и у саму зору опколим кућу јатака Басаре са четири стране**. Пошто ми кућу опколисмо пас опази и залаја **и у том мати јатакова изиђе а за њом и хајдук Никола**. Кад врата шкрипнуше писар г. Влајић, који је са људма најближе до куће био, викне: „потрчи на кућу” а **хајдук кад чу тај глас и виде људе побегне у кућу па се затвори и почне одмах пуцати из куће**, но ови људи дотрче и опколе кућу па повичу те и ја са једне заседе ниже куће са људма притрчим и сви се око куће заклонимо. Хајдук из куће непрестано пуцаше а ја наредим да одовуд нико не пуца но сваки себе добро да чува. **У овоме неки Кохонеља јуриши на врата**, но хајдук га дочека из пиштоља те рани у бутину, а међу тим и **стражар карауле тисовачке удари на пенхер**, но хајдук и њега дочека и обрани лако преко трбуха. Све ово догоди се док се лепо свану а дотле приспеше још неки стражари. Видећи ја да се хајдук неће да преда а ни из куће неће да изађе, **намислим да се Турцима јавим да сам ушао у земљу њихову и са људима хајдука Николу опколио**, те тако повичем одмах стражару да трчи и да Турцима на караули њиховој јави, па да ови и **пашу у Сеници извисте**. Ово сам учинио за то, да не би Турци рекли, да сам продро у земљу њихову без њихова знања, и споменем, да дођу одмах **те да кућу упалимо, јер је кућа сламом покривена била**. Хајдук кад ово чу одмах поче

преговарати о предаји и тако **кроз један сахат видећи да не може умаћи извади оружје те одбацаи и преда се**. Кад је оружије одбацивао казао је **да га поклања Радулу пандуру и братимио га да га не убије**. Пошто се хајдук овако предаде ја одмах с њиме и народом пређем на нашу страну а Турци дотле још не дођоше. **Кад дођо у Кушиће пошљем писмо паши у Сеницу о целом догађају**. Одатле се кренем за тим и **дођем у Ивањицу око 5 сахати по подне**. Народ се беше сакупио као на чудо да види хајдука. Ја одмах хајдука затворио несам, него је онако слободан био и **свет га гледао до у први сумрак** а тада га **одведем у хапс** па наредим стражу са две стране споља а унутра у ходнику хапсане **одредим четири буљубаше са границе да чувају преко ноћи**. За тим одем мало у варош те се одморим, па кроз један сахат доцније пођем кући, но у том уз пут свратим у ходник хапсански да видим шта се ради. Кад ту дођо не нађох све буљубаше **но само једног и хапсанхију**, кога упитам: ко је код хајдука Николе? а он ми одговори: да је један кривац тамо за ког је Никола молио да с њиме преноћи те да није сам, што сам му и учинио, и да је Вићентије пандур. Ја на то упитам: а шта ће тамо Вићентије, на што ми Павле одговори: **зовну га Никола да му даде каве ако има, и док он ово изговори пушка груну у хапсу код хајдука**. Ја чувши пуцањ јурнем одмах унутра не знајући шта би, али тамо свећа уташена и неки јуриши на врата.

„Јединство”, бр. 204 и 205.

Ја узмем свећу из ходника и видим да је **Никола у обе руке тешко обрањен** па ми каза: „ето господине твоје вере: ја погибох; **уби ме Вићентије бан бадава**”. Ја упитах Вићентија за што је то учинио а он ми одговори да је Никола кидисо за оружје к њему и да га је за то хтео убити. Но у целом како се види то није било тако, већ је Вићентије од јатака био подговорен да Николу убије те да их овај власти не прокаже и не ода. **Од новаца при хајдуку није ништа нађено кад је ухваћен**.

Од године 1865. па на овамо одметнуло се у хајдуке свега 42. Од ових изгинуло је које кад у том времену њих 30, на робију осуђено је 8 а четворица последња, међу којима је и Јевђовић, дата су са њим заједно суду на осуду, **и преки суд осудио их је четворицу на смртну казну, која је одмах над њима и извршена**.

Кад је Јевђовићу смртна пресуда саопштена, изгледао је, као да се чему другоме није ни надао. Пресуду је саслушао тако као да се њега није ни тицала. Он сам мислио је као да није много осуђен, само му се чинило као да је спрам других оптужених суд врло благо поступио.

Ми смо овде у што краћим цртама гледали да опишемо што из живота овог чувеног хајдука, но пре него би се растали имали би још коју да споменемо у овој ствари у опште.

Кад се хајдуковање већ у највећем ступњу развило било, и народ и влада и власти гледале су како да се томе злу доскочи. Како су коме падала средства на ум тако су и предлагана. **Неки су хтели ушораванье, неки потајне чете**,

неки опште потере, неки истребљивање јатака а неки истребљивање самих хајдука сретством уцењивања њихових глава. Сва та сретства остала су без успеха, јер несу била погођена. То се може одмах видети.

Ушоравање села ако и удара на саму природу тих места, где се оно хтело, опет не би ништа самој ствари помогло. Ко је крио хајдука у неушореном селу, тај би га крио и у ушореном, јер нигде није било прилике да ко није хтео издати хајдука за то, што није близу имао својих комшија. Па и ако сабијете у гомилу људе, не можете земљу, јер зна се да јатак хајдука увек и не крије баш у кући, но му прави потајницу на својој земљи, па сад деде ко зна где је и та потајница? Ко то може да ухвати?

Потајне чете несу такође биле од вајде. Они, који су одређени били да хајдука лове, они су са њим заједно хајдуковали. То је тако изигравало радњу саме власти, да је Јевђовић оног часа, кад ће наредба за потеру наићи, већ знао где ће потера да удари. Те су чете биле управо и шпијуни и саучесници његови, па сад шта можете са таквим четама?

И опште потере биле су без вајде. Дигне се по 5000 људи да гони хајдука, а међу њима је и онај, који је хајдуке у својој кући сакрио. Хајде сад ко може тако да га ухвати?

Као највише мислило се о томе да буду истребљени јатаци па ће нестати и хајдука. Мислило се, а многи и сад друкче не мисле, ако нестане јатака нештаће и хајдука. Истина хајдук без јатака не може да опстане, али ко ће да истреби јатаке, баш да кажемо да се то и може да учини, кад хајдук створи јатака. Требало би дакле истребити пре хајдука па да нестане јатака, који су тако исто зло; али може ли се и тако свакад успети.

Сада је ево нестало и хајдука и јатака; ама сутра нека се ко одметне у хајдуке наћиће опет јатака. То је извесно. А за што?

Неразвијеност тамошњег становништва томе је узрок. Управо нема онога, што се зове просвета. Отидите у те крајеве па ћете видети да је тамо морало онако исто бити и пре 100 година. Домаћег правога васпитања нема, но се живи још у некадашњи појмовима. Замислите ви то, кад народ тамо мисли да је крити хајдука задужбина, кад се тамо мисли да је хајдук јунак и да је понос за родбину, која га има!

Једном прича капетан како је неком страном у шуму пустио потајну чету да тражи хајдука. Кад се и сам за њом упутио, сретне мало чобанче и упита где прођоше неки оружани људи. Чобанче је мислило да су то били хајдуци што су прошли и не хте казати на коју су страну отишли. И мало чобанче већ зна како не ваља хајдука одати! Пишите сад ви законе какве хоћете, ушоравајте села, уцењујте главе, па шта све то може помоћи кад ево видите где је корен злу!? Изопачено домаће васпитање или управо савршена умна неразвијеност, која се није са свога места макла чини се човеку од пре 100 година.

У таквим приликама остаје још једино сретство, које може хајдука истребљивати и које им неће дати ни да се појаве, а то је књига.

Посланици народа у томе округу, где то зло може у скоро опет да израсте, ваља да узму ову ствар у своју озбиљну бригу, јер се њине коже тиче.

Први гост београдских казамата биће веће чудо но Јевђовић, и, ако народ оставите и даље у вери да кријући хајдука чини задужбине, ви ћете њихову несвест узети на свој врат као грех. Кад човек већ једном мора да гледа, нека отвара очи док не лупи главом.

Јевђовића је истребила пушка, и за то он тешко да буде последњи: тек кад просвета засветли у потајнице хајдучке, хајдук или неће у њих ни доћи, или, ако дође, видећете га где је. Где светли ту хајдук не долази.

Књига је код мене у тим крајевима једина снага, која може хајдуке у корену да истреби.

J. M.

На крају да напоменемо да су се власт у Србији (кнез-краљ Милан Обреновић), Министарство унутрашњих дела и други државни органи надали да је овим суђењем хајдуцима био крај, али било их је и касније. Велики процес у Окружном суду у Чачку одржан је од 1. септембра до 6. октобра 1897. Оптужени су радикалски првак Ранко Тајсић из Драгачева, хајдуци: Војко Тимотијевић, Милан Бркић, Илија Павловић и Симо Милинковић, оптужени Владимир Мирковић и Велимир Петровић, за 180 кривичних дела (15 убистава, 75 разбојништава, а 9 са убиством, 58 јатаковања и друга дела). Њих шест осуђено је на смрт, Ранко Тајсић ослобођен, а остали на временске казне – на робију са оковима.

Овај велики судски процес, поред осталих, пратио је политичар и новинар Пера Тодоровић (1852-1907), а судске извештаје објављивао је у свом дневном листу „Мале новине” од 4. септембра 1897. до 5. фебруара 1898. године, под насловом „Хајдучија”. Ове новине излазиле су у Београду. У њима је одштампано неколико фотографија хајдучких јатака. Зборник радова Народног музеја у Чачку, у бр. 33/2003, објавио је текст под насловом „Над хајдучијом”, Пера Тодоровића и Радојка Николића (стр. 45–66), који представља социолошко-психолошку анализу хајдучије из овог великог судског процеса.

The Jevdjovic Outlaws from Dubrava

At the beginning of the second half of 19th century there were many outlaws. Some of them were political ones but most of them were mere outlaws-burglars in Western Serbia. Reasons why people were becoming outlaws were different, usually it was due to economic reasons, but there were other reasons too, people who had committed a crime but also there were adventurous types.

After 1860 brothers Nikola and Blagoje Jevdjovic became outlaws as well. They were from the village Dubrava which belonged to the ex-municipality Prilike, today that village is in the municipality of Ivanjica. They had their own company, sometimes numerous, sometimes less numerous. The leader was Nikola Jevdjovic who was called by the authorities as ‘a beast in a human appearance’ as he committed many crimes and murders together with torturing victims in awful ways with his company. Their

monstrous deeds are described in this paper. The authorities were organizing chases after the outlaws, but they were guarded by their accomplices from obvious reasons, they used to get from the outlaws not only money and jewelry but a part of the taken goods as well.

The outlaw Blagoje Jevdjovic was killed by the authorities, near the cave Rasovaca where outlaws used to hide, in the village Brekovo in 1871. Later, the leader Nikola Jevdjovic was also caught and was taken to court together with some other outlaws in Uzice in 1872. Then this outlaw and burglar was sentenced to death. He was shot and buried at so called Outlaws' cemetery at Saric Osoje in Uzice.

This supplement talks about that, while the whole feuilleton about outlaws, especially Nikola Jevdjovic was published in 1872 in Belgrade newspaper 'Jedinstvo'.

Dragoljub M. VUJOVIC

Les haïdouks Jevdovic de Dubrava

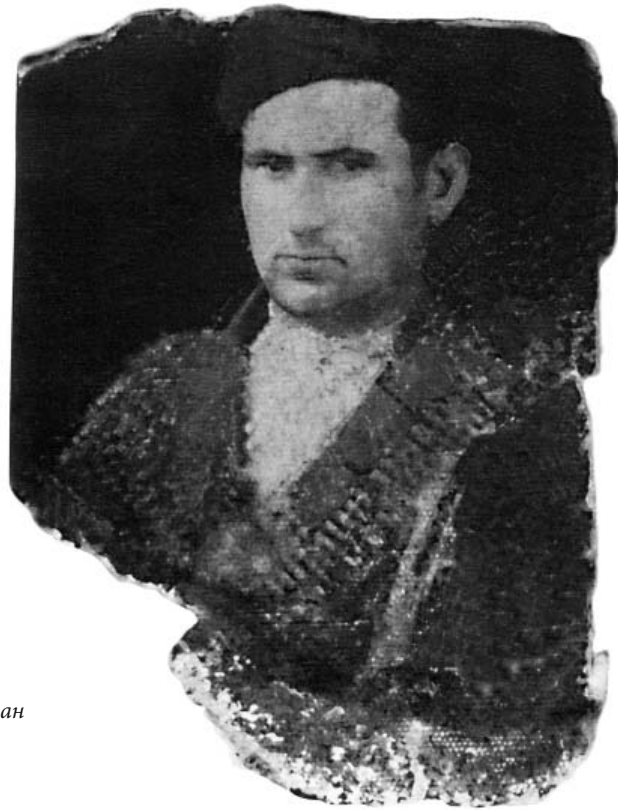
Au début de la seconde moitié du XIXème siècle en Serbie de l'ouest, le brigandage fut très répandu, partiellement politique, beaucoup plus pillard. Les causes de rébellion des gens vis-à-vis des autorités furent de caractère économique, mais également d'autre nature; entre autre, prirent le maquis les personnes qui eurent préalablement commis un certain acte punissable selon la loi, et il y eut en ces troupes des types aventuriers.

Après l'année 1860, les frères Jevdovic – Nikola et Blagoje du village de Dubrava à la mairie d'alors de Prilike menèrent une vie de haïdouks; ce village est aujourd'hui partie intégrante de la mairie d'Ivanjica. Ils possédèrent leur propre compagnie, parfois moins et quelquefois plus nombreuse. Le chef de ces haïdouks fut Nikola Jevdovic, que les autorités proclamèrent de „fauve sous forme humaine”, puisqu'il commit avec sa troupe de nombreux brigandages et meurtres, usant de torture atroce envers ses victimes. Leurs mauvaises actions les plus violentes sont décrites dans cet écrit. Les autorités organisèrent des poursuites aux haïdouks, mais ceux-ci furent, pour des raisons évidentes, gardés par des complices – qui reçurent de la part des haïdouks une partie du butin, et non seulement des ressources et des bijoux.

La poursuite, qui fut organisée par les autorités près de la grotte de Rasovaca (dans laquelle se cachèrent les haïdouks), dans le village de Brekova, canton d'Arilje, en 1871, tua le haïdouk Blagoje Jevdovic. Plus tard fut également attrapé le chef de ces haïdouks Nikola Jevdovic, à qui on jugea, ainsi qu'à certains autres haïdouks et leurs complices, en 1872 à Uzice. Alors, ce haïdouk-brigand fut condamné à mort. Il fut fusillé et enterré au soi-disant Cimetière des haïdouks, sur les ubacs de Saric à Uzice.

Sur ce fait s'entretient ce supplément, en plus duquel, un feuilleton sur les haïdouks fut imprimé en totalité, en particulier sur Nikola Jevdovic, qui fut publié en 1872 dans le quotidien de Belgrade „Jedinstvo”.

Dragoljub M. VUJOVIC

*Сл. 1 Никола Јована Јевђовић
(рођен у Дубрави око 1832, стрељан
1872. у Ужицу)*

*Сл. 2 Кућа у Дубрави, заселак Ђурићи, у којој данас живе
даљи потомци Николе и Благоја Јевђовића (снимио аутор текста 22. априла 2000)*

Горан
ЦОКОВИЋ

НАРОДНА ПРЕДАЊА О ХАЈДУКУ ИСИДОРУ БАЈИЋУ

UDK: 94 (497.11) „19”
929 : Бајић И.

АПСТРАКТ: Рад је посвећен хајдуку Исидору Бајићу из села Богданице, његовом отпору аустроугарској окупацији у периоду од 1916 - 1918. године. Највећи број података заснован је на народном предању оних који су га познавали или оних који су га знали из прича.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: хајдук, доушници, Овчар Бања, ослобођење, уцена, тамновање

С јесени 1915. године почела је Макензенова офанзива на Србију. Циљ офанзиве био је остварен до краја новембра, а територија Србије одмах подељена између Аустроугарске (северозападни део) и Бугарске (југоисточни део). Аустроугарско окупационо подручје носило је званичан назив Царски и краљевски војни генерални гувернман у Србији. Гувернман је коначно уобличен у априлу 1916, са седиштем у Београду. Његова територија била је подељена на дванасет округа - девет је припадало тзв. Старим областима, а три Новим областима. Седишта округа Старих области била су: Београд, Шабац, Смедерево, Ваљево, Горњи Милановац, Крагујевац, Крушевац, Чачак и Ужице. Сваки округ био је подељен на срезове, а срезови на општине.

Окупациони режим био је организован на начелу војне управе. Највиши извршни орган власти био је генерални гувернер. На том положају од јула 1916. до краја рата био је Адолф барон фон Ремен.

Аустроугарска управа одржала се захваљујући војним и жандармеријским јединицама, обавештајној служби и полицији. По мањим местима била је смештена жандармерија, а њене патроле залазиле су у најзабаченије области. Полицијска и обавештајна служба је за своје потребе врбовала домаће становништво. При том се служила различитим методама, као што су претња, застрашивање и подмићивање. Обавештајна служба имала је задатак да округе потпуно и стално шпијунира.

На први поглед становништво Србије се помирило са окупацијом, али је, с друге стране, користило скоро сваку погодну ситуацију да покаже окупатору да у стварности није тако. Народ се није предавао психолошки, ако је већ морао војно и политички. Окупатор је пред собом имао укорењен патриотизам, који је потхрањиван догађајима балканских ратова (1912-1913) и друге половине 1914. године.

У циљу спречавања евентуалног отпора, аустроугарске власти су уложиле много напора да пронађу и одузму оружје од становништва. До краја рата резултати таквих акција нису дали жељени ефекат.

Од првих дана окупације, жандармерија и војне јединице гониле су скривене, застрашујуће становнике шума. Неретко, на њих је отворана ватра, а у случају хватања, убијани су или вешани одмах, на лицу места.

Већ почетком пролећа 1916. године шуме су добиле своје становнике – људе који нису смели да се пријаве властима и живе легално. То су били хајдуци, одбегли због терора окупатора (бројчано их је најмање), или пак, они који нису хтели да прихвате окупацију, већ су чекали повратак српске војске (многи су били у већем или мањем сукобу са тадашњим властима).

У првом периоду окупације, хајдучија је имала неколико значајних личности које су са својим дружинама окупатору задавали много проблема. У шабачком округу то је био Светомир Матић, у смедеревском Јован Пантић, а у ужичком Исидор Бајић. Њихово деловање се настављало и у наредним годинама окупације, док не би били ухапшени или убијени.

Исидор Бајић рођен је 6. марта 1891. године у селу Богданици. Потиче из сеоске породице која се углавном бавила земљорадњом и сточарством. Његови преци доселили су се у Богданицу половином XIX века из Херцеговине, бежећи од турског зулума.

Почетком Првог светског рата мобилисан је у српску војску, где је имао чин каплара. Не зна се да ли је учествовао у балканским ратовима.

Велику офанзиву на Србију с јесени 1915. дочекао је са српском војском на обронцима Маљена. У предаху ратних дејстава, тражио је од командира чете да му дозволи да оде до куће у Богданицу, уз обећање да ће се сутрадан вратити у јединицу. Сутрадан се није појавио у својој чети, већ је остао код куће. Своју ратну опрему (пушку, две бомбе, опасач и миницију) сакрио је под једну кацу. Тражење дозволе за одлазак кући било је само изговор, јер је престао да верује у ратни преокрет. Његов пример дезертерства није био усамљен, јер је ова појава узимала све више маха.

До краја новембра 1915. године цела Србија, као и област око Богданице, била је окупирана. Пред Први светски рат Богданица је припадала каменичкој општини, односно пожешком срезу. По успостављању аустроугарске власти, овај крај припао је ужичком округу и као такав остао је до краја рата.

Окупатор је у каменичкој општини започео пописивање и хапшење преосталих српских војника. Капетан српске војске, Тешо Бајић (Исидоров брат) са својом женом саветовао је Исидору да се пријави властима, што је овај упорно одбијао настављајући да се крије. То је трајало око четири месеца. Повремено се склањао код Моравке Лубинић, кћерке познатог богаташа овог краја, Јовића Лубинића.

Исидорова снаја, због страха да би његово скривање могло изазвати проблеме, одлучи да цео случај пријави аустријској жандармерији. Жандармеријска станица у Душковцима добила је обавештење да се један одбегли српски

војник налази у својој кући у селу Богданици. Одмах је послата патрола која је опколила кућу и без већих напора ухватила Бајића. Везаних руку спроведен је у жандармеријску станицу, а затим смештен у импровизовани затвор. Била је то стара брвнара у којој је поред њега било још десетак затвореника. Од првог тренутка није га напуштала мисао о бекству. Знао је - уколико ту остане, биће интерниран или стрељан. Везаних руку није имао много изгледа да побегне, али је вредело покушати. Захваљујући својој спремности, успео је да откује једну даску на брвнари и кроз тај отвор изађе напоље. Жандарми су за њим отворили ватру, али срећне околности ишле су му на руку. Пао је већ први мрак, а и шума му је пружала добру заштиту. Везаних руку бежао је у правцу Белог Потока и Мршеља.

У кући породице Трифуновић ослободио се конопаца, а затим дошао у Богданицу где је узео скривено оружје и пошао у неизвесност. Сутрадан је код пријатеља у околини Заблаћа сазнао да је бекством спасао живот, јер га је жандармерија у Душковцима осудила на стрељање. Одлазећи од пријатеља, опазио је двојицу аустријских војника, сачекао их у заседи и убио. Затим се без задржавања упутио ка планини Јелици.

Ови догађаји за Бајића представљају почетак хајдучије, а касније и четовања. Хајдучија је у каменичкој општини и околним областима имала своју традицију. У народу овог краја дуго се одржала прича о хајдуку Милану Бркићу „који је шетао кроз Дружетиће, Тометино Поље, Гојну Гору.”¹ Деловао је крајем XIX и почетком XX века. Међутим, брзо је ухваћен, а сурова казна стигла је и њега и све похапшене јатаке.

Хајдучија је у време аустријске окупације настављена, али под измењеним околностима.

Поред традиције, повољна околност за хајдучију око Каменице била је и сама конфигурација терена. Обронци Маљена, Златибора, Овчара и Каблара, покривени густом шумом, могли су пружити сигурно уточиште од окупаторских потера, те су за Бајића постали други дом.

Током пролећа 1916. године Бајић окупља дружину која је у почетку бројала пет до шест људи. Убрзо је тај број удвостручен људима који су из сличних разлога напустили кућу и кренули у шуму. Један од првих који се придружио Исидору Бајићу био је његов брат од стрица Никета Бајић из Богданице, а потом Светислав Ускоковић, Млађен Матовић, Драгиша Чоловић, Милован Стризовић, Милић из Жежевице, Милија Продановић, Јелисав Василијевић и други. Међу њима је било и заосталих српских војника и дезертера који су, након успостављања окупације, одбили да се предају властима, скривајући своје наоружање како би га у погодном тренутку употребили.

Исидор Бајић је са својом дружином деловао у ужичком округу, а по потреби је хајдуковао и у ваљевском, горњомилановачком и чачанском округу. Према неким подацима, стизао је чак и до Мачве.

1 | Према казивању проте Милојка Петровића, Чачак, 28. фебруар 1989.

У селу Душковцима, недалеко од Пожеге, у некадашњој школи, окупатор је имао своју жандармеријску станицу којом је командовао мађарски официр Калмак. У случају немира у околини, слао је своје људе да успоставе ред, па је често долазио у сукоб са Бајићем и његовом групом.

Почетком лета 1916. године, Бајић је са својом дружином напао ову станицу. После краћег пушкарања, жандарми су у паници напустили Душковце и склонили се у Пожегу.

Због оваквих догађаја у ужичком округу жандармерија је добила појачање у људству и наређење да интензивира потере у циљу сузбијања деловања и постојања сличних група.

Убрзо је у Душковце враћена жандармерија, те се командант Калмак дао у потеру за Бајићевом дружином. Потере је организовао само дању, јер је ноћ носила додатни ризик. „Из страха нису нигде смели заноћити, до у својој станици.”²

Бежећи пред потерама, дружина се склањала код својих јатака, кретала се по шумама или прелазила у други округ. Имали су јатаке у селима: Богданици, Дружетићима, Каменици, Гојној Гори, Тометином Пољу, Прањанима, Рошцима, Врнчанима, Јанчићима, Трбушанима, Цагањама, Горњој - Средњој - Доњој Добрињи, Мађеру, Папратишту, Здравчићима, Косјерићу, Каленићу итд.

Демографски поремећај у ужичком крају био је веома изражен, а манифестовао се, између осталог, и кроз несразмеран број жена и мушкараца. За време окупације жене су у животу Исидора Бајића играле значајну улогу. Бежећи од потера, често се склањао код Гине Раичевић и Анке Варагић из Тометиног Поља. Приликом једног обрачуна са жандармима у Зајчици код Душковца, Бајић је рањен у руку и скоро два месеца скривао се код Божане Јочовић у једној каци. Овај демографски поремећај изазвао је и појаву тзв. „дивљих бракова”, какав ће бити брак између Исидора Бајића и Илинке Филиповић из Добриње. Родиће им се син Мишо Филиповић, кога су касније због сличности са оцем звали „Бајић”.

Жандармерија у Душковцима сазнала је да Исидор Бајић често одлази код извесне Неранце из села Богданице. У овом селу живеле су две Неранце - једна се презивала Чоловић, а друга Кнежевић. Не проверавајући презимена жандарми су запалили кућу погрешне особе - Неранце Чоловић.

У каменичкој општини на активност Бајића и његових људи са симпатијама је гледао и парох Радомир Кречковић. У њима је видео борце против окупатора и заштитнике сиротиње. Због свог става према овим људима, заједно са Гином Раичевић, Анком Варагић и Неранцом Кнежевић, интерниран је у мађарски логор Нежидер. По завршетку рата, интернирано становништво каменичке општине вратило се својим кућама. Међу њима је био парох Кречковић и три поменуте жене.

2 | Према казивању Милоша Јефтовића, село Дружетићи, 23. фебруар 1989.

Поред интернирања, окупатор је, због сарадње са одметницима, прибегавао и другим мерама одмазде: паљењу кућа, батинању, хапшењу. Строжих репресивних мера, као што су стрељање или вешање, није било.

Сигурно уточиште Бајић је имао и у селу Мађеру, код породице Исаиловић. Преко својих доушника жандармерија у Душковцима добила је информацију о наоружаној групи која се налази у Мађеру. Одмах је организована потера која је примећена у близини куће Исаиловића. Дружина се повукла без борбе, а сам Бајић се сакрио „иза једне камаре шаше, а преко себе набацио један дењак и тако остао непримећен”³

У Добрињи су жандарми спалили кућу Богосава Стривовића, због основане сумње да је сарађивао са Исидором Бајићем, а било им је познато да се Милован, Богосављев син, налазио у Бајићевој дружини.

Окупатор је од првих дана успостављања своје управе у каменичкој општини врбовао локално становништво у своју обавештајну мрежу. Били су то углавном имућни људи који су сарадњу са новим властима видели као могућност очувања свог иметка - прикупљањем информација о кретању наоружаних људи, њиховим јатацима, изведеним акцијама... Бајић је према њима био немилосрдан. Кажњавао их је батинањем до крви, одузимањем драгоцености (дуката, накита), или их, чак, убијао.

У селу Дружетићима, недалеко од Каменице, аустријски доушник био је Радивоје Ђеровић. Информацију о њему Бајић је добио од извесне Даринке Трифуновић: „Једног јесењег магловитог дана после подне загроктале су пушке”⁴, а затим је жена поменутог Ђеровића кукајући отишла да пријави убиство мужа: „У ноћи тамној опљачкане су породице Браловић и Јочовић.”⁵

Слична судбина задесила је и Јеврема Софронијевића из села Добриња. Јевремова снаја обавестила је Бајића да њен свекар сарађује са окупатором. Кућа му је убрзо нападнута и после краћег пушкарања он је убијен, а потом и опљачкан. Пошто је био познат по богатству, претпоставља се да су нападачи са собом понели позамашан плен у дукатима и злату.

Поред Јеврема Софронијевића, аустријски доушници у Добрињи били су и Живојин Достанић и Мато Јевђенијевић. Живојин је прикупљао податке о кретању сумњивих особа, наоружаних група и са великим интересовањем пратио групу Исидора Бајића. Скован је план како да се казни Живојин Достанић. У кући Божане Јочовић организовано је прело, а међу позванима налазио се и Живојин. Ситуација је вешто инсценирана, па се на прелу појави и Бајић са својим људима. Пошто је аустријски доушник претучен, Бајић се обрати присутнима: „Ми се боримо и трунемо у шуми, а овакви издржавају аустријску војску и жандармерију”⁶

3 | Према казивању Милића Јеремића, Горња Добриња, 10. фебруар 1989.

4 | Према казивању Милоша Јефтовића, село Дружетићи, 23. фебруар 1989.

5 | Према казивању проте Милојка Петровића, Чачак, 28. фебруар 1989.

6 | Према казивању Предрага Јевђенијевића, село Горња Добриња, 10. март 1989.

Сазнавши за овај догађај, жандарми из Горње Добриње запалили су кућу Божане Јочовић.

Други доушник, Мато Јевђенијевић, из страха није смео да остане код куће, па је већи део дана проводио у жандармеријској станици Горње Добриње.

Слични догађаји били су чести. Дешавало се да нападачи остану непознати. Било је и оних који су пљачкали користећи лажно име - Исидор Бајић. То ће имати негативне последице на његов каснији живот.

Ноћ је била поуздан савезник разбојника, али ни она није могла све да сакрије.

У ваљевском округу, код села Мионица, Миленко Јевтовић и Миленко Достанић из Добриње опљачкали су златан накит неке жене. При бекству, један од њих је расечен секиром. Приликом пљачке представили су се као Исидор и Никета Бајић.

Сличан догађај одиграо се у селу Зеоке, код куће Драгомира Ђаловића. Група наоружаних људи једне ноћи закуца на врата, тражећи храну и дукате. Немајући другог излаза, Драгомир је дао непознатим посетиоцима оно што су тражили. Највећи растом представио се као Исидор Бајић. С обзиром на његову конституцију и висину, очигледно се радило о некаквој банди разбојника, јер је Бајић био низак растом.

Од успостављања окупације, у већем броју округа Гувернмана створене су повољне околности за деловање ситних лопова и пљачкаша. Народ је такве људе одувек мрзео, а та мржња појачала се током окупације. Сељаштво је било притиснуто многим обавезама. Почетком 1916. године завладала је глад и немаштина, па им је лоповлук поврх свега тешко падао. Према народном казивању Бајић је сузбијао такве појаве, отимао од лопова и давао сиротињи. Ухваћеним лоповима је претио смрћу или их је батинао, а затим је имао обичај да каже: „Ради таквих сам и отишао у шуму.”⁷

Због односа према окупатору, његовим сарадницима и лоповима, Бајић је наилазио на симпатије локалног становништва. За све своје противнике постао је страх и трепет.

Делатност Бајића и његове групе не значи „да и он није имао ту прилику када је требало да се обуче, да не буде исцепан, да не буде гладан.”⁸ У таквим ситуацијама лако се могла прећи она црта иза које се ступа у разбојништво. Али много је више неистинитих притужби на његово име од онога што се у стварности догодило. Дешавало се да су поједини чланови дружине предузимали неке акције на своју руку и да су при том изговарали име Исидора Бајића.

У духу хајдучке традиције, Бајићева дружина би своју делатност интензивирала од почетка пролећа до краја јесени, а затим би просто нестајали, упркос густој доушничкој мрежи.

7 | Према казивању Предрага Јевђенијевића, село Горња Добриња 10. марта 1989.

8 | Према казивању проте Милоја Петровића, Чачак 28. фебруара 1989.

Једно од сигурних уточишта било је код Михаила Чвркића у селу Рошцима на обронцима Каблара. Ова област је у време окупације припадала рудничком срезу, односно горњомилановачком округу. С обзиром на физички недостатак као последицу рањавања 1914 - 1915. године, Михаило Чвркић није мобилисан. За време окупације остао је код куће. Његов отац Периша био је радикалски првак, лични пријатељ краља Петра I и регента Александра и један од ретких имућних људи који нису сарађивали са окупатором. Био је наклоњен онима који су окупатору и његовим помагачима пружали отпор, што га је повезало са Исидором Бајићем. Чвркићева намера била је да у окупацији стекне и материјалну и политичку корист. Интелектуално јачи од Бајића, лако је успео да га придобије за своје потребе. Бајић је постао Чвркићева продужена рука, јер је по његовом налогу јурио лопове, батињао сараднике окупатора, а евентуални плен је склањао на сигурно место.

Током пролећа и лета 1917. године, у Гувернману је дошло до умножавања већих или мањих наоружаних група које су на различите начине угрожавале постојећи поредак. Напади на Србе који су сарађивали са окупатором, као и на њихову имовину, постали су учесталији. Да би се такви напади спречили, власти су током августа по окрузима упутили појачања у људству, која су имала за циљ да прочешљају брдовите пределе, похватају сумњиве и успоставе ред и мир.

Сличне прилике биле су у ужичком округу. Потере за Бајићем и његовим људима постале су чешће него иначе, што ће довести до његовог хапшења. Окован је и одведен у пожешки затвор.

Захваљујући својој спретности, успео је да побегне, али је због окова бекство било успорено. Упркос томе, стигао је до села Здравчићи где је имао своје јатаке, али „четири дана је путовао непун километар да би до њих дошао”⁹. Ту се ослободио окова, а затим поново окупио своје људе.

Те године ужички округ врвео је од аустријских жандарма, што није спречавало Бајића и његову дружину да наставе своју активност. У селу Жежевици, код кафане Драга Ђукића, одржавао се вашар на коме се појавио Бајић са својим људима. Аустријски дужник Раде Тодоровић инсценирао је уз помоћ једне девојке да се Никета Бајић одвоји од осталих и пође са њом. Недалеко од кафане одјекнуло је неколико хитаца. Дошло је до опште пометње. Остатак дружине се извукао, али не и Никета Бајић.

По другој верзији, Никета Бајић дочекао је крај рата, после чега је ухваћен и осуђен на двадесет година робије. После одлежане казне, вратио се у село Дружетићи и код куће Борислава Миловановића покупио је злато које је опљачкао током рата. Даљи траг му се губи, али се у причама помиње да је остатак живота провео у Београду.

Због појачане активности жандармерије, Бајић је одлучио да напусти ужички округ и тако завара траг. Са својим људима пошао је у Мачву, где је имао своје јатаке. Али ни тамо нису имали мира. У једној кући напала их је

жандармерија, да би после краћег пушкарања успели да побегну у непознатом правцу.

Сличан догађај одиграо се у горњомилановачком округу, код села Бруснице. Бајић је са својом групом налетео на жандармеријску потрагу. Дошло је до обрачуна који је трајао скоро пола сата. Два аустријска жандарма су погинула, док са друге стране није било губитака.

До краја 1917. године наступило је време скривања и избегавања директних сукоба.

Изузетак је био напад на аустријску комору код места Трешњица које се налази на пола пута између Пожеге и Жежевице. По селима пожешког среза окупатор је од сељака прикупио нарез у пшеници, сувим шљивама, стоци и све је то натоварено на неколико запрежних кола. Приликом узимања нареза, примењивано је и насиље. Сазнавши за то, Бајић одлучи да изврши препад на аустријску комору. Постављена је заседа и када је комора наишла, отворена је ватра. У нападу је убијено неколико војника, а остали су нестали у паничном бегу. Намирнице су углавном враћене онима од којих су и узете.

Почетком 1918. године извештаји из Гувернмана говоре о све већем броју разбојничких препада и сукоба жандармерије с наоружаним четама.

Безбедносне прилике су се погоршале до те мере, да је окупатору једино остало да се нада бољим данима. На сваком кораку се осећало да је окупациона власт пољуљана. Због тога су уложени знатни напори да се стане на пут наоружаним четама, те да се њихови јатаци похалсе и открију скровишта оружја. Упркос привидном успеху на том пољу, број нових чета и четовођа се повећавао. У пожешком срезу ужичког округа, током пролећа 1918. године „одржала се чета чији је вођа Радосав Краљевић са четири до пет људи, а у срезу Бајина Башта креће се разбојничка чета (Калуђер) под вођством попа Захарије Милетића, снаге шест до осам људи”.¹⁰

„У срезу Пожега недела чини чета Исидора Бајића, чија је снага једанаест људи”.¹¹ Ова чета се помиње и у аустријским документима за јун, где се за њу каже да „разбојништва чини у Горњој Добрињи”.¹²

У окрузима који су се налазили северније све је било живље, посебно у Шумадији. Број препада био је у сталном порасту.

Чете су деловале као спонтано створене оружане групе које је водио понос или авантуризам, а најчешће патриотизам. Њихово бројно стање износило је пет до петнаест људи. Распрострањеност и активности ових чета допринели су поткопавању успостављене власти.

10 Krigsarchiv, Wien, K.u.K. Militargeneralgouvernement (Serbien, fas. 59, Izveštaji carsko-kraljevske žandarmerijske komande u Beogradu, E. Res, Nr. 254 Adj. Beograd od 21. 04. 1918).

11 Krigsarchiv, Wien, K.u.K. Militargeneralgouvernement (Serbien, fas. 59, Izveštaji carsko-kraljevske žandarmerijske komande u Beogradu, E. Res, Nr. 254/1 254/2 Adj. Beograd od 26.06.1918).

12 Исто.

После пробоја Солунског фронта (15. септембра 1918) и капитулације Бугарске (29. новембра 1918), аустроугарска и немачка војска започињу припреме за повлачење из Србије. То је довело до непрестаног раста оружаних група.

Поред чета, присутан је и већи број банди које су вешто користиле новостворену ситуацију за пљачку, отимачину, па и убиства. На челу једне такве банде налазио се Новак Павловић из Табановића: „Једне ноћи та четничка банда дође у Овчар Бању, нападне закупца Јакова Белошевића, изудара га, и однесе му паре што их је био зарадио.”¹³

Крајем септембра 1918, Аустријанци су своје повлачење усмерили у правцу Београда. Почеле су се преносити вести о њиховом пропадању и продирању српске војске са Солунског фронта. Због тога су напади на аустријске војнике постали свакодневни, при чему је оштећења трпела и железница.

У намери да успори непријатељско повлачење из Ужица према Чачку, Горњем Милановцу и даље, ка Београду, Исидор Бајић је са Михаилом Чвркићем дошао на идеју да одшрафи пругу у Овчар Бањи, преко пута манастира Никоље. Постављена је стража и, уз помоћ одговарајућих кључева, пруга је била одшрафљена. Аустријски воз, који је ишао из Ужица са пуним товаром намирница, на том месту је излетео из шина и сурвао се према левој обали Западне Мораве. У акцији је ангажован велики број људи из околних села. Намирнице из воза изношене су неколико дана, а позамашан део плена завршио је код Михаила Чвркића. Догађај се одиграо крајем септембра или почетком октобра 1918. године.

Ова акција за Бајића и његову чету представља врхунац активности у време окупације, како по обиму, тако и по карактеру, „и она им се рачуна у добро дело.”¹⁴

Напредовање српске војске било је муњевито. Градови су ослобађани један за другим. У ослобођено Ужице заједно су ушле чете Захарија Милетића (Калуђер) и Исидора Бајића. Испред Учитељске школе Бајић је говорио окупљенима о предстојећем ослобођењу целе Србије, и да више неће бити нареза ни окупаторског режима. Кратко време је са својим људима провео у приспелој српској војсци, али су убрзо почеле пристизати притужбе да је палио куће, пљачкао, отимао, да је на силу терао појединце да му буду јатаци.

Немајући другог избора, Бајић је одлучио да се „врати” у шуму. Због тога су га власти прогласиле хајдуком и убрзо уцениле његову главу. Тадашње новине су писале: „Ко га ухвати или поткаже где је биће награђен са 3000 динара.”¹⁵ Награда је убрзо повећана на 6.000 динара. У новоствореној Краљевини СХС није било места за миран живот људи попут Исидора Бајића. Поново је наступило време бежања и скривања, али захваљујући својим јатацима, врло успешно је избегавао жандармеријске патроле.

13 | Милан Антонијевић, Подаци о Овчар Бањи (препис – Миладин Вукосављевић).

14 | Према казивању проте Милоја Петровића, Чачак, 28. фебруар 1989.

15 | Према казивању Милоша Јефтовића, село Дружетићи, 23. фебруар 1989.

У депеши Министарства унутрашњих дела од 15. септембра 1920. године стајало је: „Уцену хајдука Исидора Бајића повисио сам од шест до десет хиљада динара, а Јелисава Василијевића и Милије Продановића од три на шест хиљада динара”.¹⁶ У депеши је даље стајало „Достављам да одмах обзнаните свуда по свим општинама, предузмете иначе све друге мере да се они што пре похватају и побију.”¹⁷ Повишена уцена и најверније Бајићеве јатаке није могла оставити равнодушним. Његов побратим Виктор Максимовић из Богданице преко ноћи је више заволео новац од свог побратима. Поведећи се за тим, крајем 1920. године је са братом Милисавом у својој кући савладао Исидора Бајића, а затим га свезао конопцем. Одмах је обавестио жандармерију у Каменици. Жандарми су га у оковима спровели у Пожегу, а потом у Ужице, где му је суђено. Првостепена пресуда била је смртна казна. Али, он успева да о свему обавести Михаила Чвркића, тада председника рожачке општине, а овај министра правде Драгишу Ђурића. Захваљујући томе, процес је обновљен, па је смртна казна преиначена у двадесетогодишњу робију. На издржавање казне Бајић је отишао почетком 1921. године. Првих шест година одлежао је у Сремској Митровици, у друштву познатих комуниста, као што су Моша Пијаде и Родољуб Чолаковић. Својим идејама они су знатно утицали на његов даљи живот.

После тамновања у Сремској Митровици, Бајић је пребачен у Пожаревац, где је и одлежао остатак казне. Ту је научио кројачки занат, и то врло успешно. Због доброг владања, 1933. године излази на условну слободу. По изласку из затвора извесно време је радио као кројач у Каменици. Занат је преносио на своје ученике. Пошто му је држава одузела целокупан иметак, морао је да почне из почетка. Желео је да створи породицу, па се „привенчао” са удовицом Дринком Трифуновић из села Гојна Гора.

До 1941. године Исидор Бајић је највећи део времена проводио на њиви, вредно радећи. Прича се да је окопавао њиву, чак и под светлошћу фењера. Плод његовог рада био је стварање имовине у стоци, житарицама и земљи.

Када је почео јулски устанак у Србији 1941. године, Бајић прилази четницима и постаје саветник четничког команданта Раковића. На почетку грађанског рата између четника и партизана доноси одлуку да се врати кући, јер „неће да присуствује тамо где се бију Срби између себе.”¹⁸

Наредне четири године провео је углавном код своје куће, али је био симпатизер партизанског покрета. Захваљујући томе, постао је први послератни председник општине Гојна Гора. Без обзира на његову прошлост, народ овог краја је у њега имао пуно поверење, тако да је председник општине био скоро две године.

Животни пут хајдука Исидора Бајића, како је уклесано на његовом споменику, завршио се у селу Гојна Гора 14. октобра 1957. године.

16 | ИАЧ, Суд општине чачанске, К – 4, бр. 11525.

17 | Исто.

18 | Према казивању Милоша Јефтовића, село Дружетићи, 23. фебруар 1989.

*
* * *

Овај рад највећим делом се базира на усменом предању Бајићевих савременика и оних који су га знали из прича, али не би био комплетан без описа његових физичких и менталних особености. Није, дакле, реч о „високом делији”, већ о човеку ниског раста. Био је сналажљив, окретан, брз, храбар, истрајан, човек неисцрпне енергије и несаломивог духа. Понекад груб, али увек праведан. Шта је за њега била правда види се из напред изложеног. Његово деловање је, без икакве сумње, део целокупног отпора српског становништва у време аустроугарске окупације 1916-1918. године. Народ га је обично називао хајдуком, а његову групу дружином. У извештајима царско-краљевске жандармеријске команде среће се назив четовође. Боравећи у шуми, попримио је особине које ће носити до краја живота. Савременици кажу да је имао праву хајдучку ногу, да се није могао чути када иде кроз шуму или кад улази у кућу, да се није дешавало да на некога повиси тон.

Сам назив *хајдук* датира из периода након завршеног Првог светског рата, када му је глава уцењена због наводног насиља, пљачке, убиства. Многи су због таквих дела остали некажњени, вешто прикривши своје трагове.

По изласку из затвора, у одбрану за приписана убиства (која није починио), говорио је да никада није упрљао руке крвљу. Казна за његова „недела” свакако је била превисока, што, с друге стране, не значи да појединих застрашивања није било.

Ретки су људи са биографијом сличној Бајићевој. Прича од војника дезертера, четовође, хајдука, кројача, обичног сељака до председника општине, говори о необичној трансформацији личности овог човека. Намера аутора била је да такву причу сачува од заборавља и да, колико је то могуће, осветли његову личност.

Folk Legends about Outlaw Isidor Bajic

After retreating of Serbian army in the autumn of 1915, many wounded, sick soldiers and officers, or soldiers who deserted, remained behind the enemy's line. They were potential resistance force in the Austro-Hungarian occupation from 1916 to 1918.

One of them was corporal of Serbian army Isidor Bajic from the village Bogdanica. In Austrian documents his acting was named as trooping and his group a troop, while in the legend he was presented as an outlaw.

In the region of Uzice, Gornji Milanovac and Cacak the company of Isidor Bajic was punishing Austrian informers, attacked police stations and patrols, sabotaged the railway.

Горан ДЖОКОВИЋ

There were burglaries in those actions. That is why after the war Isidor Bajic was blackmailed as an outlaw and in 1921 he was arrested and sentenced to 20 years imprisonment. He was released after twelve years from the prison because of good behaviour. He came to Kamenica, formed a family and lived a peaceful family life. He lived until 1957.

Thanks to the folk legend, life story of the outlaw Isidor Bajic has not been forgotten.

Goran DZOKOVIC

Les traditions nationales à propos du haïdouk Isidor Bajic

Après le repli de l'armée serbe, en automne de l'année 1915, beaucoup de soldats, de sous-officiers et d'officiers, pour cause de blessure, de maladie ou de désertion, restèrent derrière le front ennemi. Ils formèrent la force potentielle de résistance à l'occupation austro-hongroise de l'année 1916 jusqu'à l'année 1918.

Un d'entre eux fut également le caporal de l'Armée serbe Isidor Bajic du village de Bogdanice. Dans les documents autrichiens, son action fut mentionnée comme une guérilla et sa troupe comme une compagnie, tandis que la tradition nationale le présentait comme un haïdouk.

Sur l'étendue de la circonscription d'Uzice, de Gornji Milanovac et de Cacak, la compagnie d'Isidor Bajic punissait les dénonciateurs autrichiens, attaqua les postes de gendarmerie, effectua des sabotages sur les chemins de fer.

Lors de ces actions se déroulèrent des brigandages. À cause de cela, après la fin de la guerre, la tête d'Isidor Bajic fut mise à prix en tant que haïdouk, il fut incarcéré en 1921 et condamné à vingt ans de travaux forcés. En raison de bonne conduite, après douze années, il fut relâché. Il vint à Kamenica, puis fonda une famille et se consacra à une vie de famille paisible. Il vécut jusqu'à l'année 1957.

Grâce à la tradition nationale, l'histoire de la vie du haïdouk Isidor Bajic n'est pas mise en oubli.

Goran DJOKOVIC

Сл. 1 Исидор Бајић

Сл. 2 Михаило Чвркић

Сл. 3 Срушени воз у Овчарско-кабларској клисури при одступању Аустријанаца 1918. године (извор: Архив Србије - Београд, фонд : З. Ф, К-6, инв. број 134/18

Сл. 4 Кућа у Гојној Гори у којој је живео Исидор Бајић по изласку из затвора

Сл. 5 Споменик хајдука Исидора Бајића

Душанка
МАРИЧИЋ

ЗАОСТАВШТИНА ВОЈВОДЕ СТЕПЕ СТЕПАНОВИЋА У ВОЈНОМ МУЗЕЈУ У БЕОГРАДУ

UDK: 94 (497.11) „19”
929 : Степановић С. (083.822)

АПСТРАКТ: *Замисао о изградњи Спомен-дома војводе Степе Степановића (1856-1929) у Чачку и уређењу меморијале поставке 1929. године није остварена, па је његова заоставштина 1937. поклоњена Војном музеју у Београду. Заоставштина војводе Степе Степановића била је повод за покретање једне, до сада неуочене, иницијативе за покретање музејске делатности у Чачку и изградњу наменског изложбеног простора. Непотпун попис поклоњених предмета у Књизи дародаваца Војног музеја допуњују подаци из инвентара. Од једног од најзначајнијих дарова Војном музеју, после пљачкања у Другом светском рату, данас су сачувани само фрагменти.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Спомен-дом Војводе Степе И. Степановића у Чачку, Књига дародаваца Војног музеја у Београду, војвода Степа Степановић (1856-1929)*

Војвода Степа Степановић је последње године свог живота провео у Чачку. После његове смрти 27. априла 1929. године, град је желео да на посебно видљив начин обележи успомену на свог најугледнијег грађанина. Идеја је потекла од ширег одбора „Народне одбране” већ 19. маја 1929. године. На састанку у хотелу „Крен” изабран је Одбор за прикупљање прилога за подизање споменика војводи Степи Степановићу. На његовом челу био је Радивоје Пантовић, председник чачанске општине.¹ На збору грађана Чачка одлучено је да се на празном Поштанском плацу подигне величанствена грађевина под називом Дом војводе Степе И. Степановића. Било је замишљено да здање буде са „нарочитим одељењима, која ће служити као Војводин музеј. Ту ће се чувати војводино оружје, ратни трофеји и остале његове знаменитости.”² Иако је почетком 1930. била прикупљена значајна сума новца³, идеја да Чачак добије први музеј и наменски изграђен музејски простор није реализована. Само је вајар Ђорђе Јовановић завршио бисту војводе Степе Степановића.⁴

- 1 Б. К., *Одбор за подизање споменика војводи Степи*, у: Политика (Београд). - Бр. 7559 (20. мај 1929), стр. 8.
- 2 *Дом војводе Степе И. Степановића*, у: Чачански преглед (Чачак). - Бр. 1 (14. јул 1929), стр. 1.
- 3 *За дом војводе Степе у Чачку*, у: Политика (Београд). - Бр. 7791 (12. јануар 1930), стр. 7.
- 4 М. Јовановић, *Ђока Јовановић*, Нови Сад, 2005, стр. 233.

Заоставштина војводе Степе Степановића остала је у поседу породице све до 1937. године. Захваљујући предузимљивости директора Војног музеја у Београду, генерала Војислава Вуковића, војводини лични предмети су постали један од најзначајнијих дарова у збиркама Музеја.⁵ У исто време, за ратну архиву војводе Степе Степановића заинтересовало се Историјско одељење Главног Ђенералштаба и ускоро је преузело.

За прелазак заоставштине војводе Степе Степановића у архивске и музејске фондове посебан значај имала је подршка војводине супруге Јелене Степановић и њиховог зета Јовице Јовичића (Велереч, 1876 - Београд, 1949), дивизијског генерала у пензији. Генерал Јовичић је спадао у врло образоване официре српске војске, који је у то време и сам правио белешке за своје успомене и подржавао замисао о писању прве монографије о војводи Степи Степановићу.⁶ Са тим циљем, издвојио је део персоналних докумената и дневник из Српско-бугарског рата 1885-1886. и уступио их генералу Емилу Белићу. После изласка из штампе књиге „Степа Степановић” 1938. године, ова грађа је остала у заоставштини њеног аутора и тек много касније доспела је у Народни музеј у Чачку, као поклон Надежде Белић-Јанић. У поседу породице остала је само обимна приватна преписка војводе Степе Степановића. Од ње је до данас сачувано само неколико десетина писама.⁷

Подаци о поклоњеној заоставштини војводе Степе Степановића налазе се у Књизи дародаваца Војног музеја. Списак предмета, које су поклонили госпођа Јелена Степановић и генерал Јовица Јовичић 21. новембра 1937. године, садржи и одговарајући инвентарни број:

„101. Госпођа супруга војводе Степе Степановића и Ђенерал Јовица Јовичић 21. новембра 1937. год.:

- Шињел И. И. П. 306/1.
- Два мундира црвене и црне боје И. И. П. 306/2.
- Два пара еполетушке И. И. П. 306/3.
- Две блузе (1 од обичне војничке чоје) И. И. П. 306/4.
- Двоје чакшира (једне црне) И. И. П. 306/5.
- Пар чизама И. И. П. 306/7.
- Капа парадна (калпак) са кокардом И. И. П. 306/8.
- Сабља са канијом и темњак И. И. П. 306/9.

5 | Дарови Војном музеју, каталог изложбе, Београд, 1990, стр. 8; Анђелија Радовић, Знамените личности у борби за ослобођење и уједињење Србије и Црне Горе и њихови предмети из збирки Војног музеја, каталог изложбе, Београд, 2005, стр. 108, 109.

6 | Радивоје Бојовић, Сећања на Мајски преврат 1903. генерала Јовице Јовичића и Љубомира Милића, Зборник радова Народног музеја XXIX, Чачак, 1999, стр. 105-107.

7 | Радивоје Бојовић, Војвода Степа Степановић : (1856-1929) : каталог изложбе, Чачак, 2006, стр. 53.

- Перјаница од нојевог перја у футроли И. И. П. 306/10.
- Шајкача обична војничка И. И. П. 306/11.
- Капа официрска са кокардом И. И. П. 306/12.
- Ешарпа И. И. П. 306/13.
- Пар еполета парадних у кутији И. И. П. 306/13.
- Џепни никлени часовник у кутији И. И. П. 306/15.
- Акселбендери И. И. П. 306/16.
- Академски знак И. И. П. 306/17.
- Четири комада прибора за писање (ратни), наслоњач за пера и упијач И. И. П. 306/18.
- Астал пољски и столица И. И. П. 306/19.
- Три штапа (ношена у рату) - два дрвена а један од трске И. И. П. 306/20.
- Корбач од бамбусове трске, дршка од слонове кости, поклон Њ. В. Краља, који је војвода увек носио у рату И. И. П. 306/21.
- Два комада (шољица и џезва) за црну кафу, којом се служио у рату И. И. П. 306/22.
- Карађорђева звезда I ст. у кутији И. И. П. 306/23.
- Карађорђева звезда II ст. у кутији И. И. П. 306/24.
- Карађорђева звезда III ст. у кутији И. И. П. 306/25.
- Руски орден Св. Станислава II ст.
- Кутија старог оружја од града Мостара И. И. П. 307/41.
- Писмо и Поздрав од Алексе Шантића И. И. П. 307/42.
- Пропратно писмо уз диплому почас. грађанина Сарајева са потписима одборника И. И. П. 307/43.
- Марш војводе Степе од Маћејевског за клавир И. И. П. 307/44.
- Скица и фотограф. снимци из Сарајева са три фотографије урамљене касарне војводе Степе Степановића И. И. П. 307/45.
- Четрнаест комада почасн. диплома грађанина разних друштава и установа И. И. П. 307/46.
- Осам диплома о унапређењу у чинове И. И. П. 307/47.⁸

8 | Радивоје Бојовић, *н. д.*, стр. 18, 20, 23, 24, 25, 29. Нису публиковане дипломе за чин пешадијског капетана и за чин генералштабног капетана I класе.

9 | Радивоје Бојовић, *н. д.*, стр. 18, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 32, 37, 38, 42, 43. Нису публиковане дипломе о одликовању британским Орденом Бага III реда, уверења о одликовању Споменицом четрдесетогодишњице Светоандрејске скупштине и Споменицом избора за краља Петра I Карађорђевића.

- Двадесет и четири дипломе о разним одликовањима, орденима и медаљама И. И. П. 307/48.⁹
- Војнички ратни сандук и траке са погребача поч. Војводе Степе Степановића И. И. П. 307/49.¹⁰

Књига дародаваца Војног музеја не садржи потпуне податке о поклоњеној заоставштини војводе Степе Степановића. Списак је селективно сачињен за уписивање у свечану књигу дародаваца. Подаци о осталим предметима налазе се у инвентару од редног броја 27 до 40:

- Италијански орден другог степена у кутији И. И. П. 307/27.
- Црногорски орден првог степена кнез Данило, у кутији, И. И. П. 307/28.
- Белгијски Бат са звездом у кутији И. И. П. 307/29.
- Легија части, са звездом, у кутији И. И. П. 307/30.
- Св. Сава првог степена, И. И. П. 307/31.
- Пољски орден И. И. П. 307/32.
- Бугарски орден са мачевима, о врату И. И. П. 307/33.
- Ордење на дасци, ратних, страних и наших, 7 ком. И. И. П. 307/34.
- Засебно у кутији ордена и споменица, ком. 7 И. И. П. 307/35.
- Таковски крст петог степена, у кутији И. И. П. 307/36.
- Ловоров сребрни венац, успомена на ослобођење Сарајева И. И. П. 307/37.
- Ловоров сребрни венац, успомена на Церску битку, И. И. П. 307/38.
- Гусле, вештачка израда, од Првог српског кола „Али Пашин мост” И. И. П. 307/39.
- Дипломе урамљене почасног грађанина, 2 ком., И. И. П. 307/40.¹¹

После Другог светског рата, у књигама инвентара на више места наводе се дипломе војводе Степе Степановића. Међу њима су се појавила и два „Похвална листа”, које је војвода добио као одличан ученик четвртог и петог разреда Београдске Гимназије.¹² Само о Орденима Таковског крста IV, III и II реда не постоји никакав податак, па је неизвесно да ли су уопште и били сачувани. Од поклоњених предмета највећи број је нестало у ратним догађајима 1941. и 1944. године. У војводинином војничком сандуку остало је и неколико трака са венаца, којих је на погребу било неколико стотина.¹³

10 Војни музеј, Београд, Књига дародаваца Војног музеја, 1934, стр. 96-98.

11 Војни музеј, Београд, Први инвентар историјских предмета Војног музеја за 1936, 1937/38, 1938/39, 1939/40, стр. 306, 307, редни бројеви 1-49.

12 Радивоје Бојовић, *н. д.*, стр. 18.

13 Војни музеј, Београд, Инвентар историјских предмета, бр. 307/49; *Споменица војводе Степе Степановића*, Београд, 1930, стр. 26.

Заоставштина војводе Степе Степановића била је повод за покретање једне, до сада незапажене иницијативе, за отпочињање музејске делатности у Чачку 1929. године и изградњу наменског изложбеног простора.¹⁴ Поклоњена Војном музеју у Београду, она је кратко време била у сталној поставци, а онда постала део историје страдања нашег културног наслеђа у Другом светском рату.

Legacy of Duke Stepa Stepanovic in Military Museum in Belgrade

After death of Stepa Stepanovic (Kumodraz, 1856, - Cacak, 1929), the town Cacak wanted to mark in a especially noticeable way the memory on its most distinguished citizen. The idea of building Memorial house of Duke Stepa Stepanovic in Cacak and introducing of memorial exhibition from 1929 have not been realized so his legacy was doanted to the Military Museum in Belgrade in 1937. The list of donated objects in the Book of donators of Military Museum has been completed. After robberies in the Second World War only fragments were preserved out of one of the most significant donations to the Military Museum. Legacy of Duke Stepa Stepanovic was an initiative for starting, still unnoticed, museum activity in Cacak and building a suitable exhibition space.

Dusanka MARICIC

14 | О почецима музејске делатности у Чачку писано је у више наврата: Милош Тимотијевић, *Оснивање музеја у Чачку*, Зборник радова Народног музеја XXVI, Чачак, 1996, стр. 8; исти, *Народни музеј Чачак 1952-2002.*, Зборник радова Народног музеја XXXI, Чачак, 2001, стр. 248; *Пола века Народног музеја у Чачку 1952-2002*, Чачак, 2002, стр. 5.

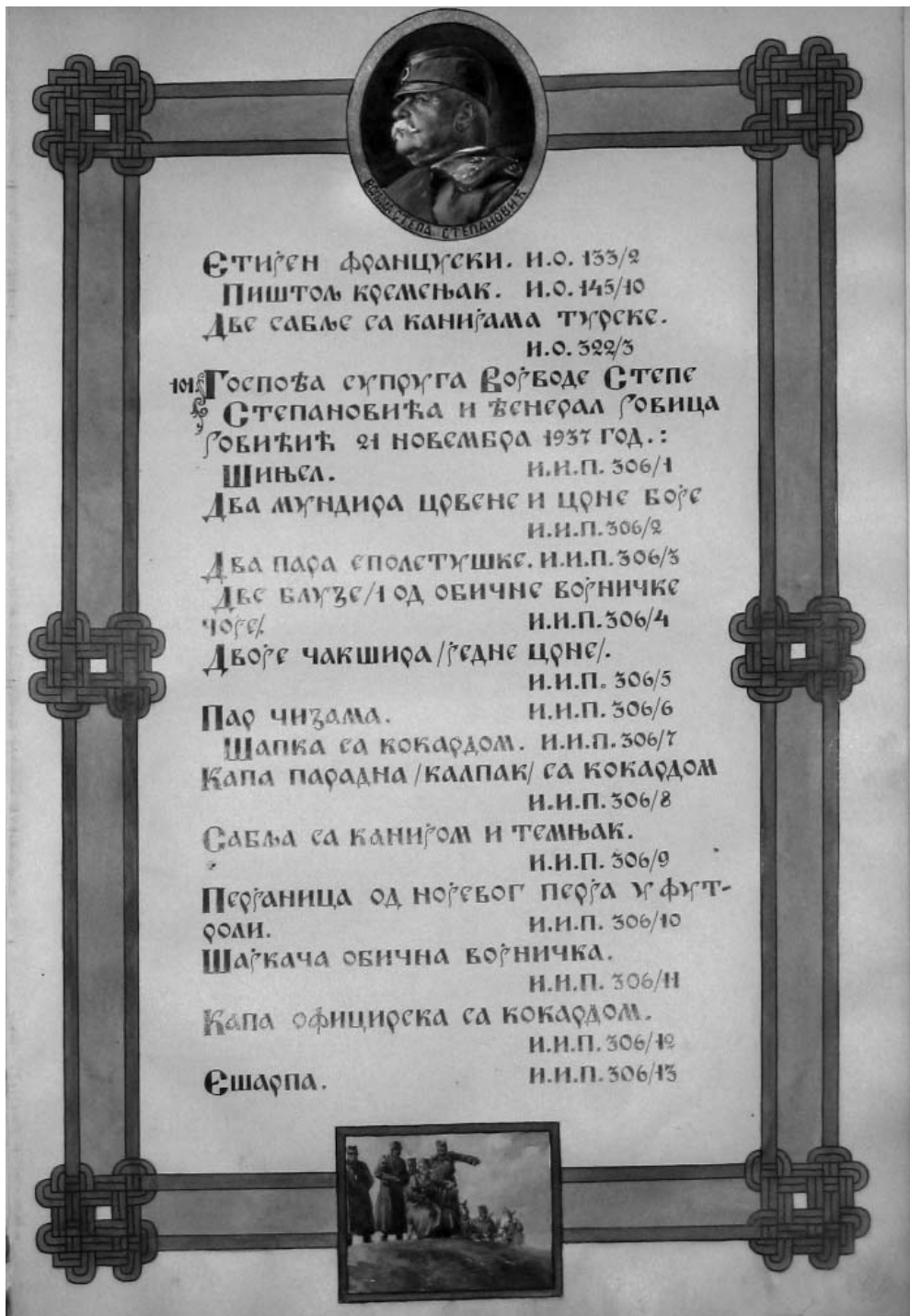
**La succession du Maréchal Stepa Stepanovic
au Musée de l'Armée à Belgrade**

Après la mort du Maréchal Stepa Stepanovic (Kumodraz 1856 – Cacak 1929), la ville de Cacak voulut d'une manière particulièrement visible évoquer le souvenir de son citoyen le plus renommé. La conception d'édification de la „Maison-commémorative du Maréchal Stepa Stepanovic” à Cacak et de l'aménagement de l'exposition mémoriale de l'année 1929 ne fut pas réalisée, aussi sa succession fut offerte en 1937 au Musée de l'Armée à Belgrade. La liste incomplète des objets offerts dans le „Livre des donateurs du Musée de l'Armée” fut complétée par les données provenant des premiers inventaires . D'un des plus importants dons fait au Musée de l'Armée, après les pillages lors de la Deuxième Guerre mondiale, ne furent sauvegardés que des fragments. La succession du Maréchal Stepa Stepanovic fut l'occasion de mettre en marche une des initiatives jamais remarquée jusqu'à présent pour le commencement d'activité de musée à Cacak et la construction d'un espace d'exposition spécialement consacré à cet effet.

Dusanka MARICIC

Сл. 1 Орден Светог Саве I реда

Сл. 2 Књига дародаваца Војног музеја у Београду

Богдан
ТРИФУНОВИЋ

ОГЛАШАВАЊЕ И РЕКЛАМА У ЧАЧАНСКОЈ ПЕРИОДИЦИ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

UDK: 94 (497.11)''1893-1914''
659.131.72
070.485

АПСТРАКТ: Рад анализира рекламе и огласе објављене у чачанској периодици до 1914. године, у циљу сагледавања економског живота Чачка на прелазу два века кроз приказ роба и услуга које су се нудиле, али и кроз навике, укусе и потребе тадашњих становника, чиме се стиче јаснија слика друштвеног живота и модернизацијских процеса у Чачку крајем XIX и почетком XX века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: оглашавање, рекламе, огласи, периодика, штампа, робе, услуге, привреда, друштвени живот, Чачак, Србија

Увод

Политичко осамостаљивање Србије у XIX веку текло је упоредо са процесима економског и културног одвајања од Османске царевине. Још је кнез Милош увидео да политичка независност државе значи мало уколико је не прати јасно оцртана привредна и економска целина новоствореног политичког ентитета. У случају Србије то је значило да су прво повучени одређени законодавни потези (један од најважнијих је укидање остатака османског феудалног система 1835. године), који су имали за циљ да подстакну економску иницијативу појединаца, стварање модерног привредног окружења, развој грађанског друштва (Грађански законик је донет 1844. године) и, уопште, укључивање Кнежевине Србије у круг развијених земаља европског континента. Државна управа је институционализована, просвета и култура такође, „а у привреди су се, поред трговине и занатства, јавили почетни облици индустријализације и банкарства”.¹

Децентрализација државне власти и бирократског апарата у Србији током последње четвртине XIX века снажно је допринела развоју локалних економија и претварању вароши у привредне центре свог, углавном, руралног окружења. Док су у првом раздобљу развоја Србије преовладале јаке централистичке тенденције у управљању земљом, тако да су административне јединице биле

¹ Радош Љушић, *Векови под турском влашћу и обновљена државност*, у: Радош Љушић, Србија 19. века: изабрани радови (2), Београд, 1998, стр. 41.

искључиво подручни органи централне власти, устав од 1888. године, а посебно Закон о уређењу округа и срезова из 1890. године, представљају тријумф идеја децентрализације.² По овом уставу, округ и срез, као нижа административна јединица, имају самоуправне органе власти, у чијој су надлежности питања од виталне важности за развој насеља и становништва. Према Закону о уређењу округа и срезова из 1890. године, Чачак је био седиште Рудничког округа. После ступања на снагу Устава из 1903. године, донет је нов Закон о уређењу округа и срезова. Закон је реорганизовао округе Србије, где је Чачак био седиште Округа чачанског (бивши Округ руднички подељен је на Чачански и Руднички округ).

Решавање административних питања допринело је и општем економском полету, што се највише примећује у развоју градова и порасту броја градског становништва. Према путописима Јоакима Вујића из септембра 1826. и Ота Дубислава Пирха из децембра 1829. године, Чачак је био мала паланка насељена Србима и Турцима, са 120 домова (кућа) између којих су били трговачки и занатлијски дућани.³ Место је на Пирха оставило веома пријатан утисак, вероватно и стога што је одсео у кући једног од „првих трговаца“.⁴ Забелешке проте Сретена Михаиловића о сећањима на стари Чачак и његове становнике средином XIX века, дају више података о насељу и животу у њему: варош је била мала, са кућама покривеним кровином [сламом] и без стакла на прозорима, већ ту и тамо са хартијом „пенчерлијом“.⁵ Дућани су били од дасака, ту се продавао еспап и радио занат, али врло слабо и са мало капитала; у то време дућани су били „у са свим примитивном стању“.⁶ Чачак је 1866. године имао 1.922 становника, 1887. 3.150 становника, а 1895. године 3.807. Том значајном порасту погодовали су нагли економски развој и побољшани хигијенски услови живота, јер је око Чачка било мочварно земљиште које је последњих деценија XIX века исушивано.⁷ Након што је Србија стекла независност 1878. године, Чачак постаје један од значајнијих извозних центара земље. Како су важну ставку извоза чиниле суве шљиве, пекмез и ракија, Чачак је са Ваљевом заузимао прво место у извозу ових производа, будући да се развијао у воћарском крају.⁸

- 2 | Миодраг Јовичић, *Лексикон српске уставности* : 1804-1918, Београд, 1999, стр. 125.
- 3 | Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији I*, Београд, 1901, стр. 197.
- 4 | Ото Дубислав пл. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд, 1983, стр. 148.
- 5 | Радивоје Кречковић, *О прошлости Чачка*, у: *Полет*, (Чачак) књ. II, бр. 8, 9 и 10 (јун 1925), стр. 281.
- 6 | Исто, стр. 281.
- 7 | Драгослав С. Митровић, *Чачак и чачанска котлина*, у: *Полет*, (Чачак) књ. II, бр. 6 и 7 (март 1925), стр. 222. Александар Григорјевич Розелион Сашаљски, пуковник руске војске, прошао је Србијом 1830. године и о Чачку записао да се положај града „сматра нездравим и изазива разне болести становништву“ (*Чачак у прошлости: студије и путописи* / приредио Родољуб Петровић, 2. допуњено изд., Чачак 1995, стр. 119).
- 8 | Драгомир С. Поповић, *Чачанска гимназија 1837-1937*, Чачак, 1939, стр. 49

Према попису становништва од 31. децембра 1900. године, у Округу рудничком био је 195.491 становник (од тога у варошима 12.517, а у селима 182.974), писмених 29.721 (у варошима 6.797 – у Чачку 4.232, на селу 22.924). Пореских обвезника било је 30.101 (варош 1.078, село 29.023) Од пољопривреде у вароши је живело укупно 682 становника, а на селу 176.968 становника.⁹ Овај попис даје увид и у структуру становништва према појединим занимањима и њихову расподелу између вароши (града) и села. Док су пољопривредна занимања апсолутно доминантна међу становништвом села, слично је и са непољопривредним занимањима у граду (индустријски, занатлијски, трговачки послови, сектор услуга), што јасно показује да је на прелазу два века у Чачку (као једној од вароши) дошло до очигледног одвајања урбаног градског језгра и села.¹⁰

Ради илустрације, коришћени су подаци пописа становништва из 1900. године, да би се прегледом заступљености одређених занимања у Рудничком округу (подела према потребама пописа) стекла јаснија слика о привреди у самом граду Чачку. Традиционални занати и услуге и даље су присутнији на селу (судећи по попису, то је случај код калајџија, ковача, колара, казанџија, тесара, сукнара, гребенара, дрводеља, качара, кашичара, вретенара, брдара, коритара, стругара, воденичара, трговаца дрвима и стоком), код неких је заступљеност подједнака (грађевинари, костретари–врећари, посластичари и алвације, каменоресци, гостионичари, рабације, слуге и слушкиње), док „млађи” занати и услуге доминирају урбаном средином: грнчари, бравари, клинчари, лимари, поткивачи, пушкари, часовничари, апотекари, воскари, сапунџије, молери, бојације, ткачи–платнари, књиговесци, кожари, цревари, четкари, столари, ашчије и кобасичари, колачари и бурегџије, месари, млекари, лебари, бозације, штампари, бербери, кафеџије, бакалини, књижари, пиљари, трговци тканинама и разном робом, банкари, мењачи, зајмодавци, кочијаши, фијакеристи, поштари, димничари, келнери, коњушари, кувари, надничари, собарице–дојиље, адвокати, бабице, болничари, ветеринари, лекари, свирачи.¹¹ Последња група занатлија доказ је другачије „урбане културе” која се развијала у граду, заснована на новим, већим и префињенијим потребама и укусима становника града, за чије су задовољење често биле потребне робе и услуге „из увоза”. У складу са тим, овај рад се бави одређеним сегментом пословања, који је карактеристичан за урбане средине и услове рада које намеће велика конкуренција у граду.

- 9 | Подаци преузети из: *Чачанска окружна самоуправа : службени орган Округног одбора округа Чачанског* (Чачак). - Год. 1, бр. 6 (23. фебруар 1906), стр. 1.
- 10 | Према запажањима старих Чачана, у периоду 1890–1900. варош је била административно и урбанистички већ потпуно формирана (Драгомир С. Поповић, *н. д.*, стр. 50).
- 11 | Сви подаци и називи преузети из: *Чачанска окружна самоуправа : службени орган Округног одбора округа Чачанског* (Чачак). - Год. 1, бр. 6, 7, 8 и 9 (фебруар–март 1906).

Оглашавање, односно реклама (лат. *reclamare* гласно викати, фр. *reclame* – препорука, јавно истицање речју или путем штампе добрих својстава своје робе и повољних цена у циљу задобијања купаца; трговачко хвалисање, вашарско хвалисање, извор: Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1980, стр. 789) представља потребу индустријализованог света, која произилази из повећања градске популације, веће конкуренције, масовне производње робе, развоја друмског и железничког саобраћаја, као и популарних новина и листова погодних за оглашавање.¹² У раду се говори само о огласима и рекламама које су објављивали занатлије, трговци и други пословни људи (*правна лица* у савременој терминологији) у новинама, часописима и листовима који су излазили или су штампани у Чачку у периоду од 1893. године до Првог светског рата. Намера је да се кроз преглед оглашавања да приказ економског живота Чачка, са информацијама о робама и услугама које су се тражиле и продавале, укусима људи, начину живљења у малом провинцијском граду. Методолошки гледано, почетна поставка заснива се на претпоставци да се кроз рекламирање у штампаним медијима могу препознати одређени „модернизацијски процеси” који су обликовали Чачак на размеђу XIX и XX века.

Штампа као рекламни медиј

У прошлости је често било довољно да продавац изложи своју робу на тезги и да је гласно хвали пролазницима. Оглашавање у данашњем смислу тада није постојало. Рани облици оглашавања, од којих неке сусрећемо и данас, били су знаци попут оних на крчмама, апотекарске посуде испуњене неком обојеном течностју или точак испред коларских радионица.¹³ Штампа као медиј за дистрибуцију пропагандних порука (у које, свакако, спадају рекламе и огласи) подразумева коришћење новина и часописа зарад планског пласирања информација одређеном циљном тржишту, односно групи потрошача. Новинска реклама спада међу најефикаснија рекламна средства. Она је тесно повезана са снажним развитком штампе и њеним утицајем на јавно мњење. Почети оглашавања у штампи сежу до XVIII века, али значајнији опсег оглашавања почиње средином наредног века и закупом новинског огласног простора у Сједињеним Америчким Државама од стране рекламних агенција.¹⁴

Издавање новина и часописа у Србији, а тиме и оглашавање, било је оптерећено чињеницом да је огромна већина становништва Србије XIX века била неписмена или полуписмена (до нивоа потписа и срицања слова), јер је обавезно основно образовање законски регулисано тек 1882. године. Судаћи по попису из 1900. године, више од половине варошана Рудничког округа било

12 | Френк Цефкинс, *Оглашавање*, Београд, 2003, стр. 7.

13 | Френк Цефкинс, *н. д.*, стр. 7.

14 | Душан Зонић, *Свет рекламе*, Београд, 1999, стр. 137.

је писмено, међутим, на селу је тај проценат захватао 12-13% становништва. На нивоу целокупног округа укупан број писмених кретао се око 15%, што се неће значајније поправити све до Првог светског рата. Ипак, приметно је да су оглашивачи у чачанској периодици инсистирали на тексту, тек повремено користећи илустрације и слике да пружи својој реклами додатни визуелни елемент. Може се закључити, према томе, да су огласи и рекламе у штампаници били упућени веома јасно одређеној циљној групи, која је била писмена, углавном живела у граду (Чачку) или припадала образованом делу сеоског становништва (а то је био економски добростојећи слој). Теоретичари који су се бавили феноменом оглашавања рано су приметили да је веома изражен проблем рекламе за „сеоску клијентелу”.¹⁵ Поред велике неписмености на селу, узрок томе је било и то што се промет добара вршио у варошима, где је сеоско становништво долазило да тргује на пијацама и купује потребну робу. Све до појаве радија и телевизије био је изражен проблем пласмана информација ван већих насеља.

Славко Станић у својој студији, од изванредног значаја, с обзиром на време када је објављена, запажа одређене карактеристике рекламирања у домаћим штампаници медијима: „Реклама је данас код нас, нарочито код мањих привредника, препуштена случају, потпуно непроучена, тек у првом стадијуму развитка.”¹⁶ „Код нас сваки дан ничу нове новине, са недељним излагањем или два пута недељно. То су најчешће само пролазна издања, која после неколико бројева или највише једногодишњег или двогодишњег излагања нестају. Успех оглашавања у оваквим листовима више је него проблематичан.”¹⁷ Иако је његово дело настало касније од проучаваног периода, оно нам пружа корисне информације о свести тадашњих предузетника, њиховом интересовању за рекламу, познавању основних, и данас важећих принципа новинског огласа: десна страна листа је важнија и скупља за рекламу од леве, најбоља је комбинација кратког текста и слике, итд.¹⁸

Оглашавање у чачанској периодици

Већ је утврђено да су у Чачку до Другог светског рата углавном настајали политичко-страначки листови, као одраз развијеног политичког живота.¹⁹ Већина листова и часописа појавила се између два светска рата. Док су београдски листови већ крајем XIX века почели да мењају уређивачку политику,

15 | Славко Станић, *Вештина продаје и реклама*, 3. исправљено изд. (1. изд. из 1936), Београд, 1995, стр. 85.

16 | Исто, стр. 84.

17 | Исто, стр. 113.

18 | Исто, стр. 114, 122.

19 | Марија Орбовић, *Чачанско штампарство и издаваштво : библиографија 1833-1941*, Чачак, 1998, стр. 57.

занимајући се више за репортажу, фељтон или подлистак од политике, у случају чачанске периодике ситуација је обрнута.²⁰ Први независни, грађански лист био је „Љубић”, који је излазио 1899. године.²¹ „Љубић” је сматран озбиљним листом, али је поделио судбину скоро свих листова сличног типа: постојао је свега неколико месеци. Штампана је настојала да повећа тираж, јер је само тако могла да рачуна и на већи број огласа, који су могли бити значајан извор прихода за лист. Тиражи су били релативно мали (од 300 до 500 примерака), што је било условљено економским и културно-просветним условима тадашњег Чачка.²² Чачански листови, часописи и новине до Првог светског рата никада нису успели да привуку већи број оглашивача, иако је константно оствариван значајан привредни раст до 1912. године, тако да је скромни прилив средстава од огласа био један од узрока нередовности и краткотрајности излажења највећег броја наслова. Четврта (последња) страна у скоро свим листовима и новинама била је резервисана за огласни простор. Временом је број огласа и реклама углавном опадао, а оглашавање се сводило на повремено понављање одређених огласа и реклама чачанских трговаца, занатлија и привредних друштава.

Најстарији пословни оглас у сачуваној периодици налази се у трећем броју „Рудничанина”, од 31. јануара 1893:

„Подписата од Бурђева-дне 1893 год. издајем под закуп моју механу постојећу у Коњевићима. Ко је вољан узети нека се ради погодбе пријави. Услови добри механа се издаје са једеком, шталом, пекарницом и пространом авлијом.

19 Јануара 1893 год, Балуга Круна Ј. Раковић трг. из Балуге.”²³

Овај оглас, поред тога што је најстарији, занимљив је јер га је објавила жена, али и што је у 11 сачуваних бројева „Рудничанина” једини оглас за који се може рећи да је његова суштина успостављање пословног односа, чиме улази у дефинисану категорију „пословних огласа”. Непостојање других реклама или огласа сличног карактера може се објаснити неразвијеношћу штампе као рекламне медије у том тренутку, с обзиром да су у питању почеци штампе на подручју Чачка.

Издавачи су били веома свесни могућности и предности рекламирања путем штампе и настојали су да то пренесу и својим читаоцима. Већина новина и часописа на првој страни давала је информације о рекламирању у листу. Тако се у „Љубићу”, листу за народну просвету, привреду и књижевност, у уводнику првог броја, где се објашњава програм листа, под тачком 7 каже: „Огласима просветним и пољопривредним биће свагда места у „Љубићу” а и остале

20 Марија Орбовић, *н. д.*, стр. 57.

21 Исто, стр. 73.

22 Исто, стр. 83.

23 *Рудничанин : службени лист округа рудничког / уредник Аврам Петровић. – (Чачак). - Год. 1, бр. 3 (31. јануар 1893), стр. 4.*

огласе доносиће најјевтинијом ценом.” Цена је дата у импресуму листа на првој страни:

„Цена је огласима: од реда гармонд 20 п. д. [пара динарских]
 „ „ цицера 30 п. д.
 За веће по погодби.”²⁴

С обзиром да је годишња претплата за „Љубић” (који је излазио двоседмично, четвртом и недељом) износила 10 динара, оглашавање у листу било је јефтино. Уредништво „Чачанске окружне самоуправе”, службеног органа Окружног одбора округа чачанског (излазио од 1906. до 1914. године) такође је у првом броју „изрекламирало” гласило, ставивши као први оглас у листу сопствену рекламу: „Уредништво Чачанске окружне самоуправе” прима огласе свију врста по најумеренијој цени, и како овај лист примају све општине и остала надлештва у округу а и ван овога, то је исти и најпогоднији за рекламирање.”²⁵ У импресуму су конкретно дате цене листа и рекламирања: претплата годишње б динара, један број 10 пара динарских, за огласе је цена 5 пара од петитног реда. Већина листова није давала одређене цене за огласе и рекламе, већ се служила изразима „најумеренија цена”, „огласи се објављују по погодби”, „цена огласима по погодби” итд. Ако упоредимо са данашњим ценама оглашавања у штампи, тј. односом цене једног броја листа и огласа, уочљива је јефтиноћа огласног простора. Ипак, пре више од једног века то вероватно није било довољно јефтино, па „Љубић” од 18. броја, свега два месеца од почетка излажења, спушта цене огласном простору: огласи реда гармонд су сада 15 п. дин. (били 20), а цицера 20 п. дин. (30).²⁶ „Љубић” је огласе и рекламе објављивао на четвртој (последњој) страни листа, као и скоро сва остала периодика која је излазила на четири стране (четвртини штампарског табака). Почели су са три рекламе, да би се временом усталили на две, што показује да лист није успео да стекне већи број клијената.

Стеван Матић и његова штампарија редовно су присутни у огласном простору чачанске периодике пре и после Првог светског рата, јер је ова штампарија дуго времена једина штампала новине и часописе који су излазили у Чачанском и Рудничком округу. Осим што је закључивао послове око штампе, Матић је поједине бројеве (вероватно прве) штампао и бесплатно, што се види у осмом броју „Љубића” од 28. фебруара 1899, где на другој страни стоји податак да су прва два броја листа штампана бесплатно. Стога је разумљиво што је

24 | *Љубић : лист за народну просвету, привреду и књижевност* / вл. Игњат Радуловић; одг. ур. Благоје Стојадиновић. – (Чачак). - Год. 1, бр. 1 (2. фебруар 1899), стр. 1.

25 | *Чачанска окружна самоуправа : службени орган Окружног Одбора округа чачанског* / уредник Коста М. Недић. – (Чачак). - Год. 1, бр. 1 (19. јануар 1906), стр. 4.

26 | *Љубић*, (Чачак). - Год. 1, бр. 18 (4. април 1899), стр. 1.

Стеван Матић у скоро сваком листу који је штампао повремено објављивао и своју рекламу, каква се среће и у првом броју „Љубића“:

„Штампарија Стевана Матића пресељена је из Горњег Милановца у Чачак, прима на израду сваковрсне штампарске послове као књиге, свадбене позивнице, трговачка писма и коферте, рачуне, позивнице за забаве и балове, (посетнице), разне објаве и плакате, посмртнице, разне формуларе и протокол, и т. д. што год спада у посао штампарски. Цена врло умерена израда тачна и брза.

Моле се [нечитко] муштерије, да се за потребну изволи обратити гди ће бити услужни.”²⁷

Други оглас у првом броју „Љубића” односи се на куповину метеорског камења (!), које је 1899. године пало на Јелицу и села Жежевицу, Бањицу и др, а објавио га је Никола Зега, учитељ цртања у чачанској Гимназији, антиквар и нумизматичар. Трећи оглас има највише елемената праве рекламе. У питању је реклама Наума (Науна) Трифуновића и његове браварско-гвожђарске радње у Чачку, која се среће у нешто измењеном и проширеном облику и у „Чачанској окружној самоуправи”²⁸, „Драгачеву”²⁹, листу који је од 1905. године излазио у Чачку, „Народној речи”³⁰ (Горњи Милановац 1908, штампан у Чачку), али и у новинама које су излазиле након Првог светског рата. Ова реклама комбинује текст са илустрацијама (гвозденог плуга, тада још увек слабо заступљеног технолошког средства), уоквирена је и јасно одвојена од осталог текста на страни:

„На знање Моју браварско-гвожђарску радњу, у улици Хајдук Вељка, у вароши Чачку, снабдио сам богатим избором: шпорета, кревета и т. д., а за пољопривреднике, прскалице за винограде, плугове, ветрењаче, круњача, тријера и т. д., а за грађевинаре: разних окова, за грађевинске послове; а тако исто и пумпе американске за бунаре постављам, а и без ових. Имам и за лимаре материјала за све радове, а и готовог израђеног. – Постављам и електрична звонца, на захтев, по најјевтинијој цени. –

Обраћам пажњу свима занатлијама, да имам алата за све њихове послове, који у круг мога заната, долазе. –

Све ово дајем по најумеренијој цени.

Наум Трифуновић
бравар.”

Поменуте рекламе у првом броју „Љубића” знатно се разликују по садржини, али им је заједнички начин како су представљене читаоцима: дуги текстови, у којима се набраја роба која се може набавити у радњи, једноставан

27 | *Љубић* (Чачак). - Год. 1, бр. 1 (2. фебруар 1899), стр. 4.

28 | *Чачанска окружна самоуправа* (Чачак). - Год. 3, бр. 1 (9. јануар 1908), стр. 4.

29 | *Драгачево : лист за политику, књижевност и привреду / вл. Драгутин Т. Васић; одг. ур. Коста Станојевић. –* (Чачак). - Год. 3, бр. 32 (12. август 1907), стр. 4.

30 | *Народна реч : орган рудничке радикалне омладине / вл. Урош Ломовић; ур. Богомир М. Јевтић. –* (Горњи Милановац). - Год. 1, бр. 21 (31. август 1908), стр. 4.

оквир око текста рекламе (огласа) и понека стидљива илустрација, која треба да сугерише основно занимање оглашивача. Оне се могу узети и као одређени обрасци рекламирања у штампи на преласку XIX у XX век, обједињујући у себи елементе већине реклама које се могу видети у сачуваној периодици из тог времена³¹. Будући да сва прегледана периодика припада локалном медијском простору Чачка и околине, у њој су рекламирани углавном они трговци и занатлије који су обављали послове и живели у Чачку, односно Горњем Милановцу. Њихова реклама није имала сталан карактер, већ је коришћена повремено и нередовно, приликом увођења новог производа или услуге, поводом великих празника, поводом отварања нове радње итд. „Школски радник”, педагошко-књижевни лист који је излазио у Горњем Милановцу од 1907. до 1912. године, и међу просветним радницима био веома уважен, усамљени је пример селективног и планског рекламирања, усмереног ка тачно одређеној циљној публици. „Ново-отворена књижара Владимира Рајичића Горњи Милановац” и „Стара (књижара) фирма Љубе Ђорђевића трговца-књижара у Гор. Милановцу” једине су фирме које су се оглашавале у „Школском раднику”, нудећи робу која је могла бити интересантна преовлађујућим читаоцима листа.³² Примећено је да се већина реклама, које нису биле једнократне, у одређеном гласилу појављивала узастопно неколико бројева, да би затим уследила одређена пауза, и након тога би се поново објавила, са истим или незнатно допуњеним текстом. Поменути Наум Трифуновић је индикативан пример таквог оглашавања, јер се његова реклама појавила у највећем броју гласила, у више варијација: од малог уоквиреног огласа, до велике илустроване рекламе која заузима више од половине стране.³³

Језик и стил реклама

Приметна је разлика у језику текстова који се објављују у листу од оног који служи за рекламе. При том је та разлика скоро увек на штету огласног простора. Вероватно су неке од текстова за рекламе писали сами наручиоци, што је утицало и на њихов језички квалитет. Професионалних новинара није било у тадашњој чачанској периодици (први су се појавили у „Чачанском гласу” 1932. године)³⁴, па се рад на текстовима сводио на знање и могућности оснивача

31 Сања Петровић у свом раду „Други живот”: европски утицаји на процес модернизације свакодневног живота Шапца између два светска рата (Годишњак за друштвену историју, год. IX, св. 1-3, Београд, 2002, стр. 123-145), преноси да је слично оглашавано и у шабачкој периодици између два рата (анализирана су два листа): у скромно уоквиреном огласу набрајали су се артикли који су се могли купити у одређеној радњи, уз повремене занимљиве цртеже (стр. 133).

32 Школски радник : педагошко-књижевни лист (Горњи Милановац). - Год. 1, св. V (февруар-мај 1907).

33 Драгачево (Чачак). - Год. 4, бр. 19 (11. мај 1908), стр. 4.

листова и часописа. Добар пример огласа који је скоро сигурно потекао од самог оглашавача налази се у „Драгачеву”, година II, бр 3, Чачак, 14. јануар 1906. година:

„Стани брате па читај! Имам на продају 5000 кила старе комовице старе 5 године. Тако исто имам 30000 литара јеличка вина одличног квалитета, које сам сам својом руком цедио. Вино је сво из Бањице – Стара Бановина [нечитко]. Кома је потребно нека се обрати подписатом. Цена ће бити умерена. Влајко Нешић казанџија.”

Такође је изражена и униформност текстова, пре свега оних где се оглашавају трговачко-занатске радње. Један од разлога те појаве може се наћи у чињеници да је штампарија Стевана Матића понекад била задужена за примање реклама и огласа, као што је то случај са „Чачанском окружном самоуправом”, званичним органом Чачанског округа.³⁵ У таквим случајевима штампарија није била заинтересована за оригиналност и посебност сваког огласа, већ је према одређеном шаблону и простору у новинама састављала текстове и визуелни идентитет рекламе. У „Чачанској окружној самоуправи”, год. III, број 17, Чачак, 10. јун 1908, на четвртој страни налазе се рекламе гвожђарских радњи Раденка Ајдацића и Макс. М. Кривачића. Може се приметити да су текстови реклама Кривачића и Ајдацића веома слични. И поред тога што ова два трговца продају исту робу и очигледно су директна конкуренција, неки делови текста рекламе су идентични, рецимо код фарби и сита („Све сорте фарбе, фирнајза и лакова”, „Све сорте сита: за ветрењаче, песак и за лесе за сушење шљива”)³⁶, док исту робу нуде на веома сличан начин: оружје, алат, осовине, плаво емајлирано посуђе, предузимачки алат, тј. материјал.

Званична етикеција обавезни је декор великог броја огласа и реклама. Уз незаобилазно приповедање у првом лицу („снабдео сам”, „набавио сам”, „отворио сам”, „примамо на израду”) изражено је обраћање према „поштованом грађанству града Чачка и околине”, „грађанима и господи”, „п.[оштованим] п.[отрошачима] града Чачка”, „госпођама и госпођицама”. Очигледно, део трговаца и занатлија имао је јасно одређену циљну групу потрошача, али је и веома мудро своје рекламе пласирао преовлађујућој читалачкој породици тадашње штампе. Упорно инсистирање на грађанима, дамама и господи, говори о високом нивоу самосвести тадашњих становника Чачка и осећању одвојености од сеоског контраста. Творци рекламних текстова понекад су се трудили да искористе што више страних речи, трудећи се да реклама подигне стварни значај оглашивача, па није реткост да у једном огласу буду десетине позајмица из енглеског, немачког, француског, италијанског језика, често у исквареном колоквијалном облику: презент, гланц-пеглерај, физит-карта, пих, поркет, цвикер, фирнајз, атлас, либаде, бланкет, ауфпуц, цугер, циц, сатин,

34 | Марија Орбовић, н. д., стр. 83.

35 | Чачанска окружна самоуправа (Чачак). - Год 4, бр. 8 (1. април 1909), стр. 4.

36 | Чачанска окружна самоуправа (Чачак). - Год. 3, бр. 17 (10. јун 1908), стр. 4.

зефир, багист, пикет, цицпорхет, цвилик, шифон, градл, румбургер, итд. Реклама радње Р. Јоксића и М. Пантелића у Горњем Милановцу данашњим читаоцима представља прави изазов за разумевање:

„Мануфактурно-Бакалска и Терзиска радња Р. Јоксића и М. Пантелића Горњи Милановац добила је велики избор мануфактурне робе као: цица, сатина, зефира, багиста, пикета, цицпорхета, велура у свима бојама дезенима [...] Диван избор цвилика за душеке и платно за ролетне. Такође леп избор (шифона) градла, румбургера, платно чаршавско у свима ширинама и квалитетима. [...] У нашој радњи може се свагда добити нарочито за презенте, фине чоколаде, бонбона свилених, и са чоколадом, ратлука, ћетен алве, какао за кафу и малц бонбону против кашља и т. д.”³⁷

Један други елеменат посматраних реклама значајније расветљава прави карактер подвајања урбаног и руралног у рекламама чачанских привредних субјеката. Славко Станић је још тридесетих година XX века уочио да се у оглашавању „посебни процеси [...] ограничавају само на извесне слојеве потрошача”³⁸. Потрошачи из сиромашних крајева прво ће реаговати на јефтиноћу. „Цена врло умерена”, „најумереније цене”, „јевтина цена”, „цене су тако солидне и ниске да је и најсиромашнија кућа набавити може”, „најповољније цене”, „врло ниске цене” хорски се понављају из рекламе у рекламу. Мало је анализираних реклама или огласа где један од основних маркетиншких потеза не чини наглашавање јефтиноће артикала или услуга. Ова слика савршено се уклапа у представу сиромашне Србије, па и тадашњег Чачка, који је важио за слабо развијено место у најплоднијој равници земље, осликавајући имовинско стање и платежну моћ становништва кроз робе које су се куповале, односно, у нашем случају, кроз рекламирање јефтиних производа.

Посебна врста реклама је онај сегмент оглашавања где је циљ да се негативно прикаже конкуренција и туђи производ. Оглашавање у предратној чачанској периодици пратило је савремене трендове, па се јављају примери негативних реклама. Једна од најстаријих је реклама штампара Стевана Матића у „Љубићу”, год. I, број 5, Чачак, 18. фебруар 1899, где је Матић дао „на знање” да је Министарство народне привреде забранило штампарски рад Исаилу А. Петровићу, првом чачанском књижду и штампару, те се стога препоручује Матићева штампарија за послове штампања. Изразита борба водила се око шиваћих машина, једном од најзаступљенијих производа у рекламама. У „Драгачеву” год. II, број 3, Чачак, 14. јануар 1906, као и у више бројева „Чачанске окружне самоуправе”, налази се велика реклама за Сингерове шиваће машине, најцењеније и најпознатије, које је у Чачку продавао Данило Јовановић. Крај рекламе обележило је његово упозорење: „Све шиваће машине које се нуде од других продаваца под именом „Сингер” нису Сингерове, већ су лажне нашта се обраћа пажња купцима.” У истом листу, год. II, број 45, Чачак, 5. новембар 1906,

37 | *Народна реч* (Горњи Милановац). - Год. I, бр. 13 (8. јун 1908), стр. 4.

38 | Славко Станић, *н. д.*, стр. 100.

налази се негативна реклама за Вертхајмове шиваће машине, под псеудонимом Н. С. пошта Гуча, где се нуди нова Вертхајмова шиваћа машина за половну Сингерову, па чак и уз доплату. У броју 48 „Драгачева”, од 26. новембра 1906. године, стигао је шаљиви одговор на ту рекламу (такође под псеудонимом, Т. С. пошта Краљево, што је веома интересантно):

„Има већ неколико недеља како читам у Драгачеву да нудиш на продају шиваћу машину „Вертхајмову” [...] Примај твоју понуду и за ту машину Вертхајмову дајем ти две нове новцате машине Сингерове са по пет фијока за које сам дао 570 динара. Ако пристајеш на ово јави ми те ћеш ме тако бар, курталисати ових машина Сингерових на којима нисам могао ништа радити, већ сам плакао; а уверен сам тврдо, да ћу на тој машини Вертхајмовој радити певајући, као и сви остали који имају Вертхајмове шиваће машине, јер сам гледао како раде добро и певајући.”

Након овога Н. С. се више није оглашавао, па можемо претпоставити да су у питању класични облици нелојалне рекламе и конкуренције. Исаило А. Петровић огласио се и као трговац шиваћим машинама „најновијег система”: „...Нарочиту пажњу скрећем купцима шиваћих машина, да се чувају којекаквих пробисвета и скитајућих агената, јер од истих буде сваки купац увек преварен. Мени је, пак, продаја машина споредан посао и зато сам у стању да исте по врло јевтиној цени продајем.”³⁹

Робе и услуге

Робе и услуге из огласа и реклама аутентично су сведочанство о једном времену. Тај шаренолики излог најразноврснијег „еспапа” пружа јасан увид у економски живот града, али и друштвени и приватни живот становника. Ако се води економском логиком да се највише рекламира оно за чим је и највећа потражња, може се једноставном анализом оглашених производа више сазнати о начину живота Чачана на прелазу два века, потребама и укусима свих друштвених категорија, утицајима који су долазили из иностранства („утицаји времена”) и њиховом ефекту на креирање домаћег мњења. Већ је Марија Орбовић утврдила да чачански штампари, Исаило Петровић и Стеван Матић, у својим огласима скоро да не спомињу могућност штампања књига у штампаријама, ограничавајући понуду на ситан штампани материјал (обрасци, јеловници, трговачка писма, визит карте, посмртнице, плакати).⁴⁰ Стеван Матић оглашава штампање књига у првом огласу у „Љубићу”, од 2. фебруара 1899. године, и у „Чачанској окружној самоуправи” год. III, бр. 23, 10. август 1908. Може се закључити да су штампарије оглашавале оно за чим је била велика, свакодневна потражња, док је књига била роба која се тек повремено јављала као посао чачанских штампара и у складу с тим није била атрактивна за оглас и рекламу.

39 | Чачанска окружна самоуправа (Чачак). - Год. 1, бр. 8 (9. март 1906), стр. 4.

Привредна структура тадашње Србије јасно је осликана и у новинским огласима. Веома мало реклама и огласа потиче од привредних друштава, односно предузећа. До Првог светског рата финансијски капитал није узео значајнијег удела у привредном животу земље, делимично и услед касног оснивања домаћих новчаних завода и банака (интересантно је да у сачуваној чачанској периодици нема рекламе или огласа ниједне домаће банке). Ипак, новац је пристизао са стране, из иностранства, о чему сведоче рекламе у „Драгачеву” из 1906. године, о осигуравајућим друштвима „Њујорк” и „Росија” (потоње друштво је инвеститор палате „Росија” на Теразијама у Београду, данашњег хотела „Москва”).⁴¹ Оба осигуравајућа друштва давала су полисе осигурања живота и имовине. Полисе су грађани користили као залог код Управе фондова за узимање зајмова од банака, о чему јасно говори реклама друштва „Росија”. Такође, наведена реклама доноси и још један занимљив детаљ: „Полисе друштва [...] за осигурање живота служе г. г. официрима као кауција при женидби...”⁴² Још интересантије рекламе, са становишта локалне историје, оглашавало је у „Драгачеву” Српско електрично друштво „Овчар и Каблар”. Друштво је основано у Чачку 1901. године, ради подизања хидроцентралне на Морави у Овчар Бањи, али је пропало пре остваривања свог циља. У „Драгачеву” је оглашавало конкурсе и набавке за разне послове који су се тицали електрификације подручја Чачка и околине, али је модерно осветљење у град стигло тек 1922. године, захваљујући раду Акционарског друштва „Јелица”.⁴³ Ипак, продор модерних технологија, у корак с напредним схватањима и жељом за квалитетнијим начином живота, најбољу потврду добија са рекламом лимарске радње Јована Милера, који је израђивао и продавао инсталације електричног и ацетиленског осветљења, електричних звонаца за куће итд.⁴⁴

Ове рекламе само су кап у мору реклама угоститеља, занатлија и трговаца на мало и велико, чиме се потврђује оцена да је Чачак до двадесетих година XX века био варош занатлија, трговаца и угоститеља.⁴⁵ Садржина реклама чачанских трговаца показује да су се трговци и трговачки послови донекле разликовали од савременог поимања тих појмова. Прота Радивоје Кречковић оставио је запис да су се све до деведесетих година XIX века задржале радње у којима су „терзије и абације држале по мало: шећера, кафе, пиринча, стакларије,

40 | Марија Орбовић, *н. д.*, стр. 82.

41 | *Драгачево*. - Год 2, бр. 3 (14. јануар 1906), стр. 4; Год. 2, бр. 25 (18. јун 1906), стр. 4.

42 | *Драгачево* (Чачак). - Год. 2, бр. 25 (18. јун 1906), стр. 4.

43 | Радивоје Кречковић, *О прошлости Чачка*, у: Полет, књ. II, бр. 8, 9, 10 (1925), стр. 294.

44 | *Драгачево* (Чачак). - Год. 2, бр. 45 (5. новембар 1906), стр. 4.

45 | Милош Тимотијевић, *Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941. Социјална, економска и политичка структура*, у: Зборник радова Народног музеја у Чачку XXIX, Чачак, 1999, стр. 157.

гвожђарије, шамија и фесова, чивита и крмеза и т. д.⁴⁶ Судаћи према рекламама, и касније су постојале радње које су наставиле са сличном праксом:

„Колонијално Бакалска и Гвожђарска радња Загорчића и Петровића – Чачак, справља већу количину сок од малина...“⁴⁷

„Краљ. Срп. Државна Повл. Књижара Исаила А. Петровића у Чачку основана 1888. год... Фабрично стовариште шиваћих машина најновијег система, за домаћу и занатлијску употребу. Цена 50, 70, 90 дин. а и скупљих према величини.

Велосипеда [бицикала] Врло издржљивих. Цена 200 динара па навише, као и разних делова за велосипеде.

На захтев добављам шмркове најновијег система зване „Ниагара пумпе“, исти се не кваре као обични шмркови а црпе воду из бунара од 25 метара дубине.“⁴⁸

„Одгајивачима пернате живине:

Обраћам пажњу привредницима одгајивачима и љубитељима пернате живине, да имам на продају за наступајућу сезону јаја за насад од страних раса пернате живине и то: [...] С поштовањем Мих. М. Ђурђевић књижар из Шапца.“⁴⁹

У Горњем Милановцу књижара Владимира Рајичића (слично Исаилу А. Петровићу у Чачку) продавала је, поред канцеларијског и школског прибора, и мануфактурну, бакалску, гвожђарску и стакларско-фарбарску робу.⁵⁰ У истој вароши помодно-мануфактурна, колонијално-бакалска трговина Богдана Ж. Штуловића продаје штоф, свилу, платно, сатен, колонијално-бакалску и стакларску робу. Ипак, најизразитији пример да су трговци у исто време трговали свим и свачим, односно робом која је имала какву-такву прођу на тржишту, налази се у реклами трговачких ортака Аћимовића и Николића:

„Нашу стакларску-лончарску радњу, постојећу на овд. пијаци, снабдели смо из првих европских фабрика са свима могућим сортама стакларије лончарлука, порцуланског и плавог посуђа, разним есцаигом, челичним, [нечитко], никленим и од алпака, разне сорте кревета, блехани канти, мадраци за кревете, и све сорте столица финих.

У истој радњи продајемо у великој количини срећке класне лутрије које одма по вучењу исплаћујемо; све сорте марака таксених, и поштанских упутница, и дописних карата, као и сву сорту дувана и цигар-папира.

46 Радивоје Кречковић, н. д., стр. 292.

47 Драгачево (Чачак). - Год. 2, бр. 25 (18. јун 1906), стр. 4.

48 Чачанска окружна самоуправа (Чачак). - Год. 1, бр. 8 (9. март 1906), стр. 4.

49 Чачанска окружна самоуправа (Чачак). - Год. 3, бр. 6 (20. фебруар 1908), стр. 4.

50 Народна реч: орган рудничке радикалане омладине (Горњи Милановац). - Год. 1, бр. 1 (16. март 1908), стр. 4.

Такођер смо ових дана добили на продају од чувене фирме Е. Маутнера из Б. Пеште сву сорту семења од поврћа и цвећа, које продајемо по утврђеној цени јевтино.

Препоручујући се поштованим пријатељима и муштеријама и потрошачима за посјету, ми им за тачну услугу и солидне цене јамчимо.

Чачак, Фебруара 1899 г. С поштовањем Аћимовић и Николић.⁵¹

Претходне рекламе у себи носе дах времена о коме је писао прота Кречковић – неуређене и неиздиференциране трговине, али робе које се у њима појављују одраз су новог доба, индустријализације, развијеног транспорта и тржишта, процеса који су модернизовали српско друштво на почетку XX века. Тако се међу тим робама и услугама појављују увозно оружје и муниција, шпорети („шпорхети“), метални кревети, емајлирано посуђе и есцајг, сатови „џепни, дуварски и асталски“⁵² (у сајцијској радњи часовничара Милутина А. Димитријевића, који је занат свршио „на страни“), наочаре и цвикери, средства за хигијену (пасте за зубе и сапуни), каде за купање и громобрани, велосипеди (бицикли) итд.

Град, тј. варош, био је место динамичног развоја, ту су се промене брже прихватале него на селу, односно град је имао мање отпора према „модерном“. Призвук „модерног“, „новог“ често се провлачи у огласима и рекламама, тиме потврђујући сталну људску тежњу ка обнављању старог и превазиђеног. Проучавање потрошачке психологије од стране стручњака за маркетинг појава је модерног доба, али су још раније трговци и занатлије врло добро знали шта је потребно да скрену пажњу случајног пролазника. Један од основних механизма лежи у наглашавању да је истакнута роба „најмодернија“, „најновија“, „по последњој моди“, „најмодернијег фазона“, „фришка“. Чачанске рекламе у новинама обилују таквим примерима, посебно када су у питању огласи кројача, терзија, трговаца одећом и тканинама. Процентуално тих огласа има највише, уз рекламе за гвожђарске радње. Пронађене су рекламе за шест трговачких радњи гвожђем у Чачку, а рекламирали су се у чачанској и горњомилановачкој периодици: Раденка Ајдацића, М. М. Кривачића, Наума Трифуновића, Вукашина М. Илића, Загорчића и Петровића, Мићовића и Поповића. Све побројане трговине оглашавале су се у периоду између 1905. и 1914. године (Наум Трифуновић је оглашавао радњу још у Љубићу 1899. године, али и у међуратној периодици двадесетих година XX века), чиме се потврђује јака концентрација одређене врсте посла и конкуренција међу трговцима. Бројно присуство гвожђарских радњи (сигурно их је било више, јер се нису сви рекламирали, док су неки продавали такву робу под наизглед другачијом фирмом) вероватно је условљено снажном грађевинском делатношћу у Чачку крајем XIX и почетком XX века, када се град веома развио, а становништво највише увећало. Још је већи број занатлија и трговаца одевним предметима (у

51 | Љубић (Чачак). - Год. 1, бр. 5 (18. фебруар 1899), стр. 4.

52 | Драгачево (Чачак). - Год. 2, бр. 45 (5. новембар 1906), стр. 4.

наведеном периоду побројано их је осам, у Горњем Милановцу три). Рекламно је најприсутнија трговина Стамболића и Терзића у Чачку, мада су значајније заступљени и трговци Радојевић и Кречковић, као и кројач Јоца Чекрцић, који је своју радњу преселио из Крагујевца у Чачак 1899. године.⁵³ Ове рекламе су визуелно међу најлепшим у чачанским новинама, јер им је намера била да спољним изгледом нагласе лепоту и модерност робе која се нудила. Ту се истичу реклама Радојевића и Кречковића у „Драгачеву”, год. IV, бр. 18, Чачак, 4. мај 1908, као и уоквирена реклама Јоце Чекрцића у истом броју „Драгачева”, са илустрацијама кројача који узима мере муштерији и човека у елегантном оделу. Роба која се рекламирала била је већим делом из увоза (као што су у питању италијански мушки шешири Paniza⁵⁴), мада се појављивала и домаћа роба, попут ужичких тканина.⁵⁵

Терзијско-кројачки послови и развијена трговина одевним предметима условили су појаву роба и услуга које су у директној вези са одевањем. Тако у „Драгачеву”, год. II, бр. 3, Чачак, 14. јануар 1906, наилазимо на оглас нове услуге у Чачку – гланц-пеглераја:

„Ново! Ново! Љубитељима гланц рубља Част ми је ставити до знања п. грађанству да ћу од 1. јануара 1906 год. почети упражњавати Гланц – Пеглерај. Стан у кући г. Љубе Стојковића. Цена умерена. С поштовањем Марија Дукић.”

Машине за шивење представљају једну од најприсутнијих роба у рекламама, што је у складу са традицијом да женска чељад у Србији морају знати да ткају, везу и плету. Свака кућа која је држала до себе настојала је да поседује шиваћу машину, па и не чуди да је тржиште шиваћих машина било веома развијено (док је конкуренција била веома бескрупулозна, о чему је већ било речи). Имати квалитетну машину за шивење представљало је ствар престижа, пре свега јер су машине биле скупа увозна роба. Како је прођу на тржишту углавном обезбеђивала ниска цена, доминантне и скупе „Сингерове” машине су имале конкуренцију у немачким „Вертахјм” машинама, бечким „Раста и Гасер”⁵⁶, као и у појединим неименованим, али са наглашеном карактеристиком да су „најновијег система”⁵⁷. Продајом машина бавили су се како књижари (Исаило А. Петровић), тако и специјализовани агенти продаје (Данило Јовановић, агент продаје у Чачку за фирму „Борн и Комп”).

Славко Станић посветио је један део своје књиге проблему односа потрошача и трговаца према иностраној роби. „Познато је са коликим неповерењем наша публика гледа оне производе који су израђени у нашој земљи. Зато код нас страна роба већ и зато што је страна, без обзира на њен квалитет, ужива нарочито преимућство над домаћом робом. Многи привредници, познавајући

53 | Љубић (Чачак). - Год. 1, бр. 12 (14. март 1899), стр. 4.

54 | Драгачево (Чачак). - Год. 2, бр. 49 (3. децембар 1906), стр. 3.

55 | Чачанска окружна самоуправа (Чачак). - Год. 3, бр. 25 (10. септембар 1908), стр. 4.

56 | Љубић (Чачак). - Год. 1, бр. 18 (4. април 1899), стр. 4.

57 | Чачанска окружна самоуправа (Чачак). - Год. 1, бр. 8 (9. март 1906), стр. 4.

тај менталитет публике, нудећи робу, често приказују домаћу робу као страну, прикривајући на тај начин њено право порекло.⁵⁸ Претходне констатације важе и 30 година раније у чачанским рекламама, где се могу наћи многобројни примери наглашавања страног порекла робе. Било да је у питању страни челик или алат („немски и белгиски”) или стране расе живине, увек је присутно потцењивање квалитета домаће робе и услуга. Роба која је пристигла „из првих светских фабрика” најчешће се продавала у гвожђарско-лимарским радњама и трговинама текстилом, судећи према огласима и рекламама. Поред одређених артикала и квалитет услуга је редовно представљан бољим, уколико услуге обавља неко ко је занат испекао „на страни”. Тако један „интелигентан младић који је 6 година у Берлину провео за специјално изучавање немачког језика” даје часове по приватним кућама, а „нарочито се препоручује г. г. ученицима овд. гимназије.”⁵⁹ Шнајдерке и сајдије су такође, као посебан квалитет, истицали обуку ван земље.

Кашњење балканских земаља у привредном и културном смислу за развијеним земљама Европе смањивало се од почетка XX века, када се снажније развијају националне индустрије, као одраз тежњи за економском независношћу и супротстављања новим колонијалним стремљењима европских сила.⁶⁰ Вишедеценијска везаност српске привреде за Аустро-Угарску (олично у извозу стоке и пољопривредних производа) дошла је до тачке пуцања избијањем царинског рата 1906. године⁶¹ (о томе је писало „Драгачево” 14. јануара 1906. године). Намера Беча да економским мерама сломи отпор Србије није успела, превасходно проналажењем нових тржишта за извоз робе, али и интензивнијим развојем домаће индустрије. Након 1906. долази до веће робне размене са Енглеском, Белгијом, Италијом, Русијом (преко Црног мора), па се и у Чачку рекламирају „белгиски” алат и стакло, као и „руски машински зејтин” (машинско уље, прим. Б. Т.).⁶² Развој домаће индустрије у рекламама чачанске периодике осликавају већ помињане „ужичке тканине”, фабрика сапуна Глише Јанковића и сина у Крушевцу, чији пераћи и миришљиви сапуни „ни у чему не уступају страним фабрикатима”⁶³, као и апотека Радивоја Пантовића (касније председника општине), где се продавао „Пантовића Антихидрин”, „једини српски препарат најновијега времена”.⁶⁴ У деветом броју „Чачанске окружне самоуправе” од 1. маја 1910. године, рекламира се абацијска радња Радомира Ивановића и друга у Чачку, која „добила је за летњу и јесењу сезону врло леп избор штофова *Српских* од чисте вуне за грађанско одело, квалитет бољи од

58 | Славко Станић, *н. д.*, стр. 78.

59 | *Драгачево* (Чачак). - Год. 3, бр. 32 (12. август 1907), стр. 4.

60 | *Историја српског народа VI-1*, Београд, 2000, стр. 144.

61 | Владимир Ђоровић, *Историја Срба III*, Београд, 1989, стр. 182.

62 | *Чачанска окружна самоуправа* (Чачак). - Год. 4, бр. 19 (1. август 1909), стр. 4.

63 | *Чачанска окружна самоуправа* (Чачак). - Год. 4, бр. 21 (20. август 1909), стр. 4.

64 | *Чачанска окружна самоуправа* (Чачак). - Год. 4, бр. 13 (1. јун 1909), стр. 4.

страног, а цене јевтиније” [подвукао Б. Т.]. Оваквих реклама нема у ранијим годиштима „Чачанске окружне самоуправе”, нити у осталим анализираним листовима, где је нагласак на квалитету и јефтиноћи домаће робе, односно промоцији „националне привреде”. Ратови од 1912. године зауставили су даљи развој домаће индустрије, као и излажење већег дела штампе, а тиме и оглашавање у новинама и листовима.

Старо и ново

Прелиставање градске штампе из одређеног периода уводи посматрача у неко прошло, нестало доба, али истовремено омогућава и препознавање појава које ће обликовати предстојеће време. Поједине, усамљене рекламе и огласи сведоци су продора модерног начина и схватања живота у Чачак и Србију, као и жеље да се копирају узорци из страних или престоничких магацина. Таква је музичка школа Олге Гаудернах, рођене Неквасил, отворена 1906. године у Чачку, у којој су деца могла добити часове клавира.⁶⁵ Прота Радивоје Кречковић пребројао је 1925. године у Чачку 14 клавира (као једно необично и модерно знамење тадашњег града)⁶⁶, чиме поменута музичка школа из 1906. године добија свој пуни смисао. Насупрот томе стоји, већ цитирани, оглас за продају „јеличког вина” у „Драгачеву”, година II, бр. 3, Чачак, 14. јануар 1906. година. У огласу Влајко Нешић, казанџија, нуди 30.000 литара вина са падина Јелице. Зашто је овај оглас одраз старине, која се више не може препознати у Чачку, одговор даје један од наших најистакнутијих енолога, др Драгољуб Жунић: „Подручје Чачка имало је јеличко и љубићко виногорје... некада је у околини Чачка под виновом лозом било више од 1.600, док је данас нешто мање од 100 хектара.”⁶⁷ Јеличка и друга вина пореклом из чачанског краја некада су служена у градским механама, кафанама, а касније и хотелима. Нестанак винограда условно се може довести у везу са промењеним привредним и животним условима XX века, мада се то питање, уз многа друга, може сагледати и као цивилизацијски проблем модерне српске државе, која није успела да изгради приоритете развоја своје привреде и друштва у целини.

Све до појаве пива, вино и ракија били су једини алкохолни производи у понуди угоститеља. Пиво је остало карактеристично за градске угоститељске објекте, и дуго времена пиво ће испијати углавном варошани, док ће сељани остати верни пићима која су се справљала по домаћинствима. Продор пива на тржиште у Чачку започиње отварањем Кренове пиваре између 1850. и 1860. године. Познати чачански гостионичар, Обрад Лазовић, оглашавао је Бајлоново

65 | Драгачево (Чачак). - Год. 2, бр. 25 (18. јун 1906), стр. 4.

66 | Радивоје Кречковић, *О прошлости Чачка*, у: Полет (Чачак), Књ. II, бр. 8, 9, 10 (1925), стр. 295.

67 | Чачанске новине (Чачак). - Год. 3, бр. 101 (6. јун 2006), стр. 12.

пиво, „признато као најбоље”.⁶⁸ У нешто ранијем огласу, у „Драгачеву” год. II, бр. 3, Чачак, 14. јануар 1906, на четвртој страни огласио се и хотел „Касина”, али без пива у понуди: „Одлична српска кујна у хотелу „Касини”. Цена умерена. Услуга тачна. Одлична вина, ракије и чисте кафе. Свако вече забава.” Поменута два места за одмор и забаву у Чачку више не постоје, као што је нестао и највећи део града који се одражавао кроз рекламе у тадашњој штампи. Преплитање старог и новог наставиће се и након Великог рата, али у другачијим друштвеним околностима. Неки стари Чачак преживео је време и људе, јер се не може одредити „шта је то што временом траје, или престаје.” „Не постоји стари, нити постоји нови твој град.”⁶⁹

Рекламе и огласи у чачанској периодици до Првог светског рата су изузетан историјски извор за проучавани период. Кроз анализу скоро свих сачуваних примерака периодике у којима су се налазили огласи или рекламе, покушало се приступити изградњи јасније слике о тадашњем времену, пре свега о привреди и економским односима, али и о друштвеном животу становника Чачка и околине. Искоришћено је шест наслова штампе, од чега су два службени листови тадашњих округа (рудничког и чачанског), два су листови информативно-просветног карактера, док два представљају политичка гласила, али са многим корисним информацијама које се могу пронаћи уз политичко-памфлетске текстове. Разноврсност коришћених извора, односно уређивачких политика листова, обезбеђује објективније податке на основу којих се могу доносити одређени закључци. Без обзира на карактер листа, сви су били животно заинтересовани за објављивање реклама и огласа, јер је у неразвијеним условима то најчешће био једини сигуран приход за лист. Уредништва су позивала заинтересоване да оглашавају у листовима без обзира на врсту огласа, тј. рекламе, тако да се поједини већи оглашавачи могу срести у скоро свим анализираним насловима. Листови који су дуже излазили обезбеђивали су бољу и „видљивију” рекламу. Величина и квалитет реклама варирали су, али је уочљиво да су временом биле све веће и боље, а у појединим периодима и значајно бројније (око Божића, Нове године итд).

Уопште, оглашавање у чачанској штампи није много одскакало од уобичајених појава српске периодике на прелазу векова, тако да је далеко значајнија садржина огласа. Текстови који су преносили рекламне поруке и информације омогућавају да се посредним путем сазна о броју трговаца у Чачку у одређеном временском периоду, робама које су пристизале у град, али и о онима које су настајале ту, услугама које су се нудиле, а на основу њих, и о потребама и укусима становништва српске провинције пре Првог светског рата. „Модернизација” је појам који је углавном коришћен да опише процесе и појаве у друштву које се развија између два светска рата. Ми га овде користимо за још

68 | Чачанска окружна самоуправа (Чачак). - Год. 4, бр. 8 (1. април 1909), стр. 4.

69 | Мирослав – Миле Мојсиловић, *Само је један твој град: записи о старом Чачку*, Чачак, 1995, стр. 10.

ранији период, убеђени да показани примери пружају довољно аргумената да се модернизацијски процеси лако могу препознати и у Чачку прве деценије XX века. Оглашавање се у овом случају не сме посматрати као издвојена појава, стриктно спојена са пословањем привредних субјеката. Привредни полет Србије крајем XIX века условио је и значајнију присутност трговаца и занатлија у огласном простору, али тек када је и штампа заживела као општеприхваћена друштвена појава. У случају Чачка, то су прве године XX века (1905/6. година).

Анализа коришћеног језика и стила реклама чачанских трговаца, занатлија и угоститеља, као и роба и услуга које су се нудиле, показала је значајно подражавање страних утицаја, а то се, пре свега, односи на утицаје из иностранства и Београда. Кроз текстове реклама провлачи се и сазнање да су тадашњи становници Чачка инсистирали на својој „грађанштини”, односно „господству”, чиме се открива високи ниво свести који се развио у вароши са свега неколико хиљада становника. Грађани Чачка жудели су за префињенијим начином живота, иначе локални трговци не би продавали робу до које се могло доћи само преко спољне трговине. Присуство роба из увоза на српском тржишту потврђује се и кроз рекламе и огласе, штавише, оглашавачи наглашавају такву понуду, па су рекламе за робе домаћег порекла далеко мање заступљене. Тек са утицајима царинског рата и спољно политичке кризе са Аустро-Угарском (1906-1911), долази до стидљивих пробоја домаћих производа, односно реклама за њих (од 1908).

На крају, али можда најзначајније, реклама и оглас омогућавају да се проникне у онај сегмент друштвеног живота који остаје делимично скривен од званичних докумената или пожутелих фотографија. Ту циркулишу свакодневни говор, људске страсти и осећања (најбоље предочени кроз показане примере негативне рекламе, где се могу препознати и међусобне нетрпељивости конкурената), напори да се омогући пробој на релативно ограниченом тржишту, као и маркетиншка способност у времену када није било стручњака за наведене послове.

Библиографија

Извори

1. Рудничанин : службени лист округа рудничког / уредник Аврам Петровић. – Год. 1, бр. 1 (17. I 1893). – Чачак : Округ Руднички, 1893 (Горњи Милановац : Штампарија Стевана Матића и Друга)
2. Љубић : лист за народну просвету, привреду, и књижевност / вл. Игњат Радуловић; одг. ур. Благоје Стојадиновић. – Год. 1, бр. 1 (2. II 1899) – год. 2, бр. 46 (јул 1900). – Чачак : Штампарија Стевана Матића, 1899–1900
3. Драгачево : лист за политику, књижевност и привреду / вл. Драгутин Т. Васић; одг. ур. Коста Станојевић. – Год. 1, бр. 1 (новембар 1905) – год. 4, бр. 40 (октобар 1908). – Чачак : Штампарија Стевана Матића, 1905–1908

ОГЛАШАВАЊЕ И РЕКЛАМА У ЧАЧАНСКОЈ ПЕРИОДИЦИ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

4. Чачанска окружна самоуправа : Службени орган Окружног Одбора округа Чачанског / вл. Окружни одбор; одг. ур. Коста М. Недић. – Год. 1, бр. 1 (19 јануар 1906) – год. 9, бр. 17 (јун 1914). – Чачак : Окружни одбор, 1906–1914. – (Чачак : Штампариија Стевана Матића)
5. Школски радник : педагошко-књижевни лист / уредник Јован М. Поповић. – Год. 1, бр. 1 (јануар 1907) – год. 6, бр. 3 (мај 1912). – Горњи Милановац : Учитељски збор окр. рудничког, 1907–1912. (Чачак : Штампариија Стевана Матића)
6. Народна реч : орган рудничке радикалне омладине / вл. Урош Ломовић; ур. Богомир М. Јевтић. – Год. I, бр. 1 – бр. 25 (16. март – октобар 1908). – Горњи Милановац : Рудничка радикална омладина, 1908 (Чачак : Штампариија Стевана Матића)

Литература

1. Радош Љушић, „Векови под турском влашћу и обновљена државност”, у: Србија 19. века: изабрани радови (2), Београд, 1998.
2. Миодраг Јовичић, Лексикон српске уставности: 1804-1918, Београд, 1999.
3. Јоаким Вујић, Путештвије по Србији I, Београд, 1901.
4. Ото Дубислав пл. Пирх, Путовање по Србији у години 1829, Београд, 1983.
5. Радивоје Кречковић, „О прошлости Чачка”, у: Полет (Чачак), Књ. II, бр. 8, 9 и 10 (јун 1925).
6. Драгослав С. Митровић, Чачак и чачанска котлина, у: Полет (Чачак), Књ. II, бр. 6 и 7 (март 1925).
7. Чачак у прошлости: студије и путописи / приредио Родољуб Петровић, 2. допуњено изд, Чачак, 1995.
8. Драгомир С. Поповић, Чачанска гимназија 1837-1937, Чачак, 1939.
9. Френк Џефкинс, Оглашавање, Београд, 2003.
10. Душан Зонић, Свет рекламе, Београд, 1999.
11. Славко Станић, Вештина продаје и реклама, 3. исправљено изд., Београд, 1995.
12. Марија Орбовић, Чачанско штампарство и издаваштво: библиографија 1833-1941, Чачак, 1998.
13. Сања Петровић, „Други живот”: европски утицаји на процес модернизације свакодневног живота Шапца између два светска рата”, у: Годишњак за друштвену историју, Год. IX, св. 1-3, Београд, 2002.
14. Милош Тимотијевић, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941. Социјална, економска и политичка структура”, у: Зборник радова Народног музеја у Чачку XXIX, Чачак, 1999.
15. Историја српског народа VI-1, Београд, 2000.
16. Владимир Ђоровић, Историја Срба III, Београд, 1989.
17. Чачанске новине (Чачак). - Год. 3, бр. 101 (6. јун 2006), стр. 12.
18. Мирослав – Миле Мојсиловић, Само је један твој град: записи о старом Чачку, Чачак, 1995.

Advertising and Advertisements in Cacak Periodicals up to The First World War

Dramatic increase of town population, mass production, increase of competition and development of road and railway traffic in Serbia at the end of XIX century influenced the way economy subjects made business, urging them to advertise goods and services. Flourishing of press also contributed to the fact that advertising in the newspapers and magazines became one of the most efficient methods of advertising. In this paper there are examples of phenomena of ads and commercials which can be followed in preserved periodicals which was published or printed in Cacak between 1893 and 1914. Review of advertising gives us a picture of economy life in Cacak at the transition of two centuries, image of goods and services offered, that means demanded, and habits as well as tastes and needs of city population in Serbia up to the First World War. Language, style, form and frequency of the ads and commercials in the newspapers and magazines but above all advertised goods and services, point out processes which lead to distinct division between town and village population which also turned Cacak into an urban centre of its region.

Bogdan TRIFUNOVIC

L'affichage et la publicité dans la périodique de Cacak jusqu'à la Première Guerre mondiale

L'augmentation accentuée de la population urbaine, la production massive, l'évolution de la concurrence et le développement du trafic routier et ferroviaire en Serbie à la fin du XIXème eurent de l'influence également sur la gestion des affaires des sujets économiques, les confrontant aussi à la nécessité de faire la réclame de leurs marchandises et de leurs services. La prospérité à cette même période fut favorable à ce que l'affichage dans les journaux et dans les revues devienne une des méthodes publicitaires les plus efficaces. Dans l'écrit, on évoque le phénomène de la réclame et de l'annonce, de leurs formes de parution qui peuvent être suivies dans la périodique conservée qui fut éditée et imprimée à Cacak durant la période 1893-1914. À travers la récapitulation de l'affichage, on nous donne une image déterminée de la vie économique de Cacak entre deux siècles, la présentation des marchandises et des services qui furent offerts, ou bien recherchés, mais également les habitudes, les goûts et les nécessités de la population urbaine de la Serbie jusqu'à la Première Guerre mondiale. La langue, le style, la forme et la fréquence des annonces et des publicités observées dans les journaux et dans les revues, avant tout des marchandises et des services mis en réclame, accentuent les processus qui ont amené à la nette séparation de la population urbaine et rurale, c'est-à-dire à la transformation du Cacak d'alors en un centre urbain de son environnement.

Bogdan TRIFUNOVIC

ОСНОВАНА 1890. г.

ШТАМПАРИЈА

СТЕВАНА МАТИЋА У ЧАЧКУ

СНАБДЕВЕНА СА ВЕЛИКОМ И БРЗОМ МАШИНОМ И НОВИМ МОДЕРНИМ СЛОВИМА.

Прима на израду све штампарске послове као:

Књиге у свима вретима и облицима;
Валете разне, Књиге и разне формуларе за новчано и друго заподе.

Кривична уверења за општ. судове
Дневнике и распореде за општ. привред.

Разне рекламе трговачке и занатлиске
Облагодје признанице и карте

Посетнице и свадбене позивнице
Визитне карте.

Књижнице, консигнације и сироводна писма за печмезаре и извознике.
Најновијих јеловника, посмрт. листа, Ценовника трговачких валутиских и инвентарних.

Формуларе и образце за окр. козанде, пореска одељења, општинске судове и приватне установе и све остале послове који у штамп. струку спадају.

Израда брза, тачна и савремено техничка.

ЦЕНА УМЕРЕНА.

Сл. 6 – Чачанска окружна самоуправа (Чачак). - Год. 5, бр. 1, (21. јануар 1910)

АБАЦИСКА РАДЊА

РАДОМИРА ИВАНОВИЋА и ДРУГА

У ЧАЧКУ

улица „КНЕЗ МИХАИЛОВА“ против гостионице
ОБРАДА ЛАЗОВИЋА И СИНА.

Добила је за летњу и јесењу сезону врло леп избор

Штофова Српских

од чисто вуне за грађанско одево, квалитет била од стране, а цене јевтиније.

У истој радњи може се добити

ВЕЛИКИ ИЗБОР

шајкова, чоке, сукна сеоског, гајтана и осталих прибора за сеоске абације.

ГОТОВОГ ОДЕЛА

од горе набројаних тканина, са солидном израдом и савременим кројењем свих величина шајкача, шубара и т. д.

Продаја и на велико

УСЛУГА ЈЕ СОЛИДНА

А ЦЕНЕ УМЕРЕНЕ

Сл. 8 – Чачанска окружна самоуправа, (Чачак). - Год. 5, бр. 9 (1. мај 1910)

ОГЛАСЕ ПРИМАМО ПО

НАЈУМЕРЕНИЈОЈ ЦЕНИ

Др. **МИХАИЛО Г. РАДОВИЋ**

шеф унутрашњег одељења чачанске окружне болнице, бив. хоспитант на беој клиници проф. Најсера. Специјалиста за унутрашње болести.

ОТПОЧЕО ЈЕ ПРАКСУ ОВДЕ У ЧАЧКУ

Врши све прегледе: мограбе, столице, плућнике и крви, као и Васерманову реакцију крви код сифилиса.

Врши и сва бактериолошка и серолошка испитивања.

У случају потребе обратити се на окружну болницу.

Сл. 7 – Чачанска окружна самоуправа (Чачак). - Год. 5, бр. 9 (1. мај 1910)

НОВО ОТВОРЕНА САЈЦИЈСКА РАДЊА

У ЧАЧКУ

Овим стављам до знања пошт. грађанству вароши Чачка и околине, да сам после дужег бављења на страни ради усавршавања заната сајцијског дошао у Чачак и

ОТВОРИО

САЈЦИЈСКУ РАДЊУ

коју сам снабдео са разним финим сатовима: финим, дуварским и асталским, финим латинским, шпацима и цвекерима.

Исто тако снабдео сам се са најновијим и најсавршенијим алатом за оправку сатова, које ћу прити брзо и солидно са гаранцијом.

Примам на оправку све врсте шиваћих машина.

Ради се и на израду сирову гимназије, пређе апотека.

С поштом се
Милутин А. Диниријевић
сајцијшар.

Сл. 9 – Драгачево (Чачак). - Год. 2, бр. 48 (26. новембар 1906)

ПРЕПОРУЧУЈЕМ ПОШТОВАНИМ МУШТЕРИЈАМА

моју сортирску браварску гвождарску РАДЊУ

За грађанске, све сорте деске и са потребним материјалом за грађевине и све сорте алата за каменаре, заваре, столаре, шумаре и за земљани радове, кућне потребе: шпорета, прелета, одруке за сваког степла, водострујне машине, шпаци, калачи, брочани, лане и угонни шпаци, брече обраде, крутаче, вртларе, арскавце за лозу, сумне амбаранске за воду, постављам до 8 метри дубине и електрична вонца постављам.

Све ово израђујем са умереном ценом.

7. Марта 1899 год. Чачак.

С поштом се
Наум Триуновић
БРАВАР.

Сл. 10 – Љубић (Чачак) - Год. 1, бр. 8 (4. април 1899)

Радован М.
МАРИНКОВИЋ

ПРОТОКОЛИ УМРЛИХ О СТРАДАЊУ ЧАЧАНА 1941. ГОДИНЕ

UDK: 929.535 (497.11) „1941”

АПСТРАКТ: Парохијани цркве Светог Вазнесења у Чачку (жители града и села Атенице и Кулиноваца) тешко су страдали 1941. године. Гинули су у Априлском рату против немачке војске, као припадници устаничких формација (партизани и четници), жандарми и цивили, а многи у међусобним обрачунима који су последица грађанског рата. Не мало их је животе изгубило при бомбардовању града од стране окупаторске авијације, а неки су страдали на друге начине. Оне које су опојали свештеници су унели у протоколе умрлих (матичне књиге), у којима, међутим, нема података о многим погибалицима (сахрањени су у родним местима или на местима погибија). У овом раду доносе се подаци о уписаним у протоколе умрлих, уз разјашњења ко су и како су изгубили живот.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Чачак, протокол умрлих, Немци, војник, четник, партизан, жандарм, цивил, пушка, рана, авијација, бомбардовање, погибија, рањавање, стрељање

Парохијани цркве Светог Вазнесења у Чачку – жители овог града и села Атенице и Кулиноваца – тешко су страдали у ратној и устаничкој 1941. години.

Гинули су у Априлском рату борећи се против окупаторске немачке армије; неки су заробљени и одведени у Немачку, где су изгубили живот. На овом простору гинули су тада и други, не само војници Југословенске краљевске војске. Страдали су Чачани и пре устанка (у лето), а посебно у окршајима против окупаторских јединица и квислиншких снага до ослобођења Чачка и околине. (У град су устаничке јединице – Југословенске војске у отаџбини и партизанске – ушле 1. октобра 1941). Припадници обе устаничке војне формације гинули су масовно у борбама на фронту код Краљева. Уследио је оружани сукоб четника и партизана, праћен многим жртвама, а онда – поновна окупација и страдање бораца и цивила (у децембру). Док је постојала слободна територија, Чачак и околна насеља жестоко је бомбардовала немачка авијација и, том приликом, погинуло је доста цивила, не само троје малолетне деце воскара Милоша Луковића.

Свештеници цркве Светог Вазнесења уписали су у протоколе 97 погибалаца, а страдалника је било много више – чак 232, те, 1941. године. У протоколе умрлих нису унели погинули Јевреји (њих четворо) и припадници других вероисповести, али и многи православци. Поред имена опојаних и сахрањених, у рубрику „Узрок смрти” свештеници су уносили: „пушчана рана у главу”, „рана од гранате”, „стрељан”, „погинуо”, „рана од гранате приликом бомбардовања”,

„убијен”, „погинула од бомбе”, „погинуо у борби”... најчешће не казујући од кога се страдало, нити место на коме је неко изгубио живот.

У овом раду, под знацима навода, задржане су одреднице из рубрике „Узрок смрти” поред података о покојнику.

Користећи расположиву документацију и литературу, настојали смо да, у најкраћем, понешто кажемо о сваком покојнику, посебно како је и где погинуо. На жалост, за све погубљене то није било могуће.

Уочљиво је да покојници у протоколе умрлих нису уписивани хронолошки – по датумима страдања. Очито, свештеници су податке о њима најпре уносили у неке своје тевтере, а касније их преносили у протоколе, којих је четири, а пети је гробљански. Многе су, једноставно, изоставили, па су протоколи умрлих непотпуни.

Али, и такви, ови документи су прворазредни историјски извори – смртописним подацима, на специфичан начин, осликавају тешку ратну 1941. годину. Драгоцени су извори за истраживања, не само историчарима, који их могу упоређивати са расположивом литературом.¹

1 | Протоколи умрлих чувају се у Матичном одељењу Скупштине општине Чачак, а гробљански и болнички у управи гробља. За разјашњења посебно су коришћене две књиге: група аутора *Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве*, Центар за културу, Чачак, 1977; и Горан Давидовић и Милош Тимотијевић *Затамњена прошлост – историја равногораца чачанског краја*, 3, Међуопштински историјски архив, Чачак - Народни музеј, Краљево, 2004.

Именик погинулих

I

РАЗЈАШЊЕЊА

7. август:	Михаило Николић (45 година), трговац из Чачка – „пушчана рана у главу”.1/	1. Као истакнутог припадника Љотићевог покрета „Збор”, стрељали га партизани у Чачку.
5. септембар:	Светислав Јовановић (27), шофер из Чачка – „пушчана рана у глави”.2/	2. Из Брђана према Чачку возио је камион са Немцима, који је у Милићевцима упао у партизанску заседу, и погинуо са окупаторским војницима.
1. октобар:	Радмило Симовић (10 месеци) из Чачка – „потрес од гранате приликом бомбардовања”; син трговца Младена.3/	3. Град је тада бомбардовала немачка авијација.
1. октобар:	Станица Лазовић (35) из Чачка, кћи Димитријева – „рана од гранате”.4/	4. И она је погинула приликом бомбардовања Чачка.
1. октобар:	Танасије Кнежевић (70) из Чачка, рођен у Губеревцима (Драгачево) – „рана од гранате приликом бомбардовања”.5/	5. Страдао приликом бомбардовања Чачка.
1. октобар:	Миљана, супруга Танасија Кнежевића (65) – „рана од гранате приликом бомбардовања Чачка”.6/	6. Погинула са супругом Танасијем Кнежевићем.
1. октобар:	Живорад Луковић (17), син Милоша воскара – „рана од гранате приликом бомбардовања”.7/	7. Једно од деце Милоша воскара која су погинула приликом немачког бомбардовања Чачка.
1. октобар:	Милева (15), кћи воскара Милоша Луковића – „рана од гранате приликом бомбардовања”.8/	8. Иста судбина.
1. октобар:	Здравко (12), син Милоша Луковића, воскара – „рана од гранате приликом бомбардовања”. 9/	9. Иста судбина.
1. октобар:	Миодраг Тодоровић (56), радник из Чачка – „стрељан” у Љубићу. 10/	10. Као припадника Љотићевог покрета „Збор”, стрељали га партизани у Љубићу.

1. октобар:	Вујадин Вукадиновић (31) из Чачка – „рана од гранате приликом бомбардовања”. 11/	11. Жртва бомбардовања.
1. октобар:	Милун Вукадиновић (20), брат Вујадинов – „рана од гранате приликом бомбардовања”. 12/	12. Жртва бомбардовања.
2. новембар:	Живко Петровић (37), радник из Чачка – „погинуо”. 13/	13. Као партизан погинуо у Пожеги, у борби против Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО).
29. септембар:	Добривоје Шипетић (54) из Атенице – „убијен” у Атеници. 14/	14. Горан Давидовић и Милош Тимотијевић написали су да су Шипетића убили партизани, а савременици тврде да су му живот одузели окупаторски немачки војници.
6. новембар:	Боривоје Станић (24) из Атенице – „погинуо” у Жевици. 15/	15. Као партизан, погинуо у борби против ЈВуО.
18. новембар:	Раденко Јањић (27) из Атенице – „убијен” у Срезоевцима. 16/	16. Као заменик команданта Трнавског батаљона Чачанског народноослободилачког одреда „Др Драгиша Мишовић”, погинуо у борби против четника.
18. новембар:	Стеван Рађеновић (30) из Атенице – „убијен” у Срезоевцима. 17/	17. Као партизан, погинуо у борби против ЈВуО.
28. новембар:	Ратко Николић (28) из Атенице – „стрељан од Немаца” у Атеници. 18/	18. Цивил.
27. новембар:	Слободан Ненадић (23) из Атенице – „стрељан”. 19/	19. Као партизана, стрељали су га Немци код Војно-техничког завода у Чачку.
22. децембар:	Радомир Ђурчић (23), лимар из Чачка – „стрељан” у Чачку. 20/	20. Као партизана, стрељали су га Немци код Војно-техничког завода у Чачку.
27. новембар:	Илија Ђурчић (19) из Чачка – „стрељан” у Ваљеву. 21/	21. Као партизана, стрељали су га Немци на Крушику код Ваљева.
27. новембар:	Божидар Стеванчевић (18) из Атенице – „стрељан” у Ваљеву. 22/	22. Као партизана, стрељали су га Немци на Крушику код Ваљева.

ПРОТОКОЛИ УМРЛИХ О СТРАДАЊУ ЧАЧАНА 1941. ГОДИНЕ

27. новембар:	Светозар Рафајиловић (16) из Атенице – „стрељан” у Ваљеву. 23/	23. И њега су, као партизана, Немци стрељали на Крушику код Ваљева.
8. децембар:	Радомир Продановић (32), радник из Чачка – „стрељан” у Чачку. 24/	24. Припадник Љотићевог покрета „Збор”; стрељали су га Немци.
3. децембар:	Вукола Бошковић (28) из Чачка – „стрељан” у Чачку. 25/	25. Као партизана, стрељали су га Немци код Војно-техничког завода у Чачку.

II

12. април:	Живојин Благојевић (44), државни мајстор из Крагујевца – „несретним случајем погинуо” на путу Крагујевац – Чачак.1/	1. Опојан је у Чачку. По свој прилици, погинуо је у саобраћајној несрећи, повлачећи се из Крагујевца према Чачку.
12. април:	Михаило Мојсић (48), инжењер у Војно-техничком заводу у Крагујевцу – „несретним случајем погинуо” на путу Крагујевац – Чачак.2/	2. Исто као и Благојевић.
13. април:	Никола Бодић (31), столар из Врховина – Оточац, „донет мртав у Чачак”. 3/	3. Негде је погинуо, вероватно као војник. Појединости нису утврђене.
13. април:	Илија Ракић, војник 4. вода 341. возарског батаљона – „погинуо несретним случајем”. 4/	4. Појединости о страдању овог војника нису познате.
20. јул:	Момчило Катанић (36), лекар из Чачка – „стрељан”. 5/	5. Био је санитетски референт Чачанског народноослободилачког партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић”. Ухваћен је у Горњој Горевници. Стрељали су га жандарми, под контролом немачких војника, жандарми на игралишту Фудбалског клуба „Борац” са још 10 људи и једном женом.
4. октобар:	Бранко Лазовић (49) из Чачка – „стрељан” у Љубићу.6/	6. Био је локални функционер Љотићевог покрета „Збор”. Стрељали су га партизани.

Радован М. МАРИНКОВИЋ

1. октобар:	Војислав Војиновић (48), трговац из Чачка – „убијен” у Чачку.7/	7. Као цивила, убили су га партизани под неразјашњеним околностима.
21. октобар:	Радован Ђорђевић (67), пешадијски капетан I класе у пензији – „погинуо од бомбардовања” у Чачку. 8/	8. Тада су немачки авиони бомбардовали Чачак, а он је једна од цивилних жртава.
1. октобар:	Владимир Делић (42) из Јајца, живео у Чачку, чиновник – „убијен”.9/	9. Као жандарма, стрељали су га партизани.
7. новембар:	Милош Плањанин (27), књијар из Чачка – „погинуо”.10/	10. Као припадник ЈВуО, погинуо у борби против партизана.
28. септембар:	Марко Франић (38), подначелник из Чачка, рођен у Каштел Лукшићу (Далмација) – „убијен”.11/	11. Убио га атентатор Милош Тадић, гимназијалац, члан СКОЈ-а.
14. октобар:	Неранца Ђирић (65) из Чачка – „погинула од бомбе”.12/	12. Цивил, жртва бомбардовања.
5. децембар:	Роса Алексић (20) из Чачка – „погинула” у Дучаловићима.13/	13. Као симпатизера НОП-а, убио га је четник из јединице Милутина Јанковића из Дљина.
8. децембар:	Марко Боранијашевић (26), радник из Чачка – „стрељан” у Чачку.14/	14. Као партизана, стрељали га Немци код Војно-техничког завода у Чачку.
1. децембар:	Драгослав Антић (35) из Чачка – „убијен” у Чајетини.15/	15. Као партизана, убили су га Немци.
5. децембар:	Драгана Тодоровић (17) из Чачка – „убијена”.16/	16. Тешко рањену, стрељали су је легализовани четници у Рајцу (Чачак).

III

1. октобар:	Милутин Ивановић (39), војни техничар из Чачка – „од митраљеза приликом бомбардовања Чачка”.1/	1. Немци су тога дана, пошто су се у зору повукли из Чачка, бомбардовали град. Страдало је доста цивила.
4. октобар:	Средоје Митровић (47) из Чачка – „стрељан” у Љубићу. 2/	2. Стрељан је као локални функционер Љотићевог покрета „Збор”; убили су га партизани.

ПРОТОКОЛИ УМРЛИХ О СТРАДАЊУ ЧАЧАНА 1941. ГОДИНЕ

21. октобар:	Љиљана Ђурђевић (четири године) из Чачка – „погинула од бомбардовања – метак у срце”. 3/	3. Ово дете није унето у споменуницу „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве”, ни у Давидовићеву и Тимотијевићеву књигу.
21. октобар:	Мијаило Павловић (50), радник из Чачка – „пушчана рана у бутину и прелом кичме” у Чачку. 4/	4. И овог дана немачки авиони бомбардовали су Чачак. Павловић је једна од жртава.
3. новембар:	Јован Пековић (30), зидарски помоћник из Чачка – „пушчана рана – погинуо у Пожеги”. 5/	5. Као партизан, погинуо је у борби против ЈВуО.
9. новембар:	Разуменка Милић (20) из Чачка – „погинула од митраљеског зрна из авиона” у Трбушанима. 6/	6. Разуменка Милић-Карличић била је домаћица и партизански борац; страдала је приликом бомбардовања партизанског воза од стране немачке авијације.
19. новембар:	Гојко Ђукнић (38), свештеник из Чачка. Рођен у Калањевцима (Шумадија) – „од ране добијене од бомбардовања” у Чачку. 7/	7. Овога дана је умро, а рањен је приликом бомбардовања града од стране немачке авијације.
17. новембар:	Живомир Пантелић (18) из Чачка – „погинуо у борби” на Јељену у Прањанима. 8/	8. Као партизан, погинуо у борби против ЈВуО на Јељену, не у Прањанима, већ у Горњој Горевници. ¹
13. децембар:	Радослав Азањац (20) из Чачка, рођен у Сјеници – „стрељан” у Трнави. 9/	9. Стрељали су га четници Јеличког четничког одреда самозваног војводе Милоја Мојсиловића.
22. децембар:	Миодраг Прелић (22) из Кулиноваца – „стрељан” у Чачку. 10/	10. Као цивила, стрељали су га Немци.
13. децембар:	Милорад Миленковић (20), ученик гимназије у Чачку, рођен у Скопљу – „убијен” у Миросаљцима (Драгачево). 11/	11. Као партизана, убили су га припадници ЈВуО.
8. август:	Миломир Мариновић (22), учитељ из Чачка – „убијен”. 12/	12. Као скојевац, погинуо је у борби против жандарма код Чачанског гробља.

¹ Давидовић и Тимотијевић су навели да је као припадник ЈВуО погинуо у борби против партизана.

27. новембар: Десимир Страђанац (18), ученик из Чачка – „стрељан” у Ваљеви.13/
17. децембар: Слободан Средојевић (25) из Атенице – „стрељан” у Гучи. 14/
28. новембар: Филип Ђоковић (26) из Чачка – „погинуо у борби”; „пребачен у болницу у Севојну”. 15/
7. децембар. Душан Петровић (30), ливац у Војно-техничком заводу - „стрељан” у Чачку.16/
13. Као партизана, стрељали су га Немци на Крушику код Ваљева; био је, иначе, ученик гимназије.²
14. Као партизана, убили су га легализовани четници.
15. Био је радник железници; као партизан, погинуо је у борби против четника у Прањанима; рођен је у Добрачама код Ариља.
16. Рођен је у Ливну, радио у Чачку; као партизана, стрељали га Немци у Мишовића гају у Кулиновцима код Чачка.

IV

3. октобар: Љубиша Карић (19) из Чачка – „стрељан”.1/
20. септембар: Никола Иконић (28), молер из Чачка – „убијен из револвера” у Чачку.2/
2. новембар: Милан Стојановић (16) из Чачка – „погинуо у борби у Пожеги”.3/
4. новембар: Милић Лазовић (58), кафеџија из Чачка – „стрељан” у Чачку.4/
1. Био је ђак чачанске Гимназије. Рођен је у Крстацу (Драгачево). Стрељали су га партизани (комунисти) као истакнутог припадника Љотићевог покрета „Збор”.
2. Убили су га Немци као симпатизера Народноослободилачког покрета (НОР-а).
3. Био је ученик у трговини. Као партизан, погинуо је у борби против Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО) четника Драгољуба - Драже Михаиловића.
4. Као цивила, убили су га партизани (Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н.д.*).

2 | У књигу *Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве* уписан је са презименом Страђанчевић.

О ИСТОРИЈИ И АРХИТЕКТУРИ ЗГРАДЕ ГИМНАЗИЈЕ У ЧАЧКУ

28. септембар: Милош Тадић (17) из Чачка, рођен у Крушевцу – „убијен из пушке” у Чачку.5/
4. новембар: Младен Јокић (41), чиновник из Чачка, рођен у Ужицу – „стрељан” у Чачку.6/
5. новембар: Ратомир Ивковић (27), служитељ Хипотекарне банке – „од ране од пушчаног зрна” у Чачку.7/
7. новембар: Радомир Пауновић (19), ђак подофицирске школе, рођен у Призрену, живео у Чачку – „погинуо” у Чачку.8/
10. новембар: Миливоје Даничић (30) из Чачка – „умро од рана” у Чачку.9/
7. новембар: Радојко Кузмановић (31), железнички радник из Чачка, рођен у Котражи – „погинуо у борби” у Чачку.10/
17. новембар: Миодраг Обреновић (18) из Чачка, рођен у Куманову – „погинуо у борби” у Прањанима.11/
17. новембар: Дарко Радишић (14), ученик гимназије у Чачку – „погинуо у борби” у Прањанима. 12/
29. новембар: Момчило Ерић (39) из Чачка, рођен у Заблаћу – „умро од ране задобијене у борби”, умро у Чачанској болници.13/
28. новембар: Марија Каргер (82), домаћица из Чачка, рођена у месту Знајмо у Чешкој – „погинула од митраљеза из немачког тенка у Чачку”.14/
29. новембар: Божидар Ђокић (21) из Чачка, рођен у Зеокама (Драгачево) – „стрељан” у Чачку.15/
5. Пошто је извршио агентат на подначелника Марка Франића, убили га жандарми; био је члан Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ-а); рођен је у Крушевцу.
6. Био је жандарм – полицајац; убили су га партизани.
7. Био је припадник ЈВуО; убили га партизани у Атеници.
8. Као припадник ЈВуО, погинуо је у борби са партизанима у Коњевићима.
9. Билижи подаци непознати; Давидовић и Тимотијевић га нису унели у свој списак.
10. Као припадник ЈВуО, погинуо је у борби против партизана.
11. Био је гимназијалац; погинуо као партизан у борби против ЈВуО.
12. Погинуо као припадник ЈВуО у борби против партизана у Прањанима.
13. Као припадник ЈВуО, рањен у борби против партизана.
14. Цивил.
15. Као цивила, стрељали га Немци.

30. новембар: Предраг Живковић (21) из Чачка, рођен у Пљевљима – „убијен” у Чачку.16/
7. децембар: Миленко Попадић (32), столар из Чачка, рођен у Грку (Сремска Митровица) – „стрељан” у Чачку.17/
8. децембар: Савко Јовашевић (16), ђак из Чачка, рођен у Марковици – „стрељан” у Чачку.18/
11. децембар: Ратко Митровић (28), студент из Чачка – „обешен” у Чачку.19/
28. новембар: Михаило Михаиловић (40), порески инспектор из Чачка, рођен у Сеоцу код Подгорице – „погинуо у борби” у Тометином Пољу.20/
15. децембар: Војислав Ђоковић (21) из Чачка – „стрељан” у Парменцу.21/
22. децембар: Душан Станковић (31) из Придворице(Чачак)–„стрељан” у Чачку.22/
1. децембар: Милорад Видић (21) из Чачка – „стрељан” у Чачку.23/
19. октобар: Јулијана Самарџић (42) из Чачка, рођена у Сурчину – „стрељана” у Чачку.24/
21. новембар: Рађен Величковић (41) из Чачка, рођен у Лучанима – „погинуо” у Дубцу (Драгачево).25/
21. децембар: Ратомир Костић (27) из Чачка – „стрељан” у Чачку.26/
4. децембар: Александар Антић (31) из Чачка, рођен у Јагодини – „убијен” у Парменцу.27/
16. Као партизана, убили га легализовани четници.
17. Као партизана, стрељали га Немци код Војно-техничког завода у Чачку.
18. Као партизана, стрељали га Немци код Војно-техничког завода у Чачку.
19. Истакнути комуниста; политички комесар Чачанског народно-ослободилачког партизанског одреда „Др Драгиша Мишовић”.
20. Као припадник ЈВуО, погинуо у борби против партизана.
21. Као партизана, стрељали га легализовани четници.
22. Као партизана, стрељали га Немци код Војно-техничког завода у Чачку.
23. Као партизана, стрељали га Немци код Војно-техничког завода у Чачку.
24. Као цивила, стрељали га партизани.
25. Припадник ЈВуО. Није утврђено како је погинуо.
26. Као партизана, стрељали га Немци код Војно-техничког завода у Чачку.
27. Као партизана, убили га Немци.

ПРОТОКОЛИ УМРЛИХ О СТРАДАЊУ ЧАЧАНА 1941. ГОДИНЕ

22. децембар:	Љубиша Мариновић (20) из Чачка – „стрељан” у Чачку.28/	28. Као партизана, стрељали га Немци код Војно-техничког завода у Чачку.
2. децембар:	Ненад Стевчић (21) из Чачка, рођен у Трстенику – „стрељан” у Жежевици.29/	29. Као партизана, стрељали га легализовани четници.
22. децембар:	Ђорђе Миловановић (35), правник из Чачка – „стрељан у Чачку у 20 ^h ”. 30/	30. Био јеновинар (оснивач „Чачанског гласа”); године 1941. био је командант артиљерије Чачанског партизанског одреда; стрељали га Немци код Војно-техничког завода у Чачку.
22. децембар:	Радомир Ђурчић (22) из Чачка – „стрељан у Чачку у 20 ^h ”.31/	31. Као партизана, стрељали га Немци код Војно-техничког завода у Чачку.
20. јул:	Милош Милошевић (34) из Чачка, рођен у Превишу (Црна Гора) – „стрељан” у Чачку.32/	32. Комунист; стрељали га Немци, са групом родољуба, на игралишту Фудбалског клуба „Борац”.
23. септембар:	Спасоје Мојићевић (33) из Чачка, рођен у Косјерићу – „погинуо” у Прењини.33/	33. Погинуо као цивил; не зна се од кога.

V

Сахрањени на Чачанском гробљу и умрли у болници:

11. мај:	Азем Салијевић (28) из Жабена код Сјенице – „рана у грудима”.1/	1. По свој прилици, ради се о припаднику Југословенске краљевске војске.
3. јул:	Момчило Стевановић (34) из Горачића (Драгачево) – „пушчана рана на левој ноzi”.2/	2. Није јасно да ли се ради о војнику или цивилу. Овај човек није уписан ни у споменицу „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве”, нити у Давидовићеву и Тимо-тијевићеву књигу.
2. јул:	Алекса Лекић (42), радник из Чачка – „пушчана рана у трбух”.3/	3. Цивил, а није утврђено од кога је страдао.

23. јул:	Божидар Стојановић (21) из Ниша, рођен у Горњем Милановцу – „пушчана повреда трбуха”.4/	4. Страдао у Чачку као цивил, није утврђено од кога.
12. септембар:	Будимир Јовановић (43) из Прељине – „пушчана рана у леђа и груди”.5/	5. Био је председник општине у Прељини; ранили су га партизани.
18. септембар:	Јевтимије Ј. Илијевић (24) из Топлог Дола код Босилеграда, страдао у Љубићу – „пушчана рана”.6/	6. Као жандарма, убили су га партизани на Сувом брегу (Љубић).
18. септембар:	Новица Јовановић (28) из Сукова код Ниша, погинуо у Љубићу – „пушчана рана”.7/	7. Као жандарма, убили су га партизани на Сувом брегу (Љубић).
21. август:	Живадин Кузмановић (30) из Доње Горевнице – „пушчана рана у трбух”.8/	8. Овога човека нема ни у споменици „Чачански крај у НОБ – пали борци и жртве”, нити у Давидовићевој и Тимотијевићевој књизи.
21. август:	Небојша Малетић (35), адвокат из Сремске Митровице – „пушчана рана у трбух и десну бутину”.9/	9. Страдао у партизанском возу који је бомбардовала немачка авијација.
26. новембар:	Момчило Радовановић (22) из Лајковца – „рана на левој руци”.10/	10. Појединости о томе како је рањен нису познате.

Пострадалих је знатно више

Чачана, Атеничана и Кулиновчана погинуло је знатно више него што их је опојано и уписано у протоколе умрлих цркве Светог Вазнесења у Чачку. Можда је понеко од опојаних и изостављен, будући да су протоколи умрлих, у нередовним приликама, често накнадно попуњавани, а не треба, у том погледу, елиминисати ни могући страх свештеника од одмазде, посебно у новембру, када је беснео грађански, братоубилачки рат, или у децембру, месецу жестоких окупаторских погрома, у којима су, на жалост, учествовале и неке српске војничке формације.

Нису опојани, нити сахрањени у чачанско и атеничко-кулиновачко гробље погинули у Априлском рату, војници који су заробљени и одведени у Немачку

(где су страдали), они који су покопани на месту уморства, одведени у Бањички логор и на друга стратишта или погибалци (не мало је таквих) који нису рођени у Чачку, Атеници и Кулиновцима, па су њихова мртва тела сахрањена у завичајним гробљима.

Речита су упоређења података из протокола умрлих цркве чачанске и спискова погибалаца који су сачинили (с правом истичући да су непотпуни!) историчари Горан Давидовић и Милош Тимотијевић: у матичну књигу покојника уписано је 97, а погинулих је чак 232. Можда чак и више, јер Давидовић и Тимотијевић углавном нису евидентирали страдалнике који су кратко живели у Чачку или су живот изгубили у овом делу Србије. Примерице, 14. априла 1941. противавионска артиљерија војске Краљевине Југославије оборила је, мислећи да је немачки, у Чачку авион чији је пилот Илија М. Кандић (рођен 1918. године у Ужицу) погинуо. Било је, сећају се савременици, и других изгибија људи који нису имали родбину у Чачку, Атеници и Кулиновцима, па су њихова имена заборављена.

Даља истраживања се, једноставно, подразумевају.

Међутим, то није била тема овог рада, који је усредсређен на погибалце које су опојали свештеници цркве Светог Вазнесења у Чачку и унели податке о њима у протоколе умрлих, при чему нису заборављени ни преминули у Чачанској болници и сахрањени у гробље чачанско.

Death Protocols about Hardships of Citizens of Cacak in 1941

Parishioners of the church Sveto Vaznesenje – Saint Assumption in Cacak, citizens of this town and people from villages Kulinovci and Atenica – experienced sufferings and hardships in the war and rebellious year of 1941. They were being killed in the April war against German Nazi aggressors defending our country as members of rebellious military formations (Chetniks and Partisans), in their fights in November and in pogrom of the citizens, not only soldiers were killed, and after reestablishing German occupations with the help of quislings, many were killed unfortunately. While Cacak was free (October-November) it was bombed by the German aviation so civil victims were numerous as well.

After the religious service, priests were entering records about killed people in the Death protocols. In the column 'Cause of death' they were writing the following: 'gun shot in the head', 'shell wound', 'killed', 'shot', 'shell wound during bombing', 'murdered', 'died because of a bomb', 'killed in the battle'. Most often it was not recorded where and by whom someone was killed. It was omitted for the warriors which formation they belonged to.

There are data for 97 killed ones. However, researchers have come to the number of 232 persons from this Parish, pointing out that the list does not end here, which means that many of them have never had funeral service - they died at other places,

at many other places of executions or they were buried, although they were citizens of Cacak, in the settlements where they had been born.

In this paper there are data about the ones who had funeral services, together with explanations given by the author about their destinies – with some exceptions – , especially how and by whom they got killed. There is no doubt that this documentation will be of help to the new researchers.

Radovan M. MARINKOVIC

Les protocoles de décès. À propos des citoyens de Cacak ayant péri en 1941.

Les paroissiens de l'église „Sveto Vaznesenje” à Cacak – habitants de cette ville et des villages d'Atenica et de Kulinovci – périrent brutalement lors de l'année insurrectionnelle de 1941. Ils succombèrent lors de la Guerre d'Avril contre les agresseurs allemands nazis sur notre pays, en tant que membres de formations insurrectionnelles militaires (les Tchetsniks et les Partisans), lors des règlements de compte mutuels entre ces deux mouvements insurrectionnels en novembre et du pogrome des habitants, non seulement des combattants, de la part de l'occupateur allemand après le rétablissement de l'occupation, qui bénéficia aussi, malheureusement de l'aide que lui procurèrent les traîtres du pays. Pendant que Cacak fut libre (octobre – novembre), il fut bombardé par l'aviation allemande et donc il y eut également un grand nombre de victimes civiles.

Après l'office des morts, les données élémentaires les concernant furent inscrites par les popes dans les protocoles de décès. Dans la rubrique „Cause du décès” furent introduits des qualificatifs tels que: „blessure de fusil à la tête”, „blessure par grenade”, „a péri”, „fusillé”, „blessure par grenade lors d'un bombardement”, „tué”, „tué par une bombe”, „tué lors d'un combat”. Le plus souvent il ne fut pas inscrit par qui et où un tel succomba. Il fut omis également, en ce qui concerne les guerriers, à quelle formation militaire le défunt appartient.

Dans les protocoles de décès furent introduits les renseignements concernant 97 personnes ayant péri. Cependant, les chercheurs parvinrent, en mettant en évidence toutefois que ce registre n'est pas complet, à un chiffre de 232 personnes des paroisses de l'église de Cacak qui durant cette année perdirent leur vie, d'où en résulte le fait qu'à beaucoup d'entre eux l'absoute ne fut pas donnée – ils périrent sur d'autres lieux, dans plusieurs zones de combat ou ils furent enterrés, bien qu'ils furent citoyens de Cacak, dans les agglomérations dans lesquelles ils furent nés.

Dans cet écrit figurent les données concernant les personnes auxquelles l'absoute fut donnée, bien que l'auteur – mis à part certaines exceptions minimales – élucida le destin de ces personnes, en particulier par qui et comment ils furent tués. Pour les nouveaux chercheurs, sans aucun doute, cette documentation sera précieuse.

Radovan M. MARINKOVIC

Горан
ДАВИДОВИЋ
Милош
ТИМОТИЈЕВИЋ

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ- СУПРОТСТАВЉЕНА ТУМАЧЕЊА

UDK: 94:316.48 (497.11) „1941/1945”

АПСТРАКТ: Текст говори о супротстављеним тумачењима узрока, почетка, одговорности и последицама сукоба између партизанских, четничких и Недићевих формација у чачанском крају током Другог светског рата, који је истовремено био ослободилачки и грађански рат. Такође се говори о броју настрадалих, исправкама и допунама постојећих спискова жртава.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: идеологија, рат, патриотизам, издаја, страдања, број жртава, одговорност

После више од шест деценија након завршетка Другог светског рата на просторима читаве Европе, некадашње Југославије, данашње Србије, па и чачанског краја (данашње општине Лучани, Чачак и Горњи Милановац) и даље се на локалном нивоу обнављају сукобљене представе о компликованим ратним збивањима, битно обележене идеолошким и политичким интересима, што продубљује старе и ствара предуслове за нове сукобе.

Постоје два односа према прошлости испуњеној поделама, борбама и крвљу. Први - јавно отварање питања о стварним садржајима тог времена улагањем највећих и најсавеснијих напора да се открију чињенице и изграде поуздана гледишта; други - потискивање прошлости у жељи да се она заборави, што прате идеолошка тумачења и идеологизирани представе, што ствара редуковане и преправљене слике прошлости. Пут до сазнања води преко научног бављења историјом и критичког приступа према историјским изворима, на основу којих сазнајемо прошлост.¹

Мржњу и поделе у друштву подстицале су идеолошке фразе, упорно понављане више од пола века, у којима је партизански покрет слављен као „анђеоски”, а четнички приказиван као део „сила мрака и безумља”. Данас постоје и супротна тумачења, а све у циљу пропаганде ради стицања популарности за одређена идеолошка или политичка начела и планове.²

Често се догађа да пропаганда узима себи успелу маску историчара, али и да историчар прихвата задатке пропагандисте, некад и идеолошког бојовника,

1 | Андреј Митровић, *Расправљања са Клио. О историји, историјској свести и историографији*, Сарајево, 1990, стр. 136, 219, 221.

2 | Милош Тимотијевић, „Храбри” партизани „зли” четници. *Историографија Чачка о опсади Краљева 1941. године, у: Краљево октобра 1941. године*, Краљево, 2003, стр. 276-298.

па и оног који, уз сталну вику да је научник, ствара мржњу и подстиче сукобе међу људима и народима. Најревноснији међу њима досежу улогу идеолога мржње и насиља. У примитивним околностима и затрованим атмосферама, посредно, они постају и подстрекачи смрти. Неуко окружење, заостали слојеви и нееманциповане групе желе у стручњаку за историју да виде идеолога, односно првосвештеника (нације, државе или класе), прихватајући га само као таквог.³

„Историчари-пропагандисти” из доба тоталитарне идеологије били су удаљени од изворне грађе, тематски усмерени, политички ангажовани и сљубљени с догађајима. Пропагандисти су имали само један циљ: да у свести људи зацементирају идеолошку слику историје Другог светског рата у којој је партизанима намењена улога народних ослободилаца, хероја и мученика, а четницима издајника и злочинаца. Нико не спори да је, заиста, у оба покрета било особа које могу понети све ове епитете, али се никако не може прихватити потпуна подела на „снаге добра” и „силе зла”, јер она није део реалности утврђених историјских чињеница. Свака рационална слика прошлости у којој би биле предочене све стране у грађанском и ослободилачком рату 1941-1945. године, а било их је више од две, аутоматски су одбациване, и још увек се од појединаца са нескривеном мржњом осуђују као „злонамеран” покушај да се „прекраја” историја. Идеолози и пропагандисти у времену после 1945. године су у својим текстовима, уз употребу „идеолошког језика”, историју употребљавали да би се њом манипулисало, она је служила за подгревање емоција, контролу мисли, монопол над знањем. Јака осећања спутавала су размишљања, удаљавала од стварности, обезвређивала рационалне поуке историје, искривљавала представе о себи и другима. Бранко Петрановић пише о историји као сервису политике и идеологије, виду „кађења победницима”, „наздрављању херојима”, „гуслању агитаторима”. У том сервису, сервисер најчешће није био историчар, већ пропагандист са „маском” историчара, проверени кадар партије, задуженик за теоријски рад, „верни тумач” идеологије марксизма-лењинизма.⁴

Краљевина Југославија и чачански крај у предвечерје Другог светског рата - кратак осврт на предуслове ослободилачког и грађанског рата

Средином тридесетих година XX века Краљевина Југославија се ослободила стега диктатуре, а идеологија интегралног југословенства је ушла у нову фазу обликовања. Влада Милана Стојадиновића настојала је да надрасне националне посебности које после 1935. нису негиране, и које је требало да се ублаже великим улагањима у привредни препород државе. Након преуређења државе 1939. године, када је створена Бановина Хрватска, отворило се и национално

3 | Андреј Митровић, *н.д.*, стр. 205.

4 | Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором 1*, Београд, 1995, стр. 166-168.

питање осталих народа, превасходно српског, јер је у оквиру новостворене бановине живело преко милион Срба, којима акт о преуређењу државе није гарантовао заштиту. Стварање Бановине Хрватске, подела територија, етноцентризам Хрвата и њихов терор над Србима стварали су велике тензије, што је изазвало реакцију код људи који су оформили Српски Културни Клуб (СКК), чији је циљ био културни и просветни препород српског народа. На челу СКК био је Слободан Јовановић, каснији председник избегличке владе у Лондону, а један од водећих чланова био је и Драгиша Васић, каснији главни идеолог покрета генерала Михаиловића. Догађаји у Другом светском рату дали су за право људима из СКК, који су страховали за судбину српског народа. Демонстрацијама од 27. марта 1941. године српски народ се недвосмислено определио за антифашистичку борбу у великом светском сукобу, што му је донело огромна страдања и патње. Ова политичка платформа биће основа и покрета генерала Драгољуба Михаиловића.⁵

Комунистичка партија Југославије пре 1941. године није била бројна (свега око 12.000 чланова), али је зато имала фанатизовано чланство које је спреmano за насилну револуцију и стварање државе по узору на Стаљинов СССР. Посебно место имала је борба против „великосрпског хегемонизма” и интереса српског народа. Дуго су били на позицији разбијања Југославије, а непрекидно на линији борбе против либералног политичког уређења. Тек од 1935. године, према директивама из СССР-а, почињу да се припремају за борбу против фашизма, али када су Стаљин и Хитлер 1939. године постигли пакт о сарадњи и заједно напали Пољску на почетку Другог светског рата, чланови КПЈ су престали да осуђују фашизам, па су чак и повели кампању притив мобилизације људи у војску, јер су рат означили као „империјалистички”. Тај став је промењен тек 22. јуна 1941. године. Устанак и ослободилачки рат који су повели чланови КПЈ био је истовремено и борба за власт, револуција и борба против „великосрпског хегемонизма”. Последице су видљиве и данас.⁶

Догађаји у чачанском крају пратили су главна дешавања, а политички сукоби и социјална незадовољства били су добра припрема за устанак и грађански рат. Политичари који су својим деловањем могли да унапреде живот људи, деловали су у време ограничене демократије, када су у политичку борбу унети нерегуларни методи. Највећи број локалних страначких првака није се формирао нити је познавао нормалне демократске прилике, што важи и за „бирачко тело”, нарочито његов млађи део. Непопуларност начина владања странке на власти, раздробљеност и неслога удружене опозиције, у комбинацији са нерешеним социјалним проблемима, давали су простор за екстремне идеје

5 | Љубодраг Димић, *Србија 1804-2004 (суочавање са прошлошћу)*, у: *Србија 1804-2004. Три виђења или позив на дијалог*, Београд, 2005, стр. 76-79.

6 | О овом проблему најпотпуније информације могу се наћи у радовима: Бранислав Глигоријевић, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, Београд, 1992. и Коста Николић, *Национална политика Комунистичке партије Југославије. Доктрина и пракса 1919-1945*, Историја 20. века 2, Београд, 1998, стр. 65-86.

о друштвеном преврату међу омладином. Општи утисак за тридесете године XX века у Србији, па и у чачанском крају, када је у питању омладина и њено учешће у политици, своди се на чињеницу да читаве генерације младих људи нису ни ушле у јавни живот и политику, осим кроз предсобље полицијских чиновника, среских начелника. Омладина је била без јасне визије, препуштена сама себи. Лако је постајала „плен” идеолошких фанатика, који су обећавали „рај на земљи” привидно ништа не тражећи за узврат. Комунисти су имали чврсту форму организовања. Социјални проблеми, тежња ка лепшем и модернијем животу, недостатак политичких слобода, снага локалних узора, као и забране, прогони и хапшења од стране полиције, учвршћивали су редове комунистичке омладине у намери да силом сруше друштвени систем. Организовани, енергични, идеолошки прочишћени и милитантни, комунисти и њихова омладина односили су превагу у чачанском крају. Једини отпор на који су комунисти наилазили долазио је од стране омладине ЈНП „Збор”, „Белих орлова”. Идеолошки сукоб брзо се претворио у физичке обрачуне, нарочито у чачанској Гимназији, који нису престајали до самог рата. Ипак, дуготрајност деловања омладине КПЈ и њена истрајност оставили су дубље трагове и већи потенцијал за рат који је уследио.⁷

Србија у Другом светском рату - кратак осврт на супротстављене покрете и стратегије

Уништавањем Краљевине Југославије од стране Хитлерове Немачке и њених савезника, распарчавањем државне територије, српски народ не само да је изгубио слободу, већ је на многим подручјима био изложен геноциду огромних размера. Борба за национално ослобођење против фашизма у свим његовим облицима наметнула се као опредељење свим антифашистичким групама и покретима који су деловали унутар српског народа.

Језгро грађанског отпора немачкој окупацији Југославије и Србије (монархистичке, лојалистичке и антиосовинске снаге) створено је средином маја 1941. године на Равној Гори, око пуковника Драгољуба Михаиловића и групе официра која није била спремна да призна капитулацију, те се определила да у Западној Србији настави борбу. У питању је био изразито војни покрет, који, посебно у почетку, није имао много „слуша” за страначке прваке и њихове међусобне неспоразуме. Политизација покрета била је строго забрањена. Доминирао је став да су Југославију издале њене политичке вође, али да то није поништило борбени дух српског народа спремног и способног да, упоредо уз отпор непријатељу, спроведе властиту духовну и материјалну обнову. Околности

⁷ Милош Тимотијевић, *Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938-1941. Социјална, економска и политичка структура*, ЗРНС XXIX, Чачак, 1999, стр. 133-218.

су налагале да покрет прихвати дефанзивну стратегију борбе. Четнички покрет се залагао за монархистичку Југославију у којој се, након рата, морао омеђити српски простор, обновити монархија, казнити издајници и изазивачи геноцида, вратити политички систем из претходног стања. Упориште таквим погледима налажено је у ослону на краљевску владу у Лондону, војне формације у земљи, капитал стечен 27. марта 1941. код савезника. У оквиру „стратегије чекања” да се велики европски фронтови приближе југословенском простору, четници су заговарали заштиту биолошке супстанце Срба и бескомпромисно разрачунавање са идеолошким противницима (комунистички покрет). Национална држава српског народа, уређена на начелима демократије и социјалне правде, била је идеал коме је Равногорски покрет тежио. Та стратегија није била у колизији са политиком српских политичара у емиграцији, који су упозоравали да устанак значи проливање „српске крви” и да, отуда, треба сачекати повољније време.⁸

Комунистичка партија Југославије била је у Србији малобројна (око 2.200 чланова и неколико стотина кандидата партије), али, зато, веома добро организована. Руководеће језгро партије чинили су професионални револуционари. Кадровски организована, прилагођена илегалном начину живота и рада, склона најстрожој конспирацији, са фанатизованим чланством које беспоговорно извршава наређења и спроводи „партијску линију”, КПЈ је била спремна да опстане под најтежим режимом окупације. Војна организација покрета била је апсолутно у функцији остварења револуционарних политичких циљева. Дисциплина, солидарност, спремност на жртву, али и својствени догматизам, секташтво, искључивост и одсуство толеранције за другачије мишљење, биле су неке карактеристике српских комуниста. Васпитани у духу интернационализма, српски комунисти нису били склони да критички размишљају о судбини сопственог народа. Пролетерски интернационализам их је обавезивао да притекну у помоћ СССР-у не питајући за цену. У име „светле будућности” комунисти су лако одбацивали традицију и историју сопственог народа. Са жаром су критиковали „великосрпски хегемонизам”, били опседнути властитом митоманијом, прокламовали посебно поимање правде и револуционарни морал у коме су били препознатљиви елементи револуционарног макијавелизма. Илузија да ће рат кратко трајати потхрањивала је убеђење да се баш ту у Србији мора отпочети борба и извојевати победа над окупатором, али и над класним непријатељем. При том је „српска буржоазија” представљала основног противника револуционарне смене власти. Отуда је, у проценама југословенских и српских комуниста, Србија представљала кључну југословенску земљу. Прихватање народноослободилачке стратегије није значило одрицање од револуционарног програма. За остварење својих циљева одабрали су офанзивну стратегију и према окупатору и према класном непријатељу, избацили су паролу о „братству и јединству”, одбацили сваки

8 | Љубодраг Димић, *Србија у Југославији*, у: *Историја српске државности*, књ. III, Нови Сад, 2001, стр. 237-239, 251.

национални реваншизам у будућности, у оквиру рата настојали су да изведу социјалистичку револуцију.⁹

Влада Милана Недића је заговарала национално сабирање Срба и, у складу са тим, концепт „Велике Србије”, ослоњене на немачки Трећи рајх и упућене на младе генерације које „нису заражене вирусом југословенства”. Мисија сабирања српских територија у пракси је наилазила на непремостиве препреке у чињеници да у немачком „новом европском поретку”, заправо, није било места за Србе. Идеолози Србије под окупацијом, блиски генералу Милану Недићу и Димитрију Љотићу, сматрали су сваки отпор окупатору погубним за српски народ. По њиховом мишљењу, рађање „треће Србије” било је могуће само под условом да се „истреби” комунизам, јеврејство и масонерија. Непријатељство је исказивано према сваком облику „грађанске демократије” и либерализму. У складу са идеологијом органског универзализма, апсолутизована су индивидулана својства српског народа, цео народ сматран је компактним социјалним организмом. Комунистичкој идеји и интернационалистичкој идеологији супротствљан је „светосавски дух” и „светосавски идеализам”.¹⁰

Српски политички и војни покрети током Другог светског рата и они у којима су Срби чинили већину (партизански покрет) имали су супротстављене визије о југословенској и српској држави у будућности. За све њих било је заједничко да одбацују „систем” Краљевине Југославије. Крајња десница и идеолози „националне обнове” били су убеђени да кривца треба тражити у „гњилој демократији” која је допустила јеврејству, масонству и комунизму да разори националну основу српског друштва и институцију народне државе. Добру страну пораза априла 1941. године видели су у чињеници да ће након њега Срби „за свагда” рашчистити са Југославијом - државом у којој су живели са „браћом” и „небраћом”.

Четнички покрет је указивао на одговорност Хрвата, али и на моралну и друштвену „посрнулоост” Краљевине Југославије у којој су диктатура, „малограђанска псеудодемократија” и комунизам разорили отаџбину српског народа и запретили опстанку нације.

Комунисти су „ненародне режиме”, националне буржоазије, а посебно „великосрпску владајућу клику”, која настоји да под фирмом југословенства задржи своју „пљачкашку хегемонију”, сматрали узроком распада „версајске Југославије”. Пораз државе у рату отворио је „револуционарну перспективу”, омогућио „сазревање револуционарних маса”, распршио постојеће „национално угњетавање”, разоткрио „издајство бивших владајућих кругова буржоазије”.¹¹

Устанак који је захватио Србију 1941. био је резултанта деловања два, по много чему супротстављена покрета. Двојност оружаних формација, команди и, уопште, власти долазила је до изражаја на сваком кораку. На једној

9 Исто, стр. 240-242.

10 Исто, стр. 244, 248.

11 Исто, стр. 229-230.

страни био је покрет Д. Михаиловића који није признавао акт капитулације, али се, истовремено, прибојавао социјалних немира, превратничких тежњи и промене друштвеног система у ратним годинама. Насупрот њему стајао је монолитан, снажан, кадровски добро организован и вођен револуционарни покрет. Михаиловић је себе сматрао легитимним наследником оружаних формација Краљевине Југославије. Средином новембра 1941. Влада генерала Душана Симоновића означила га је командантом „свих југословенских оружаних снага у земљи”. Са тим чином, уз Владу и краља, континуитет југословенске државе изражавао је Михаиловићев покрет са слободном територијом коју контролише, становништвом које на том простору живи, војним јединицама којима командује. Званично прихватање Михаиловића и његовог оружаног покрета значило је подизање угледа Краљевине Југославије међу савезничким државама, али и наметање обавеза очувања друштвеног поретка који је у њој владао до Априлског рата 1941. године. Тим чином војни покрет у земљи почео се прилагођавати одлукама које су доношене у Лондону. Михаиловић је, отуда, тежио да све наоружане покрете „на окупираној територији Краљевине Југославије”, па и партизански, „улије” у војно-четничке јединице, стави под своју команду, наметне им јединствена обележја, поздраве и законе југословенске војске, примора их да признају краља и монархију, спута тенденције отварања „социјалног питања” и обавезе их на очување друштвеног поретка. Михаиловић се противио појединачним акцијама, сматрао да се тако „лакомислено” пролива крв и троши снага народа, захтевао јединство и дисциплину. Био је спреман да свако противљење „монополу” на вођење борбе са окупатором, избору стратегије, заштити економских и политичких позиција грађанства, најстроже санкционише. Антикомунизам је био битна компонента политике коју је Д. Михаиловић водио. За његов покрет, комунисти су били главни непријатељ, „страни елемент”, препрека на путу националног уједињења. Бескомпромисно је захтевао њихово искорењивање, „чишћење” и елиминисање на сваки начин, па чак и у „сарадњи” са домаћим квислинзима и окупатором. Насупрот томе, партизански покрет је, уважавајући сопствена борбена искуства и политичке процене, изграђивао сопствену војну структуру, систем командовања, начин мобилизације, стратегију и тактику ратовања. Уз сопствену оружану силу (партизански одреди), формирање нових органа власти (народноослободилачки одбори) указивало је на намере КПЈ (партија „револуционарне акције” и „социјалне револуције”) да борбу са окупатором искористи за рушење постојећег поретка и револуционарно преузимање власти. Класни радикализам, секташтво и препознатљив догматизам, претварао је ослободилачку борбу у класни сукоб, заостравао постојеће разлике у подељеној и мржњом испуњеној земљи. Сукоб је, отуда, био неминован. Насупрот „легитимистима” који су захтевали одржавање постојећег стања, налазио се комунистички покрет који је искључивао сваку могућност „повратка на старо”. Тенденција да се грађански рат избегне, а касније прекине, није постојала. У њему су, ратујући сви против свих, учествовале две основне снаге антифашистичког карактера - четници

и партизани, али и Недићеве оружане формације, четници Косте Пећанца, Љотићеви одреди. Сукоб није био интерног карактера јер је подршка закрвљеним противницима стизала од Немаца, Британаца, Совјета. Свака од сила имала је свој „стратешки улог” у балканском ратишту. Стога је ослободилачки рат био, у исто време, и крвави грађански рат у коме су се борили сви против свих. На крају рата КПЈ је изашла као апсолутни победник.¹²

По речима професора Бранка Петрановића, једнопартијска власт трајала је код нас преко 45 година, више него дуго, без преседана за демократске земље, власт без икакве стварне контроле: парламентарне, финансијске, судске. Темелј власти комуниста након 1945. године био је садржан у победи над фашизмом, ослобађању земље и елиминацији конкурентског антифашистичког покрета Д. Михаиловића. То је време када је могла да постоји само монументална историографија, у којој је свет „почињао” од 1941. године, што је у потпуности искривило историјску свест многих генерација, а последице су видљиве и данас.¹³

Чачански крај у устанку 1941. године - супротстављена тумачења

Развој југословенске и српске историографије условио је јасна сазнања о догађајима везаним за политику грађанских политичких партија и КПЈ пред почетак рата, догађајима од 27. марта и о томе ко је први организовао покрет отпора, као и многим другим питањима, али догађаји на локалном нивоу и даље изазивају спорења.

Сасвим је јасно да су четници Драже Михаиловића први организовали покрет отпора на начелима чекања погодне прилике за устанак, јер је српски народ већ са 27. мартом показао да је за борбу против фашизма и да су даље жртве непотребне, посебно са становишта почетка великог геноцида над српским народом. Међутим, убрзо је дошло до грађанског рата са партизанима које су предводили комунисти. Дан устанка у Србији је деценијама слављен у знак сећања на 7. јул 1941. године, када је Жикица Јовановић Шпанац убио двојицу жандарма у Белој Цркви, што је, заправо, по речима професора Бранка Петрановића, најавило да ће устанак истовремено бити и сукоб унутар српског народа: „Пуцањем Србина на Србина ипак се трајно симболизовала борба између различито опредељених снага у српском народу”.¹⁴

Нешто слично десило се и у чачанском крају, где је партизан Славко Крупеж 9. јула 1941. из заседе убио двојицу жандарма. Са друге стране, Немци

12 Исто, стр. 249-250.

13 Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, Београд, 1992, стр. 5-9.

14 Исто, стр. 182-183.

су намерно наредили да жандарми стрељају таоце у Србији као одмазду за нападе на Немце, па су и у Чачку 20. јула жандарми под надзором есесоваца стрељали 20 лица.¹⁵ Нетрпељивост и мржња су повећавани, нарочито комуниста према режиму Краљевине Југославије, против чијег су се постојања, као и националних интереса Срба дуго борили, па је та нетрпељивост систематски преношена на омладину. Чињеница да је део цивилне државне управе био у служби окупационе управе, али и у улози прогона комуниста и партизана, био је само додатни мотив да се поред ослободилачког покрена и грађански рат. Пред скојевце су постављани задаци који су захтевали високу психолошку мотивацију, сопствено жртвовање, али и суровост према противнику. Како су звучали говори којима је вршена мотивација чланства, сачувано је у сећању савременика и учесника са једног састанка скојеваца Љубићког среза, одржаног већ 30. јуна 1941. године. Овај податак веома је важан, јер је прва акција партизана у којој су убијена два жандарма, изведена 9. јула, а жандарми су под надзором Немаца стрељали заробљене комунисте и остале таоце у Чачку 20. јула 1941. године: *„Окупатор, полицијски жбири и нетоколониши разних боја удружили су се против слободарске Србије и земље. То су они исти који су наше другове хапсили, батињали и убијали у затворима и казаматима. Њих треба откривати и раскринкавати свуда и на сваком месту. Фашисте и издајнике треба ликвидирати (...), ликвидирати без обзира о коме је реч макар био поп, калуђер (...) Пред нама је, другови, блиска перспектива судбоносне борбе која може бити тешка и крвава али у идеалу велика, славна (...) Мрзели смо неизмерно снагом оне који су пуцали на наше другове у демонстрацијама. Али ликвидирати, убијати?! (...) Ми, који бисмо главу окретали када у селу кољу пиле, прасе (...) У нашу свест није стигла мржња и гнев који се доживи на сопственој кожи. Слушали смо и читали о гневу и патњама других. Партија и СКОЈ припремали су нас за борбу. Борбу смо схватили и револуционарне акције у њиховој идеалној форми”*.¹⁶

Нису сви у партизанским редовима били за нападе на жандарме. Постојала је бојазан да би таква стратегија могла бити и узрок грађанског рата, како због чињенице да се у првим акцијама убијају Срби, а не окупатори, тако и због веза које је покрет Д. Михаиловића имао са цивилним апаратом стављеним у службу окупатора, који би му у погодном тренутку послужио да покрене устанак и истера Немце из земље. Један од партизана који је сматрао да треба избегавати нападе на жандарме био је Милутин Стојић, политички комесар Трнавског партизанског батаљона. Супротан пример је Милан Бато Јанковић, који је мислио да је грешка што комунисти нису већ у Априлском рату ликвидирали у Чачку све своје политичке противнике, у које су, по аутоматизму

15 | У публикацији *Чачански крај у НОБ. Пали борци и жртве*, Чачак, 1977, ова стрељања су назначена тако да су их само извршили Немци.

16 | Милисав Лукић Миса, *Ратни дневник 1941-1945*, Београд 1982, стр. 14.

класног обрачуна, већ од лета 1941. године убрајали и четнике, иако су и они организовали антифашистички покрет отпора.¹⁷

Један далеко озбиљнији инцидент десио се у селу Планиници, између Чачка и Ваљева (на планини Суворору код Струганика), где су крајем августа 1941. партизани насилно спроводили мобилизацију. Мештани су се опирали и позвали у помоћ Михаиловића и његове људе. После краћег сукоба било је неколико рањених (неки наводе и погинуле на обе стране), а заробљени партизани су пуштени. Преговорима који су уследили сукоб је изглађен, а овај инцидент није изазвао грађански рат, као што ће се то десити неколико месеци касније.¹⁸

Потенцијал за грађански рат налазио се и у самим догматским и револуционарним поставкама КПЈ. Комунисти који су предводили партизана били су потпуно уверени у снагу Црвене армије, која је, по њиховом мишљењу, већ у лето 1941. године требало да сломи Хитлера. Из такве позиције врх КПЈ је пројектовао и у пракси изводио оштар курс према свима који се нису слагали са њиховом политиком и идеологијом, о чему сведочи и проглас ПК КПЈ за Србију од 20. јула 1941. године: „Мучки напад хитлеровске Немачке на СССР треба схватити као напад не само на совјетски народ већ на све поробљене народе, на читав културни свет, а нарочито на радничку класу и њену авангарду (...) Што чешиће и крупније акције будемо водили, то ће наше позиције бити јаче. Из дефанзиве и очекивања морамо прећи у офанзиву, такву офанзиву коју неће моћи сломити никаква сила (...) Против кукавица и колебљиваца свих боја повести најодлучнију борбу у Партији и ван ње. Сваку антипартијску работу, сваки непријатељски иступ против партије и њене линије или њених функционера, у било којој форми треба на лицу места осудити и непријатеља на лицу места ликвидирати заувек”.¹⁹

Супротстављена гледишта два покрета рађала су нове инциденте. Најупечатљивија сведочанства о припремама партизана за обрачун са четницима оставили су управо припадници партизанског покрета у својим публикацијама у којима се открива непрекидно повлачење партизанских трупа са многих фронтава и њихов одлазак у Ужице, где су припремани за нападе на четнике Д. Михаиловића.

У жеку борби око Горњег Милановца, 16. октобра 1941. године, три чете Таковског партизанског батаљона, укупно 400 људи, пешке је упућено ка Ужицу да добију оружје. По сећањима партизана, у њиховим редовима већ је

17 Погледати монографију: Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја, књига 1*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2002.

18 Коста Николић, *Историја равногорског покрета*, Београд, 1999; књига прва, стр. 143-147; књига друга, стр. 15-16.

19 Извори за историју СКЈ. Документи централних органа КПЈ. НОР и револуција (1941-1945), књига 1 (6. април – 15. септембар 1941), Београд, 1985, стр. 370-372.

владао уверење о затегнутости односа са четницима. Од три приспеле чете Таковаца изабрано је 50 бораца, углавном чланова КПЈ и СКОЈ-а, да би ушли у неку већу војну формацију која је требало да се формира. Сваки од приспелих партизана из Такова добио је пушку и 100 метака, да би 20. или 21. октобра већ имали вежбе бојеве готовости, али и лојалности према надређенима, без обзира на добијени задатак: „Другог дана имали смо војну вежбу којом је руководио Радивоје Јовановић Брадоња. Требало је да наше три чете заробе, једну четничку групу која се налазила на путу за Бајину Башту. Та четничка група била је једна партизанска јединица, која, као и наша, није знала да је то вежба. Њој је објашњено да треба да постави заседу једној четничкој групи која ће туда проћи и да је заробе. Борцима је подељена маневарска муниција, што је објашњено тиме да задатак треба извршити а да ниједан четник не погине, јер су то, наводно, четници који се колебају да приђу нама. Слично је објашњено и другој страни. Замисао је била добра. Борци су били убеђени да изводе акцију против непријатеља. Проверавано је знање и држање бораца. Додуше, чуо се ту и тамо по неки бојеви метак, било је опрезности и страха, али у целини вежба је успела.²⁰

После првих неуспеха приликом напада на Краљево, партизани су у својим наредбама инсистирали на одустајању од даље опсаде града. Већ 23. октобра 1941. године са опсаде Краљева повучен је цео Драгачевски партизански батаљон, који је, након краћег одмора од три дана, упућен ка Ужицу где је и остао, и учествовао у нападу на четнике који су на почетку грађанског рата надирали из Пожеге. До краја октобра, партизани су са опсаде Краљева повукли у тајности још три, од укупно пет чета Љубићког партизанског батаљона, и упутили их ка Чачку. Већ 4. октобра 1941. године, формиране су две партизанске чете из Чачка и најближе околине (*Прва и Друга чачанска чета*), које су одмах упућене у Ужице и стављене под команду Ужичког НОП одреда. Половином октобра 1941. године формирана је и *Трећа Чачанска партизанска чета*, која је одмах упућена у Ужице ради обезбеђења Врховног Штаба партизана.²¹ Детаљна хронологија дешавања на фронту код Краљева недвосмислено је осликала главну стратегију вођства партизанског покрета, који је тајно повлачио снаге ка Чачку и Ужицу, спремајући се за обрачун са четницима Д. Михаиловића, док је, са друге стране, за „издају” оптуживала управо равногорце.²²

20 | Радисав Недељковић, *Записи и сећања из народноослободилачке борбе у чачанском крају*, Горњи Милановац, 1988, стр. 161.

21 | *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941-1944. Хронологија догађаја*, Чачак, 1968, стр. 111, 125; Милојица Пантелић, Радован М. Маринковић, Владимир Никшић, *Чачански НОП одред „Др Драгиша Мишовић*, Чачак, 1982, стр. 213; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Почетак грађанског рата у чачанском крају 1941*, Историја 20. века 2, Београд, 2002, стр. 23-48.

22 | Горан Давидовић, *Чачани на опсади Краљева октобра 1941. године*, у: Краљево октобра 1941. године, Краљево, 2003, стр. 11-158.

Од прве половине октобра 1941. године било је јасних знакова о почетку грађанског рата између партизана и четника. Спорадични сукоби постајали су све чешћи. Команданти пуковника Михаиловића жалили су се да партизани насилно мобилишу војне обвезнике, упркос споразуму о слободној вољи приликом опредељивања. Због свих ових догађаја, Михаиловић је између 20. и 22. октобра 1941. у Брајићима одржао састанак са групом команданата, на коме је констатовано да су комунисти све неискренији и да су сукоби са њима постали свакодневна појава. Да би се проблеми разрешили, партизанском вођству упућен је позив за састанак. Тако је дошло до познатог састанка Драже и Тита у Брајићима 26. октобра 1941. године. До правог споразума није дошло, јер партизани нису хтели да се ставе под команду Михаиловића, а Михаиловић није хтео да дозволи да се на територији коју он контролише постављају политички комесари КПЈ. Намеру да се изврши атентат на партизанско вођство при повратку кроз Пожегу, што је захтевао Вучко Игњатовић, Михаиловић није дозволио. Напетости су остале, а сви четнички одреди око Ужица били су од 29. октобра у стању приправности. Сукоби настају у селу Карану 29. октобра, када су четници захтевали да им се из партизанске јединице врати један њихов дезертер. Партизани то одбијају и настаје свађа, пуцњава и падају жртве. Партизанима стиже и помоћ из Ужица и четници су надвладани. Четници се повлаче из села и траже помоћ из Пожеге, одакле четници 30. октобра без успеха нападају село. Михаиловић је у то време на фронту према Ваљеву, а молбу капетана Игњатовића да нападне Ужице потписује Драгиша Васић. План за напад је састављен 31. октобра, а сам напад је планиран за 2. новембар у 4 сата ујутро. Партизани су сазнали за ову одлуку и са бројним снагама које су већ биле у Ужицу, и снагама које су повукли од Ваљева, одупрли су се нападу четника. Заправо, по саопштењу ВШ партизана, они су већ 1. новембра 1941. године у Ужицу и околини предузели „превентивне мере” против четника. Након пораза код Ужица, Драгиша Васић са потпуковником Павловићем наређује 2. новембра да четници део снага повуку са опсаде Краљева, али мајор Ђурић одбија да то наређење изврши. За то време партизани су 2. новембра увече овладали Пожегом, одакле су истерали четнике. Све време Михаиловић је на опсади Ваљева, а 1. новембра 1941. издао је и наредбу за напад на Немце у опседнутом Краљеву. Са друге стране, пуковник Михаиловић је 28. октобра 1941. године покренуо преговоре са Немцима око обуставе непријатељства, услед великих немачких одмазди над цивилним становништвом. Мотиви су били егзистенцијални - да се спасе народ, али пошто су почели у тренутку отварања грађанског рата са партизанима, добили су и антикомунистичку ноту. Тако је 1. новембра Михаиловић тражио од Немаца оружје да одржи ред, који су, по његовом мишљењу, реметили комунисти. Немци нису хтели да преговарају јер су сматрали да је Михаиловић њихов противник који се удружио са комунистима. Преговори су ипак одржани 11. новембра у Дивцима, у јеку грађанског рата са партизанима, али без икаквог ефекта, јер Немци нису веровали Михаиловићу, сматрајући да су преговори само тактички потез да

се добије у времену и елиминишу комунисти, а затим настави борба против Немаца.²³

Издајници и патриоте, злочинци и жртве

Почетак грађанског рата условио је и велике обрачуне између две зарађене стране, а обрачун са присталицама генерала Недића, који је образовао владу под немачком окупацијом, почео је још раније. Све стране су себе сматрале тумачима националних интереса на свој начин, а супротне стране проглашавали за издајничке.²⁴

Иза сукоба остале су многобројне жртве. Овога пута обратићемо пажњу на дешавања у чачанском крају у новембру и децембру 1941. године и одговорност супротстављених формација за злочине који су се десили. До сада су углавном понављане оптужбе за злочине које су извршиле снаге Д. Михаиловића над заробљеним партизанима на почетку грађанског рата, као „необоривом” доказу о одговорности за почетак сукоба и каснија бројна убиства.

Подкомандом Филипа Ајдацића, који је признавао команду Д. Михаиловића, у Косјерићу је 2. новембра 1941. убијена група партизана, а међу жртвама било је и људи из чачанског краја. Многи од усмрћених су најпре мучени, паљени, сечени, клани, а жене силоване. Други велики злочин десио се такође почетком новембра 1941. године у Брајићима, где је, поред стрељаних партизана, знатно већа група касније предата, преко четника Косте Пећанца, Немцима који су их стрељали у Крушику код Ваљева. Ти злочини су се десили и за њих нема оправдања (нису их налазили ни припадници покрета Д. Михаиловића), нити би требало да их буде, посебно због суровог и садистичког начина усмрћења, као и броја жртава. Припадници партизанског покрета наводе да је у новембру 1941. године од стране четника Д. Михаиловића настрадало укупно 68 партизана, а накнадно је, по предаји Немцима, још 71 лице стрељано у Крушику код Ваљева, што је посредан злочин – укупно 139 убијених партизана из чачанског краја.²⁵ Заправо, током новембра 1941. године укупно је настрадао 191 припадник партизанског покрета или њихов симпатизер. Број директно усмрћених од

23 Извори за историју СКЈ, Документи централних органа КПЈ, НОР и револуција (1941-1945), књига 2, Београд, 1985, стр. 119-123; *Осветљавање истине 1. Документа за политичку и војну историју Чачка 1938-1941*, Чачак-Краљево, 2006, стр. 348-356, 359-371, 444-448; Коста Николић, *Историја равногорског покрета*, Београд, 1999, књига прва, стр. 143-147; књига друга, стр. 22-32.

24 Бранко Петрановић, *Појам издаје у Југославији - између произвољности, реализације и научне анализе*, Историја 20. века 1-2, Београд, 1993, стр. 209-211.

25 Убиства у Косјерићу извршио је Филип Ајдацић, а многи од усмрћених су најпре мучени, паљени, сечени, клани, а жене силоване. У Брајићима је за убиства и предају партизана Немцима најодговорнији био мајор Илија Орел (Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја, књига 1*, Чачак-Г.Милановац-Краљево, 2002, стр. 358; Радисав Недовић, Пантелија Васовић, *Затамњена истина*, Чачак, 2006, стр. 109).

припадника покрета Д. Михаиловића, по досадашњим сазнањима, своди се на број од 56 лица (стрељано је 11, заклано једно лице, четворо убијено на различите начине, а да није клање или стрељање, 37 убијено у директној оружаном борби). Четници који су се прикључили влади Милана Недића – легализовани четници (група М. Мојсиловића је већ 9. новембра 1941. године пришла влади) усмртили су 10 лица (од којих је троје заклано), а полиција владе М. Недића усмртила је две особе.²⁶ Ово су жртве само са подручја чачанског краја, а убиства су вршена и над особама са других подручја, али која, као и у случају других формација, нису до сада пописивана.

Са друге стране, у многим публикацијама су се појавили натписи и о људима (углавном припадницима покрета Д. Љотића и присталицама власти М. Недића) које су убили партизани у Чачку током октобра и новембра 1941. године. Број усмрћених никада није тачно утврђен, вршене су многе манипулације, а један број убијених није ни био из Чачка, што отежава истраживања. Окупациона штампа је наводила стравичне сцене убистава и у јавности вршила пропаганду против партизана и комуниста. На крају је списак усмрћених и објављен, а бројао је 35 лица.²⁷ Начин егзекуције је по тим наводима био стравичан, али је увек постојала сумња да су те вести, заправо, само део ратне пропаганде. Убиства су се сигурно десила, а о начину усмрћења усмене потврде дали су и савременици.²⁸

Окупациона штампа није бројала убијене четнике Д. Михаиловића. По непотпуним подацима, који се непрестано исправљају и допуњују, за сада је познато да су у новембру 1941. године настрадала 52 лица која су припадала организацији Д. Михаиловића, а да су из чачанског краја, или су у њему живели до 1941. године. У тим списковима нема људи који су 1941. године раговали и настрадали у чачанском крају, а нису са овог подручја, као што је, на пример, капетан Јован Дерок, кога су убили партизани. Број тих жртава вероватно никад неће бити утврђен. За 48 лица из чачанског краја, из организације Д. Михаиловића, настрадалих новембра 1941. године, као егзекутори се помињу партизани, два су настрадала од Немаца, а за двојицу људи није јасно ко их је усмртио. И ови подаци су такође само радни, јер се и даље проверавају. Од 48 људи за које се тврди да су их убили партизани шест је стрељано, још четворо убијено на неутврђен начин, а да није била у питању борба, троје је умрло

26 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја 3*, Чачак-Краљево, 2004, стр. 340-346.

27 *Кога су све комунисти побили у Чачку*, "Обнова" (Београда), бр.169, (22. јануар 1942), стр. 7.

28 Потврду о лицима којима су главе биле размрскане, па и одсечене, дао је Драган Грујићић, чији је брат био у служби чувара партизанског затвора у Чачку. Грујићић је у напомени наведеној у првој књизи „Затамњене прошлости“ наведен само под иницијалима Д. Г. јер се плашио за своју сигурност. Ипак, његово име је посредно уписано, јер је у индексу исте књиге под Грујићић Драган, наведена страна где су стављени његови иницијали Д. Г. (Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја 1*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2002, стр. 361, 398).

од последица рањавања, а остали су, по досадашњим сазнањима, погинули у директној борби са партизанима. Партизани су, према расположивим подацима, убили у новембру 1941. године и још шест лица која нису била у некој од војних формација супротстављених партизанима, а означена су као цивили. За сада је познато да су партизани убили 66 лица из чачанског подручја крајем новембра 1941. године, од којих су стрељали 16, а још 10 особа убили на различите начине ван борбе. Остали су усмрћени у директним војним сукобима, или су умрли од последица рањавања (три особе).²⁹ Овај списак, као и списак убијених партизана није потпун и коначан, па је и даље предмет истраживања, исправљања и допуна. Још једном треба нагласити да се у овом билансу смрти не налазе лица из других крајева, а која су убијана у Чачку и околини. Број усмрћених на свим странама, када се укључе и те особе, још је већи, а сва убиства рађала су потребу за осветом над припадницима супротстављених формација.

Партизанска команда је 8. новембра 1941. године јавно издала наредбу да се према четницима не врше злочини и одмазде у грађанском рату који је започео, али записи савременика, као што је Милован Ђилас, откривају да су злочини ипак вршени. Заправо, у насталом сукобу су, по Ђиласовим речима, партизани постали опрезнији, заробљене сељаке су често пуштали кућама, а заробљене официре нису одмах стрељали: „То не значи да није било убијања, најчешће потајног, оних које је Дража могао сматрати и својим присташама (...) Јер у подељеној нацији издајник је једино онај који издаје „нашу” страну. Зле крви и „криваца” за братоубилачки рат неизмерно је више него за рат између држава”. У каснијој анализи, током рата, Едвард Кардељ је помињао тешке „секташке грешке” партизана у Србији 1941. године, а изјаве савременика употпуњују слику о размерама великих погрома.³⁰

Када су Немци и оружане формације Милана Недића сломили устанак, највећи број припадника јединица Д. Михаиловића се легализовао код владе Милана Недића. Сва оштрица одмазде за догађаје у устанку пала је на партизана и њихове симпатизере који су стравично прогоњени. Заправо, легализовани четници су на терену хватали припаднике партизана и одводили их Немцима који су их стрељали. Ово је, такође, несумњиви злочин који свакако треба осудити.

Страдање партизана и њихових присталица у децембру 1941. године било је велико, а многи који нису одмах стрељани, настрадали су у логорима у каснијим раздобљима рата. Највећи број партизана у чачанском крају (данашње

29 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја 3*, Чачак-Краљево, 2004, стр. 340-346.

30 Милован Ђилас, *Революционарни рат*, Београд, 1990, стр. 124-125; један од езекутора у редовима партизана био је и Видан Мицић из Пожеге, који је, између осталих, стрељао и Живојима Павловића, комунисту који је критиковао Стаљина и његове погроме. Са друге стране, убијао је и заробљене четнике, официре и војнике. По сопственом признању Видан Мицић је са својом групом партизана у Ужицу убио око 400 стотине људи. Убиства су вршена ноћу, углавном стрељањем у потиљак, али било је и оних који су усмрћени маљевима (*Уста пуна хартије*, „Дуга” (Београд), бр. 444, (2-16. март, 1991), стр. 43-45).

општине Лучани, Чачак и Горњи Милановац) ухватили су у децембру 1941. године легализовани четници, који су их предали Немцима, а ови стрељали. Према подацима припадника партизанског покрета, од 449 партизана и њихових присталица из чачанског краја, које су окупатори добили од Михаиловићевих или легализованих четника, њих 71 стрељано је у Крушику код Ваљева, 179 у Војнотехничком заводу у Чачку, 87 у логорима Норвешке, 44 у Бањичком логору код Београда, 32 у Крагујевцу, 12 у Матхаузену, осморо у Горњем Милановцу, четворо у Малом Пожаревцу, троје у Пожеги, троје у Мрчајевцима, а шесторо на осталим стратиштима.³¹

Страдања становништва у чачанском крају 1941. била су велика. У априлском рату убијено је преко 250 људи, до почетка новембра 1941. још преко 450 људи. Укупно је током 1941. године у чачанском крају настрадало (по непотпуним подацима) 1255 особа. Од тог броја преко 620 били су партизани и њихови симпатизери. Преко 160 настрадалих били су припадници војне организације Д. Михаиловића. Страдало је и преко 320 цивила.³²

Немци су, према сопственим подацима, у борбама у Србији током 1941. убили 3.562 лица (партизана и четника), а за одмазду стрељали још 11.164 особа. То је податак који је важио до 20. децембра 1941. године. Извештај о убијених и стрељаних 11.164 лица није био потпун, јер су прве егзекуције извршаване без записника. Немци нису водили статистику смрти насталу у међусобном сукобу партизана и четника. Да би се испунило наређење, по коме је требало да се за једног убијеног Немца стреља 100 Срба, а за рањеног 50, за казну је требало убити још 20.174 људи. Прописану квоту смрти Немци су испунили, тако да су одмазде настављене и после слома устанка. Нова статистика смрти у Србији, сачињена 7. априла 1942. године, говори да су Немци до краја 1941. године у борби убили 11.522 човека и стрељали још 21.806 лица, што је и било планирано. Квота од преко 34.000 људи које треба убити, као казну за немачке губитке, била је испуњена. Број убијених немачких војника у Србији 1941. године је био минималан. Обе устаничке формације, по прегледу Немаца од 20. децембра 1941. године, убиле су у Србији 176 Немаца и још 378 ранили. Ова статистика вођена је од почетка устанка, али почетни датум за Немце био је, највероватније, септембар 1941. године. Ако се овом броју немачких војника који су избачени из строја, додају и они који су страдали током августа, јер у јулу Немци нису имали губитака, добија се број од укупно 203 војника Вермахта, убијена у Србији у устанку 1941. године.³³

Влада Милана Недића је намерно истурала партизана и њихове присталице као мету Немцима, јер их је сматрала одговорним за пропаст Србије у којој су

31 | Ррадисав Недовић, Пантелија Васовић, *н.д.*, стр. 124-151.

32 | Погледати статистике и списак настрадалих објављен у књизи: Горан Давидовић-Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја 3*, Чачак-Краљево, 2004.

33 | *Зборник НОР-а*, XII-1, Београд, 1973, стр. 804-806; Коста Николић, *Историја равногорског покрета 1*, Београд, 1999, стр. 162.

започели грађански рат под окупацијом. Улога ове власти у злочинима који су вршени је јасна и несумњива. Са друге стране, четници Д. Михаиловића ушли су у устанак који су сматрали преурањеним, као и да одговорност за пропаганду устанка и репресалије Немаца треба да сносе партизани, мада су, заправо, заједно вршили акције које су условиле масовна стрељања у Крагујевцу и Краљеву.

Пропаганда партизанске стране је непрекидно понављала да су и четници Д. Михаиловића криви за страдање партизана у децембру 1941. године, занемарујући чињеницу да за те злочине кривицу у ствари сносе команданти и јединице које су прешле под команду Милана Недића, или су их извршиле самосталне групе, које су предводили људи попут Божа Јаворца, или чак бивших партизана, као што је био Павле Гучанин. Било је злочина оних који се нису легализовали код М. Недића и остали су верни Д. Михаиловићу управо у овом периоду, као у случају Милутина Јанковића.

Међутим, треба истаћи да су Д. Михаиловића управо у децембру 1941. године уценили Немаци и за њим су организоване потере, али његови команданти су активно заробљавали и убијали партизана. Михаиловић тада такве поступке није наређивао, па никако нема одговорности за те злочине и поступке. Са друге стране, он је већ од јануара 1942. године издавао наредбе да комунисте треба нападати и елиминисати: *„Најодлучније тајно припремање за борбу као према најопаснијем унутрашњем непријатељу, не по нашој вољи, већ по њиховој. По сваку цену постати јачи од њих, не испуштати их са ока и не дозволити њихову инфилтрацију у своју организацију. Никакве илузије у односу на њих. По природи ствари, ми смо за њих непријатељ бр. 1 и они ће учинити све да нас ослабе, искористе и униште, као што су већ чинили где год смо ми били наивни и где год су они могли. Сваки њихов предлог за сарадњу је голо тактизирање с тим циљем, а сваки национални став проста маска. Њихов је циљ само један – комунистичка револуција и диктатура пролетаријата. Јасно је да ће немачки слом повући са собом и окупаторски режим сарадње домаће власти и десничарске покрете. Остаје тада сам југословенски национални покрет (Југословенска војска у Отаџбини) као главна, управо једина, сметња њиховом преузимању власти. Стога ће учинити све да нас елиминирају или ослабе још пре немачког слома (...) На такву њихову одлуку, после узалудних покушаја да са њима сарађујемо, покушаја који су нас скупо стали, остаје само једно: истом мером, без скрупула. Вара се ко у њима гледа припаднике нашег народа (...) Имати на уму да је потребно извршити још пре свршетка рата превентивну контрареволуцију (било да се изведе једним ударцем без оклевања, јер ће се при слому Немачке партизанима прикључити сви војници комунисти из окупационих јединица са оружјем, као и сви они којима прети национална одмазда (усташе, непријатељ, мањине, муслимани, издајнице и др.). У тренутку немачког слома, ми морамо имати слободне руке за друге задатке. Овоме треба приступити што пре. У борби против комуниста окупити све националне и конзервативне снаге Срба, Хрвата и Словенаца”*. Локални споразуми који су Михаиловићеви команданти правили и са усташама у Босни и Хрватској начелно

су осуђивани, уз разумевање таквих поступака због притиска партизана на тим подручјима. На суђењу Михаиловићу изнесена су и његова наводна писма Степинцу и Павелићу, али то је доказани фалсификат. Заправо, већ 1942. године, иако је Михаиловићев покрет био војнички поражен од Немаца и под великим притиском партизана, према усташама је наређена борба свим средствима, а према окупатору само став да се врше саботаже. Одређено је да се сузбија пропаганда власти у Србији које су биле у служби окупатора, али и да се не омета користан учинак по народ који је вршила администрација. У исто време, требало је спречавати позитиван ефекат за окупатора, као и водити евиденцију о личној одговорности појединаца који су помагали окупатору. Очите издајнике требало је одмах ликвидирати.³⁴

Са друге стране, комунисти су после бекства из Србије одржали у Дренови 7. децембра 1941. године састанак најужег руководства КПЈ, на коме је закључено да је оружана борба против окупатора прерасла у „класни рат између радних слојева и буржоазије”. Став ПК КПЈ за Србију, од 9. децембра 1941. био је такав да је за слом устанка осуђиван Д. Михаиловић, а да су његови одреди крволочнији од окупатора. Јосип Броз Тито и Александар Ранковић су половином децембра 1941. године комунистима у Србији послали директиву у којој су наглашавали потребу класног обрачуна против „великосрпског центра” који је имао контрареволуционарну улогу. Главни задатак била је борба против снага Д. Михаиловића: „Дакле, нема сумње да је најодлучнија борба против тог центра главна политичка задаћа наше партије у Србији”. Све до краја рата партизани предвођени комунистима борили су се против „великосрпске банде” Д. Михаиловића, која је била заштитник буржоазије и целе „реакције”. Поред већ уобличене пропагандне формулације о „великосрпским претензијама” Д. Михаиловића, понављаним пред почетак рата када је требало разбијати све покушаје заштите српских националних интереса, комунисти су током рата уобличили и пропагандну поруку о издаји и колаборацији четника Д. Михаиловића, намерно сврставајући све формације које су користиле термин „четник” у једну, како би се омогућило спајање национално-ослободилачких и револуционарних циљева у оквиру партизанског покрета. Како то наводи историчар Коста Николић: „Елементи те стратегије дефинисани су знатно раније: парола о национално-ослободилачкој борби „угњетених нација” из времена Коминтерне, замењена је борбом против окупатора, али су Срби поново били главни носиоци фашизма и представљали много већу опасност од спољних

34 Наредбе за борбу против комуниста и партизана су саставни део борбе покрета који је предводио Д. Михаиловић. Документи који о томе говоре веома су бројни. Међутим, власт је након 1945. године предузела мере и да изван број докумената фалсификује, како би још више оцрнила Михаиловића. Најочитији и доказани фалсификати су писма која је наводно Михаиловић послао пред крај рата надбискупу Степинцу и Павелићу, која је требало да докажу сарадњу свих издајничких снага (Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир ђенерала. Изабрани ратни списи, друга књига*, приредили: Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, Београд, 1998, стр. 8-9, 357-358, 364-367).

непријатеља. Да би привид ослободилачког био што израженији, посегло се за наметањем кривице о националној издаји”.³⁵

Такав став партизана створио је непремостиве препреке за обједињавање два антифашистичка покрета отпора. Покрет Д. Михаиловића био је антикомунистички, а елиминације партизана и њихових симпатизера у чачанском крају биле су крваве током целог рата 1941-1945. године. Четници Д. Михаиловића су, према статистици припадника партизанског покрета, убили 702 особе, од којих је 99 било женског пола, као и двоје малолетне деце. По овој статистици стрељано је 457 особа, заклано 209 (од којих је 61 женска особа). Такође се четницима (легализованим и нелегалним) приписује и смрт 497 припадника партизанског покрета и њихових симпатизера, јер су ухваћени и предати Немцима који су их током рата стрељали.³⁶ Пошто су покрету Д. Михаиловића партизани предвођени комунистима постали главни такмац за освајање земље по повлачењу Немаца, повремена сарадња са недићевцима, љотићевцима, а на пролеће 1944. године посредно, па и директно, са Бугарима и Немцима, била је очигледна. Број усрђених партизана током ових акција био је велики, десили су се озбиљни злочини и за њих нема оправдања, иако су четници Д. Михаиловића сматрали да се борбом против партизана чувају либерално друштвено уређење, демократске слободе и национални интереси. Сам циљ борбе никако није могао оправдати крваве поступке и повремену сарадњу са окупатором и његовим помагачима. Треба истаћи и да се извесан број партизана по слому устанка 1941. године легализовао у разним одредима генерала М. Недића, а посебно у добровољачким одредима Д. Љотића, што ће касније још више распламсати грађански рат.

Узроци злочина и одмазди. Пијетет према жртвама и злоупотреба сећања на страдања

Једна од најопаснијих замки проучавања догађаја у Другом светском рату је свесна или несвесна ангажованост и стављање у улогу судије над протеклим догађајима. Судити прошлости значи прибирати доказе „за” и „против”, чиме се запоставља већи део других садржаја и упоредо, што је још неповољније, мења суштина значења историјске чињенице, којој се додељује својство доказног материјала. У оба случаја настају непотпуне и, веома често, нетачне представе. Није увек једноставно одржати потребан ниво објективности. Стварност у којој се живи многоструко утиче на историчара. Тежњи историографије за објективношћу не погодује целина прилика у друштвима која су неразвијена, распарчана локалистичким тенденцијама, с ниским стандардом рационалног у култури, с доминацијом митске свести, и закржљалим појмом истине. Ако

³⁵ Коста Николић, *Историја равногорског покрета*, Београд, 1999, књига друга, стр. 43-45.

³⁶ Радисав Недовић, Пантелија Васовић, *н.д.*, стр. 174-175.

је при томе заједница оптерећена историјом, у којој је било превише крвавих и разарајућих сукоба, прогона, беде, немаштине, што је условило да развој буде прекинут, успорен или уназађен, онда неминовно долази до тровања психолошких прилика злим колективним и индивидуалним сећањима. Оптерећења су већа ако прошла конфликтна стања нису одговарајуће разрешена (што је случај са крвавим обрачунавањима партизана, четника и љотићеваца током Другог светског рата на подручју чачанског краја). По правилу, са објективношћу постоји велики проблем у оним друштвима у којима су се у чвориште сплели заосталост и патријархалност, митска и, најчешће, митоманска свест, неразвијене, а у међувремену још и оронуте структуре, привредне недаће, кризне околности нових тешких и оружаних сукоба, кризом изазване снажна емотивност и узбуркане страсти, уочљива улога превара и корупција и неправда пређашња конфликтна стања. У таквим срединама се жели, па и намеће, тенденциозна слика историје и партијно спутана историографија. Образованост и способност научног субјекта су мало важни наспрам политичке ревности, оданост се ставља изнад професионалне одговорности, стручна моралност није најпожељнија, научност се користи као привид не би ли се излечио њен престиж.³⁷

Црне приче партизана и четника у чачанском крају темељиле су се на емотивном доживљавању прошлости, условљеном навођењем имена и броја садистички уморених жртва грађанског рата. На површину су током окупације испливале мрачне нарави, људи оштећеног ума, болесна жеља за доказивањем, искривљена страст за уништавањем и убијањем. Вишевековни тежак и примитиван начин живота, испуњен насиљем и страхом, обликовао је дух многих људи.³⁸

Све наведене околности терет су за историчара који се бави питањима грађанског рата у условима окупације Србије од 1941. до краја 1944. године. То је посебно уочљиво на нивоу локалне средине у којој су истраживачи свакодневно у контакту са још живим актерима Другог светског рата. Непрепрекићена супарништва, снажна емотивност и убеђеност у исправност сопствене истине ствара притисак јавности на историчара, коме се унапред одриче могућност објективности и лепе етикете припадности једној, другој или трећој зараћеној страни из рата који је завршен давно пре рођења аутора овог рада.³⁹

Зато, изучавање и писање о окупацији на простору чачанског краја представља посебно оптерећење за сваког истраживача. Терет снажне мржње оних који су изгубили најближе, уморене често на недостојан начин, изискује објективу анализу и приказ догађаја који ће код оних који најпре осећају, а тек

37 | Андреј Митровић, *Пропитивање Клио. Огледи о теоријском у историографији*, Београд, 1996, стр. 113, 126, 128.

38 | Радојко Николић, *Камена књига предака*, Београд 1979, стр. 177, 179, 183, 185, 194, 196-197.

39 | *Суђење г. Горану Давидовићу историчару из Чачка*, Српске органске студије, год IV, св.1, Београд, 2002, стр. 117-144.

потом и мисле другачије, бити осуђена као нетачна и пристрасна. Бол који носе услед убиства својих најближих, износи се као необорив доказ каинске, библијске кривице супротне стране. Сећање на многобројне жртве грађанског братоубилачког рата непрестано се освежава кроз пропаганду победничке стране (партизана), са систематским стварањем осећаја кривице код оних који су припадали Равногорском покрету. Данас смо сведоци супротног процеса. Све то није било, нити је данас, добра подлога за живот у истој заједници, нити позитиван потенцијал за планирање будућности. Поделу и монопол по питању: ко је жртва, а ко злочинац, нема ниједна зарађена страна. Много је теже одговорити да ли је све морало да буде тако и, коначно, како се и зашто баш тако све одиграло? Тужна је истина да су Срби у чачанском крају - суседи, пријатељи и родбина, сами себи били највећи крвници и злотвори.⁴⁰

Убиства су оставила најдубље трагове у свести савременика. Масовна разрачунавања са партизанима која су чинили Немци уз помоћ легализованих четника у децембру 1941. године, у даљем току рата су престала. Али, на селу и у варошицама трајао је грађански рат са многим појединачним смакнућима. Нерегуларно време било је погодно и за криминалце који су постали бруталнији. Постојање три зарађене фракције омогућило је многим преступницима да се законе иза идеологија и наставе са испољавањем својих мрачних порива. Поред свих неморалних појава током рата, треба нагласити да је постојала и традиција насилништва у селима у дужем временском периоду постојања модерне српске државе. Рат је био прилика да се та чињеница поново потврди. Свим зарађеним формацијама били су потребни људи за извршавање најтежих наредби - егзекуција противника. Рат по дефиницији значи физичко уништавање људи, али сукоб унутар истог друштва, микроцелине какво је село, са актерима који се познају целог живота, захтевало је посебан порив.

По својој природи, свако људско биће у себи носи урођену агресивност, која се под утицајем цивилизације контролише или каналише.⁴¹ Ако је извор агресивности у човеку несвесни део психе сваког појединца, онда то значи да је диспонираност за учешће у рату универзална. Човек је сасвим мотивисан за рат

40 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја, књига 2*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2003, стр. 9-11.

41 Једну од најјаснијих дефиниција људске агесије дао је Фројд: „Делић радо порицане истине (...) јесте да човек није кротко биће коме је потребна љубав (...) већ да се због својих нагонских својстава мора сматрати у великој мери склоним агесији. Ближњи му не представља само могућег помагача и сексуални објект, већ и искушење да на њему задовољи своју агесију, да искористи без накнаде његов рад, да га без његове сагласности сексуално искористи, да присвоји његову имовину, да га понизи, да му причини бол, да га мучи и да га убије (...). По правилу, свирепа агесија ишчекује неку провокацију или се ставља у службу неке замисли, чији би се циљ могао постићи и блажим средствима. Под околностима које су за њу повољне, када отпадну духовне контрасиле које је обуздавају, испољи се и спонтано, те разобличи човека као дивљу звер која не зна да штеди своју врсту” (наведено према: Андрија Гамс, *Нагон и норма. Путеви и беспућа културе*, Београд, 1995, стр. 98-99).

својом несвесном агресивношћу, која тежи да се обори на спољашње објекте, јер иначе прети да постане саморазарајућа сила. Међутим, та агресивност није узрочник ратова, већ њихово основно оружје, односно „природни ресурс“ без кога рат не би могао да се одвија. Држава, или партија, стога жели да „монополише“ ту агресивност, јер је „мржња у људским срцима капитал који мора у нешто да се уложи“. Потребно је да се „над-ја“ претвори у беспоговорни ауторитет. Војник у убијању види задатак, жртвовање, јуначки циљ. Тако се ми стапамо са вишим ауторитетом кога слушамо, у исто време мрзећи оне ван групе. Непријатељ се сатанизује, а борба против њега постаје митска, док се вођа дивинизује. Уклањање непријатеља је сурово, јер за њега не важе људске норме и он се убија без милости, а тај чин се високо вреднује на скали храбрости. Уништавање непријатеља је борба против оних који угрожавају постојање људи, јер је непријатељ гурнут на „ниво звери“, „чудовишта“, „варварина“. Убијањем таквог непријатеља приближавамо се слици митских архетипских јунака, спасилаца човечанства, који испуњавају задатак добијен од највиших моралних истанци, односно у складу са принципом постојања „над-ја“ ауторитета, заправо идентификације са сликом родитеља, односно вође.⁴²

Свака окупација ствара ненормалне услове живота, условљавајући емотивну оштећеност друштва, извитопирене норме понашања, опадање морала и слабење свих друштвених веза. Све је то отварало могућности за вршење многобројних ванредних дела, па и недела сваке врсте, која су постојала и у мирнодопско време.⁴³ Несугласице међу сељацима често су се решавале примењивањем физичког насиља, па и убиствима. Рат је само још више усковитлао пригушене страсти, доносећи многим нове прилике за освету, која у нерегуларним условима не би била кажњена. Зарађене стране у братоубилачкој борби редовно су експлоатисале овај потенцијал становништва.

Јавних и притајених убица никада није недостајало на просторима Западне Србије. Читаво подручје насељено је раздражљивим динарским типовима, који због несређене и плаховите нарави брзо и за малу неправду потезу руку за силав. Многобројна убиства потврђују Цвијићеву тезу да су људи динарског типа огњевитог, праскавог, хајдучког темперамента. У овим крајевима већина поступа необуздано и срдито, из чега лако настају конфликтне ситуације, употреба насиља у коме се противник брзо и олако „покоси“. Своје нагонске и занесене реакције они су испољавали и на међама, и на путевима, и на скуповима, у личним и политичким сукобима, па су због неотрпљених увреда кочеве пуцали, ножеви севали и пушке праштале. Многи је сељак очас могао да убије или да буде убијен. Тако је вишевековна традиција хајдуковања, као резултат отпора страном окупацији, имала и своје наличје. Окупација током Другог светског рата била је, заправо, време друштвене

42 | Иван Чоловић, *Бордел ратника. Фолклор, политика и рат (треће илустровано издање)*, Београд, 2000, стр. 95-100.

43 | Коста Николић, *Село Србије у рату 1941-1944*, ЈИЧ, 1-2, Београд, 2000, стр. 136-137, 138, 145.

регресије, када су се људи вратили обрасцима живота из ранијих раздобља. Многи људи у обе зарађене герилске формације понашали су се попут хајдука из ранијих раздобља. По традицији, друштвени отпор и бунт се код хајдука најчешће претварао у појединачно крвништво, лупештво и пљачку. Наслеђена „зла крв” вукла је многе планинце ка одметању од друштва, реда и закона. Али, у исто време, таква врста понашања била је више условљена приликама када се у нерегуларним окупационим временима испољава „устанички атавизам”. Рат и окупација доносили су сведочанство о једном суровом виду живота и менталитета нашег човека, који нас одводи у тамнило патријархалног села, у коме се непрестано дешавају „непатријархални” догађаји. Посматрач добија једну застрашујућу слику о сеоској Србији, у којој има сувише насиља и зла. То није земља пастирске идиле и рајских душа, већ поприште опасних кривоумника и паклених злодела - несловесна, мрачна и крвничка земља, обузета бездушјем и тамним нагонима. Земља сеоских „гангстера” и лоповских банди, које харају у несређеним друштвеним приликама. Мрачна страна живота на селу редовно је превиђана и заобилажена. Ослободилачки и грађански рат 1941-1945. године, који се углавном водио у селу, са сељацима сврстаним у обе, односно све три формације, био је прилика да се потврди таква констатација.⁴⁴

44 | Сељачка Србија сама је проливала сопствену крв јер често није могла олако да стане на пут укрвљеном војевању хајдучких пустошника, насилника и безаконика. Увек су се јављале нове дружине нових хајдука, осветника, бусаџија и похарника. Оштре противуречности убрзаног друштвеног, економског и политичког развоја села, и друштва у целини, крајем XIX и почетком XX века нису се могле лако превазићи. Често су се стварале погодне прилике да неко крене заблудном странпутицом. Али Србија је зликовала и независно од хајдука. Земљоделци су се међусобно често крвили и у извесним приликама сусед је суседу постајао гори крвник и од најострвљенијег хајдука. Зле пизме никада нису јењавале па су душмански поступци и злочиначке радње и даље остајали. Убијали су земљоделци један другог тамо где су се чешће у групама састајали. Крв је могла олако да падне на свадбама, комишањима, мобама, вашарима, задушницама, у мехама. Многи убијени током окупације у Првом и Другом светском рату били су жртве крвне освете коју су њихови преци зарадили још у време политичких убистава између либерала, напредњака и радикала. Постоји још један важан чинилац у причи о сеоским злочинима и преступима. Сеоски човек, уопште, гајио је култ хајдука и одметника од друштвеног закона и реда. Имао је уистину двострук емотиван став према овим дрзовитим пустоловним људима, али са преовлађујућом позитивном компонентом. Хајдучи су као прекршитељи закона, чинили забрањене ствари, према којима у несвесном постоји јака склоност, па су постајали заразни, изазивали подражавање и будили завист и наклоност код многог сеоског човека. Хајдук је био знамен отпора, побуне и освете (свеједно какве и против кога) па је знатан број сељака, поготову сиромашнијих, најчешће с њим саглашавао, с њим у души, умишљено, хајдуковао против свих запрека што су му живот теретиле. Поистовећујући се са хајдучима, земљоделци су иживљавали своје неостварене ћутње и ослобађали се притиска личних неуспеха и друштвених неправди. И зато су они оправдавали хајдучке поступке и као да су се утркивали ко ће им јатак бити. Регресија сеоског друштва у чачанском крају током Другог светског рата, условила је враћање на обрасце живота из XIX века. Јатаковање онима који су тренутно били прогоњени темељило се на традиционалним мотивима из српског села (Радојко Николић, *н.д.*, стр. 177, 179, 183, 185, 194, 196-197).

Рат је покренуо многе мрачне и дубоке унутрашње несвесне осећаје иза којих је остало много злочина. Када Србин иде у борбу за ослобођење од ропства, покреће нову спиралу насиља коју напада паганском осветољубивошћу. Многе појаве међу српским народом током Другог светског рата представљају одблесак исконског понашања у трагичним и кризним ситуацијама. У времену безакоња, људска судбина се брзо мења. Када нестане страха од закона, обично нестаје и страх од Бога, јер у време великог страдања, када је живот јефтин, обичном човеку је неважно да ли се Бог поштује. У поремећеним условима живота, више него икада, на површину избију негативне особине једног народа. Код Срба су то, пре свега, осветољубивост, инат, сујета, егоизам, болесне амбиције и безобзирни индивидуализам. Једна од кључних особина је и завист, а из ње произилазе зађевице и неслога. Срби у принципу нису спремни да се, зарад општег добра, удруже и сложе, нарочито ако ће из тог удруживања неки појединац извући већу корист за себе.⁴⁵

Многилокални четнички команданти су спроводили своју правду на терену, не презајући не само од батинања, већ залазећи и у много теже репресалије, па и кволочна убиства, од којих су клања изазивала највећа и оправдана згражавања. Посматрано са стране, добија се утисак да се у овим убиствима на неки мрачан начин и уживало, као акт служења нечастивим силама. Рат је изазов нагону убијања, када се ствара оно стање у човеку кад злочин постаје и унутрашња, душевна потреба, пир запретене, потмуле, анималне подсвести. Не као прости чин уморства, већ као ритуално растерећење убилачких инстинкта. Клања која су вршена представљала су својеврсно „жртвовање”, у готово паганском ритуалу, када је смрт исказивана као молепствије, као мистични акт служења вишњем, тајанственом божанству моћи.⁴⁶

Осликавање лика четничких егзекутора, битна је саставница објашњења ратних збивања. Шта је терало те људе да се лате таквих задатака, осим наређења која су добијали, веома је важно за објашњавање догађаја током окупације. Нарочито због непрестане пропаганде партизана који су инсистирали на навођењу злочина четника. Заправо, синоним за четнике постало је клање. Ко су били људи из обе формације који су се бавили послом егзекуција, и зашто су били тако крволочни, вероватно је питање за психологе и психијатре. У сваком случају, сејање ужаса био је остварени циљ таквих поступака. Непријатеља, или његове ближње, требало је страшно казнити.⁴⁷

45 Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941-1945. Свакодневни живот под окупацијом*, Београд, 2002, стр. 161, 191-192.

46 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равнатораца чачанско краја, књига 2*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2003, стр. 227-228; занимљиво је да је међу кољачима у четничким редовима било пуно бивших партизана, који су се у новој средини „доказивали” злочинима против својих бивших другова. Имена тих људи више пута су објављивана у радовима публициста, припадника партизанског покрета (Владимир М. Никшић, *Фрике*, Чачак, 1991, стр. 64; Радисав Недовић, Пантелија Васовић, *н.д.*, стр. 163-164).

47 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равнатораца чачанско краја, књига 2*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево, 2003, стр. 267-268.

Идеологија и кривица за репресије над становништвом биле су повод за прогоне, али прави разлози су често били сасвим друге природе. У читав сплет обрачуна умешани су и стари комшијски рачуни са села, и склоност извесног броја становника овог подручја да се служе насиљем. Таква пракса изнела је на површину људе са болесним амбицијама и отвореним патолошким склоностима ка уништавању других људских бића. Партизани и њихови симпатизери били су на страшном удару током децембра 1941. године. Након стишавања највећих насиља, са бројним стрељањима која су вршили Немци, ситуација у селима се смиривала. Тежња патријархалног света да се, ипак, сачувају добри односи са родбином и комшијама, учинила је своје. И кривица оних који су били у партизанима није била потпуна. Споразуми које су равнаторци потписивали са партизанским вођством о заједничкој мобилизацији, имали су одредбу о обавезном опредељивању за једну од две војне формације, које су тако постале равноправне и легитимне. Многи су се случајно или насилно нашли у партизанима. Логика рата учинила је ове особе након пропасти устанка кривцима, над којима се може извршити одмазда. Многи од њих су, да би доказали своју исправност, прешли у четнике свих формација, где су се насиљем према дојучерашњим друговима и саборцима доказивали и „прали” прошлост. Највећи број људи који су били у редовима комуниста, са том идеологијом није имао ништа заједничко, али су на себе примили жиг колективне кривице. Са одмицањем рата, они су увек на неки начин били сумњиви, а заостале партизанске групе су код њих тражиле помоћ и подршку. Распопућено српско село се временом све више цепало и, у исто време, применом мимикрије и притворности савијало према свакоме ко би имао силу и моћ.⁴⁸

Злочини четника су познати, небројано пута описани, са детаљима везаним за агонију жртви пред егзекуцију, а починиоци су давно кажњени за своја недела, тако да ове врло познате чињенице нећемо понављати.⁴⁹ Треба нагласити да све невине жртве и данас заслужују пијетет будућих генерација, а злочинци најоштрију осуду.

Међутим, мало је познато да су се и појединци из партизанских редова током окупације у чачанском крају ставили у службу Немаца и да су, чак, у

48 Исто, стр. 319-320.

49 У Чачку је од 1973. до 1983. године објављено десет књига које су се бавиле партизанским покретом у току Другог светског рата, при чему су нарочито истицани злочини четника: Младен Стефановић, *Партизански видари*, Чачак, 1973; Владимир Никшић, *Слободари*, Чачак, 1976; Исти, *Стазама слободе*, Чачак, 1976; *Чачански крај у НОБ-у. Пали борци и жртв*, Чачак, 1977; Димитрије Јањић, Драгиша Петровић, *Доктор Драгиша Мишовић*, Чачак, 1979; Недељко Јешић, Младен Стефановић, *Ратко Митровић*, Чачак, 1979; Милутин Јаковљевић, *Раднички покрет у чачанском крају*, Чачак, 1979; Вук Петронијевић, Димитрије Јањић, *Непокорени. Хроника Атенице и Кулиноваца*, Чачак, 1981; Милојица Пантелић, Радован М. Маринковић, Владимир Никшић, *Чачански одред*, Чачак, 1982; Миодраг Вујиновић, Миролуб Пантовић, *Херој Тренуша*, Чачак, 1983. Ни у једном другом времену није постојала овако богата „продукција” радова који су се бавили партизанским покретом. У исто време локални лист „Чачански глас” редовно је објављивао фељтоне о партизанима, њиховој борби, страдању, заслугама, као и о злочинима и „издаји” четника.

немачким униформама прогонили четнике, а да им после завршетка рата није суђено, или су добили симболичне казне. Број људи који су тако изгубили живот из четничких редова или редова обичних цивила, никада тачно није утврђен. Треба нагласити да се ови догађаји никако не могу упоредити по последицама, броју жртвава и начину усмрћења са великим организованим потерама за партизанима у децембру 1941. године, које су вршили легализовани четници, или наређењима Михаиловићевих команданата на терену за уништавање партизана и њихових породица, самостално или у сарадњи са окупатором. Међутим, са друге стране, ови догађаји се не могу ни занемарити, а последице деловања појединачних приступања припадника комунистичког и партизанског покрета Немцима и њиховом окупационом апарату никако нису биле безначајне и зато их треба шире објаснити.

Тако је 1942. године у Горњем Милановцу једна група грађана, али и бивших партизана, радила за немачку обавештајну службу. Пресвлачили су се у немачке униформе и заједно са нацистима учествовали у акцијама. Претпоставља се да су у почетку управо они коришћени у борби за откривање четничких организација и функционера, а касније сигурно и за разне друге задатке. Са овом групом сарађивао је и Рајко Васиљевић, кога су због сарадње са Немцима четници убили 1943. године. Њега је пред рат милановачка чаршија сматрала комунистом. Народу је показивао извесну окружницу бр. 14. у којој је заговарана борба против Д. Михаиловића: „... у коме се говорило да оштрицу борбе против четника треба водити помоћу Немаца. Та „окружница” била је потписана од стране ЦК КПЈ. Немачки обавештајни центар... успоставио је везу са једним бројем бивших партизана, и то нарочито из села, па је и њих увукао у службу. То су: Пего из Горњег Милановца, Василије Сретеновић и Љубиша Пурић из Врнчана, Јован Чарапић из Шилопаја, Љубиша Глишовић из Доњих Бранетића, Василије Сретеновић из Луњевице и други. Верује се да је овај центар био повезан са четничким обавештајним официром Костом Кошутићем и жандармеријским потпоручником Славком Куртовићем. Егон и Сеп састајали су се са четницима у кући Радишића у Такову. Претпоставља се да је основна мисија ове обавештајне групе била покушај ликвидирања четника Драже Михаиловића, или пак стварања шпијунских упоришта у њиховим редовима, и најзад, превођење четника ДМ у Пећанчеве четнике, чији је Сремско-банатски одред био легализован и налазио се лоциран у Милановцу. Од стране четника ДМ група лица која се ставила у службу „Абверу” била је откривена. Већи број ових лица касније је био од стране четника ликвидиран”. Од априла до краја 1942. године немачке акције су биле уперене против четника ДМ (...) „што је утицало да њихова активност ослаби за неколико месеци. Неки бивши борци и симпатизери партизана склањали су се од власти па и четника све док су Немци поново дошли у град”. Захваљујући овим људима током 1942. године извршена су масовна хапшења присталица генерала Михаиловића у Такову. „Тада је у смрт отерано преко 300 душа”. Нешто касније су извршена и хапшења четничких симпатизера у Горњем Милановцу, на челу са Стојаном Солујићем,

који је имао посебна задужења према Првом равногорском корпусу. Солујић је стрељан у Крагујевцу, а адвокат Лазар Сретеновић и још неки су пуштени касније. Илегалне четнике прогонила је Недићева оружана сила. Априла 1942. године једна четничка тројка из Брђана покушала је да ухвати бившег партизана Драгутина Пантелића Дрпу, али су примећени, а Дрпина жена их пријављује СДС-у, који хапси ту тројицу четника и спроводи у Крагујевац, где је један и стрељан - Слободан Кнежевић.⁵⁰

Ни у Љубићком срезу није било другачије - окупаторе су користиле присталице партизана како би се одбранили или обрачунали са четницима који су извршили велики број егзекуција над присталицама партизана у чачанском крају, од којих су многа била сурова и завршавала су се клањима. Приликом претреса терена у Рошцима, 27. марта 1943. године, равногорци су хапсили лица за која се сумњало да су симпатизери комуниста или да се баве криминалним радњама. Том приликом, испред четника је побегао Милош Павловић, за кога се тврдило да је комуниста. Спас је нашао код Бугара који су чували тунел за железницу. Пријавио је боравак четника у селу, рекао да хапсе невин народ и да је њему живот у опасности. У исто време, обавестио је још тројицу Павловића да морају бежати, јер им прети смртна опасност од четника, и да морају ступити у бугарску војску. Сам Милош Павловић обукао је бугарску униформу и дао окупатору податке о четницима, вероватно и њихов списак у Рошцима. Следећег дана, Бугари су са једном четом блокирали засеок Цагање, и том приликом похапсили 14 лица, међу којима је била и жена команданта чете Бабића. Истог дана Бугари су у Пријевору ухапсили око 50 лица. Рошци нису претресани. Сви ухапшени убрзо су пуштени.⁵¹

Нешто слично дешавало се и у Драгачеву током окупације. Средином маја 1943. године у Драгачево долазе Немци са својим обавештајцима. У првом доласку никога нису убили, али су запалили неколико кућа, да би 25. маја ухватили девет лица која су одвели у Краљево и тамо њих осморо стрељали. Јединицом је командовао син шефа Абверштелеа у Београду, Ханс Биргер. Када

50 | Занимљиво је напоменути да комунисти, када су дошли на власт, нису, наводно, знали да су неки њихови људи, и то на функцијама, радили за Немце и да је захваљујући њима страдао велики број невиних људи. Ту тајну су дуго скривали, али су зато обавили суђења. После рата, 1949. године, у Окружном суду у Београду је обављено суђење овој групи и тада је на суд изведен и Живорад Пешовић звани Тула, који је у то време био секретар СК СКОЈ-а у Горњем Милановцу. Нова власт своје партије за сарадњу са нацистима није казнила ликвидацијом, већ робијом. Тула је после рата живео у Београду, а Љубиша Глишовић у свом родном селу Доњим Бранетићима (ИАЧ, МГ, К-7, рег. бр. 2, Делатност непријатеља-Срез таковски, у редакцији Љубише Зарића, стр. 7-10, 186-189). Један број немачких агената који су настрадали о четника због своје делатности, уведен као жртва НОБ-а. Пример је Љубиша Пурић из Врчана таковских (*Чачански крај у НОБ. Пали борци и жртве*, стр. 211; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја 2*, Чачак-Краљево, 2003, стр. 33).

51 | ИАЧ, АВИИ-преписи, ЧА, К-1, Ф-IV, рег. бр. 271.

су дошли у Гучу, јасно су свима ставили до знања да имају специјалну мисију. Сместили су се по приватним кућама око цркве. Капетан Биргер је брзо почео да ствара своју обавештајну службу и да хапси припаднике обе герилске формације на терену. Ухапшени су одвођени у Краљево где је доста њих стрељано.⁵²

Немци су у Драгачеву нашли неколико помагача, међу којима су се налазили и некадашњи партизани С. Милосављевић и Р. Ружић: „Још одмах по доласку нашли су добре помоћнике, на жалост из редова вајних Срба, јер су им се ставили на расположење за потказивање, оптуживање и денунцирање и то: Добривоје Тодоровић управник поште у Котражи, Миодраг Јанковић звани „Жабац” из Котраже, Савле Милосављевић из Дљина и Раде Ружић из Гуче. Именовани су се потпуно ставили у службу Немаца, обукли њихово војничко одело, наоружани до зуба и као такви били путовође, и са оружјем хватали исправне грађане, пљачкали, палили њихове куће и заједно са Немцима исте убијали (као што је био случај у селу Негришорима, где је за један дан побијено на лицу места 46 људи и жена)”. Прави разлог доласка Ханса Биргера било је уништење равногорске организације у Драгачеву.⁵³

Милутин Јанковић, који је иначе починио многобројне злочине и због недисциплине ликвидан од организације ЈВуО 1944. године, извештавао је 5. јуна 1943. године Врховну команду ЈВуО, да је ситуација у Драгачеву веома лоша: „У околини Гуче и горњем крају среза толико је узела маха обавештајна служба за рачун Немаца да је стање неподношљиво. Сви припадници бивше комунистичке организације из варошице Гуче ставили су се у службу Немаца, тако да проказују све што се ради, јер су исти врло добро упознати са свима онима који раде за рачун нас. (...) Агенти за обавештавање иду у немачком оделу, станују са њима заједно у једној касарни, те је уопште исте немогуће уништити”.⁵⁴

Оптужбе Милутина Јанковића о комунистима немачкој служби биле су тачне. Тако је партизан Савле Милосављевић из Дљина заиста био у служби окупатора, и кретао се у немачкој униформи. Савле је преживео децембар 1941. године, захваљујући залагању националиста. Он је касније са немачком војском гонио четнике по Драгачеву. Одвео је немачке војнике у кућу Танасковића у Вичи, када су Александра Танасковића Немци убили. Почетком јуна 1943. године одвео је Немце у свој родни Дљин. Тамо су на спавању ухватили четворицу четника: Бранислава Пантелића, Драгишу Марковића, Војимира Марковића и Миленка Чолића. Прва тројица су стрељана, а четврти је успео да побегне. Истог дана убијен је и Велимир Радисављевић, као симпатизер четника, који није пристао да се придружи Немцима као Савле Милосављевић. Истог лета,

52 | Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, *Драгачево. Слободарски и револуционарни развој*, Чачак-Лучани, 1981, стр. 368-372.

53 | ИАЧ, МГ, К-3, рег. бр. 146, Сећање бившег начелника среза драгачевског Милинка Кокотовића.

54 | ИАЧ, АВИИ-преписи, ЧА, К-1, Ф-III, рег.бр. 48.

Савле Милосављевић био је у Доњој Краварици са Немцима када су Немци одвели 15 сељака и две жене. Сви, осим једне жене, касније су стрељани.⁵⁵

За Немце је радио и присталица партизана Милојко Милосављевић. Пошто су му четници претили после његовог изласка из Бањичког логора, Милосављевић се пријавио Немцима и 3. јуна 1943. одвео их у Дљин, где су похватани и стрељани Јанковићеви пратиоци. Довео је и Бугаре из Чачка који су запленили четничко оружје. Милојко Милосављевић, звани Ланто, из Негришора, био је партизан 1941. године, а затим курир у Јанковићевој групи. По партизанској верзији, због понижавања и малтретирања отишао је Бугарима у Чачак, и постао њихов водич по терену. Кретао се у бугарској војсци, са бугарском униформом на себи. Убрзо су почеле да се плаше и дрхте газде и пријатељи четника по селима Драгачева. Како су наводили публицисти из редова партизанског покрета, увек је водио Бугаре без грешке ка циљу. И никада их није преварио. Увек је налазио скривено оружје и одећу. Многи нису стигли да докажу своју невиност, па су платили главом своје пријатељство са четницима.⁵⁶

Нису сви сарадници окупатора из редова партизана преживели рат, а због њиховог деловања четници су им убијали чланове породица. Такву судбину имао је Раде Ружић из Гуче. Када су Немци 19. јула 1943. године са својим шефом Биргером отишли из Гуче у Тополу, са њима су отишли и сарадници који су били комунисти, као Раде Ружић. Већ сутрадан, 20. јула, Јанковићева група упала је у Гучу и одвела осам припадника партизанског покрета за које су сматрали да су сарађивали са Немцима, а међу њима и шест жена. Убрзо су четници убили четворо људи из ове групе. Двоје од њих били су Ружићи, Сретен и Милица, отац и мајка Рада Ружића. Ликвидиран је још један партизан, а остатак групе, три девојке, доведен је на Чемерно код Даче Симовића. После саслушавања од 15 дана девојке су враћене, али им је ограничено право кретања. На Чемерну је убијен и Миливоје Бућић, порески чиновник из Гуче, оптужен да је сарађивао са Немцима. Четници су мртвог Бућића обесили на бандеру у Гучи, а 23. јула заклали су и Миладина Ружића, као одмазду за услуге које је Раде Ружић давао Немцима. Тиме је породица Ружић кажњена за делатност свога члана који је био са Немцима ван Драгачева. Убрзо се јединица Ханса Биргера вратила у Гучу. Са њима је био и Раде Ружић, бивши партизан, који је покушавао да се освети четницима за убиство његове фамилије: оца, мајке и брата. Ипак, није успео да ухвати сараднике четника. За то време, Немци су ухапсили Драгишу

55 | Славко Маслар, *Записи из грађанског рата 1941-1953...*, Београд, 1998, стр. 206-207; по речима Радована М. Маринковића, новинара и публицисте из Чачка, Савле Милосављевић је преживео рат и мирно живео у Титовој Југославији (изјава Радована М. Маринковића дата ауторима 11. марта 2003. године).

56 | У лето 1944. године Ланто је упао у четничку заседу на путу према Гучи. Претраживао је терен и проверавао коме још није стигао да се освети. Преки суд четника осудио га је на смрт, али Милосављевић је успео да побегне од четника који нису успели да изврше казну (Владимир М. Никшић, *Црвени цветови*, Чачак, 1971, стр. 54-58).

Мајсторовића, бившег партизана. Мучили су га на стравичан начин, пуштајући и пса да му цепа утробу. Тек након тога су га ликвидирали. Током августа 1943. године, Биргера јединица је наставила са стрељањима по Драгачеву. Тако је убијено 17 људи у разним селима. Биргера јединица је изненада отишла из Драгачева, али су пре тога стрељали своје помагаче - бивше партизана: Добривоја Тодоровића, Рада Ружића и Миодрага Јанковића. Савле Милосављевић је умакао својим дојучерашњим газдама. После рата није гоњен за своје поступке.⁵⁷

Грађански рат је од 1942. до краја 1944. године у чачанском крају био изузетно крвав. Обрачуни четника са партизанима и њиховим присталицама, убиства која су вршили партизани, акције љотићеваца против четника и партизана, све је био један велики мрачни кошмар. Наређења за елиминацију комуниста на терену, а која су долазила од Михаиловића, локални команданти су спроводили кроз крваве егзекуције, па и клања. Преко 200 људи из чачанског краја убијено је на овај начин. Заправо, свака трећа особа коју су убили четници Д. Михаиловића, настрадала је од хладног оружја на различите начине. Занимљиво је да су највећи кољачи били најпре партизани, а да су у редовима Д. Михаиловића чинили према дојучерашњим друговима страшне злочине. Примера има много. Људи који су извршавали ликвидације у редовима четника Д. Михаиловића, као што су били бивши партизани Славиша Ђуровић, Перо Вукомановић и други, често би јавно, након убиства, прали руке и каме од крви.⁵⁸ У исто време, четници су убијали љотићевце, које су, исто као комунисте, сматрали за издајнике. Појединачне акције четника Д. Михаиловића против Немаца и Бугара изазивале су страшне одмазде окупатора (случај Дупца, Јездине, Придворице, Миоковаца, итд.), тако да је Д. Михаиловић обуставио нападе на њих у чачанском крају све до јесени 1944. године. Главни противник постали су комунисти, партизани и њихови симпатизери, уз повремене обрачуна са љотићевцима. Са формацијама М. Недића није било већих сукоба, и ове јединице су коришћене за обавештајне податке и логистичку подршку.

Са друге стране, партизани су у чачанском крају почетком 1942. године били потпуно разбијени. Мале групе и појединци који су остали на терену нису представљали никакву организовану снагу. Тек на јесен 1942. године покушали су да направе неколико акција, али не против Немаца, Бугара, недићеваца или љотићеваца, већ искључиво против равногораца. Заправо, усамљене партизанске групе у чачанском крају никада нису нападале окупатора, већ

57 | Радован М. Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, *н.д.*, стр. 376-378; Након тога Савле Милосављевић је дефинитивно напустио Драгачево. Склоњен је у Немачку, да би се у лето 1945. године вратио и био прихваћен као угледни учесник НОР-а. Умро је деведесетих у Чачку као миран грађанин (Славко Маслар, *н.д.*, стр. 207); један од примера егзекуције над присталицама партизана који су током окупације оптуживани да су били немачки агенти био је и Десимир Габоровић, кога је заклао Милутин Јанковић (Раденко Раде Поповић, *Ратне приче*, Чачак, 2000, стр. 94-95).

58 | Вук Петронијевић, Димитрије Јањић, *Непокорени. Монографија Атенице и Кулиноваца*, Чачак, 1981, стр. 331-335.

искључиво четнике као главног непријатеља у борби за освајање власти после одласка Немаца.

У наређењима ПК КПЈ средином 1942. наглашава се потреба развијања широког политичког и агитационо-пропагандног рада на разобличавању „издаје Драже Михаиловића”. Августа 1942. године ОК КПЈ за Чачански округ, после саветовања у Атеничком пољу, доноси одлуку о формирању одреда.⁵⁹ Када је дошло до разоружавања легализованих четника у октобру 1942. године, од којих је велики број завршио у Бањичком логору или логорима смрти у Немачкој (Матхаузен)⁶⁰, партизански командант Раденко Мандић је заступао гледиште да тада треба поново формирати одред и ударити на четнике: „*Међутим, став ОК је био сасвим друкчији, још је заступао гледиште да сада у овом тренутку најмање смемо да иступамо против четника јер ћемо иначе у том случају доћи на исту линију са окупатором. ОК је одредио да можемо ликвидирати у нашем срезу свега три најизразитија четника и то Милорада Симићевића, Радојицу Страњанца и Милована Грујанца*”.⁶¹

Било је јасно да ће такве акције изазвати одмазде. Међутим, партијска организација Чачанског одреда сматрала је да би стварањем одреда добили на ширини своје организације, а сталним акцијама би створили потребну чврстину и дисциплину. Репресије које би уследиле над партизанима и њиховим породицама биле би катализатор јачања одреда, јер комунисти и партизани не би могли другачије да опстану него у одреду. „*Појава одреда значила би панику код непријатеља, несумњиво да би биле велике потере, али би се некако могло склањати док је овог зеленила и још једно што (би) могли, хтели не хтели, морали (би) у одред да их не би овде хапсили*”.⁶²

Оваква стратегија није донела повећање бројности партизанских јединица, али је донела велика страдања породица партизана, припадника групе која је убијала четнике, као и свих оних за које су четници Д. Михаиловића сумњали да помажу партизанима у шуми. Над овим лицима четници су починили велике злочине, најчешће клањем. Међутим, са друге стране и партизанска група Раденка Мандића је 1943. године примењивала исти метод обрачуна

59 | ИАЧ, МГ-Чачак, К-2, рег. бр. 97, Живан Димитријевић, Дојчило Митровић, *Западна Србија у НОР-у и народној револуцији, 3 део*, Од прве непријатељске офанзиве, рукопис, стр. 69.

60 | По још увек непотпуној статистици, Немци су у логорима усмртили 57 припадника ЈВуО, једног легализованог четника и три припадника четника Косте Пећанца. На осталим стратиштима Немци су стрељали 108 припадника ЈВуО, једног легализованог четника, два симпатизера Д. Михаиловића и једног четника Косте Пећанца. Бугари су стрељали седам припадника ЈВуО. Немци су убили још 30 припадника ЈВуО на различите начине, а да то није било стрељање, нити је то извршено у логорима. Остале жртве ЈВуО са Немцима су у борби. Погледати трећу књигу „Затамњене прошлости”, одељак о статистици.

61 | ИАЧ, МГ, К-8, рег. бр. 39, Историјат партијске организације Трнавског среза.

62 | *Преписка између ОК КПЈ за чачански округ и ПК КПЈ за Србију у току НОБ I (од половине јануара до 1942. до до 17. фебруара 1943)*, Изворник 2, Чачак, 1985, стр. 161-165.

са четницима. О томе сведочи и допис ОК КПЈ за Чачански округ ПК КПЈ за Србију, у коме се признаје да су партизани клали и вешали своје противнике.⁶³ Због свега што се догађало на терену, ОК КПЈ за Чачак је 16. септембра 1943. године реферисао ПК КПЈ за Србију о акцијама у протеклом месецу, искрено признајући: „У начину ликвидације заробљених четника и ухваћених појединаца-зликоваца-запливало се у четничке воде”. Постојала је бојазан да се акције партизана у народу не схвате само као обрачун са четницима, а не борба против окупатора, јер Бугаре, Немце и Љотићеве добровољце партизани нису нападали.⁶⁴ Клања која су вршили партизани публицистика је објашњавала као „реванш” четницима за злочине које су они вршили, а клања су оправдана потребом да се ликвидације врше на тих начин, јер би пуцњи из ватреног оружја привукли непријатеље. Уведен је и нови термин, такозвано „некласично клање”, када је требало нагласити да партизани нису клали, већ су своје непријатеље секли ножевима.⁶⁵ Међутим, за ове поступке нема оправдања, као ни за праксу четника, јер су сви вршили најстрашније злочине, прикривајући се изговором да је то само „реванш” супротној страни. Такође треба истаћи да је број клања која су извршили четници неупоредиво већи од броја клања која су извршили партизани, али сам чин злочина у оба случаја мора се осудити. Шта се све догађало на крају рата, када је људска природа постала сурова и безосећајна, када је жудња за осветом прерасла у патолошку мржњу и уживање у злочину, можда је најбоље објаснио високи партизански и ознашки функционер Ратко Дражевић, који је 1945. године био на служби у Чачку: „Четнике смо више мрзели од Немаца. Рачунали смо – Немци ће кад – тад отићи, али шта да радимо са четницима, недићевцима, љотићевцима, кад се рат заврши? Зато смо журили да их што више побијемо, да се не бисмо с њима морали натезати. Са Немцима смо врло мало водили борбе. Четници су ушли у историју по својим клањима, мада треба признати да смо и ми партизани клали. Прво смо то радили из нужде, када рецимо заробиш непријатеља, а не смеш да пуцаш да не привучеш на себе пажњу. Четнике смо највише клали из освете: као да смо се такмичили ко ће бити веће звери. После су партизански борци у томе огрезли и једва су чекали да могу некога да убију, али не да би, рецимо, скинули чизме или капут убијеног, тога је мање било, већ из чистог задовољства. Такви људи су и пре доласка у партизана били примитивци, злочинци и деликвенти... Други су то чинили само ради одмазде.”⁶⁶

Без обзира на ове чињенице, мора се нагласити да је број злочина почињених клањем од стране четника (који су за сада пописани и разјашњени), далеко већи

63 НМЧ, мк. филм. бр. III-5-27, 28; Овај докуменат је објављен, али сви детаљи који говоре о клањима које врше партизани нису унети (Зборник НОР-а, I-5, Београд, 1954, стр. 288).

64 Р. Недељковић, *н.д.*, стр. 393.

65 Р. Недовић, П. Васовић, *н.д.*, стр. 176.

66 Марк Лоби, *Тајне службе Србије 1945-2005, књига прва*, Београд, 2006, стр. 66-67.

од оних које су извршили партизани, и то је историјска чињеница коју нико нема право да оспорава, али ни да злоупотребљава, јер у грађанском рату су сви упрљали руке, вршећи злочине због „виших циљева”. Један од твораца партизанског ослободилачког и истовремено револуционарног рата, Милован Ђилас, човек који је, по сопственом признању, имао велику одговорност за сва дешавања, дао је једно од бољих објашњења догађаја у грађанском рату унутар српске нације: *„Најпре је грађански рат, који се подмукло и неочекивано увукао у борбу против окупатора, изазвао у мени здвојност: нужно зло – да, нешто нужно, неотклоњиво, али зло мимо сваког зла. Замишљао сам револуцију и грађански рат као постројене војске двеју класа – буржоаске и пролетерске, и као ратовање у градовима и за велике центре, а они су се извргли у крвављење по селима, претежно међу радним људима, често и међу комшијама и блиским рођацима. Повремено је то добијало тако жестоке форме да је потискивало и замрачивало рат против окупатора. Замишљена идеолошка конфронтација, као и идеолошка мотивација, бледеле су и изопачавале се: каква је то идеологија, какав је то марксизам који се уместо са буржоазијом и експлоататорима сукобио са малограђанима, малим службеницима и сељацима и какви су то Срби и националисти који примају оружје од окупатора, хране се на његовим казанима и садејствују с његовим ратним дејствима?”*⁶⁷

После великих погрома које су над партизанима и њиховим присталицама у зиму 1941-42. године извршили легализовани четници, преживели припадници покрета Ј. Б. Тита кренули су у појединачне обрачуне са присталицама Д. Михаиловића. На терену су после атентата које су вршили комунисти уследиле одмазде четника према њиховим присталицама. То ће постати правило и за даљи ток братоубилачког рата под окупацијом. Равногорци углавном нису успевали да се обрачунају са групом партизана коју је у чачанском крају предводио Раденко Мандић и која је вршила појединачна убиства четника, али су зато сатирали њихове породице. Мржња се повећавала, жеља за осветом је расла код обе стране, измирење је постало немогуће. Разлаз је постао исувише дубок. То је само појачавано чињеницом да је значајан број четника био легализован и у тој форми прогонио партизана, а са друге стране је већи број партизана прешао, појединачно, у немачку службу са циљем потказивања четника. Коришћење окупатора за елиминисање супротне, супарничке герилске формације, постало је правило. Користи су имали само Немци које нико није нападао.

67 | Милован Ђилас, *Пад нове класе. Повест о саморазарању комунизма*, Београд, 1994, стр. 12.

Непотпуни биланси смрти

Иза победе остале су бројне жртве и дубоко подељено друштво. По, за сада још увек непотпуним подацима, који се непрекидно допуњују и исправљају, чачански крај (општине Лучани, Чачак и Горњи Милановац) у Другом светском рату имао је око 6.700 настрадалих у свим формацијама, а међу њима највише цивила. Ради поређења, цела Бугарска, која је била на страни фашизма, имала је око 20.000 погинулих, а Албанија 28.000 настрадалих.⁶⁸

Формирање списка свих жртава настрадалих на подручју чачанског краја у Другом светском рату, после више од 60 година након његовог завршетка, је врло тежак посао. Проток времена уништио је многа сведочанства о страдањима. Потпуно тачан списак никада није формиран, нити је то уопште могуће. Ипак, у трећој књизи „Затамњене прошлости” објављен је први непотпуни списак свих жртава, без обзира на формацију, а у њега су унети сви настрадали становници чачанског краја (данашње општине Лучани, Чачак и Горњи Милановац), који су ту рођени или су живели до 1941. године. Припадници свих формација који су се у чачанском крају обрели од 6. априла 1941. и у даљим месецима и годинама рата нису унети у тај списак. Непотпуни попис жртава је објављен да би се кроз дијалог са јавношћу имена проверила, допунила, исправила. Приликом тих истраживања утврђено је да је у чачанском крају настрадало 6.667 особа из свих формација. Накнадним проверама утврђене су грешке и превиди у списку, који је, иначе, на три места у књизи најављен као непотпун и подложен даљим исправкама и допунама. Утврђено је да се у списку налазе имена 87 особа које, на основу разних критеријума, нису жртве. Наиме, 24 особе за које се сматрало да су погинуле или нестале, преживеле су рат, у списак је унето и 10 лица која су као избеглице дошле у Чачак након Априлског рата, па самим тим нису жртве из чачанског краја, а 42 особе су два пута уписане у списак, јер су им имена била написана на различите начине. У списак је унето и 10 особа за које савременици догађаја тврде да их не памте, односно да су непознати у местима где су уписани као жртве. Ово је најпроблематичнија категорија, али сматрали смо да их тренутно треба изоставити са списка жртава, док се не утврди њихов идентитет. Тако је списак од 6.667 жртава умањен на број од 6.580 особа које

68 Број погинулих у Другом светском рату, разврстан по земљама, могуће је наћи у бројној литератури, али потпун и тачан попис није направљен, као ни јединствена методологија. Један од понуђених статистичких података може се наћи у *Енциклопедији Британици*, али број погинулих је вероватно још и већи, посебно када је у питању Немачка, јер ту нису урачунате жртве из Аустрије, нити из области које су одузете Немцима 1945. године, као ни жртве фолксдојчера. Ипак, због поређења објављујемо ову статистику: Белгија, 88.000; Британски комонвелт, 466.000; Велика Британија, 357.000; Чехословачка, 225.000; Данска, 4.000; Француска, 563.000; Грчка, 413.000; Холандија, 208.000; Норвешка, 10.000; Пољска, 5.800.000; САД, 298.000; СССР, 18.000.000; Бугарска, 20.000; Финска, 84.000; Немачка, 4.200.000; Мађарска, 490.000; Италија, 395.000; Румунија, 500.000; Јапан, 1.972.000.

су изгубиле живот. Међутим, у исто време дошло се до сазнања за нова имена страдалих, укупно 116 особа из чачанског краја, тако да је списак жртвава опет повећан на 6.696 људи који су насилно изгубили живот у чачанском крају током Другог светског рата.⁶⁹

Сравњавањем и анализом новог списка из кога је избачено 87, а унето 116 имена, и који сада броји 6.696 имена формирана је нова статистика страдања, али која није битно другачија од већ објављене анализе у трећој књизи „Затамњене прошлости”.⁷⁰ Наиме, односи у апсолутним бројевима по формацијама готово да уопште нису значајније промењени, само је због повећања броја за сада познатих жртвава укупан проценат у свим односима и у свим формацијама смањен (смањење или повећање у процентима у односу на списак објављен у трећој књизи „Затамњене прошлости” наведен је у загради).

Војска Краљевине Југославије имала је 3,73% (-0,05%) од свих жртвава. Југословенска војска у отаџбини (ЈВуО - снаге генерала Д. Михаиловића) 23,98% (- 0,10 %). Четници који су били легализовани код владе Милана Недића, затим припадници ЈНП „Збор” који су били за владу, али не и у њеним оружаним формацијама, затим особе из Српског добровољачког корпуса (СДК) и Српске државне страже (СДС), жандарми, полицајци, агенти, четници Косте Пећанца, имали 3,66% (+0,17%) од свих погинулих.

Партизани су имали 19,10% (- 0,12%), а НОВЈ 14,92% (-0,02%) од свих жртвава. Симпатизери партизана имали су 6,24% (0,00%) страдалих, КНОЈ 1, 24% (0,00%), милиција 0,15% (0,00%). Укупан збир настрадалих у свим формацијама које су биле под командом партизана/НОВЈ, односно власти коју је персонификовао Јосип Броз Тито износи 41,65% (-0,19%). Ако би се изузеле жртве НОВЈ (особе мобилисане након 17. септембра 1944. године), тај проценат износи 26,73% (-0,13%).

Када се упореде укупне жртве партизана од 41,65% (-0,19%), односно 26,73% (-0,13%) када се одузму настрадали у редовима НОВЈ (који су углавном погинули на Сремском фронту), са укупним жртвама њима супротстављених формација у грађанском рату (четници генерала Д. Михаиловића и снаге владе М. Недића) од 27,64% (+0,09%), долазимо до података који указују на подједнако страдање супротстављених војних формација Срба из чачанског краја током Другог светског рата.

69 | Попис 116 имена жртвава која до сада нису објављивана резултат су интервенција родбине погинулих, као и сарадње са Музејом рудничко-таковског краја, односно акције историчара Борислава Челиковића да се и за општину Горњи Милановац састави списак жртва настрадалих током Другог светског рата. У овој акцији учествовали су сви заинтересовани грађани, па и СУБНОР из Горњег Милановца. Коришћен је и рад публицисте Радована М. Маринковића који се објављује у овом броју Зборника, као и списак жртвава са територије парохије цркве у Чачку за период 1941-1945. године који се чува у Историјском архиву у Чачку.

70 | Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја* 3, Чачак-Краљево, 2004, стр. 224-239.

Велика страдања имали су цивили 26,90% (+0,04%), односно особе које нису припадале оружаним формацијама, а убијани су од свих страна у рату, највише од окупатора. Ова категорија сигурно у себи има и одређени проценат оних које би по аналогији са групом која носи назив „симпатизери НОП-а”, могли назвати „симпатизерима покрета Д. Михаиловића”. Велики број цивила је стрељан због акција четника генерала Михаиловића, али због протока времена данас је немогуће утврдити право стање.

Односи процена у анализи егзекутора такође нису значајније промењени у поређењу са истраживањима објављеним у трећој књизи „Затамњена прошлост”. Немци су усмртили 43,29% (-0,56%), Немци и усташе 8,33% (-0,07%). Сасвим нова категорија егзекутора, која није унета у трећу књигу „Затамњена прошлост”, су Немци и легализовани четници, који су усмртили 11 особа, односно 0,16% од свих жртава.

Убивства су вршили и Бугари, 2,30% (+0,07%), Италијани, 0,18% (-0,01%), Мађари, 0,09% (0,00%), као и квислинзи из редова југословенских народа и националних мањина (усташе, муслиманска милиција, балисти), 0,64% (+0,01%).

Укупан број особа које су убили Немци и остали окупатори, као и њихови помагачи из народа, који су живели у Југославији, а нису били Срби, износи 54,83% (-0,57%) од свих до сада набројаних жртава.

Број оних које су усмртили партизани такође није био мали - 6,13% (-0,30%); КНОЈ је усмртио 3,34% (-0,08%) особа; ОЗН-а 7,41% (-0,23%); НОВЈ 2,04% (-0,04%); милиција 0,53% (-0,00%). Укупно 19,45% (-0,67%) од свих до сада набројаних жртава.

Услед ратних дејстава или појединачних насиља недисциплинованих војника, многи грађани су погинули и од Совјетских снага 0,70% (-0,08%). Западни савезници су углавном, приликом бомбардовања логора у Немачкој, убијали људе из чачанског краја -0,28% (-0,02%).

Формација која је највише оптуживана за убијање свог народа, четници генерала Михаиловића, усмртила је 10,33% (+0,04%) од свих жртава рата које су до сада пописане. Легализовани четници, за које треба нагласити да нису били под командом Михаиловића, убили су 1,80% (+0,30%). У овај проценат укључено је и 11 смакнућа које су извршили заједно са Немцима. Снаге владе М. Недића (СДК, СДС, полиција, жандармерија) 0,64% (-0,01%). Све формације на унутрашњем српском фронту које су се бориле против партизана/НОВЈ, односно формација под командом Јосипа Броза и његових симпатизера, али и међусобно, јер су љотићевци и равногорци све до готово самог краја рата били у оружаном сукобу, усмртиле су 12,77% (+0,35%) од свих до сада пописаних жртава.

У поређењу са убиствима која су извеле јединице Јосипа Броза, 19,45% (-0,67%), јасно се читава сва осветничка жестина победника у грађанском рату, јер су највећи број егзекуција извршили од децембра 1944. године. Ако овим убиствима додамо и погинуле у завршним борбама за ослобођење Југославије, који су нестручно вођени у борбу, или можда намерно жртвовани, 14,92% (-0,02%) од укупног броја свих жртава, онда се открива какав је заправо погром органи-

зовала власт Јосипа Броза. Жртве које су поднели партизани нису биле мале, али број усмрћења која су они извршили далеко надмашује њихове противнике.

Једна од методолошких недоумица односи се на страдање особа које су припадале партизанском покрету, а предале су их Немцима након заробљавања снаге генерала Д. Михаиловића или легализовани четници који су признавали владу М. Недића. Немци су ове људе стрељали, или су их одводили у логоре где су страдали услед мучења, тешких услова живота и присилног рада. Према подацима публициста из партизанског покрета, укупно је од 1941. до 1944. године 497 припадника покрета Јосипа Броза Тита предато окупатору и квислиншкој управи, а они су касније усмрћени.⁷¹ То би значило да су легализовани и нелегални четници са Немцима одговорни за смрт 7,42% од свих до сада пописаних жртава, односно да су Немци самостално усмртили не 43,29% већ 35,87% од свих жртава са простора чачанског краја. Тиме би се увећао проценат одговорности за жртве у групи снага које су биле супростављене партизанском покрету, тако да би оне, поред 12,77% жртава, биле одговорне и за још 7,42% страдалих, односно укупно 20,19% убијених. Ако упоредимо овај проценат, 20,19%, са укупно 19,45% људи страдалих убиствима од стране формација под командом Јосипа Броза Тита, добијамо „предност“ у терору над сопственим народом од 0,74% снага које су биле противници партизана.

Међутим, ова методологија има своје мањкавости. Иако су партизане и њихове присталице Немцима предали легализовани и нелегални четници са циљем да они буду кажњени, односно да сами „не прљају руке“, велики број људи није усмрћен, а оне који су усмрћени убили су Немци, без присуства легализованих или нелегалних четника. Са друге стране, нико до сада није пребројао особе које су настрадале услед деловања припадника партизанског покрета у саставу немачких јединица, а који су преживели рат и никада нису због своје делатности осуђивани. У овом раду набројано је неколико таквих примера, а број људи који су изгубили живот захваљујући њиховом деловању није занемарљив. Треба нагласити да су породице ових особа због њиховог учешћа у немачким казним експедицијама сурово кажњаване неселективним и крвавим убиствима. Овде би се могло поново поставити и питање страдања на Сремском фронту, као намерном жртвовању војних обвезника из Србије, јер су пре тога припадали покрету генерала Д. Михаиловића, а чачански крај је у тим борбама имао 14,92% погинулих од свих жртава. Број отворених питања је велики и о њима треба водити рачуна приликом просуђивања о догађајима везаним за страдања у Другом светском рату у чачанском крају. Статистика која се излаже у овом раду односи се на директну одговорност за smakнућа.

За велики број људи, њих 10,80% (-0,21%) није могуће утврдити ко их је усмртио. Заправо, у ову цифру улазе сви они који су нестали, али и они који су умрли од заразних болести карактеристичних за рат (тифус), или болести насталих услед лоших животних прилика и тортуре (туберкулоза), као и они за

71 | Радисав Недовић, Пантелија Васовић, н.д., стр. 174.

које се није могло утврдити ко их је убио, или су сами извршили самоубиство, или је у питању био несрећан случај. При томе је несрећан случај веома широко схватан, па су уписивани и људи који су погинули у саобраћајним несрећама при повратку из рата, или су умрли од узетог лека, или су самоубиство извршили по повратку из концентрационих логора, или су се утопили приликом војне обуке. Смрт од туберкулозе је такође редовно навођена као део ратних последица од којих су страдали људи из партизанског покрета. Овај методолошки приступ је пренет из ранијих пописа жртава, у којима су бележена само страдања партизана и њихових присталица, с тим што је та методологија сада примењена на све жртве, без обзира на формацију којој су припадали.⁷²

72 Први попис жртава Другог светског рата са територије чачанског краја (данашње општине Лучани, Чачак и Горњи Милановац) објављен је у књизи: *Чачански крај у НОБ. Пали борци и жртве*, Чачак, 1977. У овој публикацији нису бележени припадници ЈВуО након 3. новембра 1941. године, од када је њихово учешће у рату проглашено од стране партизана као издајничко, као ни жртве формација које су подржавале владу М. Недића. Бележене су само жртве партизанског покрета, његових симпатизера, жртве НОВЈ, као и цивилне жртве, укупно 4.642 имена. Када се анализирају само имена погинулих партизана, припадника НОВЈ и симпатизера партизана, открива се низ мањкавости. Наиме, за 27 особа није уписано место погибије, за 183 ко их је усмртио, 32 особе немају годиште рођења, а 62 уписано очево име. Када би се овим пропустима додали и подаци за цивиле, онда би се број непотпуних података више пута увећао. Треба нагласити да је за поједине особе наведено само име и презиме, и податак да је настрадао, али без иједне друге појединости. У овај списак унети су и људи који су преживели рат, као и особе које су по два пута уписане у списак жртава. За сада су набројана четири таква имена. Уписивани су и људи који су били припадници партизанског покрета 1941. године, а касније су постали немачки агенти па су убијани од четника. Такође је уписано и 65 особа које ни по једном критеријуму не припадају чачанском крају, јер су након 6. априла 1941. године, стицајем ратних околности, настрадали у чачанском крају као припадници партизанског покрета. По овом критеријуму многи припадници партизанских јединица које су се бориле у чачанском крају, а који су ту изгубили живот, могли су бити уврштени у публикацију, али то није учињено. Овај списак, од 4.642 особе, по досадашњим проверама, које нису коначне, треба умањити за 69 имена, тако да укупан број настрадалих из чачанског краја по овом списку није 4.642, већ 4.573 особа. Проблематична је и припадност која је приписана жртвама, јер су многи пријављени као партизани да би се избегле репресалије режима, мада су настрадали као четници. Најупечатљивији пример представљају Јелесије Марић и Милован Јешић. Данас је готово немогуће направити потпуну ревизију овог списка, али и површан поглед открива велику статистичку грешку од 1,5% у односу на 4.642 уписана имена. Са друге стране, у списак није унето 2.123 имена погинулих, који су углавном припадали формацијама супротстављеним партизанском покрету, третираних као издајници, па и злочинци. Међутим, нису унета ни имена неких партизана који су страдали, тако да је списак заиста са пуно мањкавости и нетачности. Уредник публикације *Чачански крај у НОБ. Пали борци и жртве*, Чачак, 1977, био је Драгољуб С. Суботић. Све исправке у овој публикацији, као и исправке списка објављеног у трећој књизи „Загањене прошлости”, биће објављене у посебном тексту након темељних провера и најављених нових спискова жртава које припремају публицисти Радован М. Маринковић за подручје града Чачка по белешкама протокола умрлих, као и спискова настрадалих противника партизанског и комунистичког покрета које припрема публициста Миломир Јовановић.

Поред чињенице да и најновији пописи нису потпуни, нити ће икада бити, и на основу ове „крње” статистике видљиво је колика су била страдања. За четири године окупације, али и у послератним одмаздама, живот је, према досадашњим сазнањима (која нису коначна), изгубило најмање 6.696 лица. Ако је процена да су укупне жртве Србије у Другом светском рату око 150.000 људи, онда на чачански крај „отпада” 4,46 % (+0,02%).

Статистика смрти је важна, али не дочарава сву драматику људског страдања и патње. Партизани су поднели највећи број жртава, али су и усмртили највећи број људи, када се пореде са својим противницима у грађанском рату. Жртве које су поднели редовно су истицали као доказ борбе, страдања, односно разлог за одржавање монопола на власт. Убиства која су они извршили никада нису помињана, а она су, заправо, била основа власти коју су уживали. Систем репресије установљен у Србији од јесени 1944. године имао је своју основу у масовним погубљењима противника, које је започело још у јесен 1941. године. Године окупације и грађанског рата донеће партизанима оправдање за поступке након ослобођења. Посебно су истицана клања које су починили равногорци.

Можда је Милован Ђилас у својим мемоарима на најбољи начин приказао став партизана према својим непријатељима које су затекли у Србији и престоници Београду: *„Већ пре уласка у Београд утврђени су критерији по којима је требало одмах – такорећи: на лицу места – поубијати припаднике недићевских и љотићевских формација. То је већ било обављено, мада је већина недићеваца и љотићеваца одступила с Немцима. Дакако, било је међу стрељаним и оних који би такве судбине поштедео и најгори, најнеправеднији суд. Али ратови, а поготово револуције и контрареволуције, врше се по схематским, идеолошким критеријумима – критеријумима који током истребљења постану страст и пракса, навика и врлина: неко је крив не само што је нешто учинио, него и што је нечему припадао. Бес и мржња су у таквом одлучивању били значајни, али не и пресудни. Судски процеси таквим људима су изгледали бесмисленим, сем у спектакуларним случајевима, коловођама: не може суд изрицати стотине, хиљаде смртних пресуда. Огорченост наших присташа и наше просуђивање су се спајали у одлуку: три године ратовања на страни Немаца, учествовање у казним експедицијама, у паљевинама и масакрима властитог народа биле су и превише крваво искуство да би неко био третиран као ‘заведен’.”*

Питање утврђивања ратних злочина поставило се већ током рата на просторима читаве Југославије, али на супротстављеним основама. Партизански покрет је уз окупаторе и њихове сараднике прикључио и покрет генерала Д. Михаиловића, иако је био признат од савезника као антифашистичка формација. Направљена је и пропагандна паралела између усташа и четника, као истоветних народних издајника. Таква идеолошка поставка уграђена је у темеље послератне Југославије, предвођене победницима у ослободилачком и грађанском рату – комунистима. Са друге стране, четнички покрет генерала Михаиловића је током рата оптуживао партизански покрет да је авантуристички, вођен комунистима странцима, чији је циљ да насилним путем приграбе власт, па је

и у резолуцији на Светосавском конгресу у селу Ба 1944. године партизански покрет оптужен да сарађује са усташама. Утврђивање ратних злочина је тако постало саставни део непомирљивог идеолошког и ратног сукоба од чијег је исхода зависило и питање кажњавања ратних злочина и одређивање тога ко их је чинио.⁷³ Победник је био партизански покрет под вођством Комунистичке партије, која је у наредних пола века владала без икакве контроле од грађана Југославије, што је и одредило однос према ратним злочинима.

Партизани су још на Другом заседању АНОЈ-а у Јајцу 30. новембра 1943. године формирали Државну комисију за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, али њен рад није тада и започео. Тек после доношења Правилника о раду Комисије од 8. маја и Уредбе ВШ НОВ и ПОЈ од 24. маја 1944. о војним судовима и формирањем земаљских комисија за утврђивање ратних злочина почео је рад овог тела. Међутим, како је рат истовремено био ослободилачки и грађански, односно револуционарни рат, у ту чињеницу уклопио се и рад комисије коју су формирали партизани. Ратни злочини су класификовани на основу идеолошких потреба, јер је КПЈ имала став да је правни систем „инструмент владајуће класе за одржавање властитог политичког и социјалног поретка”. У недостаку правне регулативе, истицано је да до изражаја треба да дође „партизанска иницијатива”. Темељан принцип био је обрачун са „великосрпским хегемонизмом”. У раду Земаљске комисије Србије, према извештају од 13. јануара 1945, појављивали су се проблеми око утврђивања ко је све жртва окупатора, јер су супротстављени антифашистички покрет генерала Михаиловића прогласили за „сарадника окупатора”, што је све људе који су у оквиру четничких јединица страдали у борбама са Немцима брисало из спискова жртава: „(...) чест је случај, да је какав четник, присталица ДМ, лишен слободе или живота од стране окупатора. С једне стране поступак окупатора се појављује као злочин према нашем држављанину, а с друге стране постоји чињеница, да је четник био у служби непријатеља и сам као такав под сумњом извршења злочина који га карактерише као непријатеља народа”. На крају, Земаљска комисија у Србији стала је на становиште да четнике који нису починили ратне злочине ипак треба уврстити у списак жртава, док би остали требало да се воде у посебном списку. Државна комисија Југославије је сматрала да „треба уважити да народни издајници, пошто су се поставили против свог народа, престају бити чланови свог народа, па према томе народ нема интереса на таквом лицу те је свеједно ко му суди, па био то окупатор или ко други. Злочин почињен од окупатора над таквим лицем није злочин почињен над народима Југославије”. Државна комисија је ипак налагала опрез, јер је требало несумњиво утврдити да је жртва била сарадник окупатора да би се применио наведени принцип. Ипак, са друге стране остављена је потпуна слобода у томе како се утврђује ко је „сарадник окупатора”, јер Земаљска комисија у Србији не

73 | Милан Кољанин, *Ратни злочини у Југославији у Другом светском рату - проблем утврђивања*, Историја 20. века 2, Београд, 1998, стр. 89-90.

би требало да се сматра „везаном никаквим формализмом, већ је од случаја до случаја, поступати по својој оцени”⁷⁴

Када је у питању чачански крај, сви четници који су настрадали након 3. новембра 1941. године нису уношени у списак жртава. Оно што је најстрашније, велики број погинулих у чачанском крају настрадао је у грађанском рату. Учињени су многи злочини. Ова чињеница и данас изазива полемике и политичке злоупотребе. Нико није оправдан, а најмање појединци из четничких или љотићевских редова, који су, уосталом, и кажњени за своја недела. Исти принцип треба применити и према припадницима партизанског покрета. Ако се жели објективно приказивање драматичних ратних збивања, онда је неопходно истражити све стране у сукобу који је однео много живота. Инсистирање само на злочинима једне стране и потпуно занемаривање одговорности за злочине, али и полувековну недемократску и тоталитарну власт под вођством комунистичке партије, никако неће залечити дубоке ране из Другог светског рата. Свака тренутна политичка или идеолошка „рачуница” која се базира на прављењу подела у друштву, које је више деценија провело у тоталитарном друштвеном систему, а да је пре тога изашло из крвавог грађанског и ослободилачког рата, никако неће донети добро будућим генерацијама и само је део говора мржње који распаљује убилачке страсти. Поновно замагљивање истине и подгревање емоција код родбине оних који су страдали од четника, може само да проузрокује исти ефекат код људи чији су најмилији страдали од комуниста. То би узроковало нове поделе друштва и стварање убилачких емоција које могу да доведу и до нових сукоба међу људима.

Други светски рат однео је милионе жртава на целој земаљској кугли. Људска страдања и материјална пустошења никада у историји нису била таквих размера. Ратне судбине није била поштеђена ни Краљевина Југославија, ни српски народ у њој. Иако је од завршетка Другог светског рата прошло више од шест деценија број жртава на простору Југославије и Србије још није тачно утврђен, а у историјској науци још трају расправе о цифри од 1.700.000 погинулих, као преувеличаној.⁷⁵ Процене за Србију крећу се од око 150.000 погинулих, а за чачански крај (данашње општине Лучани, Чачак и Горњи Милановац), око 6.700 погинулих. Многи од ових људи у чачанском крају убијени су у грађанском рату на најсуровији начин. Последице се осећају до данашњих дана.

74 | Исто, стр. 99-101.

75 | Драган Цветковић, *Преглед страдања становништва Војводине у Другом светском рату*, Историја 20. века 1, Београд 2005, стр. 91-93.

Горан ДАВИДОВИЋ, Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

Списак лица из чачанског краја, погинулих током Другог светског рата, који до сада нису уврштени у објављене пописе настрадалих

бр.	Презиме	очево име	Име	год. рођ.	место	срез	смрт	егзекутор	место погибије	датум	формација
1	Глишић	Јоксима	Радомир	1889	Прањани	тк.	стрељање	Немци	Београд	1944.04.10.	цивил
2	Пурић	Драгоја	Борислав	1921	Чачак	тр.	стрељање	Немци	Чачак	1943.10.05.	цивил
3	Глинтић	Перка	Милорад		р.Деретин (Ивањица), ж.Чачак	тр.	стрељање	Немци	Алвадиница	1943.10.05.	цивил
4	Живановић	Бранка	Бранко	1921	Г.Милановац-Чачак	тк.	стрељање	Немци	Алвадиница	1943.10.05.	цивил
5	Тусловић	Душана	Милан		Коњевићи	љ.	нестао			1943.00.00.	ЈВУО
6	Петровић		Сниша		Г.Дубац	д.	убијен	Бугари	Д.Дубац	1943.03.16.	цивил
7	Радовић		Софроније		Г.Дубац	д.	убијен	Бугари	Д.Дубац	1943.03.16.	цивил
8	Радовић		Јела		Г.Дубац	д.	стрељање	Немци	Г.Дубац	1943.03.16.	цивил
9	Петровић		Драгиња		Г.Дубац	д.	убијен	Бугари	Д.Дубац	1943.03.16.	цивил
10	Миленковић		Љубомир		Луке	д.	убијен	Бугари	Луке	1943.03.12.	цивил
11	Видовић		Недељко		Г.Дубац	д.	стрељање	Бугари	Г.Дубац	1943.03.18.	цивил
12	Дукић		Драгић		Г/Д.Дубац	д.	стрељање	Бугари	Г/Д.Дубац	1943.03.18.	цивил
13	Дукић		Алимпије		Г/Д.Дубац	д.	стрељање	Бугари	Г/Д.Дубац	1943.03.18.	цивил
14	Танасковић		Александар		Вича	д.	убијен	Немци	Вича	1943.06.00.	ЈВУО
15	Јанићијевић	Милорада	Драгослав	1916	Каона	д.	логор	Немци	Солун	1943.03.13.	симп.НОП
16	Црнић	Мила	Бождар	1923	Пухово	д.	стрељање	Немци	логор Бањица	1941.12.17.	цивил
17	Боровњак		Милојко		Брезна	тк.	стрељање	ОЗНА	Г.Милановац	1945.00.00.	ЈВУО
18	Весковић	Десимир	Милојко	1918	Врчани	тк.	стрељање	ОЗНА	Г.Милановац	1944.11.02.	ЈВУО
19	Радојичић		Бранислав		Калиманићи	тк.	нестао	Немци		1943.00.00.	неп.НОП
20	Вукашиновић	Д.	Бориша		Калиманићи	тк.	нестао	Немци		1943.00.00.	неп.НОП
21	Радовановић		Радовин		Бершићи	тк.	нестао	Немци		1943.09.00.	неп.НОП
22	Поњавић	Т.	Боривоје		Неваде	тк.	стрељање	партизани		1944.00.00.	ЈВУО
23	Ђа(о)ковић		Паун		Г.Врбава	тк.	стрељање	НОВЈ		1945.00.00.	СДС
24	Вујовић	Чеда	Никола		Котража	д.	стрељање	Немци	Краљево	1943.00.00.	ЈВУО
25	Вујовић	Николе	Милутин		Котража	д.	стрељање	Немци	Краљево	1943.00.00.	ЈВУО
26	Лазаревић	Љуба	Боривоје		Котража	д.	нестао			1944.12.00.	ЈВУО
27	Николић	Ђока	Михаило		Бели Камен	д.	стрељање	ОЗНА	Чачак	1945.01.00.	ЈВУО
28	Гавриловић		Драгутин	1882	Чачак	тр.	последича муче.	ОЗНА	Београд	1945.07.19.	ВКЈ
29	Терзић		Рајко		Слатина	тр.	убијен	ЈВУО	Г.Милановац	1942.06.01.	СДС
30	Александрић	Милана	Миленко	1920	Д.Горевница	љ.	борба	Нем./уст.	Брчко,БиХ	1945.04.00.	НОВЈ
31	Јеремић	Максима	Гојимир	1907	Љутовница	тк.	борба	Немци	Ниш	1941.04.6-15.	ВКЈ
32	Живановић	Милинка	Радомир	1914	Љутовница	тк.	борба	Немци	Добрача	1941.10.14.	ЈВУО
33	Јеремић	Радомира	Драгољуб	1918	Љутовница	тк.	стрељање	Немци	Топола	1942.00.00.	ЈВУО
34	Срећковић	Драгутина	Милан	1920	Велереч	тк.	стрељање	Немци	Топола	1942.01.20.	ЈВУО
35	Срећковић	Драгутина	Гојко	1918	Велереч	тк.	стрељање	Немци	Топола	1942.12.00.	ЈВУО
36	Филиповић	Тадије	Драгољуб	1921	Велереч	тк.	борба	НОВЈ	Босна	1945.04.00.	ЈВУО
37	Филиповић	Тадије	Богољуб-Белко	1923	Велереч	тк.	борба	КНОЈ	Гружа	1947.00.00.	ЈВУО
38	Филиповић	Петра	Тадија	1892	Велереч	тк.	стрељање	Немци	Краљево	1943.10.27.	цивил

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ - СУПРОТСТАВЉЕНА ТУМАЧЕЊА

39	Милановић	Десимира	Радош	1923	Велереч	тк.	борба	партизани	Петровац на млави	1942.05.24.	лег.чет.
40	Јаџатовић	Милорада	Милош	1924	Облешево,Макед./Љутовница	тк.	стрелјање	ЈВУО	Савинац	1943.00.00.	ЈВУО
41	Молеровић	Љубомира	Милијан	1900	Љутовница	тк.	борба	партизани	Г.Милановац	1941.11.00.	ЈВУО
42	Милутиновић	Чедомира	Миланд	1921	Љутовница	тк.	борба	НОВЈ	Босна	1945.00.00.	ЈВУО
43	Пурић	Стевана	Милорад-Мишудла	1923	Велереч	тк.	убијен	ЈВУО	Мајдан	1943.01.21.	ЈВУО
44	Гавриловић	Десимира	Слободан	1921	Велереч	тк.	борба	НОВЈ	Босна	1945.00.00.	ЈВУО
45	Милошевић		Добривоје		Г.Бранетићи	тк.	стрелјање	Немци	Г.Милановац	1941.05.05.	разбојник
46	Милановић		Бранко		Баре	тк.	стрелјање	Немци	Г.Милановац	1941.05.08.	цивил
47	Мијатовић	Сретена	Миодраг	1925	Луњевица	тк.	борба	балисти	Тутин	1955.07.27.	КНОЈ
48	Мандић	Радисава	Драгутин		Виљуша	тр.	посл.раџав.	ЈВУО	болница	1950.05.17.	партизан
49	Ницовић		Гаврило		Милићевици	љ.	убијен	КНОЈ	Милићевици	1946.00.00.	ЈВУО
50	Стефановић		Христивоје		Мрчајевци	љ.	стрелјање	КНОЈ		1948.00.00.	ЈВУО
51	Манговић		Боривоје		Атеница	тр.	стрелјање	ОЗНА		1948.00.00.	ЈВУО
52	Пјановић	Јеврема	Његован	1904.	р.Пријепоље,Прелина	љ.	стрелјање	ОЗНА	Чачак	1945.04.23.	ЈВУО/СДС
53	Јањушевић	Алексе	Мирко		р.Гацко, ж.Чачак	тр.	стрелјање	ОЗНА	Чачак	1944.12.00.	СДС
54	Браковић		Миленко		Д.Врбава	тк.	убијен	партизани	Бела Црква	1941.07.07.	жандарм
55	Нешовић	Војислава	Петар	1911	Липовац	тк.	непознато			1945.00.00.	ЈВУО
56	Топаловић	Алексе	Милија	1920	Липовац	тк.	борба	партизани	код Љига	1943.05.07.	СДС
57	Милосављевић	Милића	Живота	1914	Липовац	тк.	убијен	ЈВУО		1943.04.04.	цивил
58	Лазаревић	Драгољуба	Илија	1915	Липовац	тк.	борба	НОВЈ		1944.12.00.	СДК
59	Јеремић	Драгомира	Матија	1909	Јабланица	тк.	стрелјање	НОВЈ	Клатичево	1944.09.19.	ЈВУО
60	Хацић	Ч.	Љубинко	1905	Јабланица	тк.	убијен	Бугари	Јастребац	1944.05.00.	цивил
61	Јанковић	М.	Арсеније	1923	Јабланица	тк.	борба	Немци	Шид	1945.00.00.	НОВЈ
62	Алексић	Милића	Владисав	1914	Церова	тк.	борба	Немци		1944.00.00.	партизан
63	Ацић	Петра	Милорад	1911	Церова	тк.	погинуо		Енглеска	1944.00.00.	ВКЈ
64	Ликић	Милорада	Милић	1903	Церова	тк.	непознато			1946.00.00.	ЈВУО
65	Ликић	Љубисава	Лука	1911	Церова	тк.	бомбардовање	Немци	Београд	1941.04.06.	цивил
66	Ликић		Нада	1916	Церова	тк.	бомбардовање	Немци	Београд	1941.04.06.	цивил
67	Ликић	Лука	Ружа	1941	Церова	тк.	бомбардовање	Немци	Београд	1941.04.06.	цивил
68	Ликић	Љубисава	Драгиша	1908	Церова	тк.	стрелјање	НОВЈ	Београд	1944.11.00.	нем.агент
69	Ацић	Драгољуба	Милутин	1923	Церова	тк.	борба	Немци	Рапај брдо	1941.10.15.	ЈВУО
70	Ликић	М.	Мелентије		Церова	тк.	борба			1944.12.00.	НОВЈ
71	Мишовић		Милић		Мајдан	тк.	стрелјање	Немци	Топола	1942.00.00.	ЈВУО
72	Ређић		Радован		Котража	д.	стрелјање	Немци	Топола	1942.00.00.	ЈВУО
73	Радишић	Остоје	Никола	1925	Г.Милановац	тк.	стрелјање	Немци	логор Бањица	1942.00.00.	ЈВУО
74	Радишић	Остоје	Миладин/Милорад-Мијо	1923	Г.Милановац	тк.	борба	НОВЈ		1944.00.00.	ЈВУО
75	Ковачевић		Миодраг-Пиштољ		Брезна	тк.	убијен	ОЗНА		1945.00.00.	ЈВУО
76	Алексић	Танасија	Ивко	1880	Велереч	тк.	убијен	СДС	Велереч	1944.00.00.	цивил
77	Ђоковић	Станка	Светомир		Велереч	тк.	стрелјање	ОЗНА	Београд	1944.12.00.	СДС
78	Јанићијевић	Милорада	Миливоје	1912	Велереч	тк.	нестао			1944.00.00.	СДС
79	Милановић	Станимира	Живадин		Велереч	тк.	борба	НОВЈ	Тузла, БиХ	1944.12.00.	ЈВУО
80	Недељковић	Косте	Милош	1887	Велереч	тк.	бомбардовање	Немци	Прелина	1941.11.27.	цивил

Горан ДАВИДОВИЋ, Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

81	Филиповић	Василија	Остоја	1905	Велереч	тк.	борба	партизани	Прокупље	1942.08.09.	СДС
82	Дабовић		Војислав		Велереч	тк.	стрељање	Немци	Крагујевац	1943.11.00.	СДС
83	Драшковић		Славко		Полом	тк.	убијен	ЈВУО	околина Прањана	1943.00.00	ЈВУО
84	Албић		Александар		Смедерево- Чачак		борба	НОВЈ	Јездина	1944.11.00.	ЈВУО
85	Зарић		Божидар	1923	Љубић	љ.	непознато		Чајетина	1941.11.00.	цивил
86	Андрић	Настасије	Михаило		Чачак	тр.	погинуо			1941.12.00.	СДС
87	Николић		Ђорђе	1908	Чачак	тр.	логор	Немци	Немачак	1942.00.00.	ВКЈ
88	Здравковић		Божидар	1876	Чачак/ р.Мочиоци		убијен		Јездина	1942.00.00.	цивил
89	Прелић		Бошко	1910	Атеница	тр.	убијен		Стјеник	1944.00.00.	цивил
90	Бојовић		Василије	1914	Јездина	тр.			Јездина	1941.12.00.	цивил
91	Егић/Ерић		Вукосава	1903	Љубић	љ.			Љубић	1943.00.00.	цивил
92	Ристановић		Војин	1900	Ракова	љ.			Чачак	1945.00.00.	цивил
93	Вујичић		Душан	1910	Чачак	тр.	нестао			1941.00.00.	цивил
94	Тодоровић		Душан	1907	Лозница	тр.	убијен		Босна	1944.00.00.	ЈВУО
95	Илић		Душан	1922	Чачак/Јовац	тр.			Чачак	1944.00.00.	цивил
96	Средојевић	Димитрија	Вукадин	1900	Атеница	тр.	стрељање	ОЗН-а	Ваљево	1945.06.00.	цивил
97	Продановић	Љубомира	Радомир	1909	Чачак	тр.	стрељање	Немци	ВТЗ Чачак	1941.12.08.	партизан
98	Стризовић		Душан	1920	Чачак	тр.			Београд	1945.00.00.	цивил
99	Тркуља		Илија	1904	Чачак	тр.			Чачак	1943.00.00.	полиција
100	Ђорђевић	О.	Илија		Љубић	љ.			Љубић	1943.00.00.	цивил
101	Затежић		Јелена	1896	Љубић				Љубић	1941.00.00.	цивил
102	Лазовић		Јован	1915	Чачак	тр.	логор	Немци	Матхаузен	1943.00.00.	ВКЈ
103	Кочовић		Јован	1909	Чачак	тр.			Чачак	1944.00.00.	ВКЈ
104	Стокић		Константин	1900	Чачак	тр.			Краљево	1944.00.00.	цивил
105	Ђуракић		Љубослав	1924	Љубић	љ.			Љубић	1944.00.00.	цивил
106	Ђокић		Млађен	1900	Чачак	тр.			Чачак	1941.00.00.	цивил
107	Тодоровић		Милош	1910	Чачак	тр.			Бељина	1941.00.00.	цивил
108	Премовић		Млађен	1911	Љубић	љ.			Нова Варош	1941.00.00.	цивил
109	Јоровић	Витомира	Милојко- Шнајцо	1916	Горачићи	д.	борба	ОЗН-а	Рти	1947.11.23.	ЈВУО
110	Паулик		Десанка		Прељина	љ.	стрељање	партизани		1941.09.19.	цивил
111	Миловановић	Душана	Љубиша	1926	Клатичево	тк.	стрељање	НОВЈ	Срезојевци	1944.09.25.	ЈВУО
112	Спасовић	Драгомира	Богољуб	1925	Катрга	љ	борба	Нем./уст.	Лешница	1945.00.00.	НОВЈ
113	Радосављевић	Милорада	Милија	1900	Јежевица	тр.	стрељање	лег.чет.	Јежевица	1941.12.12.	симп.НОП
114	Јанковић	Драгомира	Душан		Чачак	тр.	стрељање	ОЗНА	Београд	1944.12.00.	цивил
115	Карапузовић	Сулејмана	Сабрија	1912	Гостивар-Чачак	тр.	стрељање	Немци	ВТЗ Чачак	1941.12.25.	партизан
116	Фишер	Тодора	Зигфрид	1915	Сарајеви-Чачак	тр.	борба		Босна	1942.00.00.	партизан

Списак погинулих није коначан, а подаци који су дати нису потпуни. Грешке, којих у списку сигурно има, резултат су недоступности историјских извора, а никако жеље аутора да увећају или умање број погинулих на било којој страни у грађанском и ослободилачком рату. Најљубазније молимо целокупну јавност да нам помогне у састављању што тачнијег списка погинулих, који ће накнадно бити објављен.

Second World War in Cacak Region – Opposed Opinions

After more than six decades after finishing the Second World War on the territory of the whole Europe, ex – Yugoslavia, today's Serbia and Cacak region (municipalities Lucani, Cacak and Gornji Milanovac) there are revived opposed images about complex war events, significantly marked with ideological and political interests, which deepens old and create conditions for new fights.

Hatred and division in a society were supported by ideological phrases constantly repeated for more than a half of a century where Partisan movement was celebrated as 'angelic' while Chetnik movement was presented as a part of 'dark and mindless forces'. Today there are opposite opinions and all in the aim of gaining certain popularity for ideological and political plans and principles.

The number of killed people during the Second World War on the territory of Cacak region will probably never be completely confirmed. The most complete list ever made has 6, 696 names. The structure of the victims is: Army of the Yugoslav Kingdom – 3, 73%, out of the total number of the victims. Yugoslav Army in Homeland (anti-fascist movement of General D. Mihailovic – better known as 'Chetniks') 23, 98%. Armed forces which belonged to quisling government of Milan Nedic – had 3, 66% out of all killed.

Partisans had 19, 10% and NOVY (armed formation created since 1944 when Partisans established the rule in Serbia and mobilized men in great numbers into their army which was proclaimed for the legal and regular armed forces of Yugoslavia) had 14, 92% out of all victims. Supporters of Partisans had 6, 24% killed, while KNOY (internal communist party army in Yugoslavia after 1944) had 1, 24%, police had 0, 15%. The total number of victims in all formations under the command of Josip Broz Tito was 41, 65%. If we take out victims of NOVY, (people mobilized after 17th September, 1944), that was 26, 73%.

When we compare the total number of Partisan victims 41, 65%, that is 26, 73% when we take out victims from NOVY (who mainly got killed at Srem front), with total number of victims from the opposed forces in the civil war (Chetniks of General D. Mihailovic and forces of government of M. Nedic) which was 27, 64%, we come to the data which point out equal killing of the opposed military formations of Serbs from Cacak region during the Second World War.

Many civilians were also killed - 26, 90%, and among them there are names of persons who did not belong to any armed forces and they were killed by the all sides in the war, but mainly by the occupying armies.

Most people were killed by the Germans – 43, 29% out of all victims, Germans and ustahas – 8, 33%. Bulgarians killed 2, 30%, Italians – 0, 18%, Hungarians – 0, 09%; quislings members of Yugoslav nationalities and national minorities (ustahas, Moslem police, Balists), 0, 64%. The total number killed by Germans and other occupying forcers as well as their collaborators from the peoples living in Yugoslavia, and who were not Serbs, is 53, 83% out of all mentioned victims in Cacak region.

The number of those killed by the Partisans is not small - 6, 13%, KNOY killed 3, 34%; OZN-a 7, 41%, NOVY - 2, 04%, police -0, 53%. The total number is 19, 54% out of all above listed victims.

Many citizens were killed by Soviet forces either because of war actions or individual violent behavior of misbehaved soldiers - 0, 70%. When bombing German prison camps Allied Forces mainly killed people from Cacak region - 0, 28%.

Formation which was mainly accused for killing its people, Chetniks of Draza Mihailovic, killed 10, 33% out of all war victims registered until now. Forces of quisling government of Milan Nedic killed 2, 44%. All formations at the internal Serbian front which were fighting against formations under Josip Broz's command and their supporters, but among themselves as well, as the forces of General D.Mihailovic and M. Nedic were in constant fight till the end of war and killed 12, 77% out of all registered victims.

When we compare killing done by units of Josip Broz -19, 45%, the vehement force of the victor's revenge in the civil war is obvious as the greatest number of executions was carried out from December, 1944. If we add to these killings, the ones who died for liberation of Yugoslavia, who were lead into battles in an incompetent way, or may be deliberately sacrificed, that was 14, 92% of all victims, then it is clear what pogrom was organized by the government of Josip Broz. The sacrifices given by the Partisans are not small but the number of killing which were done by them exceeds by far their opponents.

It should also be mentioned the indirect responsibility of antifascist movement of D. Mihailovic and forces of quisling government of General M. Nedic for death of 479 Partisans who they caught and surrendered to Germans, and who killed them later in the prison camps. 7, 42% out of all registered victims, which means that Germans killed 35, 87% and not 43, 29% out of all victims from the territory of Cacak region. This will increase the percent of responsibility for the victims in the group of forces opposed to Partisan movement, so they could be guilty for 12, 77% and 7, 42% of the killed victims which is all in all 20, 19%. If we compare these figures we come to the fact that the forces which were against Josip Broz and Partisans killed only 0, 74% members of their own people.

On the other hand nobody counted the victims of the members of Partisan movement who acted in German units and who survived the war and have never been convicted because of their deeds. It should be pointed out that their families were severely and not selectively punished because of their participation in German punitive expeditions by the antifascist movement of general D. Mihailovic.

For a great number of people, about 10, 80% it is not possible to be sure who killed them. Better to say this number includes all those who disappeared and those who died of infectious diseases characteristic for a war as well as those who were killed by someone or who committed a suicide or in some accidents.

Apart from the fact that even the latest lists are not complete, nor will they ever be, according to this incomplete statistics it is obvious that a lot of people were killed. For the four years of occupation, and in after war reprisals of the rule of Josip Broz, at

least 6, 696 persons were killed in Cacak region. If there is an estimation that the total number of victims in Serbia in the Second World War was about 150.000 people then in Cacak region there were 4, 46% of all the victims in Serbia.

Goran DAVIDOVIC-Milos TIMOTIJEVIC

La Deuxième Guerre mondiale dans la région de Cacak – interprétations en confrontation

Après plus de six décennies passées depuis la fin de la Deuxième Guerre mondiale sur les espaces de l'Europe entière, de la Yougoslavie d'antan, de la Serbie d'à présent mais également de la région de Cacak (communes d'à présent de Lucani, de Cacak et de Gornji Milanovac), au niveau local se renouvellent encore les représentations conflictuelles concernant les événements complexes de guerre, essentiellement marqués par des intérêts idéologiques et politiques, ce qui approfondit les anciens et crée des conditions pour de nouveaux conflits.

La haine et les répartitions dans la société incitèrent les phrases idéologiques, répétées obstinément durant plus d'un demi-siècle, dans lesquelles le mouvement partisan fut glorifié, comme „angélique”, tandis que celui des Tchetsniks fut présenté comme une partie „des forces des ténèbres et de la déraison”. Aujourd'hui, il existe aussi des interprétations en contradiction, et tout ceci ayant pour but la propagande, afin d'acquérir de la popularité pour des principes idéologiques ou politiques bien précis ainsi que pour des plans.

Le nombre des personnes tuées pendant la Deuxième Guerre mondiale sur les territoires de la région de Cacak ne sera probablement jamais déterminé avec exactitude. La liste la plus complète qui jusqu'à présent fut établie possède 6 696 noms. La structure des victimes est la suivante: l'Armée du Royaume de la Yougoslavie eut 3,73% de toutes les victimes, l'Armée yougoslave en Patrie (JVuO – mouvement antifasciste du général D. Mihajlovic, plus connu sous le nom de „les Tchetsniks”) 23,98%, les forces armées qui appartenirent au gouvernement des traîtres du pays du général Milan Nedic 3,66% de tous ceux qui périrent.

Les Partisans eurent 19,10%, alors que la NOVJ (formation armée formée à partir de l'automne de l'année 1944, lorsque les Partisans établirent le pouvoir en Serbie et mobilisèrent en masse les hommes dans leur armée qui fut proclamée comme formation armée officielle et régulière de la Yougoslavie) 14,92% de toutes les victimes. Les sympatisants des Partisans eurent 6,24% de victimes, la KNOJ (armée de parti interne des communistes en Yougoslavie après l'année 1944) 1,24%, la milice 0,15%. Le montant total des victimes dans toutes les formations qui furent sous le commandement de Josip Broz Tito s'éleva à 41,65%. Si on prend en compte les victimes de la NOVJ, (personnes mobilisées après le 17 septembre de l'année 1944), ce pourcentage s'élève à 26,73%.

Lorsqu'on compare la totalité des victimes des Partisans 41,65%, c'est-à-dire 26,73% quand on déduit du chiffre le nombre de personnes ayant succombé dans les rangs de la NOVJ (qui périrent en général au front du Srem), avec le nombre total des victimes des formations opposées dans la guerre civile (les Tchetsniks du général D. Mihajlovic et les forces du gouvernement de M. Nedic) 27,64% , on aboutit à des données qui font ressortir la souffrance identique des formations armées opposées des Serbes de la région de Cacak durant la Deuxième Guerre mondiale.

De grandes pertes eurent les civils 26,90%, et parmi eux furent inscrits les noms des personnes qui n'appartinrent pas aux formations armées et qui furent tout de même tuées par tous les côtés en guerre, surtout par les occupants.

Le plus grand nombre de personnes, 43,29% de toutes les victimes, fut tué par les Allemands, tandis que par les Allemands et les Oustachis 8,33%. Les meurtres furent commis également par les Bulgares 2,30%; par les Italiens 0,18%; par les Hongrois 0,09%; ainsi que par les traîtres du pays parmi les rangs des peuples yougoslaves et des minorités nationales (les Oustachis, la milice musulmane, les nazis d'origine albanaise) 0,64%. Le chiffre total des personnes qui furent tuées par les Allemands et autres occupants, ainsi que par leurs alliés parmi le peuple qui vécurent en Yougoslavie et ne furent pas des Serbes, s'élève à 54,83% de toutes les victimes énumérées jusqu'à présent de la région de Cacak.

Le nombre de ceux qui furent tués par les Partisans ne fut également pas minime 6,13%; la KNOJ tua 3,34% de personnes; l'OZN-a 7,41%; la NOVJ 2,04%; la milice 0,53%. En tout, 19,45% de toutes les victimes énumérées jusqu'à présent.

Par suite d'actions de guerre ou d'agressions individuelles de soldats indisciplinés, de nombreux habitants furent tués également par les forces Soviétiques, 0,70%. Les alliés de l'ouest tuèrent en général, lors du bombardement des camps en Allemagne, des personnes de la région de Cacak, 0,28%.

La formation qui fut la plus accusée pour meurtre de son peuple, les Tchetsniks du général Mihajlovic, tua 10,33% de toutes les victimes de la guerre qui furent jusqu'à présent inscrites. Les forces du gouvernement des traîtres du pays du général Milan Nedic, 2,44%. Toutes les formations au front intérieur serbe qui luttèrent contre les formations sous le commandement de Josip Broz et de ses sympathisants, mais aussi mutuellement puisque les forces du général D. Mihajlovic et du général M. Nedic furent presque jusqu'à la fin même de la guerre dans un conflit armé, tuèrent 12,77% de toutes les victimes inscrites jusqu'à maintenant.

En comparaison avec les meurtres qui furent exécutés par les unités de Josip Broz, 19,45%, on remarque visiblement toute la violence vengeresse des vainqueurs dans la guerre civile, puisqu'ils effectuèrent le plus grand nombre d'exécutions à partir de décembre de l'année 1944. Si l'on ajoute à ces meurtres également les personnes qui périrent lors des combats finaux pour la libération de la Yougoslavie, qui furent menés avec incompétence au combat ou peut-être sacrifiés intentionnellement, 14,92% du chiffre total de toutes les victimes, on découvre alors quel fut en réalité le pogrome organisé par le gouvernement de Josip Broz. Les sacrifices qu'endurèrent les Partisans

ne furent guère minimes, mais le nombre de meurtres qu'ils commirent surpasse de loin leurs ennemis.

Il faut mentionner également la responsabilité intermédiaire du mouvement antifasciste de D. Mihajlovic et des forces traîtresses à la patrie du gouvernement du général M. Nedic concernant la mort de 479 Partisans qu'ils livrèrent après leur capture aux Allemands, qui les tuèrent dans les camps pendant la guerre. 7,42% de toutes les victimes recensées jusqu'à présent, c'est-à-dire que les Allemands tuèrent indépendamment non pas 43,29%, mais 35,87% de toutes les victimes sur l'espace de la région de Cacak. Ainsi s'agrandit le pourcentage de responsabilité pour les victimes des forces qui furent opposées au mouvement partisan, de sorte qu'en dehors de 12,77% de victimes, elles furent responsables également pour encore 7,42% de personnes, donc 20,19% de tués en tout. Si on compare ce pourcentage, 20,19% , avec 19,45% de personnes en tout ayant succombé aux meurtres commis par les formations sous le commandement de Josip Broz Tito, on obtient „un avantage” concernant la terreur sur son propre peuple de 0,74% des forces qui furent ennemies aux Partisans.

Du côté adverse, personne ne compta jusqu'à présent les personnes qui succombèrent aux actions des membres du mouvement partisan en partie intégrante des unités allemandes, qui survécurent à la guerre et qui ne furent jamais condamnés pour leurs activités. Il faut souligner que les familles de ces personnes furent, à cause de la contribution de ces derniers aux expéditions punitives allemandes, brutalement punies par des meurtres non-sélectifs et sanglants de la part du mouvement antifasciste du général D. Mihajlovic.

Pour un grand nombre de personnes, 10,80% d'entre eux, il n'est pas possible de déterminer qui les tua. À vrai dire, dans ce chiffre figurent tous ceux qui disparurent, mais aussi tous ceux qui succombèrent à des maladies contagieuses caractéristiques à la guerre, ainsi que ceux pour lesquels on ne put déterminer qui les tua, soit qu'ils commirent un suicide, soit il fut question d'un malheureux incident.

En dehors du fait que même les recensements les plus récents ne sont pas complets, ni jamais ne le seront, et d'après ces statistiques incomplètes, il semble apparent combien les pertes furent nombreuses. En quatre ans d'occupation, mais aussi lors des représailles d'après-guerre du gouvernement de Josip Broz Tito, 6 696 personnes au moins de la région de Cacak perdirent leur vie, d'après les connaissances obtenues jusqu'à présent (qui ne sont pas définitives). Si l'estimation que le nombre total des victimes de la Serbie pendant la Deuxième Guerre mondiale s'élève à environ 150 000 personnes, alors la région de Cacak eut en ce chiffre une part de 4,46% du nombre total des victimes en Serbie.

Goran DAVIDOVIC-Milos TIMOTIJEVIC

Др Илија
ПОПОВИЋ
Др Светислав Љ.
МАРКОВИЋ

ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ ОПШТИНЕ ЧАЧАК У ПЕРИОДУ ОД 1948. ДО 2002. ГОДИНЕ

UDK: 314.18 (497.11) „1948/2002” (047.31)

АПСТРАКТ: На основу пописа становништва и истраживања аутора приказани су проблеми демографског развоја чачанске општине у последње четири деценије XX века и на почетку новог миленијума. Дато је кретање броја становника и домаћинства у 58 насеља општине Чачак у периоду од 1948. до 2002. године. Потом је приказано природно кретање становништва чачанске општине кроз наталитет, морталитет и сам природни прираштај, који је у последњих деценију и по негативан. У кратким цртама су објашњена миграциона кретања становништва општине Чачак. На крају су анализирани полно-старосна, етничка, образовна и економска структура становништва.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: општина Чачак, становништво, демографске промене, природни прираштај, миграциона кретања, структуре становништва

Проблем популационе динамике је значајан предмет проучавања географије, демографије и економских наука. Резултати оваквих истраживања налазе примену у: просторном (урбанистичком) планирању, управљању људским ресурсима (радном снагом), рационализацији мреже социјалних установа (школство, здравство...).

У актуелном демографском развоју изражени су процеси: депопулација (опadaње броја становништва), деаграризација (опadaње броја становништва које се бави пољопривредом), сенилизација (старење) становништва.

Општина Чачак се налази у средишњем делу централне Србије, у Моравичком округу. Окружена је општинама: Горњи Милановац (са севера), Пожега (са запада, Златиборски округ), Лучани (са југозапада), Краљево (са југоистока, Рашки округ) и Кнић (са истока, Шумадијски округ). Иначе, у састав Моравичког округа, поред Чачка и суседних општина Горњи Милановац и Лучани, улази и Ивањица. Чачак је најразвијенија општина Моравичког округа и представља регионални центар са функцијама које задовољавају потребе суседних општина (школство, здравство, информисање, спорт, унутрашњи послови...) (Карта 1).

Чачак има веома повољан саобраћајни положај, јер се ту секу две значајне друмске саобраћајнице: Ибарска магистрала (која од Београда, преко Краљева и Приштине, води ка Скопљу) и пут за Црногорско приморје и Босну и

Херцеговину. Због тога је Прељина значајно друмско раскршће у нашој држави. Кроз Чачак пролази и железничка саобраћајница, која је у Пожеги повезана са барском, у Сталаћу са нишком, а у Краљеву са ибарском.

Чачанска општина је ограничена координатама 43°44'00" и 44°00'30" северне географске ширине, као и 20°07'15" и 20°38'30" источне географске дужине. Налази се на надморској висини од 204 m (ушће Бресничке реке у Западну Мораву) до 985 m (планина Овчар). Смештена је, највећим делом, у западном Поморављу, које чини спону између Шумадије, на северу, и унутрашњих Динарида, на југу.¹

Површина општине Чачак је 636 km² и, по простору који заузима, спада у групу осредњих општина у Србији. Међутим, по броју становника чачанска општина са 117.072 житеља заузима 12. место у Републици. Већи број становника имају општине: Београд (1.576.124), Нови Сад (299.294), Ниш (235.159), Крагујевац (175.802), Лесковац (156.252), Суботица (148.401), Зрењанин (132.051), Крушевац (131.368), Панчево (127.162), Шабац (122.893) и Краљево (121.707)². Сам град Чачак има 73.217 становника и девети је српски град по броју грађана. Већим бројем житеља могу се похвалити само Београд (1.281.801), Нови Сад (191.405), Ниш (173.724), Земун (168.171), Крагујевац (146.373), Суботица (99.961), Зрењанин (79.773) и Панчево (77.087). Општину Чачак сачињава 58 насеља, од којих је само Чачак градско (Карта 2).

Бројно кретање становништва и домаћинства по насељима

Кретање броја становника

Данашње становништво чачанске општине је староседелачко и досељеничко. Готово 50% садашњег становништва досељено је после Другог светског рата. Доминантни правци досељавања полазе са црногорских брда и површи, из Херцеговине и старе Рашке, као и моравичког и драгачевског краја.

Кретање броја становника по годинама пописа на територији општине Чачак најлакше је приказати табеларно (табела 1). У овој табели приказано је бројно кретање становништва општине по насељима у периоду од 1948-2002. године, затим су дате промене у броју становника за насеља општине Чачак, а према пописима из 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002. године, као и индекс промена броја становника за исти период (табеле 2 и 3).

- 1 Илија В. Поповић: *Општина Чачак – географска проучавања*, Чачак, 1996, стр. 7.
- 2 Подаци су према последњем попису становништва из 2002. године. Овим пописом нису обухваћена насеља на Косову и Метохији, па нису ни рангирана. Наравно, од Чачка су бројније и неке београдске општине (Вождовац, Земун, Звездара, Нови Београд, Палилула и Чукарица).

Извори података за ове табеле су пописи становништва из 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991. и 2002. године.

Анализирајући податке дате у табелама 1, 2 и 3, можемо извести следеће закључке:

Попис из 1953. указује на увећање броја становника општине за 5.451 у односу на 1948. годину (индекс 107,79). Истовремено, град има раст популације за 5.062 становника (индекс 138,98). Компарирајући пописе из 1948. и 1953. године, уочава се да је само седам насеља са растом становништва (више од 110,1 индексних поена): Бељина, Врнчани, Доња Горевница, Међувршје, Овчар Бања, Трбушани и Чачак. Занимљиво је да после Чачка (138,98) највећи пораст имају Овчар Бања (130,27) и Врнчани (129,17), насеља прилично удаљена од општинског центра. Стагнацију броја становника (100,1-110,0 индексних поена) бележи 26 насеља, а 25 насеља су исказала смањење броја становника (мање од 100 индексних поена). Највеће опадање популације, у овом периоду, бележе Рошци (80,44) и Катрга (87,25).

Број становника чачанске општине у периоду од 1953-1961. године повећан је за 9.921 (индекс 113,16), док град има раст популације од 9.593 становника (индекс 153,15). У истом периоду (1953-1961) уочава се да је 12 насеља са растом становништва, а највећи су исказали Бељина (170,33) и Чачак. Стагнацију броја становника има 10 насеља, а 36 насеља су исказала смањење броја становника (највише Међувршје - 57,68 и Придворица - 69,70).

На основу пописа из 1971, уочава се увећање броја становника општине за 12.435 у односу на 1961. годину (индекс 114,57), а сам град има раст популације за 10.602 становника (индекс 138,35). Поредићи пописе из 1961. и 1971. године, уочава се да је девет насеља са растом становништва (највише Бељина - 244,87 и Атеница - 166,87). Стагнацију броја становника бележи 11 насеља, а 38 су исказала смањење броја становника (највеће Овчар Бања - 61,61 и Бањица - 74,10).

Према попису из 1981, евидентирано је повећање популације чачанске општине за 13.029 становника у односу на 1971 (индекс 113,33). Међутим, док град има раст броја становника за 24.014 (индекс 162,79), дотле сеоско подручје има 10.985 становника мање (индекс 81,55). Повећање броја становника у Чачку скоро за један град (већи од Горњег Милановца), може се објаснити и чињеницом да је, поред природног прираштаја и усељавања, дошло и до померања границе зоне града. У састав града, по ГУП-у Чачак, ушли су и делови приградских насеља Атеница, Бељина, Јездина, Коњевићи, Кулиновци, Лозница, Љубић, Парменац, Придворица и Трбушани. У том периоду (1971-1981) уочава се да је само шест насеља са растом становништва (највише Чачак и Прељинска Балуга), док стагнацију бележи 10 насеља. Чак 42 насеља су исказала смањење броја становника, а најдрастичнији примери су Љубић (2,66) и Кулиновци (32,45). Наравно, разлог је губитак територије, што је посебно дошло до изражаја у Љубићу.

Табела 1. Становништво општине Чачак по насељима 1948-2002.

Рбр	Насеље	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
1.	Атеница	1.276	1.251	1.446	2.413	993	691	619
2.	Балуга (П)	324	325	344	361	443	440	434
3.	Балуга (З)	512	542	649	697	732	782	733
4.	Бањица	1.046	1.025	888	658	562	489	400
5.	Белмина	214	246	419	1.026	950	1.075	1.117
6.	Бечаљ	1.655	1.631	1.591	1.404	1.237	1.155	1.044
7.	Брезовице	305	334	310	258	233	180	141
8.	Бресница	2.731	2.672	2.546	2.299	2.055	1.772	1.466
9.	Вапа	578	610	644	600	683	721	691
10.	Видова	280	284	271	249	217	190	156
11.	Вилуша	1.053	1.050	982	896	936	936	924
12.	Вранићи	575	538	513	544	522	506	515
13.	Врчани	545	704	616	523	448	368	279
14.	Вујетинци	745	734	667	615	549	524	452
15.	Горичани	907	980	974	970	928	879	780
16.	Горња Горевница	2.366	2.346	2.163	1.848	1.708	1.616	1.399
17.	Горња Тречча	961	928	809	702	737	641	618
18.	Доња Горевница	975	1.145	1.194	983	981	934	904
19.	Доња Тречча	1.607	1.613	1.515	1.247	1.167	1.128	1.018
20.	Жаочани	409	403	402	389	407	398	391
21.	Заблаће	1.010	1.037	1.052	1.081	1.251	1.276	1.226
22.	Јанчићи	567	529	460	400	317	237	204
23.	Језевица	1.373	1.436	1.382	1.479	1.432	1.388	1.330
24.	Јездина	721	730	680	733	311	295	267
25.	Катрга	1.725	1.505	1.401	1.282	1.185	1.075	1.042
26.	Качулице	953	972	917	837	780	713	609
27.	Коњевићи	953	963	1.253	1.485	702	823	788
28.	Кукићи	480	514	614	641	673	654	574
29.	Кулиновци	467	459	638	1.051	341	399	413
30.	Липница	908	904	844	799	747	706	621
31.	Лозница	875	869	848	1.079	365	412	401
32.	Љубић	1.419	1.520	2.145	3.497	93	80	61
33.	Међувршје	231	293	169	130	126	122	82
34.	Милићевици	1.606	1.677	1.608	1.425	1.262	1.062	944
35.	Микокови	1.533	1.568	1.465	1.352	1.350	1.231	1.063
36.	Мојсиње	933	947	946	891	897	877	869
37.	Мрчајевци	2.777	2.858	2.941	3.092	2.968	2.711	2.676
38.	Мршинци	1.034	1.085	1.229	1.347	1.392	1.342	1.359
39.	Овчар Бања	185	241	310	191	203	184	168
40.	Остра	2.002	2.036	1.901	1.666	1.524	1.242	1.091
41.	Паковраће	476	475	450	421	464	459	483
42.	Парменац	409	428	548	638	239	223	240
43.	Петница	441	427	421	368	303	279	241
44.	Прелјина	1.476	1.575	1.634	1.753	1.606	1.744	1.801
45.	Премећа	712	720	659	547	475	360	320
46.	Придворица	481	495	345	328	140	243	208
47.	Пријевор	1.526	1.500	1.537	1.522	1.563	1.537	1.576
48.	Прислоница	2.297	2.183	2.038	1.809	1.735	1.637	1.591
49.	Рајац	1.057	979	897	695	574	427	355
50.	Ракова	977	978	908	876	889	832	778
51.	Рибаге	435	429	356	329	282	246	230
52.	Рошци	1.452	1.168	1.066	859	687	587	489
53.	Слагина	800	761	774	812	783	689	629
54.	Соколићи	420	415	369	328	279	242	182
55.	Станчићи	293	311	323	300	297	324	348
56.	Трбушани	1.232	1.364	1.851	3.033	1.690	1.789	1.830
57.	Трнава	1.678	1.655	1.773	1.770	2.130	2.461	2.685
58.	Чачак	12.987	18.049	27.642	38.244	62.258	70.475	73.217
УКУПНО:		69.965	75.416	85.337	97.772	110.801	116.808	117.072
Град:		12.987	18.049	27.642	38.244	62.258	70.475	73.217
Село:		56.978	57.367	57.695	59.528	48.543	46.333	43.855

ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ ОПШТИНЕ ЧАЧАК У ПЕРИОДУ ОД 1948. ДО 2002. ГОДИНЕ

Табела 2. Промене броја становника општине Чачак по насељима 1948-2002.

Р.б.	Насеље	1948/1953.	1953/1961.	1961/1971.	1971/1981.	1981/1991.	1991/2002.	1948/2002.
1.	Атеница	- 25	+ 195	+ 967	- 1.420	- 302	- 72	- 657
2.	Балуга (П)	+ 1	+ 19	+ 17	+ 82	- 3	- 6	+ 110
3.	Балуга (З)	+ 30	+ 107	+ 48	+ 35	+ 50	- 49	+ 221
4.	Бањица	- 21	- 137	- 230	- 96	- 73	- 89	- 646
5.	Бељина	+ 32	+ 173	+ 607	- 76	+ 125	+ 42	+ 903
6.	Бечаљ	- 24	- 40	- 187	- 167	- 82	- 111	- 611
7.	Брезовице	+ 29	- 24	- 52	- 25	- 53	- 39	- 164
8.	Брсеница	- 59	- 126	- 247	- 244	- 283	- 306	- 1.265
9.	Вапа	+ 32	+ 34	- 44	+ 83	+ 38	- 30	+ 113
10.	Видова	+ 4	- 13	- 22	- 32	- 27	- 34	- 124
11.	Виљуша	- 3	- 68	- 86	+ 40	0	- 12	- 129
12.	Вранићи	- 37	- 25	+ 31	- 22	- 16	+ 9	- 60
13.	Врчани	+ 159	- 88	- 93	- 75	- 80	- 89	- 266
14.	Вујетинци	- 11	- 67	- 52	- 66	- 25	- 72	- 293
15.	Горчани	+ 73	- 6	- 4	- 42	- 49	- 99	- 127
16.	Г. Горевница	- 20	- 183	- 315	- 140	- 92	- 217	- 967
17.	Г. Треча	- 33	- 119	- 107	+ 35	- 96	- 23	- 343
18.	Д. Горевница	+ 170	+ 49	- 211	- 2	- 47	- 30	- 71
19.	Д. Треча	+ 6	- 98	- 268	- 80	- 39	- 110	- 589
20.	Жаочани	- 6	- 1	- 13	+ 18	- 9	- 7	- 18
21.	Заблаће	+ 27	+ 15	+ 29	+ 170	+ 25	- 50	+ 216
22.	Јанчићи	- 38	- 69	- 60	- 83	- 80	- 33	- 363
23.	Јежевица	+ 63	- 54	+ 97	- 47	- 44	- 58	- 43
24.	Јездина	+ 9	- 50	+ 53	- 422	- 16	- 28	- 454
25.	Катрга	- 220	- 104	- 119	- 97	- 110	- 33	- 683
26.	Качулице	+ 19	- 55	- 80	- 57	- 67	- 104	- 344
27.	Кољевићи	+ 10	+ 290	+ 232	- 783	+ 121	- 35	- 165
28.	Кукићи	+ 34	+ 100	+ 27	+ 32	- 19	- 80	+ 94
29.	Кулиновци	- 8	+ 179	+ 413	- 710	+ 58	+ 14	- 54
30.	Липница	- 4	- 60	- 45	- 52	- 41	- 85	- 287
31.	Лозница	- 6	- 21	+ 231	- 714	+ 47	- 11	- 474
32.	Љубић	+ 101	+ 625	+ 1.352	- 3.404	- 13	- 19	- 1.358
33.	Међувршје	+ 62	- 124	- 39	- 4	- 4	- 40	- 149
34.	Милићевци	+ 71	- 69	- 183	- 163	- 200	- 118	- 662
35.	Миоковци	+ 35	- 103	- 113	- 2	- 119	- 168	- 470
36.	Мојсиње	+ 14	- 1	- 55	+ 6	- 20	- 8	- 64
37.	Мрчајевци	+ 81	+ 83	+ 151	- 124	- 257	- 35	- 101
38.	Мршинци	+ 51	+ 144	+ 118	+ 45	- 50	+ 17	+ 325
39.	Овчар Баља	+ 56	+ 69	- 119	+ 12	- 19	- 16	- 17
40.	Остра	+ 34	- 135	- 235	- 142	- 282	- 151	- 911
41.	Паковраће	- 1	- 25	- 29	+ 43	- 5	+ 24	+ 7
42.	Парменац	+ 19	+ 120	+ 90	- 399	- 16	+ 17	- 169
43.	Петница	- 14	- 6	- 53	- 65	- 24	- 38	- 200
44.	Прељина	+ 99	+ 59	+ 119	- 147	+ 138	+ 57	+ 325
45.	Премећа	+ 8	- 61	- 112	- 72	- 115	- 40	- 392
46.	Придворица	+ 14	- 150	- 17	- 188	+ 103	- 35	- 273
47.	Пријевој	- 26	+ 37	- 15	+ 41	- 26	+ 39	+ 50
48.	Прислонница	- 114	- 145	- 229	- 74	- 98	- 46	- 706
49.	Рајац	- 78	- 82	- 202	- 121	- 147	- 72	- 702
50.	Ракова	+ 1	- 70	- 32	+ 13	- 57	- 54	- 199
51.	Рибаге	- 6	- 73	- 27	- 47	- 36	- 16	- 205
52.	Рошци	- 284	- 102	- 207	- 172	- 100	- 98	- 963
53.	Слатина	- 39	+ 13	+ 38	- 29	- 94	- 60	- 171
54.	Соколићи	- 5	- 46	- 41	- 49	- 37	- 60	- 238
55.	Станчићи	+ 18	+ 12	- 23	- 3	+ 27	+ 24	+ 55
56.	Трбушани	+ 132	+ 487	+ 1.182	- 1.343	+ 99	+ 41	+ 598
57.	Трнава	- 23	+ 118	- 3	+ 360	+ 331	+ 224	+ 1.007
58.	Чачак	+ 5.062	+ 9.593	+ 10.602	+ 24.014	+ 8.217	+ 2.742	+ 60.230
УКУПНО:		+ 5.451	+ 9.921	+ 12.435	+ 13.029	+ 6.007	+ 264	+ 47.107
Град:		+ 5.062	+ 9.593	+ 10.602	+ 24.014	+ 8.217	+ 2.742	+ 60.230
Село:		+ 389	+ 328	+ 1.833	- 10.985	- 2.210	- 2.478	- 13.123

Табела 3. Индекс промене броја становника општине Чачак по насељима 1948-2002.

Р.б.	Насеље	1948/1953.	1953/1961.	1961/1971.	1971/1981.	1981/1991.	1991/2002.	1948/2002.
1.	Атеница	98,04	115,59	166,87	41,15	69,59	89,58	48,51
2.	Балуга (П)	100,31	105,85	104,94	122,71	99,32	98,64	133,95
3.	Балуга (З)	105,86	119,74	107,40	105,02	106,83	93,73	143,16
4.	Бањица	97,99	86,63	74,10	85,41	87,01	81,79	38,24
5.	Бељина	114,95	170,33	244,87	92,59	113,16	103,91	521,96
6.	Бечаљ	98,55	97,55	88,25	88,11	93,37	90,39	63,08
7.	Брезовице	109,51	92,81	83,23	90,31	77,25	78,33	46,23
8.	Бресница	97,84	95,28	90,30	89,39	86,23	82,73	53,68
9.	Вала	105,54	105,57	93,17	113,83	105,56	95,84	119,55
10.	Видова	101,43	95,42	91,88	87,15	87,56	82,10	55,71
11.	Вилуша	99,72	93,52	91,24	104,46	100,00	98,72	87,75
12.	Вранићи	93,57	95,35	106,02	95,96	96,93	101,78	89,56
13.	Врчани	129,17	87,50	84,90	85,66	82,14	75,81	51,19
14.	Вујетинци	98,52	90,87	92,20	89,27	95,45	86,26	60,67
15.	Горичани	108,05	99,39	99,59	95,67	94,72	88,74	86,00
16.	Г. Горевница	99,15	92,20	85,44	92,42	94,61	86,57	59,13
17.	Г. Трепча	96,57	87,18	86,77	104,99	86,97	96,41	64,31
18.	Д. Горевница	117,44	104,28	82,33	99,80	95,21	96,79	92,72
19.	Д. Трепча	100,37	93,92	82,31	93,58	96,66	90,25	63,35
20.	Жаочани	98,53	99,75	96,77	104,63	97,79	98,24	95,60
21.	Заблаће	102,67	101,45	102,76	115,73	101,99	96,08	121,38
22.	Јанчићи	93,30	86,96	86,96	79,25	74,76	86,07	35,98
23.	Јежевица	104,59	96,24	107,02	96,82	96,93	95,82	96,87
24.	Јездина	101,25	93,15	107,79	42,43	94,85	90,51	37,03
25.	Катрга	87,25	93,09	91,51	92,43	90,72	96,93	60,40
26.	Качулице	101,99	94,34	91,28	93,19	91,41	85,41	63,90
27.	Коњевићи	101,05	130,11	118,52	47,27	117,24	95,75	82,68
28.	Кукићи	107,08	119,46	104,40	104,99	97,18	87,77	119,58
29.	Кулиновци	98,29	139,00	164,73	32,45	117,01	103,51	88,44
30.	Липница	99,56	93,36	94,67	93,49	94,51	87,96	68,39
31.	Лозница	99,31	97,58	127,24	33,83	112,88	97,33	45,83
32.	Љубић	107,12	141,12	163,03	2,66	86,02	76,25	4,30
33.	Међувршје	126,84	57,68	76,92	96,92	96,82	67,21	35,50
34.	Милићевци	104,42	95,89	88,62	88,56	84,15	88,88	58,78
35.	Миоковци	102,28	93,43	92,29	99,85	91,18	86,35	69,34
36.	Мојсиње	101,50	99,89	94,19	100,67	97,77	99,08	93,14
37.	Мрчајевци	102,92	102,90	105,13	95,99	91,34	98,71	96,36
38.	Мршинци	104,93	113,27	109,60	103,34	96,41	101,27	131,43
39.	Овчар Бања	130,27	128,63	61,61	106,28	90,64	91,31	90,81
40.	Остра	101,70	93,37	87,64	91,48	81,49	87,84	54,49
41.	Паковраће	99,79	94,74	93,56	110,21	98,92	105,23	101,47
42.	Парменац	104,65	128,04	116,42	37,46	93,30	107,62	58,68
43.	Петница	96,83	98,59	87,41	82,34	92,08	86,38	54,65
44.	Прељина	106,71	103,75	107,28	91,61	108,59	103,27	122,02
45.	Премећа	101,12	91,53	83,00	86,84	75,79	88,88	44,94
46.	Придворица	102,91	69,70	95,07	42,68	173,57	85,59	43,24
47.	Пријевор	98,30	102,47	99,02	102,69	98,34	102,54	103,27
48.	Прислоница	95,04	93,36	88,76	95,91	94,35	97,19	69,26
49.	Рајац	92,62	91,62	77,48	82,59	74,39	83,14	33,58
50.	Ракова	100,10	92,84	96,48	101,48	93,59	93,51	79,63
51.	Рибаге	98,62	82,98	92,42	85,71	87,23	93,49	52,87
52.	Рошци	80,44	91,27	80,58	79,98	85,44	83,30	33,68
53.	Слагина	95,12	101,71	104,91	96,43	87,99	91,29	78,62
54.	Соколићи	98,81	88,92	88,89	85,06	86,74	75,21	43,33
55.	Станчићи	106,14	103,86	92,88	99,00	109,09	107,41	118,77
56.	Трбушани	110,71	135,70	163,86	55,72	105,86	102,29	148,54
57.	Трнава	98,63	107,13	99,83	120,34	115,54	109,10	160,01
58.	Чачак	138,98	153,15	138,35	162,79	113,20	103,89	563,77
	УКУПНО:	107,79	113,16	114,57	113,33	105,42	100,23	167,33
	Град:	138,98	153,15	138,35	162,79	113,20	103,89	563,77
	Село:	100,68	100,57	103,18	81,55	95,45	94,65	76,97

Попис из 1991. указује на увећање броја становника општине за 6.007 у односу на 1981. годину (индекс 105,42). Истовремено, град има раст популације за 8.217 становника (индекс 113,20), док је настављен тренд опадања броја становника на сеоском подручју (индекс 95,45). На основу поређења пописа из 1981. и 1991. године, уочава се да је само седам насеља са растом становништва (највише Придворица – 173,57, Коњевићи – 117,24 и Кулиновци – 117,01). Шест насеља бележи стагнацију, а осталих 45 су исказали смањење броја становника (највише Атеница – 69,59 и Рајац – 74,39).³

Последњи попис (2002) указује на благи раст укупног становништва општине (264 становника, индекс 100,23) и нешто већи града (2.742, индекс 103,89). На овакво стање утицао је негативан природни прираштај становништва и смањено усељавање, због проблема у привреди општине и немогућности запошљавања. Од 1991. до 2002. године раст становништва нема ниједно насеље чачанске општине, док је индекс стагнације имало 12 насеља. Опадање броја становника бележи 46 насеља (од којих се истичу Међувршје – 67,21 и Соколићи – 75,21).

За последњих пет и по деценија (1948-2002) чачанска општина је увећала број становника за 47.107 (индекс 167,33), док је град Чачак имао знатно веће повећање популације: 60.230 (индекс 563,77). Истовремено, депопулација је захватила сеоска насеља, па је за 13.123 смањен број њихових становника (индекс 76,97). Када се упореде пописи из 1948. и 2002. године, лако је запазити да је 12 насеља чачанске општине исказало раст становништва: Балуга (II), Балуга (3), Бељина, Вапа, Заблаће, Кукићи, Мршинци, Прељина, Станчићи, Трбушани, Трнава и Чачак. После Чачка, највећи пораст су имали Бељина (индекс 521,96) и Трнава (160,01). Истовремено, само два насеља бележе стагнацију броја становника: Паковраће и Пријевор. Остала 44 насеља су исказала смањење броја становника. Најизраженију депопулацију у овом периоду има Љубић (индекс 4,30, из напред наведених разлога), а затим села која су знатно удаљена од Чачка: Рајац (33,58), Рошци (33,68), Међувршје (35,50) и Јанчићи (35,98).

У апсолутним износима, после Чачка, највише се повећао број становника у Трнави (за 1.007) и Бељини (903). Истовремено, највеће смањење становништва бележе Љубић (1.358), Бресница (1.265) и Горња Горевница (967). Занимљиво је да су 1948. године, после Чачка, највише становника имали Мрчајевци (2.777) и Бресница (2.731), а након 54 године, Чачак је и даље најбројнији, али се на друго место попела Трнава (2.685), док су Мрчајевци трећи (2.676). После Другог светског рата, најмање становника имала је Бељина (214), па Међувршје (231), док су на почетку трећег миленијума најслабије насељени Љубић (61), Међувршје (82) и Брезовице (141). У целом периоду најмање промена у броју становника има Паковраће.

Анализирајући промене у броју становника из пописа у попис (од 1948. до 2002), можемо запазити да једино Чачак има стални раст, док перманентно опадање популације има 13 насеља: Бечањ, Бресница, Вујетинци, Горња Горе-

3 | Поповић В. Илија: Општина Чачак, "Литопапир", Чачак, 1996, стр. 48-51.

вница, Јанчићи, Катрга, Липница, Петница, Прислоница, Рајац, Риђаге, Рошци и Соколићи. Код осталих насеља било је периода повећања, стагнације и смањења броја становника.

Кретање броја домаћинстава

Кретање броја домаћинстава у насељима чачанске општине приказано је у табелама 4 и 5, а на основу пописа становништва од 1948. до 2002. године.

Број домаћинстава на сеоском подручју од 1948. до 1953. године има незнатно опадање у пет насеља. У Риђагама за пет година није било промена броја домаћинстава. Највећи раст имају Бресница (141), Доња Горевница (59) и Врнчани (56).

Од 1953. до 1961. године повећање броја домаћинстава је изразито у Љубићу (239), Трбушанима (174) и Мрчајевцима (132). Без промене у броју домаћинстава су Соколићи. Смањење броја домаћинстава забележено је у осам насеља, а најизразитије је у Међувршју (-52) и Придворици (-43).

У периоду 1961-1971. приградска насеља имају највећи раст: Љубић (414), Трбушани (383), Атеница (309), Бељина (188) и Кулиновци (132). Опадање броја домаћинстава има 17 насеља, а највеће је забележено у Доњој Горевници (-51), Овчар Бањи (-42) и Рошцима (-25). И у овом периоду једно насеље није мењало број домаћинстава – Придворица.

И у периоду од 1971. до 1981. године приградска насеља имају највећи пораст броја домаћинстава. Љубић (383), Атеница (330) и Трбушани (310) су насеља са највећим растом броја домаћинстава. Смањење броја домаћинстава евидентирано је у 13 насеља и креће се од два до 30 (Бресница). Поново је једно насеље задржало исти број домаћинстава – Горичани.

У међупописном периоду 1981-1991. увећање броја домаћинстава има 20 насеља, од којих се издвајају Чачак (7.112) и Трнава (128). Исти број домаћинстава задржали су Прељинска Балуга, Бељина, Горња Трпача и Миоковци. Смањење броја домаћинстава забележено је у чак 34 насеља.

Последњи међупописни период (1991-2002) показује да је у 25 насеља повећан број домаћинстава, а највише у Чачку (2.366), Трнави (93) и Мршинцима (50). Само су Риђаге задржале исти број домаћинстава. Остала 32 насеља бележе смањење броја домаћинстава, а најизраженије је у Милићевцима (-76), Рошцима (-58) и Миоковцима (-50).

Стални раст броја домаћинстава из пописа у попис (од 1948. до 2002) имају Балуга (Заблаћка), Вапа, Виљуша, Кукићи, Паковраће, Пријевор, Ракова, Трнава и Чачак. Повећање броја домаћинстава у периоду 1948-2002. бележи 42 насеља. Највећи раст после Чачка (21.065) има Трнава (533). Смањење броја домаћинстава има 16 насеља чачанске општине, а најизразитије је у Љубићу (-266), чији велики део атара је припојен граду.

ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ ОПШТИНЕ ЧАЧАК У ПЕРИОДУ ОД 1948. ДО 2002. ГОДИНЕ

Табела 4. Број домаћинстава у општини Чачак по насељима 1948–2002.

Рбр	Насеље	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
1.	Атеница	260	259	368	677	1.007	220	217
2.	Балуга (II)	56	63	86	69	116	116	117
3.	Балуга (З)	90	105	149	173	197	211	217
4.	Бањича	199	208	204	177	182	158	160
5.	Бељина	45	58	119	307	372	372	369
6.	Бечаљ	319	333	370	364	344	319	330
7.	Брезовице	49	51	52	57	61	57	53
8.	Бреница	555	696	665	652	622	578	540
9.	Вапа	108	121	144	158	185	187	201
10.	Видова	46	49	56	62	64	65	53
11.	Виљуша	198	204	230	244	289	294	295
12.	Вранићи	107	111	128	140	145	142	141
13.	Врчани	77	133	132	134	118	105	89
14.	Вујетинци	133	142	150	158	142	137	128
15.	Горичани	184	199	253	266	266	267	250
16.	Горња Горевница	442	476	503	499	509	496	450
17.	Горња Трегча	162	163	178	179	224	224	228
18.	Доња Горевница	212	271	354	303	307	284	288
19.	Доња Трегча	306	341	368	347	354	352	328
20.	Жаочани	86	91	99	105	118	122	116
21.	Заблаће	199	227	267	292	351	375	392
22.	Јанчићи	107	110	109	106	92	75	67
23.	Јежевица	275	297	355	419	428	426	433
24.	Јездина	130	150	167	203	272	103	99
25.	Катра	344	313	343	358	341	322	323
26.	Качулице	180	195	216	222	232	230	198
27.	Кољевићи	187	190	292	380	519	234	246
28.	Кукићи	105	118	158	169	179	189	204
29.	Кулиновици	90	99	161	293	419	117	128
30.	Липница	180	186	207	222	219	218	202
31.	Лозница	161	180	219	308	451	155	143
32.	Љубић	288	314	553	967	1.350	27	22
33.	Међуршје	70	99	47	38	32	38	34
34.	Милићевци	305	331	375	374	366	371	295
35.	Милокови	309	306	358	339	371	371	321
36.	Мојсиње	221	219	249	258	262	284	277
37.	Мрчајевци	639	681	813	914	915	864	870
38.	Мршинци	201	226	313	378	396	395	445
39.	Овчар Бања	48	81	102	60	76	69	65
40.	Остра	386	408	451	447	426	381	349
41.	Паковраће	83	90	105	112	126	139	169
42.	Парменац	69	80	139	175	222	76	84
43.	Петница	74	79	93	83	87	83	78
44.	Прељина	307	345	419	486	558	518	522
45.	Премећа	137	143	147	138	128	110	108
46.	Придворица	85	127	84	84	97	80	91
47.	Пријевор	304	331	367	398	440	446	465
48.	Прислоница	395	425	465	487	496	488	498
49.	Рајац	169	196	205	189	194	166	135
50.	Ракова	157	167	188	201	223	225	234
51.	Риђаге	77	77	81	82	80	84	84
52.	Рошци	255	232	226	201	196	221	163
53.	Слатина	181	188	222	229	238	221	215
54.	Соколићи	74	81	81	82	85	90	68
55.	Станчићи	58	61	60	72	80	90	89
56.	Трбушани	272	296	470	853	1.163	511	547
57.	Трнава	334	351	444	498	646	774	867
58.	Чачак	4.239	5.371	9.078	12.393	15.826	22.938	25.304
УКУПНО:		15.329	17.444	23.237	28.581	34.204	37.224	39.404
Град:		4.239	5.371	9.078	12.393	15.826	22.938	25.304
Село:		11.090	12.073	14.159	16.188	18.378	14.286	14.100

Табела 5. Промене броја домаћинстава у општини Чачак по насељима 1948–2002.

Р.б.	Насеље	1948/1953.	1953/1961.	1961/1971.	1971/1981.	1981/1991.	1991/2002.	1948/2002.
1.	Атеница	- 1	+ 109	+ 309	+ 330	- 787	- 3	- 43
2.	Балуга (П)	+ 7	+ 23	- 17	+ 47	0	+ 1	+ 61
3.	Балуга (З)	+ 15	+ 44	+ 24	+ 24	+ 14	+ 6	+ 127
4.	Бањица	+ 9	- 4	- 27	+ 5	- 24	+ 2	- 39
5.	Бељина	+ 13	+ 61	+ 188	+ 65	0	- 3	+ 324
6.	Бечањ	+ 14	+ 37	- 6	- 20	- 11	- 3	+ 11
7.	Брезовице	+ 2	+ 1	+ 5	+ 4	- 4	- 4	+ 4
8.	Бресница	+ 141	- 31	- 13	- 30	- 44	- 38	- 15
9.	Вапа	+ 13	+ 23	+ 14	+ 27	+ 2	+ 14	+ 93
10.	Видова	+ 3	+ 7	+ 6	+ 2	+ 1	- 12	+ 7
11.	Видуша	+ 6	+ 26	+ 14	+ 45	+ 5	+ 1	+ 97
12.	Вранићи	+ 4	+ 17	+ 12	+ 5	- 3	- 1	+ 34
13.	Врњчани	+ 56	- 1	+ 2	- 16	- 13	- 16	+ 12
14.	Вујетинци	+ 9	+ 8	+ 8	- 16	- 5	- 9	- 5
15.	Горичани	+ 15	+ 54	+ 13	0	+ 1	- 17	+ 66
16.	Г. Горевница	+ 34	+ 27	- 4	+ 10	- 13	- 46	+ 8
17.	Г. Тречка	+ 1	+ 15	+ 1	+ 45	0	+ 4	+ 66
18.	Д. Горевница	+ 59	+ 83	- 51	+ 4	- 23	+ 4	+ 76
19.	Д. Тречка	+ 35	+ 27	- 21	+ 7	- 2	- 24	+ 22
20.	Жаочани	+ 5	+ 8	+ 6	+ 13	+ 4	- 6	+ 30
21.	Заблаће	+ 28	+ 40	+ 25	+ 59	+ 24	+ 17	+ 193
22.	Јанчићи	+ 3	- 1	- 3	- 14	- 17	- 8	- 40
23.	Јежевица	+ 22	+ 58	+ 64	+ 9	- 2	+ 7	+ 158
24.	Јездина	+ 20	+ 17	+ 36	+ 69	- 169	- 4	- 31
25.	Катрга	- 31	+ 30	+ 15	- 17	- 19	+ 1	- 21
26.	Качулице	+ 15	+ 21	+ 6	+ 10	- 2	- 32	+ 18
27.	Коњевћи	+ 3	+ 102	+ 88	+ 139	- 285	+ 12	+ 59
28.	Кукићи	+ 13	+ 40	+ 11	+ 10	+ 10	+ 15	+ 99
29.	Кулиновици	+ 9	+ 62	+ 132	+ 126	- 302	+ 11	+ 38
30.	Липница	+ 6	+ 21	+ 15	- 3	- 1	- 16	+ 22
31.	Лозница	+ 19	+ 39	+ 89	+ 143	- 296	- 12	- 18
32.	Љубић	+ 26	+ 239	+ 414	+ 383	- 1.323	- 5	- 266
33.	Међувршје	+ 29	- 52	- 9	- 6	+ 6	- 4	- 36
34.	Милићевици	+ 26	+ 44	- 1	- 8	+ 5	- 76	- 10
35.	Миковци	- 3	+ 52	- 19	+ 32	0	- 50	+ 12
36.	Мојсиње	- 2	+ 30	+ 9	+ 4	+ 22	- 7	+ 56
37.	Мрчајевци	+ 42	+ 132	+ 101	+ 1	- 51	+ 6	+ 231
38.	Мршинци	+ 25	+ 87	+ 65	+ 18	- 1	+ 50	+ 244
39.	Овчар Бања	+ 33	+ 21	- 42	+ 16	- 7	- 4	+ 17
40.	Остра	+ 22	+ 43	- 4	- 21	- 45	- 32	- 37
41.	Паковраће	+ 7	+ 15	+ 7	+ 14	+ 13	+ 30	+ 86
42.	Парменац	+ 11	+ 59	+ 36	+ 47	- 146	+ 8	+ 15
43.	Петница	+ 5	+ 14	- 10	+ 4	- 4	- 5	+ 4
44.	Прељина	+ 38	+ 74	+ 67	+ 72	- 40	+ 4	+ 215
45.	Премећа	+ 6	+ 4	- 9	- 10	- 18	- 2	- 29
46.	Придворица	+ 42	- 43	0	+ 13	- 17	+ 11	+ 6
47.	Пријевор	+ 27	+ 36	+ 31	+ 42	+ 6	+ 19	+ 161
48.	Прислонца	+ 30	+ 40	+ 22	+ 9	- 8	+ 10	+ 103
49.	Рајац	+ 27	+ 9	- 16	+ 5	- 28	- 31	- 34
50.	Ракова	+ 10	+ 21	+ 13	+ 22	+ 2	+ 9	+ 77
51.	Рибаге	0	+ 4	+ 1	- 2	+ 4	0	+ 7
52.	Рошци	- 23	- 6	- 25	- 5	+ 25	- 58	- 92
53.	Слатина	+ 7	+ 34	+ 7	+ 9	- 17	- 6	+ 34
54.	Соколићи	+ 7	0	+ 1	+ 3	+ 5	- 22	- 6
55.	Станчићи	+ 3	- 1	+ 12	+ 8	+ 10	- 1	+ 31
56.	Трбушани	+ 24	+ 174	+ 383	+ 310	- 652	+ 36	+ 275
57.	Трнава	+ 17	+ 93	+ 54	+ 148	+ 128	+ 93	+ 533
58.	Чачак	+ 1.132	+ 3.707	+ 3.315	+ 3.433	+ 7.112	+ 2.366	+ 21.065
УКУПНО:		+ 2.115	+ 5.793	+ 5.344	+ 5.623	+ 3.020	+ 2.180	+ 24.075
Град:		+ 1.132	+ 3.707	+ 3.315	+ 3.433	+ 7.112	+ 2.366	+ 21.065
Село:		+ 983	+ 2.086	+ 2.029	+ 2.190	- 4.092	- 186	+ 3.010

Смањење броја домаћинстава на селу условили су: депопулација, деагристификација и индустријализација. Резултат деловања ових процеса одразио се на повећање броја домаћинстава у Чачку.

Природно кретање становништва

Природно или биолошко кретање становништва манифестује се преко стопа наталитета (броја рођених), морталитета (броја умрлих), природног прираштаја (разлике између наталитета и морталитета) и у непосредној је зависности од стопа нупцијалитета (стопа склапања бракова), диворцијалитета (стопа развода бракова), фертилитета (стопа плодности), маскулинитета (бројчани однос мушког и женског становништва), смртности одојчади и других фактора. Природно кретање становништва зависи од комплекса фактора који посредно и непосредно делују на бројчано повећање одређене популације. Као факторе од изузетне важности за биолошко кретање становништва потребно је посебно истаћи: друштвено-економске, просветне, здравствене услове, старосну и полну структуру становништва, структуре делатности, обичаје, религијска схватања, ратове и друге.

Параметри природног кретања становништва чачанске општине у периоду од 1961. до 2004. године приказани су у табели 6.

Негативна вредност природног прираштаја започиње од 1992. и задржава тај тренд све до 2004. године. У 1998. години исказане су највеће вредности морталитета (1.484) и негативне стопе прираштаја -461 становник. Апсолутни минимум наталитета исказан је у 1999. години (979) са негативном стопом прираштаја -397 становника (Табела 6).⁴

У периоду од 1981. до 1990. године смањен је природни прираштај на 3.634, док је усељених 8.417 становника. Од 1991. до 2002. године природни прираштај има негативну вредност -2.408 становника, док је у истом периоду усељено 11.582 становника (Сл. 1).

Последње деценије прошлог века повећан је број усељених лица, што се може тумачити усељавањем прогнаних лица - избеглица из бивших република СФРЈ, због ратних сукоба на овим просторима.

На биолошку репродукцију становништва утицало је више фактора, међу којима треба истаћи: опадање броја склопљених бракова, отварање нових радних места, остајање већ запослених без радног места, стамбене проблеме и друго. Посебно је алармантно стање на сеоском подручју, где је увелико завладала депопулација.

Табела 6. Природно кретање становништва на територији општине Чачак⁴

Година	Број стан-овника	Рођени						Умрли				Природни прираштај	
		Живорођени		Мртворођени		Уз струч. помоћ		Укупно		Одојчад		Број	Стопа
		Број	Стопа ⁵	Број	Стопа	Број	Стопа	Број	Стопа	Број	Стопа		
1961.	85.337	1.406	16,47					623	7,30			783	9,17
1962.	87.000	1.388	15,95					642	7,38			746	8,57
1963.	88.000	1.373	15,60					629	7,14			744	8,45
1964.	89.000	1.301	14,62					671	7,54			630	7,08
1965.	90.000	1.283	14,25					648	7,20			635	7,05
1966.	91.000	1.275	14,01					640	7,03			635	6,98
1967.	92.000	1.243	13,51					709	7,70			534	5,80
1968.	93.000	1.178	12,66					751	8,07			427	4,59
1969.	94.000	1.240	13,19					822	8,74			418	4,44
1970.	95.000	1.262	13,28					806	8,48			456	4,80
1971.	97.772	1.303	13,32					783	8,01			520	5,32
1972.	99.000	1.382	13,96					830	8,38			552	5,57
1973.	100.000	1.429	14,29					840	8,40			589	5,89
1974.	102.000	1.450	14,21					767	7,52			683	6,69
1975.	103.000	1.439	13,97					867	8,41			572	5,55
1976.	105.000	1.589	15,13					822	7,83			767	7,30
1977.	106.000	1.612	15,21					914	8,62			698	6,58
1978.	107.000	1.597	14,92					867	8,10			730	6,82
1979.	108.000	1.563	14,47					941	8,71			622	5,76
1980.	109.000	1.550	14,22					962	8,82			588	5,39
1981.	110.801	1.573	14,19					976	8,80			597	5,39
1982.	112.000	1.573	14,04					976	8,71			597	5,33
1983.	113.000	1.634	14,46					1.147	10,15			487	4,31
1984.	114.000	1.653	14,50					1.049	9,20			604	5,30
1985.	115.000	1.599	13,90	4	2,50	1.598	99,30	963	8,30	25	15,60	636	5,53
1986.	116.000	1.495	12,89	/	/	1.491	99,70	1.013	8,73	19	12,70	482	4,16
1987.	117.000	1.458	12,46	5	3,40	1.448	99,30	1.058	9,04	14	9,60	400	3,12
1988.	118.000	1.458	12,35	7	4,80	1.460	99,80	1.051	8,91	2	1,40	407	3,45
1989.	119.000	1.288	10,82	2	1,60	1.286	99,70	1.092	9,18	11	8,50	196	1,65
1990.	120.000	1.296	10,80	2	1,50	1.297	99,90	1.007	8,39	6	4,60	289	2,41
1991.	116.808	1.152	9,86	4	3,50	1.155	99,90	1.036	8,87	11	9,50	116	0,99
1992.	116.800	1.173	10,04	4	3,40	1.174	99,70	1.232	10,55	12	10,23	-59	-0,50
1993.	116.900	1.250	10,69	14	11,20	1.264	100,00	1.255	10,75	14	11,20	-5	-0,04
1994.	117.000	1.214	10,39	6	4,90	1.219	99,92	1.203	10,29	3	2,48	11	0,10
1995.	117.000	1.150	9,82	9	7,82	1.157	99,82	1.245	10,64	2	1,74	-95	-0,81
1996.	117.000	1.156	9,88	6	5,19	1.160	99,83	1.262	10,78	1	0,86	-106	-0,91
1997.	117.000	1.102	9,41	3	2,72	1.105	100,00	1.224	10,46	1	0,90	-122	-1,04
1998.	117.000	1.023	8,74	2	1,96	1.021	99,80	1.484	12,68	8	7,82	-461	-3,94
1999.	117.000	979	8,40	6	6,10	983	99,80	1.376	11,80	1	1,00	-397	-3,40
2000.	117.000	1.030	8,80	/	/	1.030	100,00	1.376	11,80	/	/	-346	-3,00
2001.	117.000	1.100	9,40	2	1,80	1.101	99,90	1.286	11,00	2	1,80	-186	-1,60
2002.	116.000	1.158	10,00	6	5,20	1.157	99,90	1.372	11,80	8	6,90	-214	-1,80
2003.	117.072	1.156	9,87	1	0,86	1.157	100,00	1.480	12,60	9	6,08	-324	-2,76
2004.	117.072	1.164	9,90	2	1,70	1.166	100,00	1.520	13,00	7	4,60	-356	-3,00

4 Према подацима Завода за заштиту здравља Чачак и књизи Илија В. Поповић: *Општина Чачак – географска проучавања*, Чачак, 1996.

5 Стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја се односе на 1.000 становника и изражавају се у промилима (‰‰).

Савремена миграциона кретања

Миграциона кретања, нарочито после 1945. године, била су јако изражена, а насељавање територије општине Чачак вршено је становништвом из пасивних крајева ближе и даље околине (пре свега из Србије, али и из других република претходне СФРЈ).

Према попису становништва из 2002. године, од укупног броја становника општине, од рођења станује у истом месту 59.828 или 51,10%. Из исте општине је 19.119 или 16,33%. Досељено је из друге општине исте републике 27.888 или 23,82%, друге републике 3.446 или 2,94%, из бивших република СФРЈ 6.088 или 5,20%, осталих земаља 452 или 0,39% и непознатог порекла 251 или 0,21%.

Ако се посматра интензитет миграција-имиграција, онда је стање следеће: пре и током 1940. усељено је 789 или 0,67%, од 1941. до 1945. усељено је 606 или 0,52%, јер су ово ратне године.

Периоди већег усељавања становништва у општину Чачак започињу од 1946. до 1960. године, када се нагло развија привредни живот. Тада је усељено 10.382 или 8,87% становника. Од 1961. до 1970. године уселило се 11.153 или 9,53%, да би се у наредној деценији (1971-1980) уселило 10.778 или 9,21%, а од 1981. до 1990. године 8.417 или 7,19% становника.

Највећи број усељеника бележи период од 1991. до 2002. године. Ово је период распада СФРЈ, ратних сукоба на просторима где су вековима живели Срби, па је и ова општина примила велики број избеглих и прогнаних лица. Евидентирано је 11.582 или 9,89% усељених лица. Непознатог порекла је 3.537 или 3,02%.

Територијално, имигранти су са ширег подручја Србије, Црне Горе и бивших република Хрватске и Босне и Херцеговине, ређе из Македоније. Због повољног саобраћајно-географског положаја општине Чачак, развијености привредних и ванпривредних функција, а посебно због експанзије приватног предузетништва, Чачак и његова околина биће и даље привлачни за усељавање.

Наравно, у овом периоду било је и исељавања становништва са територије општине Чачак. Она су била углавном усмерена ка већим индустријским центрима, где се одлазило ради школовања и запошљавања.

Масовно је и напуштање руралног простора и концентрација становништва у урбаној средини, односно у Чачку. У сеоским насељима миграциона кретања према граду доводе до: опадања броја становника - депопулације, повећаног старења сеоског становништва, нарушавања полно-старосне структуре, већег исељавања становника женског пола (удајом).

Дневне миграције на простору општине условљене су просторном покретљивошћу становништва са сеоског у градско подручје. Оне се испољавају у више облика, али су најизразитије дневне миграције радника, студената, ђака и осталих путника (пре свих, продаваца пољопривредних производа).

Број радника који свакодневно путују од куће на посао обрнуто је пропорционалан удаљености села од града и у зависности је од организованости

превоза. Концентрација индустрије у Чачку условила је веће запошљавање са сеоског простора, док се знатно мањи број радника запошљавао у суседним урбаним центрима општине Чачак.

Повремене миграције представљају померања сезонске радне снаге, углавном неквалификоване, за којом се осећа потреба у одређеним периодима године, за обављање одређених послова у грађевинарству, пољопривреди и другде.

Кретање броја ових радника и њихово порекло тешко је одредити, јер су то послови бербе јагода, малина и шљива, копање канала за постављање подземних каблова, цевовода и слично. У чачанском крају све више је оваквих сезонаца из Румуније и Бугарске, који обављају комплетне пољопривредне радове у селима општине.

Посебну категорију ових кретања чине „викендаши”, који долазе у ове крајеве ради одмора, разоноде и опоравка. У својим викенд кућама проводе одређено време лети, а неки и зими, у зависности од опремљености објеката. Локације ових насеља су на атрактивним местима планинских предела Јелице, Овчара, Каблара, Вујна и у Овчар Бањи (Овчарско-кабларској клисури) и Горњој Трепчи. Викенд куће се обично подижу на својим или наслеђеним имањима, односно купљеним плацевима.

У сезонске мигранте спадају и туристи, посетиоци бањских и климатских места у општини Чачак. Развојем сеоског туризма у неким селима (Прислоница, Жевица) омогућено је одмарање туриста из урбаних средина. Културно-просветне, спортске и друге манифестације у току године окупе већи број посетилаца („Дисово пролеће”, Меморијал „Надежда Петровић”, Сабор фрулаша у Прислоници, „Купусијада” у Мрчајевцима, Сабор трубача у Гучи...).

Структуре становништва

Полно-старосна структура

Полно-старосна структура становништва зависи од природног и механичког кретања становништва и условљава развој друштвене поделе рада. Полна структура показује бројчани однос мушког и женског становништва. Уколико је разлика велика у корист једне или друге стране, може доћи до битних квалитативних промена у репродукцији и старосној структури становништва. Неуједначена полна структура неповољно утиче на склапање бракова и на природни прираштај. Старосна структура показује потенцијалну виталност и биодинамику становништва неког подручја. На основу старосне структуре становништво се дели на:

- младо – до 19 година,
- зрело – од 20 до 59 година и
- старо – преко 60 година.

У старосној структури сваке средине огледа се демографска и друштвено-привредна прошлост и назире будућност.

Старосна структура становништва општине Чачак, по великим старосним групама од 1961. до 2002. године, дата је у табели 7. Број становника у старосној доби до 19 година је у благом порасту 1971. године, док се смањује у 1981. години, да би се повећао у 1991, а смањено у 2002. години. Међутим, иако се повећава укупан број становника, смањује се процентуално учешће ове категорије, почев од 1961. године, са 33,60% на 22,07% у 2002. години.

Табела 7. Старосна структура становништва општине Чачак⁶

Године	1961.	%	1971.	%	1981.	%	1991.	%	2002.	%
0-19	28.676	33,60	30.501	31,20	29.445	26,60	30.131	25,95	25.832	22,07
20-39	32.069	37,58	31.543	32,26	33.980	30,70	33.985	29,27	30.456	26,01
40-59	16.509	19,35	23.523	24,06	33.563	30,33	31.308	26,96	33.556	28,66
60 и више	7.985	9,36	11.729	11,99	13.258	11,96	20.261	17,45	26.657	22,77
непознато	98	0,11	480	0,49	430	0,39	432	0,37	571	0,49
Укупно:	85.337	100,00	97.772	100,00	110.676	100,00	116.117	100,00	117.072	100,00

Број становника у старосној групи од 20 до 39 година указује на смањење процентуалног учешћа ове категорије у односу на укупно становништво. У 1961. оно је чинило 37,58%, док је 2002. години износило 26,01% укупног становништва.

Број становника у групи од 40 до 59 година (попис из 1971) указује на раст, а наредни пописи на пад броја становника, али је у наредна три пописа било више становника у овој старосној групи него у групи до 19 година.

Категорија старог становништва, преко 60 година, бележи раст са 9,36% (1961) на 22,77% у 2002. години

Према попису из 1971. године, 48.188 становника мушког пола представљало је 49,29% укупног становништва општине. Град Чачак је имао 18.663 или 48,80% становника мушког пола. Разлика је незнатна у оба случаја.

Међутим, ако се посматра однос становништва мушког и женског пола по насељима у општини, у десет насеља је незнатан вишак мушког становништва и креће се у распону од 50% до 51,0%. То су насеља: Вранићи, Горња Горевница, Доња Тречка, Жаочани, Жевица, Јездина, Коњевићи, Овчар Бања и Остра. У пет насеља (Вујетинци, Качулице, Миоковци, Петница и Придворица) однос броја становника мушког и женског пола је подједнак (50,0%). У групу насеља са преко 51,0% учешћа мушког становништва спадају Балуга (П), Бељина, Брезовице, Видова, Јанчићи, Лозница и Премећа, укупно седам насеља.

Године 1981. уочљиве су веома мале разлике у укупном износу мушког и женског становништва. Учешће мушког становништва у општини је 49,23%, а у граду: 48,62%. Насеља са подједнаким учешћем мушког и женског становништва су Остра и Премећа. Са незнатним вишком мушког пола (50-51,0%) је седам насеља: Бељина, Горња Горевница, Доња Тречка, Качулице, Мршинци, Пријевор и Рошци. Насеља са преко 51,0% учешћа мушког становништва су: Балуга (П),

⁶ | Попис становништва, домаћинства и станова 2002, СТАНОВНИШТВО, Републички завод за статистику, Београд, 2003.

Бечањ (највише у општини 54,97%), Брезовице, Видова, Жежевица, Лозница, Придворица и Станчићи. Укупно у овој групи је осам насеља.

Према попису из 1991. године, учешће мушког становништва у општини износи 49,11%, што, у односу на претходни период, указује на тенденцију смањења, док град, у истом периоду, бележи незнатан раст: 48,91%. Код овог пописа и даље су два насеља, Врнчани и Међувршје, са истим процентом учешћа мушког и женског становништва. Групу насеља са 50-51,0% учешћа мушког становништва чини 13 насеља: Балуга (II), Бањица, Доња Трепча, Заблаће, Жежевица, Лозница, Мојсиње, Мршинци, Остра, Петница, Придворица, Пријевор и Трнава. Групу насеља са више од 51,0% учешћа мушког становништва сачињавају: Брезовице, Видова, Горња Трепча, Жаочани, Јездина, Качулице, Паковраће и Станчићи.⁷

Попис из 2002. године показује да учешће мушког становништва у општини износи 48,60%, које показује даљу тенденцију смањења, док град, у истом периоду, има 44,05% мушкараца и сигнализира знатно смањење. И код овог пописа два насеља, Бељина и Овчар Бања, имају исти проценат учешћа мушког и женског становништва. Групу насеља са 50-51,0% учешћа мушког становништва чини осам насеља: Балуга (III), Бечањ, Видова, Липница, Парменац, Рајац, Слатина и Трнава. Групу насеља са више од 51,0% учешћа мушког становништва чини 12 насеља: Балуга (II), Брезовице, Врнчани, Вујетинци, Заблаће, Јездина, Лозница, Премећа, Придворица, Пријевор, Прислоница и Соколићи.

Може се закључити да се вишак мушког становништва појављује у насељима са повољнијим положајем у односу на град и у насељима која су удаљенија од града. У попису из 2002. године, приметно је смањење броја насеља у којима је више мушког становништва, за четири у односу на претходне (Слика 2).

На територији општине, па и града Чачка, има више становништва женског него мушког пола. На другој страни, велики број младића на сеоском простору је неожењен због „мањка” девојака, које радије одлазе у град, него што склапају брак и остају да живе на селу.

Ради илустративности, приказана је полно-старосна пирамида за чачанску општину, град Чачак и сеоска насеља: Трбушане (у близини града) и Брезовице (знатно удаљено од Чачка), а на основу података из последњег пописа становништва.⁸

Са слике 2 види се да општина Чачак има звонаст облик, односно, регресивни тип полно-старосне пирамиде. Пирамида је најшира у области зрелог становништва (највише у области 45-49 година), а сужава се ка дну. Пирамида је „назубљена” у делу у коме је представљено становништво старо 55-59 година, које је рођено за време Другог светског рата. Непосредно испод ове деформације полно-старосне пирамиде налазе се знатно дужи хистограми (стубићи), којима је представљено становништво рођено у такозваном

7 | Илија В. Поповић: *Општина Чачак – географска проучавања*, Чачак, 1996, стр. 55.

8 | Илија В. Поповић, Светислав Љ. Марковић: *Чачак и његово уже гравитационо подручје* (рукопис).

послератном (компензационом) периоду. Склапање бракова и рађање деце, које је одлагано за време рата, у овом периоду је рехабилитовано и тада се читава највећи послератни број становника.

Негативни природни прираштај у последњих деценију и по јасно се сагледава са полно-старосне пирамиде, кроз њено сужавање у последња три „стубића” (Сл.3).

Сличности полно-старосних структура града Чачка и приградског насеља Трбушани са истоименим дијаграмом за општину Чачак су очигледне. Коментари који су дати за општину важе и за град Чачак и многа приградска насеља.

Неупоредиво гора ситуација је код полно-старосних структура за насеља која су у дубокој демографској старости. Као пример насеља чија је будућност неизвесна, дата је полно-старосна пирамида села Брезовице, које се налази на обронцима Јелице.

Са приказаних дијаграма јасно се уочава да су жене дуговечније. До 60 година старости број жена и мушкараца је приближно једнак, али после тога доминирају жене (Сл. 4, 5).

Овде треба истаћи да је 2002. године у граду Чачку живело 62,54% становништва чачанске општине, док је само 37,46% сеоског становништва. Процент градског становништва је знатно већи него у Државној заједници Србија и Црна Гора, где је тај однос 52%:48% у корист житеља градова.

Етничка структура становништва

Општина Чачак је, у етничком погледу, хомогено подручје. Апсолутну већину становништва чачанске општине представљају Срби, којих има 114.208 (или 97,5%). После Срба највише има Црногораца (563), Рома (383) и Југословена (299). Осталих народа је знатно мање, а то су: Македонци (127), Хрвати (109), Муслимани (53), Руси (22), Словенци (20), Мађари (14), Горанци (12), Бошњаци (11), Украјинци (10), Албанци и Бугари (по девет), Румуни (шест), Чеси (пет), Немци (четири), Буњевци и Русини (по три) и Словаци (два).

У погледу вероисповести доминирају православци, којих има 113.902. Као атеисти изјаснило се 225 становника чачанске општине. Других вероисповести је изузетно мало: католика - 139, муслимана - 59, протестаната - 33 и прооријенталних култова - четири.

Образовна структура

Показатељи образовне структуре становништва су: неписменост и учешће становништва различитих нивоа образовања (непотпуна основна школа, основна школа, средња, виша и висока стручна спрема) у укупној популацији.

На основу показатеља може се закључити да се смањује број неписменог становништва, како у укупном броју, тако и у односу на пол. Обавезно основно

образовање и омогућавање да одрасла лица заврше основну школу допринели су да се број неписмених код женског пола смањило за 1,81 пут за 20 година: са 11.167 (1961) на 6.149 (1981). Ово је омогућило да се у категорији старости од 20 до 34 године смањи неписменост за 15,2 пута (са 2.068 на 136), што је утицало на смањење неписмених у следећој категорији, од 35 до 64 године, за 2,91 пут (са 8.269 на 2.870). Насупрот овоме, у старосној групи изнад 65 година повећава се број неписмених лица, што је последица старења становништва из претходних старосних група.

Без школске спреме 1961. године било је 23.431 или 33,67% становника, да би се њихов број постепено смањивао на 10.449 или 11,79% у 1981. до 4.116 или 4,14% становника у 2002. години. Смањује се и број лица са четири разреда основне школе, што је последица обавезног основног образовања. И код осталих категорија образовања побољшава се образовна структура становништва.

Према попису из 2002. године, становништва старијег од 15 година има 99.333 од чега је 51.560 женског пола или 51,90%. Без школске спреме је 4.116 или 4,14%, с тим што је 3.370 или 3,39% женског становништва (81,88% становника без стручне спреме). Неписменог становништва је било 1.940 или 1,95%, где доминира женска популација са 1.746 или 1,76% (90,00% неписменог становништва). Од укупног броја неписменог становништва, њих 1.737 (87,2%) има више од 60 година, а од тога 89,9% су жене. До четири разреда основне школе има 2.311 становника, од чега је 1.876 жена (81,18%), а од четири до седам разреда основне школе има 12.177 житеља чачанске општине, од којих су 7.020 жена (57,65%). Основно образовање има 22.856 становника, од којих је 12.690 жена (55,52%). Средње образовање поседује 46.547 становника чачанске општине, од којих је 21.187 жена (45,52%). Више образовање је стекло 4.448 житеља општине Чачак, од чега је 2.096 жена (47,12%). Високом стручном спремом може да се подичи 5.908 Чачана, од чега је 2.872 жена (48,61%).

На основу изнетих статистичких података може се закључити:

- Мушкарци у просеку представљају образованију групу становништва.
- Разлике у нивоу образовања повећавају се са померањем ка врху полно-старосне пирамиде, јер су, раније, жене које су настављале школовање после основне школе биле реткост (ово се посебно односи на сеоске средине).
- Код млађих генерација ове разлике између мушкараца и жена се смањују, а код најмлађих генерација потпуно ишчежавају. Разлози леже у обавезном образовању целокупног становништва, убрзаном процесу урбанизације и укупном културном напретку.
- Разлике у нивоу образовања су још увек изражене на релацији село-град, што је нарочито уочљиво код брдско-планинских насеља, саобраћајно лоше повезаних са градом, где доминира старо становништво, ван репродуктивног периода.

Највише становника чачанске општине за матерњи језик има српски (116.129), а далеко затим следе: ромски (98), македонски (95), хрватски (64), албански (12), мађарски (11), словеначки и румунски (по шест), бугарски (пет) и босански (четири).

Економска структура

Становништво се, према активности, сврстава у три групе: активно, издржавано и лица са личним приходима. Активно становништво представља онај део популације који својим радом остварује приходе. Лица са личним приходима нису у радном односу, али имају редовна месечна примања (пензионери, стипендисти, инвалиди...). Под издржаваним лицима се подразумевају особе које немају своје приходе (деца, ученици, студенти, домаћице, стара и болесна лица).

Године 1961. од укупног броја становника (85.337) категорију активног чинило је 39.609 или 46,41% особа. Категорију издржаваног становништва чинило је 43.706 или 51,52%, док је лица са личним примањима било 2.022 или 2,37%, што даје реалну слику општине, у којој је 58,12% активног пољопривредног становништва. Код издржаваног становништва 51,39% чинило је непољопривредно становништво.

Према следећем попису, 1971. године, категорија активног становништва се повећала на 47.187 или 48,26%, али је смањено учешће пољопривредног становништва на 22.146 или 46,93%, а повећао се удео непољопривредног становништва на 25.041 или 53,07%. У категорији издржаваног становништва било је 46.367 или 47,42%, при чему је дошло до смањења броја непољопривредног становништва на 15.572 или 33,97%, а повећан удео непољопривредног на 30.615 или 66,03%. Повећао се и број лица са личним примањима на 3.149 или 3,22%. Овај попис обухватио је нову категорију становништва, лица на привременом раду у иностранству, а њих је било 1.069 или 1,09%.

Године 1981. број укупног пољопривредног становништва био је 24.088 или 21,76%, док је непољопривредног становништва било 88.588 или 78,24%. У категорији активног становништва налазило се 53.078 или 47,96% житеља чачанске општине, где је број пољопривредног становништва био 14.032 или 26,44%, а непољопривредног 39.046 или 73,56%. Категорију издржаваног становништва чинило је 48.237, где је 10.056 или 20,85% пољопривредно, а 38.181 или 79,15% је непољопривредно становништво. Категорију лица са личним примањима чинило је 7.853 или 7,08%. Лица на привременом раду у иностранству је 1.526 или 1,38%.

Према попису из 1991. године, број укупног пољопривредног становништва смањен је на 18.338 или 15,70%, док се непољопривредно становништво повећало на 98.470 или 84,30%. Категорија активног становништва се повећала на 58.282 или 49,90%, где је број пољопривредног становништва смањен на 13.196 или 11,30%, док се непољопривредно становништво повећало на 45.086 или 38,60%. Категорију издржаваног становништва чинило је 43.070 или 36,87%, где је пољопривредно 5.192 или 4,44%, а непољопривредно становништво 37.878 или 32,43%. У овој категорији дошло је до смањења укупног, пољопривредног и непољопривредног становништва у односу на претходни попис. Повећао се

број лица са личним примањима на 13.926 или 11,92% у односу на претходни попис становништва.

Попис у 2002. години бележи смањење броја пољопривредног становништва на 11.345 или 9,69%, док непољопривредно има раст на 105.727 или 90,37%. Смањује се број активног становништва на 55.678 или 47,56%, где пољопривредно становништво учествује са 7.362 или 6,29%, а непољопривредно бележи раст на 48.316 или 41,27%. Смањује се број издржаваног становништва на 38.275 или 32,69%, где пољопривредно становништво учествује са 3.983 или 3,40%, а непољопривредног је 34.232 или 29,29%. Повећање броја лица са личним примањима на 22.943 или 15,60% може се тумачити повећањем броја лица која су у међувремену отишла у пензију или примања остварују радом у својим фирмама.

Напуштање пољопривреде од стране пољопривредног становништва, коме је она до тада била једина радна активност, и прелазак у непољопривредне делатности је деаграризација у ширем смислу.⁹

*
* * *

Чачанска општина са 117.072 становника заузима 636 km² површине и има густину насељености од преко 184 st/km², што је знатно више од просека државе (103 st/km²). Женска популација чини 51,4% становништва. Процес депопулације је захватио сеоска насеља општине Чачак, узрокујући знатно старење овог становништва. Миграциона кретања село-град су довела до интензивирања процеса деаграризације. Последњих 13 година стопа природног прираштаја је негативна.

Испољени проблеми демографског развоја општине Чачак последица су економских, социјалних, културних и историјских околности, присутних на овој територији. Познато је да је економска развијеност неког подручја значајан фактор демографског развоја. Међутим, становништво, његова величина, структура и тенденције у развоју битно одређују правац и интензитет друштвено-економског развоја.

Недовољно обнављање становништва општине Чачак основни је проблем демографског развоја, који се одражава на све остале појаве и процесе у друштву. Депопулација, као израз сталног опадања наталитета и сталног исељавања становништва сеоских насеља, представља проблем који ће у будућности и даље утицати на демографски развој општине. Ово је дуготрајан процес, који се не може краткорочно решавати, већ захтева студиозан приступ.

Као резултат недовољног биолошког обнављања становништва у општини Чачак јавља се све изразитији процес демографског старења становништва. Већина насеља је у фази “најдубље демографске старости”.

9 | Илија В. Поповић, Марковић Љ. Светислав: Чачак и његово уже гравитационо подручје (рукопис).

Док сеоска насеља имају проблем са насељавањем становништва, Чачак, као општински центар, брину сасвим други проблеми у области демографског развоја. У првом реду, то је велики прилив становништва за које треба обезбедити оптималне услове за живот, као што су: школовање, здравствена заштита, запослење, станова, забава, рекреација и остало. Ако се усељавање и даље настави, а сада је преко 62% становништва општине сконцентрисано у граду, то ће стварати огромне проблеме Чачку као општинском центру.

Насеља: Атеница, Бељина, Јездина, Коњевићи, Кулиновци, Лозница, Љубић, Парменац, Придворица и Трбушани, по ГУП-у Чачак, имају исказано смањење броја становника као резултат ширења градске зоне на њихове атаре.

Demographic Development of Municipality Cacak in the Period from 1948 to 2002

Cacak municipality has 117.072 inhabitants and it occupies an area of 636 km² and density of population is above 184 inhabitants per square kilometer, which is much higher than the country's average (103 inhabitants per square kilometer). Women's population makes 51, 4 % out of the whole population. Process of depopulation has started in villages in the municipality Cacak, causing significant aging of this population. Migrations village-town has intensified the process of agrarian reform. In the last 13 years the rate of live births has been negative.

The above exposed demographic problems in development of Cacak municipality are consequence of economic, social, cultural and historical circumstances on this territory. It is well known that economic development of one region is a significant factor of demographic development. However, population, its size, structure and tendencies in development influence significantly the direction and intensity of socio-economic development.

Insufficient reproduction of the population in Cacak municipality is a main problem of demographic development which reflects all other events and processes in the society. Depopulation as a consequence of a constant decrease of birthrate and constant immigration of the population from villages present problems which influence future demographic development of the municipality. This is a long-term process, which cannot be solved in a short-term way, but it demands a thorough approach.

As a result of insufficient biological population reproduction in Cacak municipality there is a more noticeable process of population aging. Most settlements are in the phase of 'deepest demographic age'.

While villages have the problem of population immigration, Cacak, as a municipal centre has completely different problems in the field of demographic development. Firstly, it is a great flow of inhabitants who should get optimal conditions for life, such as: schooling, health care, employment, flats, entertainment, recreation and other things. If the same trend continues, and now we have 62% of the population concentrated in the town, then Cacak municipality will have enormous problems.

Dr Ilija POPOVIC - Dr Svetislav LJ. MARKOVIC

L'évolution démographique de la commune de Cacak durant la période de l'année 1948 à l'année 2002

La commune de Cacak avec ses 117 072 habitants occupe une superficie de 636 km² et possède une densité d'habitation de plus de 184 habitants / km², ce qui représente beaucoup plus que la moyenne nationale (103 habitants / km²). La population féminine forme 51,4% de la population. Le processus de dépopulation a gagné les agglomérations rurales de la commune de Cacak, causant un considérable vieillissement de cette population. Les mouvements migratoires village-ville ont menés à l'intensification du processus de déagrarisation. Au cours des treize dernières années, le taux d'augmentation du croît naturel est négatif.

Les problèmes extériorisés de l'évolution démographique de la commune de Cacak sont la conséquence des circonstances économiques, sociales, culturelles et historiques, présentes sur ce territoire. Il est bien connu que le développement économique d'une région est un facteur important de l'évolution démographique. Cependant, la population, son nombre, sa structure et ses tendances en développement définissent fondamentalement la direction et l'intensité de l'évolution socio-économique.

Le renouvellement insuffisant de la population de la commune de Cacak est le problème primordial de l'évolution démographique, qui se reflète sur tous les autres aspects et processus dans la société. La dépopulation, comme manifestation de la baisse constante de la natalité et de l'émigration continue des habitants des agglomérations rurales, représente un problème qui dans l'avenir continuera encore à avoir de l'influence sur l'évolution démographique de la commune. C'est un processus de longue durée, qui ne peut être résolu à court terme, mais requiert une approche studieuse.

Comme résultat du renouvellement biologique insuffisant de la population dans la commune de Cacak se présente un processus démographique de vieillissement de la population de plus en plus prononcé. La plupart des agglomérations sont en phase de „plus profond vieillissement démographique”.

Tandis que les agglomérations rurales connaissent un problème avec le peuplement d'habitants, d'autres problèmes tout à fait différents dans le domaine de l'évolution démographique inquiètent Cacak, en tant que centre municipal. Au premier plan se présente un afflux important d'habitants pour lesquels il faut pourvoir à des conditions de vie optimales, telles que : la scolarité, la sécurité sociale, l'emploi, les logements, le divertissement, la récréation et le reste. Si l'immigration continue de la sorte, et actuellement plus de 62% d'habitants de la commune est concentré en ville, cela produira d'énormes problèmes à Cacak en tant que centre municipal.

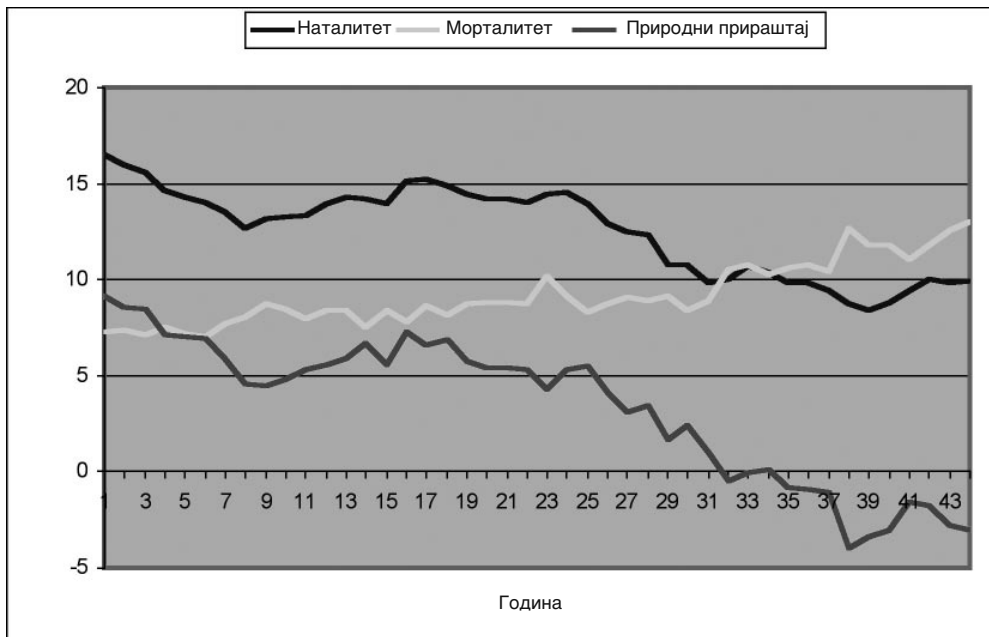
Ilija POPOVIC - Svetislav LJ. MARKOVIC

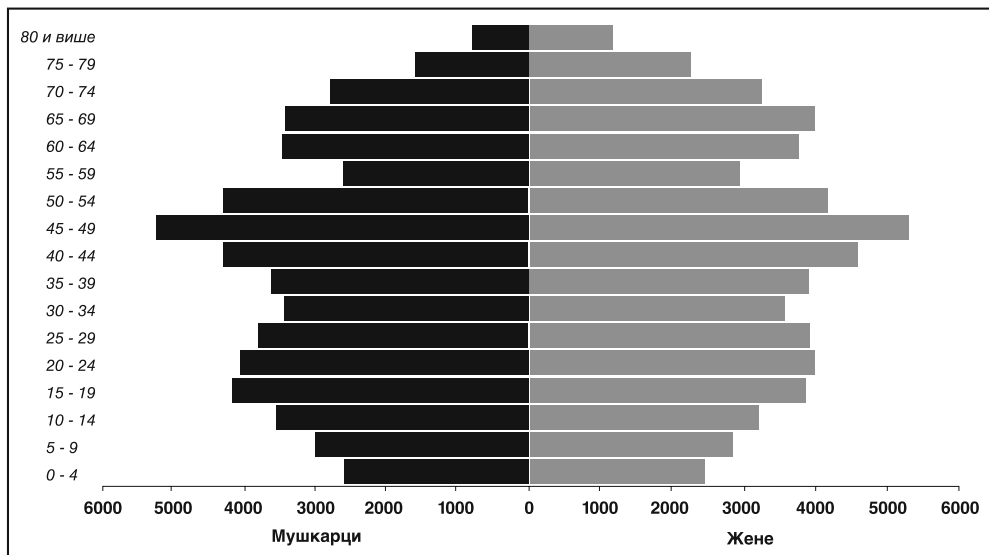
Карта 1. Географско-саобраћајни положај општине Чачак

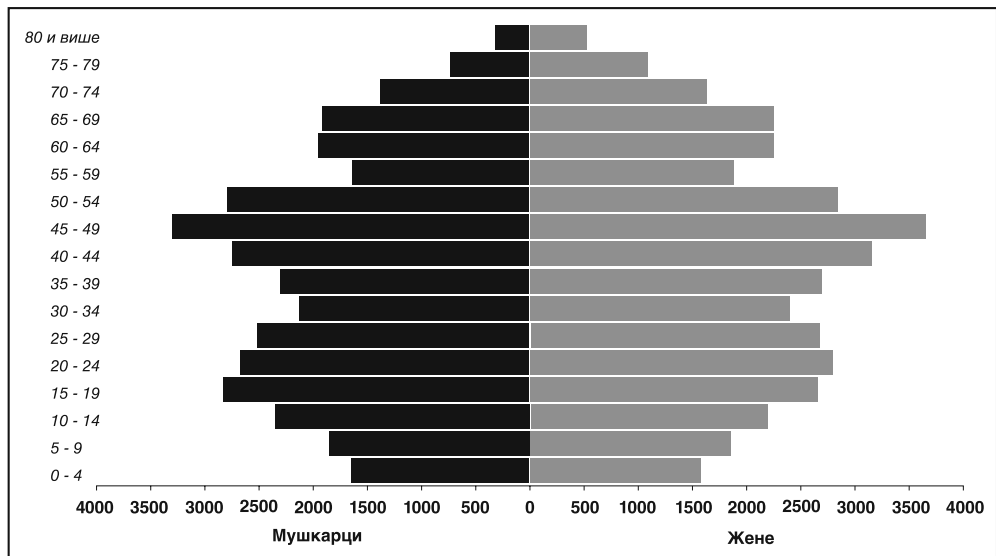
Карта 2. Насеља општине Чачак

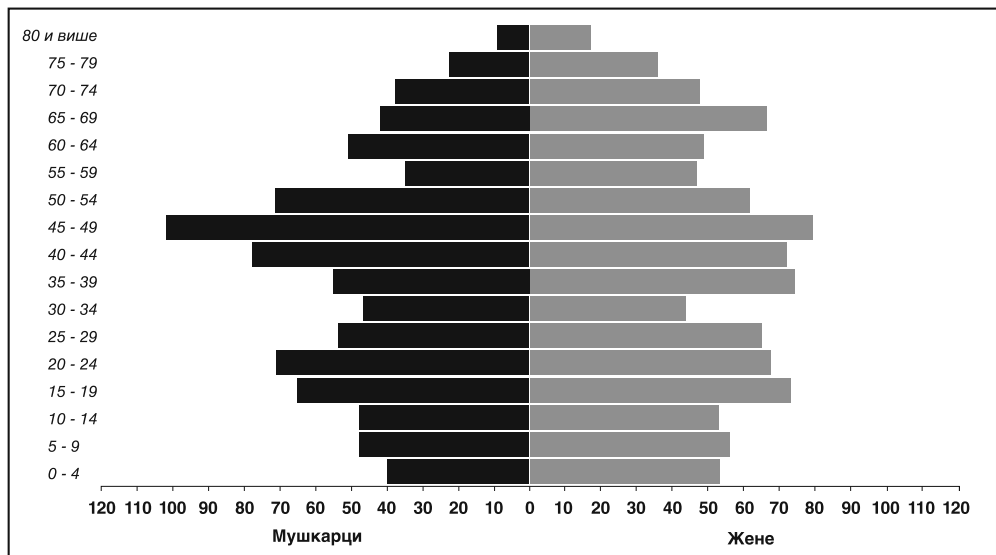
Слика 1. Дијаграм наталитета, морталитета и природног прираштаја општине Чачак у периоду 1961-2004. година (са 1 је означена 1961, са 3 – 1963, ..., а са 43 – 2003. година)

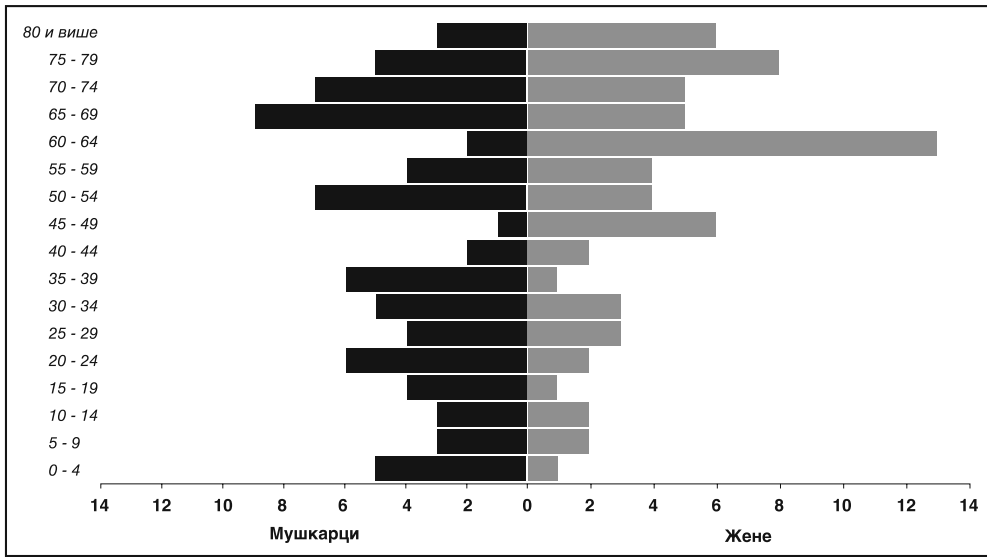
Слика 2. Полно-старосна структура општине Чачак за 2002. годину

Слика 3. Полно-старосна структура града Чачка за 2002. годину

Слика 4. Полно-старосна структура приградског насеља Трбушани за 2002. годину

Слика 5. Полно-старосна структура села Брезовице за 2002. годину

Мр Маријана
МАТОВИЋ

ЛЕГАТИ (БИБЛИОТЕКЕ ЦЕЛИНЕ) И ЛИЧНЕ БИБЛИОТЕКЕ У ЧАЧКУ : СРПСКО ЗАДУЖБИНАРСКО НАСЛЕЂЕ¹

UDK: 02 (497.11)(09)

АПСТРАКТ: *Тема рада формулисана је на основу свакодневног стручног рада са легатима – завештаним личним библиотекарима које се чувају у Градској библиотеци „Владислав Петковић Дис” у Чачку. Као специфичне библиотечке целине, легати представљају културно добро од великог значаја за српску културу, јер не само да аутентично сведоче о личности власника и духу времена у коме су настајали, већ представљају и посебан изазов за истраживаче. Хронолошки заокружени, легати су непоновљиви, уникатни и имају својство споменика културе. Будући да представљају неодвојиви део српске задужбинарске традиције која је доживела процват у XIX, а потом замрла у другој половини XX века, у раду је приказан и кратак историјат задужбинарства у Србији. Потом су детаљније објашњени правни аспект и методологија рада са легатима, а у централном делу рада приказани су сви значајнији легати у књижним фондovima Чачка и неколико личних библиотека у приватном власништву.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Легати, личне библиотеке, библиотеке целине, посебне библиотеке, задужбинарство, традиција, Србија, добротвори, тестамент, стара и ретка књига, каталози легата, Чачак, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис, чачанска Гимназија, Народни музеј, Међуопштински историјски архив*

Задужбинарство – часна српска традиција

Прве српске задужбине настале су још у XII веку, у XIII су већ биле традиција, а у XIX готово да није постојао богат или успешан човек који иза себе није оставио Србији, српској култури, српском образовању... Остављали су, наравно, и сиромашни; педаљ земље за Београдски универзитет, две књиге за библиотеку, мали новчани фонд у спомен преминулог сина. Али, када су остављали богаташи, онда је Србија збиља била Европа. Никола Спасић је оставио задужбину вредну колико и Нобелова, а Београдски универзитет је,

¹ Овај рад мр Маријане Матовић, библиотекара саветника Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис” у Чачку, представља знатно допуњену верзију писменог дела стручног испита из библиотечке делатности *Чување и вођење посебних фондова у Градској библиотеци у Чачку*, положеног пред Комисијом Народне библиотеке Србије у Београду 10. децембра 1997. године.

Мр Маријана МАТОВИЋ

захваљујући својим добротворима, био један од најбогатијих на свету. Колико је задужбинарство било важно, сведочи податак да је први закон о задужбинама донет још 1897. године.

Сандра Петрушић

Срби, стално суочени са историјским искушењима, непрестано осећају сву сложеност битисања на немирном балканском простору, ветрометини о коју се вековима отимају Исток и Запад. Иако вазда шибани снажним историјским ветровима, никада се нису одрекли свог српско-словенског, православног бића.

Изложен феномену вечног изгнанства, сеоба и деоба, српски народ је страдавао, али ипак трајао и стварао, чувајући свој језик и светиње. Кроз векове, о Србима сведоче непрегледна гробља, али и задужбине, као плодан одговор на урођену тежњу појединца, па и читавог народа, да за собом остави материјални, опипљиви траг овоземаљског постојања – на добробит другима, као трајни спомен и памћење...

Интелектуални и културолошки потенцијал Срба, често ограничаван и спутаван неповољним историјским збивањима, ипак је долазио до изражаја у готово свим раздобљима кроз разне видове материјалне и духовне оставштине.

Стога је једна од најбитнијих одредница српског духовног бића, попут крсне славе, и традиција задужбинарства – остављање у наслеђе, „на општенародну ползу”, онога што је „за душу”.³

Правни аспект

Задужбинарство, за које се знало још у старом Риму, представља специфичан облик грађанскоправних односа, са елементима и *јавног* (друштвено корисни циљеви) и *приватног* (имовина у приватној својини) права. У зависности од мотива лица која улажу своју имовину у одређене друштвене сврхе, задужбинарство може бити *религиозно* (подизање храмова и других сакралних објеката) или *световно* (подстицај и помагање развоја просвете, науке, културе).⁴

Као индивидуално добротворство, тј. давање заувек добара у приватној својини на општу корист, задужбинарство у Србији и Европи⁵ има дугу

2 Польза (*старословенски*) – корист, помоћ; добитак, успех.

3 *Задужбина* је изворно српска реч која се првобитно изговарала *задушје*, што је значило „за душу”.

4 Марија М. Тороман, *Правни положај задужбина и фондација у свету*, Београд, 1996, стр. 7-8.

5 „Чињеница је да земље развијене тржишне привреде имају врло разрађене механизме који подстичу физичка и правна лица да оснивају задужбине и фондове, дајући целу или део своје имовине за развој одређених друштвених активности. Један од тих механизма је порески систем, који кроз знатне

традицију јер представља специфичан патриотски чин и неодвојиви део националне духовне баштине.

Почеци задужбинарства у Србији везују се за XII век, када је основан манастир Студеница, зачетник српске културе и писмености. Од тада оно готово континуирано траје све до завршетка Другог светског рата када традиција замире, а све задужбине прелазе у тзв. друштвену својину.

У анализи правне природе задужбина и фондова, као два основна облика задужбинарства, кључна су три питања: *мотив* донатора да оснује задужбину, односно фонд; *циљеви* који се желе постићи; *природа имовине* коју донатор даје заувек ради остваривања тих циљева.

Мотиви

Као израз духовности, задужбинарство исходи из византијске културе и цивилизације и у суштини значи „дати нешто за душу заувек”.

Мотиви задужбинара мењали су се у зависности од епохе: у средњем веку, у доба феудализма, доминантни су религиозни, престижни, али и родољубиви мотиви, док у периоду развоја индустрије и трговине приоритет имају наука и култура. У XIX и XX веку, значајно место припадате задужбинама и фондовима основаним у научне сврхе, а у XX веку до изражаја долази и тзв. масовно задужбинарство.⁶

Првим задужбинаром у Србији сматра се велики жупан Стефан Немања, градитељ манастира Хиландара и Студенице који су, захваљујући Светом Сави и другим потомцима лозе Немањића, ктиторима бројних задужбина, постали центри српске средњовековне духовности, просвете, културе, медицине и права, а својом духовношћу зраче и данас.

После губитка независности српске државе, ктиторство није замрло. Поред Немањића, средњовековни задужбинари углавном су били црквени

пореске олакшице и омогућавање других погодности пружа прилику даваоцима средстава да их пласирају за унапређење одређених друштвено корисних делатности [...]

С обзиром на различит приступ законском регулисању односа који настају поводом оснивања задужбина и фондова, може се рећи да постоје углавном три групе земаља: земље које ову материју регулишу посебним законима о задужбинарству (Аустрија, Француска), земље које то чине у оквиру одредаба Грађанског законика (Швајцарска) и земље које односе из задужбинарства регулишу претежно у оквиру пореског законодавства, а у комбинацији са одредбама Грађанског законика (Немачка, Холандија и др.).

Међутим, најчистији и најнепосреднији облик регулисања задужбинарства у смислу институционалног система ове установе несумњиво представља аустријски Закон о задужбинама и фондовима [...] од 27. децембра 1974. године” (Марија М. Тороман, *н. д.*, стр. 21-22).

6 Савремени пример масовног задужбинарства је изградња храма Светог Саве на Врачару у Београду.

великодостојници, владари и властела, док су у XVIII веку задужбине оснивали припадници војног племства, грађански сталеж, индустријалци и трговци, а од XIX века поједина друштва и удружења, као и истакнута имена просвете, науке и уметности.

Крај XIX и почетак XX века значиће период развијеног грађанског друштва и процват задужбинарства у Србији, чији су носиоци поједине друштвене организације (Друштво српске словесности) и имућни појединци на високим друштвеним положајима, првенствено трговци, државни чиновници, али и официри, који несебично помажу науку, просвету и културу: капетан Миша Анастасијевић, Никола Чупић, Илија Милосављевић Коларац, Милан Кујунџић Абердар, Велимир Михаило Теодоровић, архимандрит Нићифор Дучић, Михаило Идворски Пупин, Никола Спасић, Лука Ђеловић Требињац, Сима Андрејевић Игуманов, Сава Текелија и многи други.⁷

Стекавши богатство вишедеценијским радом, а често без потомства, задужбинари су га делимично или у целини „даривали своме отечеству”, ради помагања привреде, подизања болница, школовања сиромашних ђака, помоћи породицама официра, али најчешће за потребе културе, посебно за издавање и награђивање књига и писаца.

7 У културној историји Србије бројни су примери задужбинара који нису били истакнута имена националне културе, али су то постали захваљујући завештаним некретнинама или новчаним средствима.

Једна од најпознатијих свакако је *Чупићева задужбина*, основана у спомен на Николу Чупића (1836-1870) (по оцу Куртовића), артиљеријског капетана прве класе, чији је деда по мајци био чувени војвода Стојан Чупић, „Змај од Ноћаја”. У Чупићевом тестаменту, између осталог, забележено је: „[...] Све остало покретно и непокретно имање да се употреби на издавање *научних и моралних дела*”.

Поштујући завештање рано преминулог српског официра, у ову сврху основан је фонд којим је управљао *Одбор Чупићеве задужбине* (његов први председник био је Милан Ђ. Милићевић). Одбор је одлучио „да се сваке године издаје по једна књига која би се могла звати *Годишњица Николе Чупића*, и у којој би се могла штампати сва годишња радња Одбора, новчано стање задужбине, и још по неколики чланци”.

Годишњица Николе Чупића излазила је као годишњак Чупићеве задужбине у Београду од 1877. до 1941. године у укупно 50 књига (83 свеске). Није излазила 1880-1881, 1890, 1892, 1902, 1915-1920, 1922, 1924-1926. У овој публикацији високог научног угледа објављени су бројни прилози из историје, фолклора, књижевности и сл., а на свакој је овековечен лик Николе Чупића.

Од 1875. до 1932. године потпором Задужбине Николе Чупића издата су и 33 посебна књижевна дела (Мира Софронијевић, *Даривали су своме отечеству*, Београд, 1995, стр. 46-47).

Познат је и пример добротвора Димитрија Стаменковића (1845-1899), београдског кожарског трговца, из чије је задужбине првих деценија XX века финансирано издавање књига у едисији *Задужбина Димитрија Стаменковића*, углавном из области етнологије и педагогије. Издавач је била Српска краљевска академија, с тим што је у свакој књизи одштампан Стаменковићев портрет са напоменом: *По тестаменту великога просветног добротвора Димитрија Стаменковића све се књиге његове задужбине раздају народу српском у Србији и ван Србије бесплатно*.

Такође, своју покретну и непокретну имовину остављали су најзначајнијим националним установама, као што су Српска краљевска академија (претеча Српске академије наука и уметности) и Велика школа из које се развио Београдски универзитет.

У XX веку носиоци задужбинарства, као својеврсне индивидуалне културне иницијативе, најчешће су истакнути интелектуалци, посебно књижевници и сликари.

Неспорно, оно што је у протеклих осам векова заједничко свим видовима задужбинарства у Србији јесте чврста духовна повезаност задужбинара са народом коме припадају и жеља да се своје име овековечи.

Циљеви

Један од основних елемената за утврђивање правне суштине задужбина, фондова, фондација и легата као главних видова задужбинарства, јесу *циљеви* који се оснивањем ових друштвених установа желе постићи. Веома су блиски мотивима, па се може рећи да је појам циља садржан у појму мотива.

Очување и употреба намењене имовине, уз пуно поштовање жеље и мотива задужбинара, основни је циљ који мање или више варира, као и начин његовог остваривања.

Када је мотив *религиозног* карактера, циљеви су, најчешће, верско образовање, одржавање старих манастирских здања, подизање нових сакралних објеката, теолошких институција и сл., чиме се чувају корени националне духовности.

Развој просвете, науке и културе, као *световни* мотив задужбинарства, углавном се манифестује кроз обезбеђивање материјалне основе за њихово унапређивање: простора и опреме, ученичких и студентских стипендија, средстава за стручно и научно усавршавање и сл.

Држава има моралну и правну обавезу да обезбеди трајно остваривање циљева којима је задужбинар био мотивисан у моменту оснивања задужбине.

Имовина

Задужбине, разноврснијег садржаја и трајнијег карактера од фондова, захтевају и знатно већа и разноврснија средства за реализовање. Стога имовину задужбине, поред одређених покретности и новчаних средстава донатора, чине и непокретности које су основа задужбине и извор прихода који треба да омогуће њено континуирано и трајно функционисање.

Фондови, као посебни облици задужбинарства, скромнијег су садржаја и, зависно од обима намењених средстава, краћег или дужег трајања. Имовина фонда се најчешће састоји из новчаних средстава и вреднијих покретности.

Опште је усвојено правило да задужбине могу оснивати само физичка лица, док оснивачи фондова могу бити и правна и физичка лица, јер је задужбинар

мотивисан углавном субјективним критеријумима, а фондатор објективним – проценом друштвеног значаја резултата којима је фонд намењен.

Поред тога, задужбинар оснива задужбину сопственим средствима, док се фондови оснивају средствима појединих физичких лица или групе грађана у својству правног лица.

Дакле, основна разлика је у погледу *намене и трајања* коришћења имовине.

Задужбине и фондови се сматрају правним лицима, те би одредбе о њима требало регулисати у оквиру општег дела грађанског законика.

Фондација, добротворна установа чија су средства намењена унапређивању неке културне или друштвене делатности, обично има за циљ да обезбеди простор и финансијску сигурност, а не чување успомене на оснивача.

Легат означава завештање, остављање у наследство једног дела оставштине неком лицу које иначе, по закону, не би имало права на наследство, тј. одређену корист коју завешталац тестаментом оставља одређеном лицу из своје заоставштине⁸. Легати су више усмерени на чување културне баштине.

Законска регулатива

Задужбинарство у Србији доживљава замах почетком XX века, када, након првог Закона о задужбинама из 1897, добија нову правну регулативу – Закон о задужбинама у Србији, донет 14. јануара 1912. године.⁹ Овај Закон садржи 22 одредбе које одређују појам задужбина (чл. 1), начин и поступак оснивања (чл. 2-7), органе и начин управљања задужбином (чл. 8-10), итд.

У истом духу је и Закон о задужбинама из 1930. године¹⁰, који је важио за целу Југославију до завршетка Другог светског рата.

Међутим, после 1945. године традиција је прекинута, а све задужбине прелазе у друштвену својину. Законом о национализацији из 1956. и 1958. године све задужбине и фондови су национализовани, при чему су занемарени циљеви и мотиви њихових оснивача.¹¹

8 | *Pravna enciklopedija*, Beograd, 1979, str. 619. Поред институционалних облика помагања културног и уметничког стваралаштва, постоје, такође традиционални, али повремени начини материјалне потпоре – меценатство, донаторство и спонзорство.

9 | *Српске новине*, бр. 3 (1912).

10 | „Карактеристично је да Правилник за примену Закона о задужбинама из 1932. године садржи обрасце инвентара, имовине, дневник благајне, експедиционе књиге аманета. Међу тим обрасцима налази се један за имовину фонда са наднасловом *Фонд задужбине и садржина легата*. Све те чињенице наводе на закључак да појмови фонд и легат немају посебну предметност у предратном законодавству” (Зоран Аврамовић, *Задужбине, фондови, фондације и легати у култури Србије*, Београд, 1992, стр. 17).

11 | О замирању и поновном оживљавању и подстицању задужбинарске традиције у Србији, видети у: *Српско задужбинарство : традиција остављања и одузимања*, специјални додатак НИИ-а, бр. 2770 (29.01.2004).

Следећи Закон о задужбинама, фондацијама и фондовима донет је 1972, а потом 1989. године.¹² Овај српски Закон о задужбинама прописује круг лица која могу оснивати задужбине и фондове, као и основне одредбе о циљевима, условима и начинима оснивања, управљања и престанка рада задужбина и фондова.¹³

Питања правно-техничке природе регулисана су статутом задужбине, односно правилима фонда.

Српско задужбинарство данас

Штедра добротности успешних људи различитих занимања, од којих су без сумње најзначајнији Илија Милосављевић Коларац (око 1800-1878) и капетан Миша Анастасијевић (1803-1885), оставила су дубок траг у многим образовним и културним установама – Српској краљевској академији, Београдском универзитету, школама, библиотекама, музејима...¹⁴

У међуратном периоду, буџетска средства Краљевине Југославије за помагање науке и образовања, као и материјалну потпору сиромашних ђака и студената била су недовољна, те су управо из задужбина и фондова притицала значајна финансијска средства за рад Универзитета и Српске краљевске академије.¹⁵

Међутим, ова вековна српска традиција након Другог светског рата доживљава тешку судбину. Проглашењем задужбинске својине за буржоаску, концепција тзв. „друштвене својине” потпуно је обесмислила и уништила готово сву покретну и непокретну имовину коју су задужбинари деценијама стицали и

12 | Закон о задужбинама, фондацијама и фондовима од 28. децембра 1989. године видети у: *Службени гласник СРС*, бр. 59/89.

13 | Детаљније видети у: Марија М. Тороман, *н. д.*, стр. 15-19.

14 | Значајну улогу у српској култури имали су и Срби у Аустроугарској монархији: „Оснивање и рад Матице српске у Пешти 1826. омогућен је добровољним прилозима пештанских Срба. Матица се бавила издавачком делатношћу, прикупљањем књига, награђивањем вредних остварења у науци и књижевности, подизала споменике значајним људима.

Своју имовину Сава Текелија је завештао 1838. војним школама у Бечу и Пешти за школовање српских официра.

Најзначајније српске библиотеке оснивају се задужбинарским начином. *Народна библиотека* оснива се 1832. у кући Глигорија Возаревића од поклоњених књига (тек је 1870. Законом о штампи Библиотека добила право на три бесплатна примерка). Српска академија наука и уметности (основана 1886), своју библиотеку оснива из збирке књига коју добија од Димитрија Турка (поклања 14 својих и 70 купљених књига).

Библиотека Србског лицеума (касније Универзитетска библиотека) основана је, такође, поклоњеним књигама 1844: ‘Поклони су чинили главни део њеног књижног фонда’ (Зоран Аврамовић, *н. д.*, стр. 11).

15 | „Универзитет је у међуратном раздобљу располагао са 23 задужбине и 77 фондова, а Академија је имала 65 задужбина и фондова” (Зоран Аврамовић, *н. д.*, стр. 14).

завештавали на ползу и понос потомству.¹⁶ Непокретна добра – зграде, станови, плацеви буквално су разграбљени, сасвим променивши првобитну намену, а новчана средства временом су девалвирала и потпуно се истопила. Богата и хумана традиција је угушена, а имена многих српских добротвора, супротно њиховој жељи, препуштена су забраву.

Ипак, захваљујући обнављању низа институција и вредности грађанског друштва у Србији последњих деценија, задужбинарству се враћа „душа”. Поред оживљавања појединих задужбина из XIX, у другој половини XX века основано је и неколико нових: Задужбина Иве Андрића (1975), Милоша Црњанског (1980)¹⁷, Вукова задужбина (1987).¹⁸

16 Законска одлука о експропријацији задужбина донета је 1953, а 1958. године започиње национализација; окончана је 1978, када СО Врачар, без икакве накнаде, присваја пијаци „Каленић” из поседа Задужбине Влајка Каленића. То је само један од мноштва примера послератног разарања моралних и правних темеља задужбина.

17 „Задужбина Милоша Црњанског, која је 1998. остала без динара, сада може да финансира свој рад и награде које додељује, али нема свој дом и не може сама да га обезбеди, изјавио је Танјугу њен секретар и уредник Димитрије Тасић. Тасић је подсетио да је Задужбину основало приватно лице, и да нико, па ни држава, нема законску обавезу да је помаже, али да постоје обавезе вишег ранга, и да у име њих, заједница треба да помаже ову установу, у чије је темеље уграђен један од највреднијих литерарних опуса у српском језику.

Задужбину је тестаментом, као и легат при Народној библиотеци Србије, основала удовица великог писца – Видосава Црњански, а рад је почела 1980. године. Задатак Задужбине изворно је био да подстиче штампање и преводбење дела Милоша Црњанског, да додељује награде за најбољу прву књигу из свих књижевних области у којима се и он огледао и награду „Стражилово” за најбољи студентски рад о Црњанском. За те активности Задужбини је припао новац који је остао после смрти удовице Видосаве 1978. године, што је износило око 150.000 немачких марака, али је око 90 одсто било у динарима, и сва ауторска права. Та средства је највећим делом „прогутала” хиперинфлација 1993/1994. године.

У току деведесетих, пресахли су и приходи од ауторских права, али су поново почели да пристижу од 2000. године. Најважнији подухват Задужбине, објављивање критичког издања Сабраних дела Црњанског, започет је 1993. године, на 100-годишњицу рођења великог писца. Према процени Тасића, критичко издање Сабраних дела требало би да има 20 томова, а до сада се стигло на пола пута.

Болна тачка Задужбине је њен дом, који никада није ни имала, јер је била „подстанар” у Народној банци Србије, затим у адвокатској канцеларији Микијељ, а од 1998. године је у собичку поред тоалета у Француској 7. Црњански, такође, још „чека” да добије „своју” улицу, спомен-таблу на згради где је живео, да Сабрана дела имају где да се чувају, да се организују симпозијуми о његовом опусу, да се обнови издавање Зборника Задужбине...” (Задужбина Милоша Црњанског још нема своје просторије / [аноним], у: *Глас јавности* (Београд). – Год. 8, бр. 2864 (10.08.2006), стр. [15]).

18 „Средином 1991. године у Регистар задужбина, фондова и фондација Министарства за културу било је уписано 36 задужбина, 13 фондација и 286 фондова” (Зоран Аврамовић, н. д., стр. 7).

Занимљиво је да Меша Селимовић није оставио задужбину, али је група интелектуалаца накнадно основала фондацију „Меша Селимовић” (*Оснива се фондација Меша Селимовић, у: Политика* (Београд). – (26.08.1990)).

Будући да задужбине, као најстарија културна институција, имају незаменљиву улогу у историји српског народа, пред законодавством савремене српске државе је одговоран задатак враћања изворним вредностима, односно обезбеђивања трајних имовинских гаранција за задужбинарско наслеђе.¹⁹

Легат - кроз правну науку

Појам и правна природа - Легати су, попут задужбина, кроз бурну историју српског народа били незаменљиви чувар националног блага, отргнувши га од пропасти и заборава. Од посебног су значаја легати завештавани институцијама који су утиснули особен печат националној традицији и култури.²⁰

Као класични институт грађанског права чији је концепт изграђен још у римском праву²¹ и општеприхваћен у свим модерним законодавствима, легат представља један од најразвијенијих видова индивидуалног добротинства: „Афирмација индивидуе и њене воље изражена кроз принцип слободе завештања представља плодно тле на ком је настао и развијао се тестамент и тестаментално наслеђивање у чијим оквирима је настао и развијао се легат. Наиме, завешталац тестаментом најчешће одређује своје наследнике, али је то прилика да укаже на особе са којима је живео и радио и које жели путем завештања легата да издвоји, почаствује, хонорише и да им и на тај начин искаже захвалност и наклоност. Завешталац може завештати легат и у корист одређених

19 | Половином 1991. године јавности је предочен Нацрт закона о задужбинама и фондовима, који је требало да отклони неодговарајућа решења из Закона од 28. децембра 1989, као и да правно одговори на нове услове у овој области. Основни недостатак понуђеног Нацрта био је правно и фактичко изједначавање задужбина и фондова, а заобиђени су фондације и легати. Такође, нема ни речи о денационализацији задужбинске имовине.

20 | Наш законодавац је легатима посветио свега десет чланова, за разлику од других законика који ову материју регулишу далеко већим бројем законских одредби. Међутим, на прелому XX и XXI столећа задужбинарство у српској култури доживљава реафирмацију, те и легати поново добијају на актуелности и значају.

Културни ентузијастички, свесни важности институције дародавства, активно раде на њеном стимулисању и рестаурацији. Скупштина града Београда основала је 2004. године *Кућу легата* (ул. Илије Гарашанина 24), институцију културе од значаја за град Београд, са задатком да брине о покретним и непокретним легатима поклоњеним Београду.

Да би се што потпуније сагледала ситуација у овој области, у Кући легата отпочео је рад на стварању базе података о легатима на територији Београда и Републике Србије.

21 | Вековима изграђиван и примењиван у пракси, легат је у римском праву био веома значајна и честа тестаментална одредба; о њему се говори већ у Закону XII таблица. У новије доба, сва права буржоаских држава и сви велики грађански законици практично су преузели легат какав је конституисан у римском праву.

Већи број теоретичара сматра да се и чл. 150., 179., 180. Хамурабијевог законика (XVIII в. пре н. е.), мада прилично нејасно формулисани, односе на легат.

правних лица, најчешће хуманитарних, научних, културних институција. На овај начин, тј. посредством и уз помоћ овог института сачувани су бројни предмети историјског, културног, просветног и научног значаја и непроцењиве вредности. Што је најважније, овај институт је створен и обликован као моћна полуа алтруизма.”²²

Са правног аспекта, легат (лат. *legatum*)²³ садржи елементе *наследног* и *облигационог* права, тј. има *облигационо-правну природу*: „Легат је добродично располагање извршено у корист одређеног лица – легатара, за случај смрти оставиоца – легатора, у једном од законом предвиђених облика тестаментана.”²⁴

Дакле, **легат се може завештати само у форми тестаментана**, а подразумева постојање три лица: *легатора* (завештаоца, тестаментара, оставиоца), који тестаменталном одредбом конструише легат, *легатара* (испорукопримца, хонорисано лице, корисника легата) у чију је корист легат установљен и који има право да тражи извршење легата и *онерата* (дужника извршења легата).

Легатара и предмет легата, строго лично изјавом воље, одређује сам легатор за случај своје смрти.

Легат по својој суштини није остављање наследника, већ представља „једну посебну врсту даривања за случај смрти, којом завешталац жели да хонорише (почастује) неко физичко лице, нпр. даљег сродника, пријатеља, сарадника или правно лице, нпр. неку хуманитарну, научну или културну организацију.”²⁵

Дакле, сећање и захвалност лицу или институцији која је завештаоцу током живота много значила, дају легату емотивну димензију.

Легатор мора јасно и недвосмислено одредити предмет легата и легатара – уношењем у тестамент имена и презимена одређеног лица, тј. назив – фирму правног лица или само означавањем елемената на основу којих ће се након његове смрти утврдити ко је легатар.

Правило је да легатар мора да испуни опште услове, тј. мора да буде жив у моменту испоруке и мора бити достојан.²⁶ У супротном, легат пада.²⁷

22 Snežana Miladinović, *Legat – kroz pravnu nauku i zakonodavstvo*, Beograd, 2000, str. 7.

23 Осим уобичајеног латинског израза „легат” (*legatum* - оно што се некоме тестаментом оставља), у старијем српском законодавству углавном се употребљавао термин „испорука”.

24 Snežana Miladinović, *ibidem*. Аутор напомиње и да „наш закон о наслеђивању посвећује легату свега 10. чланова, и то чл. 86-95. ЗН РС [...]. У упоредном праву овом веома значајном институту посвећено је далеко више чланова (нпр. у АГЗ 47. чланова, у НГЗ 44. члана, у Code civil 22. члана, у швајцарском ГЗ 17. чланова, а у италијанском Грађанском законнику 32. члана).

25 Благојевић, Борислав и Антић, Оливер, *Наследно право*, Београд, 1991, стр. 295, параграф 535. АГЗ.

26 Чл. 125-127. ЗН Србије.

27 Чл. 91. ст. 1 ЗН Србије. Наш законодавац, у складу са решењима савремених грађанских законика, предвиђа да легат, између осталог, пада ако легатар умре пре оставиоца, или се одрекне легата или је недостојан да прими легат. Будући да су ови разлози везани за личност легатара, сврставају се у тзв. субјективне разлоге престанка (за разлику од објективних).

Форма и садржај – На форму легата примењују се одредбе наследног права (републички Закон о наслеђивању), а на садржину у значајној мери и облигационо-правне норме (Закон о облигационим односима).

Мада закони Републике Србије не говоре изричито о форми легата, из постојећих одредби недвосмислено произилази да легат може бити завештан **само и једино у форми тестаментa**, тј. у једном од законом строго прописаних облика тестаментa (редовни, ванредни, изузетни)²⁸, као и да „завешталац може **тестаментом** оставити један или више легата”²⁹.

Садржину тестаменталне одредбе о завештању легата чини *јасна и прецизна* изјава последње воље тестатора у корист неког лица. Било какво одступање у том смислу чини тестамент ништавим, као и сам легат.³⁰

Дакле, у нашем праву садржину легата „чини овлашћење легатара да од онерата захтева испуњење завештаног легата, са једне стране, и одговарајућа обавеза онерата, са друге.”³¹

Предмет и врсте - Предмет легата могу бити потрошне и непотрошне, као и покретне и непокретне ствари. Сходно одредбама нашег Закона о наслеђивању, легат увек и обавезно представља *имовинску корист* за легатара. Међутим, наш закон не садржи критеријуме за поделу легата с обзиром на предмет, нити ближа упутства о схватању појединих врста легата и њиховом извршавању у пракси, као што је случај у упоредном праву.³²

С обзиром на предмет, могу се разликовати: *легат одређене ствари* (најчешћа врста легата), *легат по роду одређених ствари*, *легат збирне ствари*³³, *легат у новицу*, *легат издржавања* и *легат остављен повериоцу*.

Оставински поступак - Легатар као странка у оставинском поступку, као редовном и обавезном начину расправљања заоставштине, има и одговарајући положај везан за покретање, вођење и окончање поступка. Суд је дужан да

28 Чл. 63-78. ЗН РС.

29 Чл. 81. ЗН РС.

30 Због могућих злоупотреба, наше право забрањује закључивање уговора о легату, уговора о будућем легату, као и уговора о садржини тестаментa.

31 Snežana Miladinović, *op. cit.*, str. 30.

32 Одсуство ближних правних норми има за последицу лоше функционисање легата у свим фазама – прихватању, чувању, одржавању, излагању, које варирају од општине до општине. Решења се често изналазе у самој пракси, као што је случај са стручним третманом личних библиотека – легата у Народној библиотеци Србије. Видети: Александар Пејовић, *Поступак и критеријуми за прихватање легата : предлог : интерни документ*, Београд, 1985.

33 *Легат збирне ствари* - Предмет легата, између осталог, може бити и нека збирна ствар и тада се примењују правила о легату одређене ствари. Најчешће су у питању истородне ствари (нпр. **лична библиотека**, филателистичка збирка, нумизматичка збирка и сл.), али могу бити и разнородне. У том случају могу се јавити недоумице које све ствари чине збирну ствар као предмет легата: „Сматрамо да на ово питање одговор треба дати на основу тумачења тестаментa, тј. изналажењем праве воље завештаоца, а ако она није довољно јасна, треба се руководити природом ствари и околностима конкретнoг случаја” (Snežana Miladinović, *op. cit.*, str. 34).

покрене оставински поступак чим сазна за смрт или проглашење смрти неког лица. Од посебног је значаја састављање смртовнице коју матичар доставља оставинском суду, јер она, поред осталог, садржи и податке о томе да ли је умрли оставио тестамент, где се он налази и слично.³⁴ Уколико му је предат тестамент, матичар га заједно са смртовницом доставља оставинском суду, уз назнаку где је тестамент нађен и ко га је предао.

Легатар има право да захтева спровођење пописа и процене заоставштине, коме може и лично присуствовати.

Суд у позиву упозорава легатара да може, на начин и по правилима која важе за наследнике, до окончања поступка дати изјаву да ли прихвата или се одриче права на легат.

Решење о легату - „Ако наследници не оспоравају легат, суд може и пре доношења решења о наслеђивању, а на захтев легатара, донети посебно решење о легату.”³⁵ Посебно решење о легату је коначно решење којим се одлучује о праву на легат. Мора бити у писаној форми и мора садржати увод, изреку и образложење, уз прецизирање да се ради о посебном решењу о легату.

Застарелост - Легатар има могућност да у року од годину дана од почетка рока застарелости (најчешће након проглашења тестаamenta, када легатар обично и сазна за право на легат) захтева извршење легата. Након тог рока губи право на остварење свог права услед застарелости.

Поред тога, закон легатару оставља и рок од десет година у коме своје право може остварити принудним путем.

Методологија рада³⁶

Опште напомене – Фондови многих библиотека у Србији свакако би били далеко сиромашнији да нема библиофила истанчаног укуса, заљубљеника у књигу који је целог живота зналачки и са љубављу прикупљају, а потом завештавају библиотекама (најчешће завичајним), своме народу на ползу. Такве приватне збирке које су припадале како познатим научницима, књижевницима

34 Чл. 95. Закона о ванпарничном поступку Србије.

35 Чл. 126, ст. 1. ЗВП РС.

36 Методологија рада са легатима углавном је базирана на тексту др Александра Пејовића *Посебне библиотеке целине (легати)*, у: *Заједница библиотека (Београд)*. – Год. 11, бр. 1 (1983), стр. 24-33 и *Договору о спровођењу јединствене политике прихватања, чувања и излагања поклона и легата*, у: *Службени лист града Београда*. – Бр. 6 (27.02.1982). Видети и: *Предлог поступка прихватања легата и Предлог критеријума за пријем легата*, у: *Александра Вранеш, Нишка народна библиотека : документ и свакодневица*, Ниш, 2004, стр. 111-112).

и уметницима³⁷, тако и људима непознатим ван локалних оквира, имају специфичан статус и посебан третман у библиотекарству.

Библиотеке целине (*corpus separatum*)³⁸ постају опште културно добро преласком у власништво јавних библиотека које до њих долазе *откупом*, *поклоном* или их наслеђују *тестаментом* (*легати*), са нарочито израженом жељом да се сачува трајан спомен на дародавца.

Физиономију ових посебних библиотека, разноликих по обиму и садржини, обликују лична интересовања њихових власника и тренутак у коме су настајале. Неретко богате ретким рукописним и архивским материјалом, оне представљају драгоцену културно добро и посебан су изазов за истраживаче.

Због изузетног значаја за националну културу обавезно их треба заштитити и музејски чувати као целине. На тај начин, преко библиотеке одређене личности значајне у нашој науци и култури, добија се не само представа о њеним личним интересовањима и афинитетима, већ и широке могућности за научноистраживачки рад на одређеној области или теми (када су у питању научници и књижевници, њихове библиотеке најчешће су резултат тематски усмереног прикупљања).

Према томе, намеће се као обавеза израда одговарајућих каталога са свим релевантним подацима како би се остварио крајњи циљ – презентирање ових библиотека јавности, као највиши домет библиотекарског посла.

Најчешће хронолошки заокружене, посебне библиотеке су НЕПОНОВЉИВЕ, УНИКАТНЕ КАО ЦЕЛИНЕ и имају карактер *музејских експоната*, са својством споменика културе. Уколико постоје могућности, обавезно их треба сместити у посебне просторије (трезори или спомен-собе), чиме се чува не само аутентичност ових фондова и дух времена за које су везани, већ и амбијентална целина са атмосфером у којој су живели и стварали њихови власници. Посебну

37 | Код нас, поред књижевника и научника, легате често остављају и ликовни уметници: Зоран Стошић Врањски (Врање, Сомбор), Петар Добровић (Београд), Бранка Ђорђевић (Бојник), Милић од Мачве (Крушевац), Надежда Виторовић (Прибој), Михаило Миловановић (Ужице), Сава Стојков (Сомбор), Милан и Радмила Дединац (Београд), Радислав Тркуља (Неготин), Никола Граовац (Топола), Мића и Вера Поповић (Лозница)...

38 | У пракси се као синоними, мада немају идентично значење, најчешће користе термини *лична библиотека*, *библиотека целина*, *поклон-библиотека*, *спомен-библиотека*, *посебна библиотека*, *corpus separatum*, а изузетно *легат* или *донација*, уколико је то одређено посебним уговором и изричитом жељом дародавца. Међутим, често се из захвалности, чак и када то дародавци нису захтевали, све вредније личне библиотеке чувају као легати (иако то нису у правном смислу): „Мада се веома често синтагма *посебна библиотека целина* изједначава са појмом *легат*, њено је значење шире и обухватније. Посебна библиотека целина је свака систематично уређена збирка библиотечке грађе, која је раније припадала институцији или појединцу, а која је у власништво библиотеке пренета тестаментом, поклоном власника, његовог рођака или пријатеља, или набављена куповином. Легат се, међутим, односи само на колекцију која је својом библиотеке постала на основу тестаментa” (Александра Вранеш, *н. д.*, стр. 104-105).

драж овим амбијентима дају лични предмети: рукописи, приватна преписка, разне ситнице – наочаре, пернице, мастионице, писаће машине, лична документа, фотографије, нумизматичке и филателистичке збирке, ордење, лампе, часовници, радио-апарати, делови намештаја (фотеље, гарнитуре за седење, витрине), збирке уметничких слика, иконе, посуђе од порцелана, стакла, сребра итд. Дакле, завештане библиотеке нису само значајна полазна основа за истраживачки рад, већ уједно пружају и изузетне могућности за креативно осмишљавање библиотечких простора у виду спомен-соба, које се најчешће реконструишу на основу фотографија и сећања савременика.³⁹

У општинским библиотекама легати најчешће улазе у састав завичајних фондова, уколико је дародавац по било ком основу (рођењем, научним, културним, просветним или другим јавним деловањем) везан за територију у надлежности конкретне општинске библиотеке или ако се завештана библиотека тематски односи на ту територију. Ако не задовољава ове критеријуме или, пак, дародавац изричито не захтева очување њене целовитости (на пример, легати Зарије и Радмиле Јанчић, Александра и Миленије Хаџипоповић, Гојка-Мића Мићовића и Милоша и Милке Минић у чачанској Библиотеци), завештана или откупљена приватна библиотека улази у састав општег фонда општинске библиотеке, али не у њен завичајни део. Међутим, ако библиотечки стручњаци тако процене, и оваква збирка може добити статус посебности и специјалан третман који јој у складу са тим статусом припада.

На жалост, у пракси се често не уочава вредност и значај библиотека целина, па долази до њиховог неоправданог расформирања и утапања у опште фондове јавних библиотека (као што је случај са библиотекама професора Јеротија Новитовића и породице Радовић, данас обе у власништву чачанске Гимназије).

Правни аспект – Библиотекарска наука дефинише *легат* у ужем смислу као „тестаментом завештан поклон библиотеци: целокупна приватна библиотека, уметнички предмети, радна соба, намештај и сл. Библиотека тако постаје наследник дела имовине легатора. На тај начин добијене значајне збирке воде се као посебни фондови.”⁴⁰

39 | „Решењем Трећег општинског суда у Београду бр. 1201/78 овлашћена је Народна библиотека Србије да преузме део заоставштине Милоша Црњанског, који је Видосава Црњански, тестаментом од 6.VI 1978. године, у виду легата, завештала Библиотеци. У записнику, који је сачињен у покојничиним стану 12.XII 1978. године, набројани су појединачни предмети који припадају легату. То су, између осталих покретних ствари које су чиниле пишчеву радну собу, књиге, архивски материјали, рукописи, писаћи сто, комода, столица, полица за књиге, кандило, Дантеова биста, портрет Милоша Црњанског – рад Саве Шумановића са посветом, дурбин, фотографски апарат, кутија са оловкама, метални нож за хартију (Светлана Јанчић, *Каталог личне библиотеке Милоша Црњанског*, Београд, 1995, стр. [5]).

40 | *Bibliotekarski leksikon*, Београд, 1984, стр. 117.

Један од закона који у основним цртама регулише питање легата и проблематику везану за њих јесте Закон о културним добрима.⁴¹

Према чл. 2. тог Закона, „културна добра су ствари и творевине материјалне и духовне културе од општег интереса, које уживају посебну заштиту утврђену овим законом [...]

Културна добра, у зависности од физичких, уметничких, културних и историјских својстава, јесу: споменици културе, просторне културно-историјске целине, археолошка налазишта и знаменита места – непокретна културна добра; **уметничко-историјска дела, архивска грађа, филмска грађа и стара и ретка књига – покретна културна добра.**

Културна добра, у зависности од свог значаја, разврставају се у категорије: културна добра, културна добра од великог значаја и културна добра од изузетног значаја.”

Чл. 3. и чл. 4. се још ближе односе на библиотеке целине:

„Културна добра се утврђују у складу с одредбама овог закона. Културним добром може се утврдити **и збирка или фонд покретних културних добара, ако представљају целину.**

Заштићена околина непокретног културног добра ужива заштиту као и културно добро.” (чл. 3.)

„**Ствари и творевине за које се претпоставља да имају својства од посебног значаја за културу, уметност и историју, уживају заштиту у складу с одредбама овог закона** (у даљем тексту: добра која уживају претходну заштиту” (чл. 4.) [подвукла М. М.].

Дакле, закон даје могућност да се као културно добро од изузетног и од великог значаја може утврдити збирка или одређени фонд покретних културних добара, ако представљају значајну целину за изучавање културно-научног наслеђа, а чије растурање би значило ненадокнадив губитак.

У библиотекама фонд покретних културних добара која представљају целину, сходно претходном ставу, чине **обавезни примерак и легати**, односно **значајне библиотечке целине.**⁴² Оне се категоришу као **збирке од великог значаја**, под условом да су систематски прикупљане, а по оцени стручњака својим садржајем, уметничким, културним и историјским вредностима представљају значајан допринос развоју, ширењу и проучавању културне и научне мисли.

Библиотечке целине једнако се третирају било да су легати – поклони (завештања) институцијама или се налазе у приватном власништву, ако је меродавно научно мишљење у процени одређене библиотеке дало одговарајућу категоризацију.

Легат стиче право на одговарајући степен заштите као целина тек када се прогласи за споменик културе. Све оно што чини њен саставни део -

41 | Службени гласник Републике Србије, број 71/94.

42 | Критеријуми за утврђивање које су старе и ретке књиге културна добра од изузетног и од великог значаја, у: *Библиотекар* (Београд). – Год. 40, бр. 3-4 (1988), стр. 59-68.

књижни фонд, тј. стара и ретка књига⁴³ и архивска грађа⁴⁴ аутоматски је под заштитом.

Сопственик, односно корисник културног добра је носилац права, али и обавеза и одговорности, у погледу коришћења, управљања и располагања културним добрима која уживају претходну заштиту. Он је дужан да предузме одговарајуће мере чувања, одржавања и заштите оваквих културних добара од свих могућих видова уништења, оштећења или отуђења, као и да их користи у складу са њиховом природом, наменом и значајем.

Будући да је легат збирка *музејског карактера*, она може бити доступна јавности само ако је претходно *стручно обрађена и на стручан начин изложена*: „По правилу, легати се користе у специјалној читаоници и под надзором водитеља и треба да буду визуелно и физички приступачни научним и јавним радницима.”⁴⁵ Овакав третман заштите (који је обавезног и трајног карактера) има за циљ очување ових својеврсних задужбина – у спомен српским добротворитељима, а ради одржавања националног културног континуитета.

Закон о наслеђивању својим општим одредбама такође прецизира наследно-правни режим легата, о чему је већ било речи.

Легатор (оставилац) може постављати одређене рокове, услове и налоге. Међутим, ако су ови услови и терети по било ком основу неповољни, тј. немогући или неморални по законског наследника (у овом случају библиотеке), као и они који су неразумљиви и противречни, сматрају се ништавим, односно непостојећим. У случају сумње, треба се држати регулатива које су повољније за законског наследника.

Поклонодавац (легатор) може бити сама личност која је формирала личну библиотеку или неко од њених сродника, испуњавајући власникову или сопствену жељу. Стичући право својине и коришћења легата, библиотеке уједно преузимају и неке обавезе, као што су **заштита целине** (књижног фонда и архивске грађе), **поштовање ембарга** (ако тестамент тако налаже) на објављивање приватне преписке до одређеног временског рока (да би се

43 „Стару и ретку књигу сачињавају: рукописи, рукописне и штампане књиге, периодика и друга библиотечка грађа настала до краја 1867. године, ретке књиге, одређени примерци периодичних издања и друге ретке библиотечке грађе настале и после ове године, одређена библиотечка грађа која се на основу овог закона доставља овлашћеној библиотеци као обавезни примерак и документација о њој, **као и посебне библиотечке целине које су због свог садржаја, уметничке, културне и историјске вредности значајне за науку и културу**” (чл. 26. Закона о културним добрима) [подвукла М. М.].

44 „Изворни и репродуковани писани, цртани, компјутеризовани, штампани, фотографисани, филмовани, микрофилмовани, фонографисани или на други начин забележени документарни материјал од посебног значаја за науку и културу који је настао у раду државних органа и организација, органа јединица територијалне аутономије и локалне самоуправе, политичких организација, верских заједница, као и појединаца, без обзира на то кад је и где настао и да ли се налази у установама заштите или ван њих” (*Службени гласник Републике Србије, број 71/94*).

45 *Библиотекар* (Београд). – Год. 40, бр. 3-4 (1988), стр. 66-67.

избегла повреда приватности власника легата или, пак, личности са којима је кореспондирао), затим, **установљење спомен-собе** у којој ће се легат чувати итд., али постају и носиоци одређених права, као што су **ауторска права** на евентуално објављивање рукописа, било да су већ припремљени за штампу или ће тек настати у процесу стручне и научне обраде легата.

Библиотеке не би смеле да се доводе пред „свршен чин”, тј. да се остављају без могућности стручне интервенције приликом оставинске расправе код надлежног суда. Поступак проглашавања легата и утврђивање његовог статуса – садржине, облика, услова смештаја и чувања, степена стручне и научне обраде, презентирања саме грађе (давање на коришћење, објављивање одговарајућих каталога, као и занимљивости везаних за ове фондове, затим приређивање пригодних изложби, пропагандне активности, установљење спомен-соба итд.) спадају у домен рада библиотечких стручњака.

Настанак личних библиотека – Личне библиотеке углавном настају куповином књига које су власнику неопходне као извори или документарна грађа. Тај, најчешће зналачки одабир, даје библиотеци лични печат. Међутим, књижни фонд личне библиотеке може се формирати и без одређене намере и система - поклоном⁴⁶, чланством у одређеним друштвима, удружењима, академијама итд.

Поред еминентних имена, власници вредних приватних библиотека могу бити и личности непознате широј културној јавности. То значи да величина и значај имена власника не мора аутоматски повлачити за собом и значај његове библиотеке. Веома су значајни и услови у којима је власник живео и стварао (материјалне прилике, животни простор, ратови, селидбе...).

Од посебне су важности колекционари књига, изузетно умни, широког и отвореног духа, који су умели да осете значај писане речи. Ови племенити људи обично нису интелектуалци у класичном смислу речи али, завештавањем својих колекција подижу себи највреднији духовни споменик.

Библиотеке целине у Чачку формирале су личности познате углавном у локалним оквирима (просветни радници, свештеници, судије, правници, службеници, новинари...), а и када би са службом одлазили у друге градове (најчешће Београд), у познијем животном добу своје књиге би поклањали родном граду.

Библиотеке у приватном поседу – како доћи до њих – Извесно је да тренутни број посебних библиотека које поседују како наше највеће библиотеке - Библиотека Српске патријаршије, Народна библиотека Србије (14),

46 | Посвете познатих или непознатих личности на поклоњеним књигама, као и екслибриси и разне маргиналије, представљају врло захвалан материјал за истраживање који открива многе биографске детаље о власнику: лична интересовања, имена пријатеља, познаника и сарадника, места службовања, кретања у каријери итд.

Библиотека Матице српске (31)⁴⁷, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић” (27, од којих је 18 добијено пре, а 9 после Другог светског рата)⁴⁸, Библиотека Српске академије наука и уметности (36)⁴⁹, а исто тако и многе библиотеке у унутрашњости, ни изблиза не приказује реално стање јер се многе вредне библиотечке збирке још увек налазе у приватном поседу. Без обзира да ли се о њима старају сами власници или њихови наследници, не би се смело дозволити пропадање и губљење у неповрат ове драгоцене књижне грађе, што намеће неопходност стручног, систематског рада на евидентирању оваквих библиотека.

Било би идеално одржавати сталне контакте са власницима, уз добијање њихове сагласности, као неопходног услова за пописивање комплетног садржаја тих фондова (архивске грађе, музејских предмета, библиотечког материјала) или опис њихово тематске садржине. Са њима је неопходно разговарати, растумачити им ову проблематику, можда чак прибећи и уверавању о непроцењивој вредности оваквих збирки, које би уласком у састав јавних библиотека биле много боље заштићене и дате на увид широј јавности. Ако читава акција остане без одјека, онда би бар требало водити прецизну евиденцију личности које су оформиле ове значајне колекције. У сваком случају, ове библиотеке и њихове власнике не треба никако испуштати из вида (добар пример су библиотеке Николе А. Косића, Драгољуба М. Павловића и Сенише Л. Дилпарића у Чачку).

47 Најстарија лична библиотека, која је у Библиотеку Матице српске доспела 1841. године, јесте библиотека епископа Платона Атанацковића (1788-1867), после Саве Текелије највећег добротвора српског народа у Војводини и једног од најугледнијих српских интелектуалаца у XIX веку. Она данас садржи 341 дело. Највреднија је лична библиотека Саве Текелије, великог задужбинара и добротвора српског народа са 1984 књиге на 15 језика. Ту је и реконструисана библиотека Текелијанума са 7104 књиге на разним језицима.

Данас се као посебне целине у Библиотеци Матице српске чувају 31 лична библиотека и три библиотеке значајних институција (Српске православне велике гимназије у Новом Саду са око 12000 књига, збирка књига Уједињене омладине српске, као и вредна библиотека Стеријиног позорја).

Од 1998. године у Библиотеци Матице српске је смештена Поклон библиотека Аустрије са око 4000 књига и часописа.

48 Од ових 27 посебних библиотека, седам је купљено, десет представљају поклон блиског рођака власника библиотеке, а десет су легати. Међу овим библиотекама посебну вредност имају: *Библиотека Јоце Вујића (1865-1934)*, *Библиотека Гедоне Дунђерског (1875-1939)*, *Библиотека Мирослава Премруа (1871-1944)*, *Библиотека Димитрија Митриновића (1887-1953)* и *Библиотека Исидоре Секулић (1877-1958)*. Видети и: Станија Глигоријевић, *Библиотеке-легати и посебне збирке Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић” у Београду*, у: Библиотекар (Београд). – Год. 40, бр. 3-4 (1988), стр. 33-41; Александра Вранеш, *Библиотеке-целине (на примеру Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић”)*, у: *Високошколске библиотеке*, Београд – Бања Лука, 2004, стр. 164-174.

49 Посебне библиотеке у Библиотеци САНУ су различитог садржаја, са око 50000 свезака. Највећи број ових посебних библиотека су легати који су примљени тестаментом или поклоном наследника, а само изузетно Библиотека је извршила откуп. Видети и: Татјана Филиповић-Радулашки, *Посебне библиотеке у Библиотеци Српске академије наука и уметности*, у: Библиотекар (Београд). – Год. 41, бр. 3-4 (јул-децембар 1989), стр. 59-65.

Често се у пракси јавља проблем прецењивања или потцењивања вредности приватне библиотеке, нарочито ако је поклонодавац или понуђач за откуп неко од наследника. У тим случајевима једино је меродавна реч библиотекара.

Посебне библиотеке целине у стварању – Код нас је редак случај, а у свету устаљена пракса, да донатор још за живота завешта комплетну приватну библиотеку некој значајној културној установи.

Најпре се резервише простор за смештај и чување збирке и од тог тренутка успоставља се тесна сарадња са библиотекарском-водителем библиотека-целина. Затим се установи инвентарска књига и посебна сигнатурна одредница – ПБ (посебна библиотека) или БЦ (библиотека целина) са бројевима или иницијалима донатора, тако да профил овакве библиотеке власник формира постепено, докупљивањем или накнадним додавањем појединачних примерака из своје збирке коју ће касније у целини завештати. То су тзв. *посебне библиотеке целине у стварању*.⁵⁰

Стручни и научноистраживачки рад на библиотекама целинама – Стручни третман легата битно одређују два фактора – стручни кадрови и финансијске могућности, а обавља се у више фаза:⁵¹

1. увођење у материјални инвентар;
2. преглед, сређивање по формалним групама⁵² и физичка обрада;
3. увођење у инвентар под посебном сигнатуром (свака библиотека целина има своју посебну инвентарску књигу);
4. каталожка обрада, редакција и формирање каталога (ауторског, предметног, евентуално и стручног, ако се за њим укаже потреба, као и низ специјалних каталога и картотека, у зависности од садржаја и структуре конкретне библиотеке целине);
5. дефинитивни смештај и чување (у одговарајућем простору) и
6. давање на коришћење и други облици презентовања.

Приликом коначног уобличавања библиотеке целине може доћи до појаве дупликата и мултипликата, тј. јављања једне исте публикације у два или више примерака, на шта се мора обратити пажња приликом селекције. То исто важи

50 | Занимљив је пример књижевника Милорада Павића: „ [...] Павић је свој пут до звезда сам остварио. Као што је сам остварио и свој музеј у коме су његове књиге, његови рукописи, кореспонденција, слике драгих сликара, породичне реликвије... Сву своју књижевну заоставштину завештао је родном граду. Легат Милорада Павића основала је Скупштина града Београда 1992. године и он се налази у кући у којој писац живи са супругом – Браће Барух 2/1, на Дорћолу” (Радован Поповић, *Први писац трећег миленија : животопис Милорада Павића*, Београд, 2002, стр. 206-207).

51 | Александар Пејовић, *н. д.*, стр. 29-30; видети и: Олга Поповић, *Чување и вођење посебних библиотека*, у: Библиотекар (Београд). – Год. 24, бр. 5 (септембар-октобар 1972), стр. 650-654.

52 | Новине, часописи, зборници, годишњаци, приручници, сепарати, календари, извештаји, дисертације, уџбеници, колекције, серијска издања, публикације на страним језицима, итд.

и за тзв. баналитете. Такође, треба бити врло опрезан и са публикацијама у којима се налазе разне *аутографске белешке* јер све оно што је власник на њима исписивао (лична запажања у виду маргиналија, па чак и подвучени редови) персонализује их и чини архивским предметима.

Често се дешава да библиотека целина садржи вишетомна дела, колекције или периодичку који нису комплетни и у том случају се прибегава изради карто-теке на основу које се може вршити евентуално попуњавање некомплетних наслова (то могу бити оригиналне публикације, фотокопије, ксерокскопије, микрофилмови).

Специфичности и музејски карактер сваке библиотеке целине одређују начин њене обраде, смештаја и коришћења.

Каталожка обрада књижног фонда одвија се у две фазе. Прва фаза обухвата формирање ауторског каталога (који чува и истиче и формалне групе), а друга формирање предметног каталога (и стручног, уколико је потребно). Овај посао могу обављати само изузетно стручни и посвећени библиотечки стручњаци, јер изискује темељан научноистраживачки рад.

Готово по правилу, саставни део оваквог фонда чини и драгоцен *рукописна заоставштина* у виду посвета, екслибриса, бележака на маргинама (примедбе, ближа објашњења, датум и место читања, итд.), коментари на засебним папирима и слично, који пружају огромне могућности за разноврсна истраживања. Након каталожке обраде ових публикација пожељно је фотокопирати све аутографске белешке и формирати збирку фоторепродукција маргиналија и осталих бележака.

Рукописе на посебним папирима такође би требало издвојити као посебну целину и припојити осталој рукописној грађи, са обавезном назнаком у којој су публикацији нађени или на коју се односе. На основу ових извора може се сазнати много о животу, раду, па и личности самог власника библиотеке. Ову рукописну грађу треба средити и све оно што је вредно за националну књижевност, науку и културу уопште треба проучити, коментарисати и приредити за штампу.

За специфичан библиотечки материјал, као што су: рукописи, преписка, архивалије, позивнице, разгледнице, фотографије, фото-албуми, графика, картографске публикације, фонодокумента, музикалије, документациони материјал, стара и ретка књига итд. који се често јављају у једној библиотеци целини, требало би израђивати *специјалне каталоге*, зависно од типа збирке којој припадају.

Паралелно са сређивањем збирке врши се и издвајање оштећених публикација, рукописне и друге грађе за књиговезачку или конзерваторско-рестаураторску заштиту јер власници библиотека често живе у тешким и неадекватним условима, што неминовно изазива оштећења, брже старење и пропадање папира и повеза.

Поглед унапред - Када је завршено сређивање, смештај и обрада библиотека целина, односно формирање лисних и електронских каталога, циљ је испуњен само делимично. Следећи корак је објављивање *штампаних каталога* легата јер ће они у знатној мери проширити круг корисника.

Ови штампани каталози морају имати: *предговор*, са биографијом завештаоца, историјатом приватне библиотеке и начином њеног добијања; затим, основне напомене о самом каталогу, тј. опис поступка стручне обраде легата, уз осврт на његову садржину и вредност; *централни део каталога*, са комплетним библиографским описом сваке јединице; одговарајуће *регистре* (ауторски, насловни, хронолошки, стручни итд.), у зависности од профила поједине библиотеке; *библиографију објављених радова завештаоца* (уколико постоје), итд. Објављивањем штампаних каталога легата библиотеке указују дужно поштовање дародавцима, показујући се достојним баштиницима њиховог духовног наслеђа.

Легат, култни предмет и понос сваке библиотеке, такође представља изванредну основу и посебан изазов за научно проучавање како књижног, тако и рукописног фонда. Пажљивим прегледом треба утврдити која је публикација уникатна, стара и ретка, те би требало заинтересовати издаваче за њихово репринтовање, како би биле доступне већем броју корисника, а уједно и заштићене од пропадања и заорава. Ово је врло важно нагласити, јер данас је тешко или немогуће наћи многа стара издања од непроцењиве вредности.

Стручни кадар – Обрада и вођење библиотека целина је врло сложен и одговоран посао који захтева одговарајућу стручну оспособљеност. Народна библиотека Србије својом систематизацијом послова вођења ових збирки предвиђа два радника - *водитеља збирке (библиотекар редактор) и књижничара*. Њихов главни задатак је стручна обрада књижног фонда легата, док је обрада специфичног библиотечког материјала, који је чест саставни део једног легата, у домену рада водитеља, односно *редактора одговарајућих збирки* (рукописа, старе и ретке књиге, картографије, графике, фотодокумената, фонодокумената, музикалија, документационог материјала).

У случајевима када легат садржи литературу из разнородних научних области, неопходна је сарадња са стручњацима одговарајућих профила на нивоу библиотеке, а често и изван ње (нарочито за рукописни део легата).

Када су у питању библиотеке целине у матичним библиотекама у унутрашњости, неопходно је организовати стручну и научну помоћ сродних институција у граду (музеји, архиви, факултети, заводи за заштиту споменика културе и др.), али и појединаца (професори, историчари, књижевници, новинари, научници, лекари и др.), што зависи од садржаја завештане библиотеке. Понекад ни ова сарадња није довољна, па се треба обратити Народној библиотеци Србије, али и Библиотеци Матице српске,⁵³ Универзитетској библиотеци

53 Библиотека Матице српске остварује изузетне резултате у обради библиотека целина и публикавању њихових каталога у едицији „Каталог легата Библиотеке Матице српске“, покренутој 1995. године. До сада су публиковани каталози три збирке у пет књига: *Библиотека Платона Атанацковића* (1995), *Библиотека Саве Текелије* (1997), *Библиотека Текелијанума, 1* (2001), *Библиотека Текелијанума, 2* (2003), *Библиотека Текелијанума, 3* (2004). Осим тога, Библиотека Матице српске у „Годишњаку Матице српске“ редовно објављује приказе легата и личних библиотека које чува у својим фондovima.

„Светозар Марковић”, Библиотеци Српске академије наука и уметности, поготову ако је у питању класификација, стручна и научна обрада, приређивачки и издавачки подухвати на специфичном библиотечком материјалу.

Смештај библиотека целина – Након преузимања и стручне обраде легата, неопходно је решити питање смештаја, чувања и презентирања јавности. Било би идеално да свака од ових библиотека има спомен-собу (посебну или заједничку) или да буде смештена у магацин, односно трезор, што зависи од имена под којим се библиотека води, од *вредности* саме библиотеке и, најзад, од *простора* који стоји на располагању. Према томе, међусобни однос ова три критеријума представља путоказ у решавању овог важног питања, јер спомен-соба дародавца има карактер споменика којим се одаје признање и чува успомена на завичајну личност.

С обзиром на хронични недостатак простора у многим нашим библиотекама, могло би се размишљати о установљењу заједничких спомен-соба, тј. посебних одељења (са изложбеним простором) или музеја легата, где би на једном месту били похрањени сви легати које поседује једна општинска библиотека.⁵⁴

Када су у питању чачански легати, овај проблем је драстично изражен јер није испуњен основни предуслов - постојање посебне зграде Библиотеке. Тренутно су све четири библиотеке целине које се чувају у Градској библиотеци „Владислав Петковић Дис” у Чачку раздвојене у неколико одељења, што је у садашњим условима било једино могуће решење. Две се чувају у посебним ормарима који су такође поклон дародавца.

Библиотеке целине које би биле смештене у магацинима, односно трезорима, имале би истоветан статус и третман као и оне у спомен-собама. Али, има ту и једна необична околност. У великом граду, где је јака концентрација институција културе, чак и уређени и сређени легати често нису атрактивни за ширу јавност. Насупрот томе, у мањим срединама они су често конститутивни елемент културе и препознатљиво обележје града.⁵⁵

54 „У кући-легату професора Јована Ђ. Мирковића у улици Милована Глишића 44, која је, како стоји у тестаменту, 1935/36. године зидана нарочито за Јавну библиотеку, смештени су легати и Дечје одељење Народне библиотеке „Вук Караџић”. У лепо уређеним спомен-собама налазе се легати Јована Ђ. Мирковића, Стевана Глишића, Милена Николића, Милоша и Свете Максимовића, Доре Петани, Душана Симића и Маре Исаиловић” (*Још један фонд доступан читаоцима : обрађен и класификован легат професора Маре Исаиловић / Зорка Караклајић. У: Крагујевачко читалиште. – Год. 10, бр. 20 (април 2005), стр. 10-11).*

У свету су уобичајене *куће легата*, где се на вратима сваке собе налази месингана плочица са натписом да је то соба (амбијент) у којој је стварао одређени уметник.

У Библиотеци САНУ постоји идеја да се при Академији оформи *Музеј српске књижевности*, у коме би на једном месту била похрањена драгоцене заоставштина српских књижевника, као што постоји у Прагу и неким другим светским градовима...

55 Најбољи пример је изванредан легат учитељског брачног пара Миливоја и Божидарке Филиповић, власништво Градске библиотеке у Чачку.

ЛЕГАТИ (БИБЛИОТЕКЕ ЦЕЛИНЕ) И ЛИЧНЕ БИБЛИОТЕКЕ У ЧАЧКУ

Мада је у Чачку, поред легата завештаних институцијама, регистровано и двадесетак богатих личних библиотека још увек у приватном власништву, у проучавању културног живота града легати (библиотеке целине) су ипак остали неуочени и прилично занемарени. Стручни третман имали су само легати у Градској библиотеци „Владислав Петковић Дис”.

У фондове Народног музеја и Међуопштинског историјског архива у Чачку библиотеке целине су доспевале са архивском грађом и музејским предметима по принципу недељивости фондова, али нису имали одговарајући третман, те су најчешће укључивани у општи књижни фонд библиотека ових установа.⁵⁶

Школске библиотеке су такође обогаћивале своје фондове поклоњеним приватним библиотекама (Гимназија, основна школа у Пријевору), као и факултетске (Технички факултет).

Прва библиотека-легат која се спомиње у Чачку припадала је Ђорђу Протићу.

Градска библиотека „Владислав Петковић Дис”

Захваљујући легатима, најстарија установа културе у Чачку, Градска библиотека „Владислав Петковић Дис” (првобитно „Дружество Читања Србско-Славенскиј Новина”, основано јануара 1848) с правом се може сврстати у ред најбогатијих библиотека у Србији.

Са дужним пијететом чачанска Библиотека у својим фондовима чува четири вредна легата, разнолика по величини и садржају, који су дислоцирани у неколико одељења. Постоји идеја да се у будућности, уколико се реши проблем недостатка библиотечког простора, сви легати похране заједно у засебну спомен-собу, односно одељење или кућу легата.

Неопходно је нагласити да поред ових легата, Библиотека чува и друге појединачне поклоне удружења, установа и појединаца – од неколико публикација до комплетних приватних библиотека, али без изричите жеље поклонодаваца да се оне чувају као целине, те су на основу стручне процене ушле у састав општег фонда Библиотеке (Удружење Чачана у Београду, Драгослав Андрић⁵⁷, Ранко Симовић, Драгољуб Вујовић, Михаило Симић, Мара Жунџић, Ђорђе Жакула, Јован Новичић, Мирјана Шојић, Јелисавета Суруџић, Мирјана Херцог и многи други).

56 | Изузетак и добар пример стручно обрађеног легата је библиотека проте Вићентија Поповића, најстарија лична библиотека у чачанском крају.

57 | Познати књижевник, преводилац, лексикограф и жаргонограф Драгослав Андрић (1923-2005), рођени Чачанин, поклонио је чачанској Библиотеци током 2004. и 2005. године око 400 наслова из своје личне библиотеке, од којих се највећи део чува у Завичајном одељењу.

Легат Миливоја и Божидарке Филиповић

Биографија легатора – Најстарији и највреднији легат Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис” у Чачку свакако је драгоцену библиотеку учитељског брачног пара Миливоја (Равна Гора, 1871 - Чачак, 1941) и Божидарке (Чачак, 1874 – Београд, 1959) Филиповић (сл. 1), која се чува се у Научном одељењу. Велики библиофили, Миливоје и Божидарка оформили су личну библиотеку, јединствену у Србији, која броји око 4000 изванредно очуваних монографских и серијских публикација. Ово културно добро од посебног значаја за српску културу завештано је чачанској Библиотеци 1948. године, али су након тога неке књиге (дела Николаја Велимировића, Фридриха Ничеа, Карла Сфорце, Лудвига Емила...) одлуком тадашњих власти уништене, а део фонда је отуђиван на разне начине. Ипак, највећи део књига је сачуван.

Смештене су у осам застакљених ормара који су такође поклон легатора. Све публикације припадају издавачкој продукцији с краја XIX и почетка XX века и представљају заокружену целину која није проширивана након Миливојеве смрти 1941. године. Легат употпуњују две велике и једна мања урамљена фотографија легатора (сл. 2).

У ову библиотеку Филиповићи су уложили читав свој живот, те је биографија ових добротвора уједно и историјат њихове библиотеке.

Миливоје је учио основну школу у Миланци (1882-1886), пет разреда гимназије у Ужицу (1886-1890), а у Београду завршава Учитељску школу (1891-1894). Божидарка је завршила основну школу и четири разреда гимназије у Чачку, а Вишу женску школу у Београду 1892. године. Од 1893. службује у Приликама, где се 1895. венчала са Миливојем, тада учитељем у Кремни. У јесен исте године одлазе у Катиће, а 1899. у Горњу Добрињу, где ће провести највећи део радног века – 20 година.

Миливоје је учесник Српско-турског (1912-1913), а 1914. и Првог светског рата, када пролази Албанију, Крф, Солун, Кајмакчалан... По завршетку ове српске голготе, враћа се свом учитељском позиву. Од 1919. је школски надзорник за срез пожешки и ариљски, а Божидарка учитељица у Пожеги. Пензионисани су 1926, а наредне године постају житељи града Чачка. Купују кућу у Синђелићевој бр. 10, која и данас постоји (сл. 3). Гости у њиховом дому су знаменита имена српске културе и науке: Јован Цвијић, Љуба Давидовић, Ксенија Атанасијевић, Стеван Јаковљевић, Драгослав Страњакковић...

Као редовни члан Географског друштва од 1923. године, Миливоје шаље материјал са терена за „Српски етнографски зборник”.

Филиповићи неретко путују по свету – у Париз, Цариград, Беч, Будимпешту, Братиславу, Дубровник... Као пензионер, Миливоје са супругом готово сваке године по неколико зимских месеци проводи у Београду, где посећује позоришне представе и друге културне догађаје. Склапа познанства са антикварима и књижарима, код којих углавном набавља књиге и часописе

по унапред припремљеном списку. Потом би их давао на коричење, те се кући враћао са пуним кофером укусно повезаних књига које је набављао по знатно нижим ценама јер је увек био добро информисан о збивањима на књижарском тржишту. Неспорно, био је добро упућен у тајне библиотекарске и библиографске науке.

Миливоје и Божидарка своје деце нису имали, али су деци посветили читав свој живот. Следећи дугу српску традицију добротинства, Миливојевог синовца и синовицу извели су на животни пут, а ишколовали су још најмање шест сиромашних ученика.

Две-три године пред смрт Миливоје интензивно размишља коме да завешта своју библиотеку. Коначно одлучује да је поклони тадашњој Уједињеној књижници и читаоници у Чачку. Његову последњу вољу испунила је Божидарка која је легат предала Књижници 1948. године, „са једином жељом да се завештане књиге не дају на читање ван Библиотеке, већ само у просторијама где су књиге смештене или одговарајућој читаоници.”

Легатар већ шест деценија са дужним поштовањем испуњава ову њихову жељу.

Садржај легата – Заоставштину ових пасионираних библиофила, без које је незамислив било какав научноистраживачки или публицистички рад, чине монографске публикације из области историје, књижевности, политике, медицине, итд., као и серијске публикације од којих добар део припада **старој и реткој књизи**: комплетна едиција *Српског књижевног гласника (стара и нова серија)*, *Годишњица Николе Чупића, Отаџбина, Мисао, Дело, Братство, Нови живот, Српски етнографски зборник (Насеља и порекло становништва, Живот и обичаји народни)*, поједине свеске *Гласника Географског друштва, Киће, Голубице (најстарије публикације у легату, двоброј за 1843-1844)*, *Здравља, XX века, Будућности, Летописа Матице српске итд.*, затим, *Кнежевина Србија, Знаменити Срби XIX века (у 3 књиге)*, четвортотомна *Станојевићева енциклопедија*, као и дела Слободана Јовановића, Драгише Васића, Станислава Кракова, Григорија Божовића, Владимира Велмар-Јанковића, Светислава Стефановића, Владимира Ђоровића, Живана Живановића, Милана Ђ. Милићевића, Ксеније Атанасијевић, Владана Ђорђевића, Николаја Велимировића, Јустина Поповића...

Посебну вредност представљају публикације штампане на српском језику између 1912. и 1918. године и оне се сврставају у ретку књигу, јер их има у веома малом броју. Публикације из XIX века (штампане пре 1867)⁵⁸, којих има приличан број у овом фонду, спадају у стару књигу и такође имају посебан третман.

Све књиге су у црном или браон полукожном повезу, са иницијалима М. Ф. или М. *Филиповић*, утиснутим на хрпту; свака је обележена екслибрисом - печатом са ћириличним словима *Миливој В. Филиповић, учитељ* и својеручним потписом власника. Посебан куриозитет су драгоцене Миливојеве маргиналије

58 | Те године у Кнежевини Србији је укинута забрана употребе Вуковог писма у школама и државној штампарији.

– датуми читања, бројне забелешке и објашњења, као својеврстан упутно-информативни систем и посебан изазов за истраживаче. Читао је и подвлачио редове свуда, чак и у рову, о чему постоје писани трагови. Поједине књиге је ишчитавао по неколико пута, враћајући им се често и као пензионер, те спада у категорију читалаца захвалних за разна социолошка истраживања.

О изузетном Миливојевом познавању библиографске науке сведочи и његов оригинални *Каталог књига* у коме је аналитички, *de visu*, монографске публикације класификовао и систематизовао у 20⁵⁹, а часописе и листове у 50 група, те *Каталог* представља богату библиографску грађу.

Саставни део легата су и неколико сачуваних породичних фотографија, оригинални печат, Миливојеве ратне бележнице, исечци из тадашње штампе, као и копија Божидаркиног рукописа из 1954. године – *Цртице из живота Миливоја и Божидарке Филиповића, бивших учитеља* (оригинал се чува у Међуопштинском историјском архиву у Чачку).

Легат је сређен по систему како га је класификовао сам дародавац и има посебну инвентарску књигу.

Овако сачуване библиотеке целине су изузетно ретке, нарочито у унутрашњости, те легат Филиповића представља један од носилаца културног идентитета и препознатљиво обележје Чачка. Овај књижни фонд, као неисцрпни извор информација, привлачи истраживаче и из других градова Србије. О њему су снимљене бројне радио и ТВ емисије, а објављени су и бројни пригодни текстови.⁶⁰ Легат Филиповића нашао се и на страницама Енциклопедије Југославије, књ. 1 (Загреб, Лексикографски завод ФНРЈ, 1955, стр. 525).⁶¹

59 Педагогија и филозофија, историја Срба и биографија, историја општа и биографија, географија и етнографија, путописи, филологија и историја књижевности, природне науке, лекарска књижевност и хигијена, политичка књижевност, позоришна дела, песништво (оригинално и преводи), лепа књижевност (оригинална и преводи), војна књижевност, књиге о Балканском рату, књиге о Светском рату, разна књижевност, књиге Српске књижевне задруге (43 кола), „Забавник” Српске књижевне задруге, „Поучник” Српске књижевне задруге, списи Вука Стефановића Караџића.

60 Дисов гласник (1973), Градац (1968, 1980), Изворник (1989), Чачански глас (1932, 1968, 1971, 1991, 1997, 2002), Чачанско огледало (1991), Чачанске новине (2006), Глас библиотеке (1988, 1991, 1996), Дисово пролеће (1976, 1989, 1990, 1991, 1999), Расковник (1988), НИН (1992), Бележница (Бор, 2003), као и монографске публикације: Читалишта и библиотеке у Чачку : (1847-1987) (Чачак, 1987), Ратни дневници Ужичана : 1912-1918. (Ужице, 1995), Добриња (Београд, 1995), Прилике, Дубрава и Радаљево (Чачак, 2002), Чачак и Чачани некад (Чачак, 2002), Моравичке школе и учитељи у XIX веку (Ивањица, 2005)...

61 Следећи ову својеврсну професионалну инспирацију и изазов, мр Маријана Матовић од 2005. године интензивно ради на научноистраживачком пројекту израде „КАТАЛОГА ЛЕГАТА МИЛИВОЈА И БОЖИДАРКЕ ФИЛИПОВИЋ”, који ће се састојати из четири целине: уводног дела – биографије дародаваца и историјата њихове библиотеке, детаљног каталогског описа публикација, библиографије, одговарајућих регистара и илустрација.

Пратећи историјат Филиповићеве библиотеке, неопходно је поменути и неколико самосталних изложби његових књига поводом пригодних годишњица, али и бројне друге изложбе које су готово незамисливе без овог књижног фонда.⁶²

Чувајући сећање на ове изузетне добротворе, „Друштво за неговање традиција и обичаја града Чачка” недавно је покренуло иницијативу да се једна улица у Чачку назове њиховим именом.

Легат Јована Давидовића

Биографија легатора - У Завичајном одељењу Библиотеке чува се легат Јована Давидовића (Бањица код Чачка, 1925 – Београд, 1977), службеника из Београда (сл. 4).⁶³

Полиглот, библиофил и колекционар Јован Давидовић завршио је основну школу у Жељевици, гимназију у Чачку, а по окончању средњошколског образовања у ЈНА, уписује германистику на Филозофском факултету у Београду. Рат и болест спречили су га да заврши студије, јер је као шеснаестогодишњак депортован у Немачку. По ослобођењу земље учесник је више радних акција, а похађао је и шестомесечни течај за радио-механичара у Земуну, након чега је, показавши висок степен знања, активирао у ЈНА (1946-1948).

Извесно време је и заточеник Голог отока, а касније се запошљава као службеник у Дому здравља на Врачару, где остаје до смрти 1977. године.

Садржај легата - Овај скромни, а свестрани човек, велики књигољубац, колекционар реткости и старина, скоро цео свој радни век посветио је сакупљању књига. Изузетно талентован за стране језике, поред енглеског, немачког и руског, говорио је и пољски, цигански и есперанто, а био је и представник Југословенског одбора за есперанто у Београду.

Давидовић је организовао читаву мрежу сакупљача, не само у Србији, већ и у иностранству. До књига је долазио разменом са другим библиофилима и откупом појединих примерака и комплетних библиотека. Био је стални посетилац антикварница и колекционарских скупова у Београду и другим местима тадашње Југославије, као и ван земље. Правио је спискове издања која му недостају, назначавајући и награду за доносиоце ових публикација.

Након Давидовићеве смрти, отац Давид, браћа Милутин и Љубо и сестре – Радојка Бошковић из Жељевице и Стојанка Плазанић из Мршинаца, одлучују

62 Односећи се крајње професионално, па и емотивно према највреднијим књигама чачанске Библиотеке, мр Маријана Матовић, библиотекар Научног одељења, архивира комплетну био-библиографску грађу, чинећи је прегледном и доступном свим заинтересованим корисницима.

Такође, постоји комплетан лисни ауторски каталог овог фонда, што га чини брже и лакше претраживим.

63 Детаљнији приказ овог легата видети у: Биљана Николић, *Легат Јована Давидовића*, у: Глас библиотеке (Чачак). - Год. 7, бр. 7-8 (децембар 1996), стр. 50-60.

да Градска библиотека буде легатар његових књига и некњижне грађе. Том приликом, породица Давидовић је увећала овај драгоцен легат поклоном од 60 романа српских писаца у издању „Нолита” (према уговору бр. 607, од 31.10.1979. године, склопљеним између Градске библиотеке у Чачку и породице Давидовић).

Све публикације су смештене у посебним, застакљеним ормарима, такође поклону породице, а, као ретка издања, имају посебан третман (сл. 5).

Легат садржи 1757 монографских публикација, као и бројну периодику и некњижну грађу.

Монографске публикације заступљене су делима из филозофије, религије, друштвених наука, белетристике (домаћих и страних писаца), уз литературу на страним језицима. На свакој публикацији је утиснут печат са ћириличним натписом: *Градска библиотека – Чачак ЛЕГАТ Јована Давидовића из с. Бањице.*

Давидовићева страст као врсног есперантисте и полиглоте било је и сакупљање речника и уџбеника разних језика, чак и народа који су изумрли. У његовој колекцији има их око 150. Највише је издања из бишег СССР, на језицима и дијалектима 60 већих народа и 120 мањих националних група и племена: *Руско-урду речник* (1959), *Свахили-руски речник* (1961), *Руско-хинду речник* (1963) и многи други.⁶⁴

Легат не садржи наслове из области економије, технике и природних наука.

Најстарија књига у легату је *Biblia sacra, штампана 1592. године у Риму* по одобрењу папе Пија IX, затим, *Јеванђеље* (1865) на латинском језику, *Духовно певање старо и ново* (Будимпешта, 1877) на чешком језику, итд. Ова и друга дела из области религије представљају старији део фонда, јер углавном припадају XIX и почетку XX века. Затим, ту су и дела штампана готицом, од којих је најстарија Бајнес Хенрихова *Биографија знаменитих личности* (1838), затим *Немачко-хрватски речник* Богослава Шулека (Аграм, 1860), итд.

Заступљене су и наше издавачке куће – „Српска књижевна задруга”, књижара „Велимир Валозић”, „Тома Јовановић и Вујић”, „Рајковић и Ђуковић” „Мита Стајић” и „Геца Кон”, а са мањим бројем наслова су Матица српска, „Дворска књижара Мите Стајића”, „Ђурђевић Исо”, „Натошевић”, „Славија”, „Просвета” и „Нолит”.

64 У оквиру манифестације „Балкански фестивал језика” (Чачак, 18-21. октобар 2001), у организацији Грађанског парламента Чачка и Есперантске омладине Србије, библиотекари мр Маријана Матовић и Оливера Вуксановић приредиле су запажену изложбу публикација на страним језицима под називом *У почетку беше реч*, са истоименим каталогом.

На овој атрактивној изложби приказане су 264 публикације на 96 језика света – речници, уџбеници, приручници и граматике (најстарији експонат био је италијанско-немачки речник, штампан у Бечу 1811). За овако богат садржај изложбе и каталога најзаслужнији је управо Јован Давидовић и његова јединствена збирка лингвистичке литературе.

Опширно о овој изложби и Давидовићевом богатом речничком фонду писала је и Рада Саратлић у: *Политика* (Београд). – Век први, бр. 32235 (4.08.2003), стр. Б4.

Интересантна су и дела штампана за време Другог светског рата, у издању „Ипроза” и „Југоистока” (1942-1943).

Значајно место заузима и периодика (листови, часописи, алманаси, календари, ревијална штампа), као и публикације за децу. Најстарији је лист *Стармали* (1884), власника и уредника Јована Јовановића Змаја.

Међу часописима са разноврсном тематиком најстарији је Србадија, наставак месечног илустрованог листа за забаву који је најпре излазио у Бечу (1874-1877), а потом у Београду као часопис (од 1881).

Добар део фонда чини колекција разноврсних календара (1855-1966).

Посебну целину чини некњижна грађа (фотографије, разгледнице, позивнице, чланске карте, програми за концерте, позоришне представе и друге свечаности), делимично сложена у албумима различитог формата.

О Давидовићевој свестраности сведочи и колекција музикалија (грамофонске плоче народне, забавне и озбиљне музике).

Публикације се не износе ван просторија Библиотеке и користе се искључиво у Одељењу.

Све монографске и серијске публикације у легату заведене су у посебну инвентарску књигу, урађен је лисни ауторски каталог, а у току је израда аутоматизованог каталога.

На основу овог фонда приређено је више запажених текстова и изложби, а у току су и нова истраживања.

Легат Сенише Пауновића

У оквиру 39. „Дисовог пролећа”, 25. априла 2002. године у Библиотеци је отворена спомен-соба са легатом Сенише Пауновића (Чачак, 1903 – Београд, 1995), дугогодишњег новинара „Политике”, књижевника, књижевног преводиоца и колекционара уметничких дела (сл. 6).⁶⁵ Његови синови Ђорђе и Бранко, уз свесрдно залагање снаје Катарине Пауновић, поклонили су Чачку део очеве библиотеке, као и другу богату заоставштину.

65 Тим поводом је у Уметничкој галерији „Надежда Петровић” у Чачку 26. априла 2002. године приређена изложба *Пером у живот : Сениша Пауновић у књигама, документима и фотографијама*, која је обухватила Пауновићеве књиге и преводе са бугарског и македонског језика, новинске чланке и фељтоне, избор из критике о његовом књижевном раду, као и фотографије, писма и документа, која сведоче о његовом дугом и плодном животном веку.

Легаторима се у име града на дару захвалила потпредседник Скупштине општине Чачак Гордана Церковић, а стихове Исидоре Секулић, са којом је Пауновић имао интензивну преписку, као и са многим другим значајним савременицима, читао је Милорад Лазовић. О Сениши Пауновићу с пијететом је говорио добар познавалац његовог стваралаштва, Радован Поповић, новинар и уредник „Политике”.

Аутор изложбе и пратећег каталога је Марија Орбовић, библиотекар саветник Завичајног одељења, која је приредила и бројне текстове о овој занимљивој личности.

Биографија легатора – Синиша Пауновић рођен је 1903. у Чачку (ул. Курсулина бр. 4). У родном граду завршава основну школу и гимназију, где сарађује у школском листу „Полет”. У Београду се 1922. уписује на Грађевински факултет, али након две године успешних студија напушта факултет и потпуно се посвећује писању. Као сарадник „Политике”, а од 1926. и стално запослени новинар, упоредо студира историју и књижевност на Филозофском факултету, где је и дипломирао 1933. године. Годинама је пратио збивања у култури и просвети, не само у Београду, већ и у Земуну и Панчеву, да би потом постао повремено или стални дописник из иностранства, највише из Бугарске, где га је затекао почетак Другог светског рата.

У немогућности да се врати у земљу нашао се најпре у Русији, да би затим преко Турске и Сирије стигао у Палестину, у Јерусалим, где се придружује избегличкој краљевској влади, у нади да ће стићи до Лондона. Међутим, интерниран је на југ Африке, у Кејптаун, где остаје до краја рата.

О том периоду свог живота у аутобиографским белешкама записује: „Ту сам провео три и по године живећи од избегличке помоћи, која је била мања или већа, али никад довољна за живот, и од келнерисања (илегално) у једном полу-црначком бару, у хотелу где сам и становао.”

По завршетку рата вратио се у Југославију и, на предлог директора „Политике” Владислава Рибникара, поново је у својој редакцији, као уредник рубрика *Београдска хроника*, *Из старог Београда*, *Ви нитате*, *Међу нама*. Осим уредничког посла, Пауновић је као новинар пропутовао читаву Европу, Африку и део Азије о чему сведоче занимљиви путописи и други текстови.

Прву књигу „Из кутова душе” објављује 1927, а потом још 15 књига; приредио је девет, а са бугарског превео 22 публикације. Значајна Пауновићева дела су: *Пуста земља*, *Србија које нема*, *На раскршћу*, *Они и ми*, *Писци изблиза*, *Добрица Милутиновић говори*, *Бора Станковић* и *Бранислав Нушић иза завесе* и друге... У рукопису који је породица поклонила Библиотеци налази се неколико збирки песама⁶⁶, документарне грађе и записа.

Као пасионирани колекционар уметничких дела, у породичној кући у Београду 1956. године отвара „Малу галерију Синише Пауновића” коју чини око 3000 експоната – слика, потписаних и непотписаних скица и цртежа познатих и непознатих ликовних уметника, распоређених у шест збирки: *Академци*, *Наивци*, *Моји бугарски сликари*, *Цртежи*, *Графике* и *Скулптуре*. Посебну реткост представља збирка слика страних уметника, мада је колекција првенствено преглед српског сликарства XX века, које чине знаменита имена: Петар Лубарда, Надежда Петровић, Мића Поповић, Богић Рисимовић Рисим, Милић од Мачве, Сава Шумановић...⁶⁷

66 | Чачанска Библиотека је у сарадњи са потомцима Синише Пауновића 2003. године, поводом стогодишњице његовог рођења, у својој завичајној едицији „Врела” објавила избор из Пауновићеве објављене и необјављене поезије. Књигу је приредио Радован М. Маринковић и назвао је њеним првим насловом „Присени”.

Лично је познавао многа највећа имена наше књижевности и уметности.

Садржај легата – Ова изузетно вредна збирка смештена је у засебној просторији у склопу Одељења периодике (сл. 7), дочаравајући амбијент у коме је стварао њен власник. Садржи око 1000 књига на српском и изабрана дела на бугарском језику са посветама писаца⁶⁸, као и мањи број домаћих наслова преведених на енглески, бугарски и мађарски.

Део књижног фонда чине и едиције „Српски писци између два рата”, „Српска књижевност у сто књига” (треће издање), „Страни писци”, комплети дела Чехова, Толстоја, Балзака, итд.

Обимну Пауновићеву књижевну заоставштину чине песме, приповетке, путописи, романи, есеји, документарна проза, дневничке белешке, биографски записи... Заљубљеник у ликовну и позоришну уметност, пасионирано је писао о сликарима и вајарима, али и великанима српског глумишта (Добрици Милутиновићу, Љубинки Бобић, Мати Милошевићу, Миливоју Живановићу и другима), као и о драмским писцима (Бори Станковићу, Браниславу Нушићу).

Посебно су значајни рукописи објављених књига (роман „Србија које нема”), али и дневник који је водио читавог живота, а на основу кога су настали рукописи – о Иву Андрићу, Исидори Секулић, Вељку Петровићу, затим, „Кад су летеле камилавке”, „Даљинар” и други.⁶⁹

Збирку фотографија чини око 2000 фотографија разних личности из света културе, уметности и политичког живота (1930-1995).

Око сто писаца и новинара су својеручно исписали текст или песму са посветом (дедикацијом)⁷⁰, што чини драгоцену збирку туђих рукописа.

Богата преписка са нашим и страним писцима, уметницима и другим културним посленицима броји више од 1000 писама, насталих од 30-тих до 90-тих година прошлог века.

67 Такође поводом стогодишњице Пауновићевог рођења, 23. августа 2003. године у Уметничкој галерији „Надежда Петровић” у Чачку отворена је изложба на којој су представљена 82 изабрана дела 63 југословенска аутора XX века, преузета из *Мале галерије Сенише Пауновића*.

Аутори изложбе и праћећег каталога, кустоси Драгана Божовић и Мирјана Рацковић, припремиле су јединствен избор дела са класичним ликовним темама.

Тим поводом породица Пауновић је Галерији поклонила збирку цртежа Пјера Крижанића.

Занимљиво је да је и сам Пауновић, осим излагања радова из своје колекције зачете још 1923. године, организовао самосталне и групне изложбе академских уметника.

68 Део књига на бугарском језику поклоњен је Димитровграду.

69 Међу рукописима Сенише Пауновића пронађена су и његова сећања на првих педесет година свог живота, која је Марија Орбовић приредила као фељтон, објављен у *Чачанском гласу* у 6 наставака (19.04-31.05.2002).

70 Дедикација (лат. *dedicatio*) – *посвећивање, посвета; поклањање, завештавање*.

Саставни део легата чине и радни сто, столица, четири писаће машине из појединих периода Пауновићевог стваралаштва, полице, неколико слика, биста и други лични предмети.

За Пауновићев легат је припремљена инвентарска књига, па тек предстоји његова стручна обрада.

Вредно је споменути и да су децембра 2002. године ризнице Народног музеја у Чачку постале богатије за педесетак предмета у власништву породице Пауновић (делови народних ношњи, девојачке спреме и декоративног текстила за покућство), а половином августа 2003. за још неколико стотина експоната. Највећи део предмета, које је поклонила Катарина Пауновић, припао је етнолошкој збирци⁷¹: позоришни двоглед из 1930. године, зидни сат стар више од 200 година, будилник „векерица”, колекција џепних сатова, табакере, дамски огртач и ташница од пауновог перја за балове с почетка XX века, велики број необичних предмета и посуда за покућство, сребро, порцелан, стари апарати, разгледнице, фотографије, нумизматичка и филателистичка збирка, примерци одеће из шездесетих година прошлог века...

Планирано је да у знак захвалности сви предмети буду уобличени у легат Катарине Пауновић и изложени јавности у некој од сталних поставки Народног музеја.

Легат Мишела и Наташе Берте

Једина посебна библиотека чији дародавци нису завичајно везани за Чачак је поклон брачног пара Мишела и Наташе Берте (сл. 8), из пријатељског града Тонона⁷² у Француској.⁷³

Када је 1972. године Културно-уметничко друштво „Дуле Милосављевић” из Чачка гостовало у Тонону⁷⁴, том приликом је брачни пар Берте поклонио граду Чачку око 2500 књига из своје библиотеке, махом савремених класика на француском и руском језику. Дародавци су библиотеку уручили Милану Илићу, председнику Друштва и представнику града Чачка, који је, по повратку са турнеје, поклон званично предао Градској библиотеци у Чачку.

71 Катарина Пауновић, професор и аутор бројних уџбеника биологије, уступила је и личну палеонтолошку збирку Археолошком одељењу Народног музеја. Најстарији и најатрактивнији предмети су: рог праисторијског говечета нађен на ушћу Мораве у Дунав, лобања јелена стара 800 000 година са истог локалитета, окамењене речне шкољке са обала Дунава, колекција минерала...

Поред тога, поклонила је чачанској Библиотеци неколико стотина књига из области биологије, хемије, медицине, педагогије, психологије, књижевности, уметности, спорта, географије...

72 Француски градић Тонон са око 25000 становника налази се на тромеђи Швајцарске, Италије и Француске, у самом подножју Савојских Алпа.

73 Чланак Милана Ђоковића *Драгоцен поклон* објављен је у „Чачанском гласу”. - Год. 41, бр. 31 (11.08.1972), стр. 6.

74 На основу одлуке о успостављању пријатељства између Чачка и Тонона, донете 1. октобра 1968. године, поводом Дана ослобођења Чачка.

Овај посебан фонд стране књиге садржи углавном белетристику (на пример, сабрана дела Антона Павловича Чехова у 12 томова на руском језику), класична дела (Вилијема Шекспира на француском језику), популарну литературу, филмоване романи и сл.

Због недостатка простора налази се у Одељењу за стручну обраду књига. С обзиром да Библиотека није формирала Одељење стране књиге, овај књижни фонд је само делимично класификован и углавном није доступан корисницима.

Расформирани легати

Легат Зарије и Радмиле Јанчић

Градска библиотека је поседовала још један легат чији су дародавци Радмила (Александрић) Јанчић (1925-1996) из Београда и њен супруг Зарија (умро 1992), обоје велики библиофили (сл. 9).⁷⁵

Биографија легатора – Радмила Јанчић рођена је 1925. године у Мојсињу. Положила је Виши течајни испит у Женској гимназији у Чачку 1945. године, а потом завршила учитељску школу. У Београду започиње студије економије, које није завршила. Удала се за Зарију Јанчића, машинског инжењера, родом из Лопатња код Осечине.

Радмила је до пензионисања радила као комерцијалиста, а супруг Зарија био је руководиоца на железници.

Неколико година после мужевљеве смрти Радмила је брижно чувала заједничку библиотеку, а потом, 1995. године одлучила да је дарује Градској библиотеци у Чачку. Посредници у примопредаји поклона били су, поред културних посленика из Чачка и чланови Удружења Чачана у Београду.

Радмила Јанчић преминула је 1996. године у Београду и сахрањена је на Централном гробљу.

Садржај легата – Поклоњено је око 400 књига у тврдом, углавном кожном повезу. Махом су у питању комплети сабраних дела домаћих писаца: Добрице Ћосића, Стевана Јаковљевића, Јована Дучића, Славомира Настасијевића, Петра Петровића Његоша, Бранислава Нушића, Ђуре Јакшића, Десанке Максимовић, Бранка В. Радичевића, као и страних: Луиса Бромфилда, Перл Бак, Вилијама Фокнера, Ернеста Хемингвеја, Лава Николајевича Толстоја, Фјодора Михајловича Достојевског, сестара Бронте, Арчибалда Кронина, итд.

Легат Јанчићевих такође се налазио у Завичајном одељењу, у застакљеном дрвеном ормару, поклону дародавца.

Стручна обрада овог фонда окончана је тек пре неколико година, када је, према процени Стручног већа Библиотеке, легат утопљен у општи књижни фонд.

75 | Опширније видети у чланку Радована М. Маринковића: *Драгоцен дар Радмиле Јанчић*, у: Чачански глас (Чачак). – Год. 63 (28.11.1995), стр. 10.

Легат Александра и Миленије Хаџипоповић

Биографија легатора – Према уговору сачињеном 22. јануара 1996. године, Градска библиотека преузима породичну библиотеку од Миленије-Нене Хаџипоповић (1905-2001)⁷⁶ из Београда, супруге пок. Александра-Леса Хаџипоповића (1905-1995)⁷⁷ (сл. 10).

Миленија је била секретар Медицинског факултета у Београду, а Александар Хаџипоповић је службовао у више судова. Између осталог, био је судија Врховног суда Србије. Сарађивао је у неколико стручних часописа и аутор је неколико монографија. Рођени Чачани и чачански ђаци, Хаџипоповићи су пожелели да се на овај начин одуже родном граду, а у примопредаји легата посредовало је Удружење Чачана у Београду.⁷⁸

Библиотека је примила на себе обавезу да ове књиге, заједно са урамљеним фотографијама легатора, савесно чува у једном од одељења. Због недостатка простора, легат је неколико година био смештен у Одељењу периодике. На застакљеном ормару са књигама, који је такође њихов поклон, постављена је месингана плочица са натписом: *Легат Миленије и Александра Хаџипоповића*.

Садржај легата – Овај посебан фонд садржавао је 584 публикације, претежно монографске, нешто мање периодичу и референсну литературу. Посебну сферу интересовања власника представљале су углавном друштвене науке - историја, право, политика, економија, марксизам и, донекле, наша и страна белетристика, те су се у легату могли пронаћи *Мала енциклопедија Просвета*, прво издање *Enciklopedije Jugoslavije* у 8 томова, едиција *Велики романи*, дела Весе Чубриловића, Мирка Божића, Оскара Давича, Недељка Јешића, Миодрага Поповића, Густава Крклеца, Братка Крефта, Јосипа Видмара, као и страних писаца - Золе, Хајнеа, Кронина, Горког, Толстоја, Чехова, Чернишевског, Плеханова...

Известан број књига је из предратног и ратног периода, те спадају у ретку књигу.

Већина публикација има печат са ћиричним натписом *Александар Хаџипоповић*, а поједини примерци, на пример, „Грађански законик за Краљевину Србију” (Београд, 1939) - *Адвокат Александар Хаџипоповић Лазаревац*. На насловној страни књиге „Историја СССР” (Београд, 1945) латиницом је исписана посвета: *Drugi Aci drugovi iz Lazarevca Jela*, те се и на основу ових писаних трагова може сазнати доста биографских детаља о дародавцу.

Стручно веће Библиотеке је проценило да ни овај легат не треба чувати као посебну целину, те је утопљен у општи књижни фонд.

76	Миленија Хаџипоповић је ћерка познатог чачанског учитеља Савка Филиповића из Котраже.
77	Александар Хаџипоповић био је ђак чачанске Гимназије (матурирао 1923/24).
78	Видети: Ч. Г., <i>Дар Хаџипоповића : још један легат у Градској библиотеци</i> , у: Чачански глас (Чачак). – Год. 64, бр. 20 (17.05.1996), стр. 7.

Легат Гојка - Мића Мићовића

Градска библиотека 1996. године добија на поклон импозантну приватну библиотеку пок. Гојка - Мића Мићовића (1956-1996), са жељом његових родитеља др Гојка (1921-1999) и др Добриле (1923-2003) да поклоњеним књигама сачувају успомену на рано преминулог сина.

Легат садржи 1574 публикације, које сведоче о зналачком одабиру и истанчаном књижевном укусу власника – дела домаћих класика: Тишме, Ћосића, Селенића, Киша, Попе, Црњанског, Михаиловића, Булатовића, Капора..., као и страних: Достојевског, Шекспира, Балзака, Сартра, Гетеа, Хесеа, Адлера, Јунга, Дарела, Зилахија, Солжењицина, Кастанеде и других. Велики је број антологија, стручне литературе из области уметности и медицине, затим, лексикона, речника, енциклопедија, итд.

Посебно су значајна стара и ретка издања, на пример „Predavanja Aleksandra Egersdorfera o randektama, sv. I” (Zagreb, 1915), итд.

На свакој књизи налази се екслибрис власника – печат на коме је латиницом исписано *Mića Mićović Čačak*.

Међутим, будући да Мићовићеву библиотеку углавном чини новија белетристика, ова збирка се не чува као целина, већ је утопљена у општи књижни фонд Библиотеке.

Легат Милоша и Милке Минић

Милош (1914-2003) и Милка (Јанковић) Минић (1915-2002), такође рођени Чачани, поклонили су чачанској Гимназији стотинак публикација, углавном историјско-политичког садржаја.

Сличне тематике је и велики број књига поклоњених Градској библиотеци. Међу њима посебно је занимљива изузетно ретка *Велика совјетска енциклопедија (Москва, 1949-1960)* у 53 тома на руском језику. На свим публикацијама налази се екслибрис, тј. печат четвртастог облика са текстом: *Из библиотеке Милке Јанковић-Минић и Милоша Минића*.

Све публикације су саставни део општег књижног фонда.

Чачанска Гимназија

Библиотека Јеротија Новитовића

У истраживању најзначајнијих поклон-библиотека у Чачку незаобилазна је и библиотека професора Јеротија Новитовића и завештање породице Радовић, обе у власништву чачанске Гимназије.⁷⁹

Јеротије Новитовић (1873-1953) (сл. 11), професор математике, физике и немачког језика у чачанској Гимназији од 1906. године до Другог светског рата и директор од фебруара до септембра 1920. године, поклонио је школи 395 књига, часописа и брошура, као и стилску витрину са угравираном плочицом *Поклон-библиотека Јеротија Новитовића*.

На жалост, витрина је некоме уступљена, а књиге се не чувају као целина, већ су ушле у општи књижни фонд гимназијске библиотеке према захтевима савремене школске наставе.

Публикације из Новитовићеве библиотеке углавном спадају у стару књигу из области историје, математике и немачког језика. На појединим примерцима налазе се маргиналије и потпис Јеротија Новитовића.

Међу најстаријим публикацијама су *Србија и Русија* Нила Попова (Београд, 1870), *Историја умнога развића Јевропе, I део* од Ц. У. Дрејпера (Београд, 1871), *Моралне и политичке искрице из словенске историје* Матије Бана (Београд, 1888), итд.

Библиотека Маргите Радовић

Најзначајнији дародавац библиотеке чачанске Гимназије је Маргита Радовић (1892-1959) (сл. 12), ћерка проте Михаила Радовића, најистакнутији професор српског језика и књижевности у историји те школе. Даривала је највећи део породичне библиотеке у којој је знатан број књига њеног брата Огњена Радовића.

Маргита Радовић службује у овој установи од 1923. до 1953. године, а од 1945. до пензионисања је директор Женске гимназије. Организује и рад других књижница у Чачку, активно учествује у раду Ђачке дружине „Рајић” и на друге начине популарише књигу и књижевност, те је била и један од најистакнутијих библиотекара у Чачку пре и после Другог светског рата. Активна је и у Колу српских сестара. Поред тога, један је од иницијатора оснивања и први руководилац Међуопштинског историјског архива у Чачку.

Завештана библиотека пренета је у Гимназију 1960. године.

Данас се не зна тачан број дарованих дела, али их је свакако било преко 600. На неким књигама утиснут је печат *Из библиотеке-завештања покојне*

79 Видети: Милован Урошевић, *Библиотека Чачанске гимназије*, у: Глас библиотеке (Чачак). – Год. 8, бр. 9 (децембар 1997), стр. 40-49.

Маргите Радовић бившег директора Женске гимназије у Чачку, на другима је само потпис.

На више књига на страним језицима је потпис Огњена Радовића, професора немачког језика у чачанској Гимназији (1941-1944), касније вишег предавача на Катедри за немачки језик Филолошког факултета у Београду и врсног преводиоца. На појединим примерцима је и потпис брата Момчила Радовића, магистра фармације. Не зна се да ли су неке књиге припадале Марги-тином братанцу, књижевнику Душану-Душку Радовићу, најпознатијем члану ове интелектуалне породице.

Легат Маргите Радовић садржи низ ретких и значајних књига из разних области – скоро сва кола Српске књижевне задруге до Другог светског рата, старе уџбенике, књижевне критике и језичке студије.

Постоји иницијатива да се једна од улица у Чачку назове именом Маргите Радовић.

Основна школа „Божо Томић” у Пријевору

Легат Милутина и Данице Богосављевића

Захваљујући племенитости два књигољупца и добротвора, Основна школа „Божо Томић” у Пријевору под својим кровом чува вредан легат – поклон Милутина (1895-1985) Богосављевића, родом из овог села, и његове супруге Данице (1900-1970).⁸⁰

Милутин Богосављевић за време Првог светског рата са српском војском прелази Албанију. После рата уз рад завршава седам разреда гимназије. Био је и преводилац са енглеског језика који је научио радећи у филијали једне енглеске фирме. Његови штампани преводи такође су део легата.

Школа чува и уредно сређену документацију легата, као и скоро сву дугогодишњу преписку између Милутина Богосављевића и директора школе, Раденка Пешића, која датира од 1962. године. Формирање легата, као и упоредна преписка, трајали су неколико година. На основу прецизне евиденције, закључује се да су књиге постепено пренешене из Београда у Пријевор. За то време Даница и Милутин непрестано увећавају своју библиотеку.

Упоредо са настајањем легата, Милутин је 1962. године, у спомен на родитеље, основао и *Фонд Јелисавке и Миленка Богосављевића, бивших из Пријевора*, из кога су набављане књиге и додељивана награда најбољем ученику школе. Међутим, фонд је угашен 1983. године.

Супруга Даница, рођена у Винковцима, значајно је допринела стварању породичне библиотеке. Репродукција слике „Сеоба Срба” Паје Јовановића из њене родне куће такође је у саставу легата. После њене смрти, Богосављевић

80 Опширније у тексту Снежане Планић *Легат Богосављевића у Пријевору*, у: Глас библиотеке (Чачак). – Год. 6, бр. 6 (децембар 1994), стр. 21-25.

Мр Маријана МАТОВИЋ

оснива још један новчани фонд – *Фонд Данице-Дане Богосављевић при Основној школи „Божо Томић” у Пријевору*, из чијих су средстава куповане књиге за најбоље ученике.

Обоје су сахрањени у породичној гробници у Пријевору.

Богосављевићев легат садржи 919 књига – 770 на српском и 149 на енглеском језику. Према годинама издања, овај књижни фонд може се хронолошки поделити на два дела – старији, који чине књиге набављене између два рата и новији, у коме су књиге из времена после Другог светског рата.

Највећи је број наслова из области књижевности (око једне трећине), затим из историје, а знатно мање из филозофије, психологије, уметности и медицине.

Најстарија књига је *Мемоари* проте Матије Ненадовића, које је објавио његов син Љубомир, а штампала Државна књигопечатња 1867. године.

Технички факултет у Чачку

Заоставштина Драгомира Чворовића

Библиотека Техничког факултета у Чачку са релативно скромним књижним фондом од око 6790 наслова, односно 10000 публикација (од којих је око 50 на страним језицима), континуирано увећава свој фонд куповином, разменом са другим високошколским установама, али и поклонима установа и појединаца.

Библиотека је 3. децембра 2002. године обогатила свој фонд са 83 књиге и 43 стручна рада из области електротехнике које је, као заоставштину свог покојног стрица Драгомира Чворовића (1925-2001), електроинжењера, даровао Слободан Чворовић.

Међу поклоњеним књигама су и ретка енциклопедијска издања, уџбеник *Основи електротехнике* (1948), затим књига Драгише Ивановића, професора Техничког факултета у Београду и родоначелника модерне електротехнике, објављена 1947. године итд.

Поред заоставштине Драгомира Чворовића, међу књигама дарованим овој високошколској библиотеци је и легат др Станимира Фемпла који садржи 415 различитих публикација, претежно из области математике, астрономије и других сродних наука, затим, 247 књига на руском и 42 на српском језику инжењера Часлава Тодоровића, а 73 књиге су поклон породице др Миливоја Бозина.

Многе књиге су поклон професора Техничког факултета, а дародавци су и Народни музеј и Градска библиотека у Чачку, универзитети у Крагујевцу и Подгорици и други.

Народни музеј у Чачку

У библиотеци Народног музеја сачувана су многа уникатна стара и ретка издања, каквих нема у другим књижним фондovima у Чачку.

Најзначајније су библиотека целина проте Вићентија Поповића и библиотеке Милисав Протића, жежевичког свештеника и Алексе Станојевића, професора, које су утопљене у општи фонд.

Библиотека проте Вићентија Поповића

У стану проте Михаила Поповића у Чачку 1974. године евидентирана је по много чему необична породична библиотека са око 1000 публикација, изузетно значајна за културну историју града.⁸¹

Њени творци били су: поп Радован (око 1760 – Жежевица, 1820), поп Симеон, поп Јосиф, студент београдског Лицеја Коста (Жежевица, 1842 – Чачак, 1864), прота Вићентије (Жежевица, 1832 – Жежевица, 1917), прота Милан (Жежевица, 1869 – Жежевица, 1936), учитељ Милош (Жежевица, 1869 – Чачак, 1955) и прота Михаило Поповић (Жежевица, 1902 – Чачак, 1985), 105. свештеник из лозе Поповића од XVI века. Након његове смрти књижни фонд је три пута прегледан, а затим је 1997. године у Народни музеј пренето 967 књига и часописа, насталих између 1755-1984. године. Са осталим музејским предметима овај драгоцен фонд постао је део збирке Одељења за историју.

Заступљена је литература из историје, теологије, филозофије, педагогије, књижевности и пољопривреде. Њен највреднији део су издања до 1867. године - 202 наслова са укупно 241 примерком старе и ретке књиге.

Најстарија књига у библиотеци је *Празнични Минеј* (Венеција, штампарија Божидара Вуковића, 1536-1538), вероватно и најстарија штампана књига у Чачку, а тренутно се налази у сталној музејској поставци у конaку господара Јована Обреновића. Поповићев фонд располаже и са другим ретким издањима штампаним у Чачку, ретким издањима из историје Србије у XIX веку, великим бројем издања Српске књижевне задруге, итд. Међу књигама су откривени и примерци који нису регистровани ни у најновијој *Српској библиографији : књиге 1868-1944* (Београд, 1989-1998).

81 | Подаци о библиотеци проте Вићентија Поповића добијени су од Радивоја Бојовића, вишег кустоса Народног музеја у Чачку, који већ неколико година истражује историјат познате свештеничке породице Поповић из села Жежевице, а уједно припрема и каталог овог драгоценог фонда.

Мр Маријана МАТОВИЋ

Прилози

НМЧ, 1956, грађа

Писмо Народног музеја у Чачку професору Алекси Станојевићу, Београд,
Бр. 230, 8. јун 1956.

[...] разматрали случај откупа Ваше библиотеке. Она би као целина за нас била врло драгоцене и заузимала би посебно место у нашем Музеју [...] финансијске потешкоће [...] нисмо у могућности да Вам је одмах откупимо [...] можда још крајем ове године.

Народни музеј, Чачак

Улазна књига, I

446-494. Појединачни бројеви листова из заоставштине Јеврема Обреновића из Пшаника.

Рудничанин (1893), *Драгачево* (1925, 1926)

Таково (1892, 1893, 1894, 1896)

издања В. Пелагића, С. Марковића

Протоколи Народне скупштине

Политика 1929

Млада Србадија 1871

Раденик 1871

Јан Хус, Чачак 1898

С. Марковић *Србија на Истоку*, Нови Сад 1872

НМЧ, 1952, грађа

Писмо свештеника Милисави Протића Савету Музеја, Жежевица 17.9.1952.
(деловодни број 4/17.9.1952).

По сугестијама стручњака и позваних руководиоца Музеја и Градске библиотеке у Чачку, пре три месеца, поставило се је питање откупа моје библиотеке за рачун горњих установа [...] У том смислу у циљу, износим кратку класификацију по групама моје библиотеке, која би као нужна дошла у обзир за горње установе:

- 1) Од антика и необично ретких књига имам 76 – седамдесет шест дела. Међу њима има рукописних књига, првих штампаних српских књига и других дела која се тешко могу данас набавити (од XVI – друге пол. XIX века).
- 2) Из области архитектуре, монографија и уметности имам 21 двадесет једно дело (све ретка дела).

- 3) Од библиографских дела имам 7 ретких дела.
- 4) Из области биографских дела и споменица имам 67 – шездесет седам дела.
- 5) Из области етнологије 27 дела.
- 6) Из области историје 92 дела.
- 7) Лексикона и речника 6.
- 8) Сабрана дела М. Ђ. Милићевића (без *Поменика*) у 20 дела.
- 9) Наука – 16 дела. Сва дела су веома значајна.
- 10) Из области политичких и друштвених наука 59 дела. Већина у своје време излазила је илегално и данас су махом недоступна.
- 11) Право - закони, 14 дела.
- 12) Путописи – 29 дела. Готово све је сабрано из ове области што је изашло у српско-хрв. – штампи.
- 13) Философија, педагогика и естетика – 54 дела.
- 14) Разно (музејска грађа, литература на страним језицима и др.), такође врло ретко у 40 дела, и
- 15) Жичка библиотека (излазила у Чачку од 1919-1935. г.) у 213 књига, свезака и др.; све што је изашло.

[...] Дела има 549 у 906 књига.

Свега пет дела поратног су издања, али се односе на потребе Чачка.

Изузев дела философске, правне и научне групе, сва остала дела везана су за Чачак или ужу и ширу његову околину, а нарочито за музејске раднике и историју.

Готово сва дела која су овде набројана, не само да не постоје у многим библиотекама, већ иста у својим библиотекама Чачак нема [...].

Међуопштински историјски архив у Чачку

Међуопштински историјски архив располаже са три породична и 28 личних фондова, добијених углавном поклонима, ређе откупом: „То су фондови политичара, просветних и културних радника, новинара, свештеника, трговаца и занатлија, чија је делатност трајала на подручју Архива у деветнаестом и двадесетом веку. По обиму нису велики (нарочито лични фондови) и често су непотпуни, али, садрже значајне податке за многе гране науке и зато су неопходни као допуна фондовима који су настали радом институција.”⁸²

Лична библиотека ђака и професора чачанске Гимназије **Алексе-Аца Станојевића** (р. 1865), ученика Јеротија Новитовића, добијена је као поклон, пре свега захваљујући Маргити Радовић. Станојевић је у Чачку предавао физику, хемију, минералогiju са геологијом, географију, француски језик, алгебру и геометрију. Пре Првог светског рата био је председник Удружења Чачана у

Београду, а после рата референт у Министарству просвете. На том положају је и пензионисан 1924. године.⁸³

У овом фонду, између осталог, налази се и *Споменица чачанске Гимназије Драгомира Поповића* из 1939. године, *Библиографија Михаила Станојевића*, (брата Аца Станојевића) из 20-тих година прошлог века, *Библиографија часописа „Учитељ”*, итд.

Фонд је разбијен, утопљен у општи фонд и класификован по УДК систему.

У Архиву је и део књижног фонда професора **Јеротија Новитовића** (нпр. уџбеници физике). Највећи део фонда (нпр. часопис „Дело”) припадао је **Раду Плазенићу** (1870-1945) из Губереваца, председнику Окружне скупштине у Чачку. Један део његовог фонда се и данас налази у Губеревцима.

Ту се налази и део личне библиотеке **Маргите Радовић**, тадашњег в. д. управника Архива, која је, поред историјских докумената, прикупљала старе и ретке књиге. Као сваки посвећеник, била је гост у домовима многих старих чачанских породица, како у Чачку, тако и у Београду.

Најбогатија је библиотека **Милојка Ђирјаковића** (1888-1975), сељака-политичара, судије Окружног суда, носиоца Споменице 1941, која има статус фонда јер поседује своју архивску грађу (архивски фонд и библиотечка грађа), те *не може да буде збирка (колекција)*.

Ове три кутије докумената (највише из области политике и, нешто мање, белетристика) чувају се као целина, смештена у посебан ормар.

У две кутије налазе се и махом политичке публикације сестре Божидарке Филиповић, Милеве Лазовић-Петковић (1882-1954).

У историју чачанског краја утемељени су и лични фондови које је оформило још двадесетак знаменитих личности: Страхиња Белић (1889-1961), Станиша Богдановић (1874-1960), Миодраг Васићић (1890-1935), Милија Гавровић, Стеван Гавровић (?-1917), Милан Ђоковић (1923), Јанко Ерић (1862-1912), Танасије Илић (1876-1962), Јован Јаворац (1855-1932), Петроније Јелушић (1886-?), Аристид Јовановић (1862-1954), Коста Неђић (?-?), Милева и Бранислав Обрадовић (1869—1963), Милинко Обрадовић (1877-1961), Сретен Пајовић (1867-1933), Вићентије Поповић (1832-1917), Владимир Поповић (1845-1912), Милутин Раковић (1891-1947), Милош Ђосић (1862-1929), Милета Ђурчић (1875-1914), Војко Чвркић (1898-1942), Милутин Јаковљевић (1924-1990)...

Број дародаваца се непрестано увећава, иако се приватне библиотеке у Архиву углавном не чувају као целине, већ су смештене у кутијама похрањеним у депоу, а изостала је и њихова стручна обрада.

83 | Аутора је на добар део информација о архивској грађи упутио Радош Мацаревић, архивски саветник Међуопштинског историјског архива у Чачку.

Личне библиотеке у приватном власништву

У многим породичним кућама у Чачку, углавном скривене од очију јавности, чувају се изузетне приватне библиотеке, неретко са драгоценим ретким издањима и рукописном заоставштином која представља право откровење за библиотечке стручњаке и друге истраживаче. Како би ови фондови у друштвеној и културној историји Србије били адекватно вредновани, од пресудног је значаја њихово евидентирање и шире представљање у сарадњи са власницима или њиховим наследницима.

Библиотека Николе А. Косића

У центру Чачка, у улици краља Петра Првог бр. 22, у лепој старој породичној кући чува се драгоценца лична библиотека Николе А. Косића (1907 - 2004), пешадијског мајора Војске Краљевине Југославије, сада власништво његових потомака (сл. 13).⁸⁴

Биографија власника – Никола А. Косић рођен је у Краљеву 1907. године, где је учио основну школу, а гимназију у Краљеву и Чачку. Војну академију је завршио у Београду, а прво службовање било је IV пешадијски пук „Стеван Немања” у Ужицу. У чин пешадијског потпоручника унапређен је краљевим указом по завршетку Војне академије 1925. године.

Служио је три године у IV пешадијској подофицирској школи „Краљица Марија” у Загребу. Био је у чину поручника у београдској школи „Краљ Александар” као командир, две године. Затим је био шест година помоћник одељенског старешине у Војној академији у Београду и помоћник наставника и наставник неких предмета.

Официри из целе земље изабрали су га за члана управног одбора Официрске задруге 1939. године.

Када је почео Други светски рат, имао је чин мајора у ађутантском одељењу Министарства војске и морнарице Краљевине Југославије и команданта батаљона у 2. пешадијском пуку Краљеве гарде.

Један је од организатора и учесника у групи официра који су извели државни удар 27. марта 1941. године.⁸⁵

84 | Љубазношћу Косићеве ћерке мр Јелене Ковачевић и синова Милана и Душана Косића, аутору је омогућен увид и пружене исцрпне информације о овој јединственој породичној библиотеци.

85 | Од 1996. године у Народном музеју у Чачку, у Одељењу за завичајну историју до Другог светског рата, у оквиру сталне поставке је и витрина са експонатима које је мајор Никола Косић поклониле Музеју, а који аутентично говоре о његовом учешћу у организацији војног пуча 27. марта 1941. године у Београду (официрска шапка, ордење, џепни сат...).

Немачке трупе су га заробиле 25. априла 1941. године, па је у официрском логору у Немачкој дочекао крај рата. Ослобођен је 1945, али се није вратио у Југославију. До 1951, као расељено лице, остаје у Немачкој. Априла исте године емигрирао је у САД, где је у Милвокију (Висконсин) радио у тешкој индустрији и 30 година (1952-1982) организовао и водио преко 1400 сати програма на српском језику на најстаријем информативно-културно-просветном **Српском радио програму** у Америци: „Следеће године [1952], на Видовдан, радио је прву емисију српског радио-програма и једанпут недељно, без престанка, наредних 30 година, стари мајор је у свом радио-часу, изнајмљеном термину који су закупљивале српске патриоте, на матерњем језику уређивао, по многим мишљењима, најозбиљнију емисију такве врсте преко Океана.”⁸⁶

Бавио се и публицистичким радом и своје чланке објављивао у српској емигрантској и америчкој штампи: „Пешадијски мајор војске Краљевине Југославије, господин Никола А. Косић спада у ред наших најобразованијих официра. Свестраних знања и широког интересовања, мајора Косића посебно краси узорни патриотизам и високи морал. Постојан у својим национално-патриотским уверењима, на која се обавезао својом заклетвом и официрском чашћу, господин Косић је и по престанку активне официрске службе, када се нашао у немачком заробљеништву, а потом у политичкој емиграцији, наставио да бије битку за свој народ, за своју земљу и своја уверења, али не оружјем већ пером. Далеко од државе и народа којима је припадао свим својим бићем, он је својим писањем у разним, посебно емигрантским, листовима и часописима, вођењем информативно-културно-образовног Српског радио програма у Милвокију, оставио за собом један од најдрагоценијих материјала о српској политичкој емиграцији, њеним тешкоћама, преокупацијама и тежњама.”⁸⁷

Први пут је дошао у Београд 1991. године, када је из Америке донео 11 кофера пуних књига и списка, са 256 килограма до тада непознате архивске грађе и 15 килограма фоноводокументације - своје дневничке и радио записе емитоване 30 година на таласима Српског радија у Милвокију, предавања и чланке расуте по многим листовима и часописима у Америци, Канади, али и Србији, полемике, некрологе у којима се *уместо воштанице* опраштао од својих другова који су заувек остајали у Новом свету... Комплетна ратна и поратна писмена и тонска заоставштина⁸⁸, сложена у девет великих кутија, предата је као поклон Српској академији наука и уметности.⁸⁹

86 „Сигуран у пролаз”, у: *Све моје године : библиографија Николе А. Косића са прилозима : (1953 – 1998)*, Чачак, 1998, стр. 73.

87 Из рецензије Василија Ђ. Крестића за *Све моје године : библиографија Николе А. Косића са прилозима (1953-1998)* (Чачак, 1998), стр. [4].

88 „У тонској заоставштини налазе се драгоцене емисије, попут „Гласа Америке” на српском из 1954. и 1955. године, којих нема сачуваних ни у Архиву у Вашингтону. Ту је и снимак из 1936. године, на српском и енглеском, на коме извесна госпођа Вулетић рецитије „Смрт мајке Југовића” – каже Драгослав Симић” (*Политика* (Београд). – (21.08.1997)).

У отаџбину се коначно вратио 1994. године, на позив САНУ и Матице исељеника Србије. Од тада је стално живео и радио у Чачку са својом породицом.

Објавио је око 200 студија, критика и чланака, а аутор је и осам књига и брошура: *Љотићевци и крагујевачка трагедија* (на српском и енглеском, Виндзор, Канада, 1968), *Дневник 17. март – 28. март 1941.* (Милвоки, 1984, Чачак, 1996), *Краљ Александар I Ујединитељ* (предавање одржано Србима Виндзора, Канада, поводом 50. годишњице убиства краља Александра I Карађорђевића, Милвоки, 1985), капитални зборник *Srpski radio program : 1952-1982* (Milvoki, 1986), *Војвода Живојин Р. Мишић : 1855 – 1921.* (Милвоки, 1988), *После педесет година поново у отаџбини* (Милвоки, 1991).⁹⁰

Интересантна је и прича о најстаријој сачуваној српској радио драми: „Усправан и одлучног корака, као онда када је осигурао слободан пролазак пучиста у зграду Министарства војске и морнарице, 27. марта 1941. године, мајор Никола Косић, деведесетогодишњак фасцинантног сећања, коначно је дочекао да, после 42 године, југословенским етром одјекну први звуци његове радио драме.

Данас, у 17 часова, на Другом програму Радио Београда биће емитована „Церска битка”. Реч је о најстаријој сачуваној радио драми на српском језику која је снимљена у иностранству, у соби под киријом у предграђу Милвокија. Ово необично дело приредио је колега Драгослав Симић, уредник Документарног програма Другог програма српског државног радија.

Прича о творцу „Церске битке” знатно је узбудљивија од тонске игре записане и снимљене на старом америчком магнетофону и представља необично пуно путештвије једног од активних учесника и сведока кључних догађаја који су одредили нашу судбину” („Церска битка” из Милвокија : (Прича о најстаријој српској радио драми) / Александар Апостоловски, у: Политика (Београд). – (21.08.1997), стр. 22).

89 Целокупна документарна грађа Николе Косића смештена је у 30 архивских кутија и заведена у Историјској збирци Архива САНУ, под бр. 14733.

Овај фонд садржи, поред докумената директно везаних за Српски радио програм, и друге материјале, као што су: *Лондонска Политика*, *Ратни дневник пешадијског капетана I класе Спасоја М. Драговића* или изводе из *Службених новина Краљевске југословенске владе – Ратно издање 1941 – 1945.* и друго.

90 Кћерка Николе Косића, мр Јелена Ковачевић, током боравака у САД сабрала је и средила обиман очев материјал – око 200 чланака, расутих по разним листовима и часописима емигрантске штампе, објављиваних преко 30 година, а који сведоче о догађајима значајним за српски народ.

Косићеве радове налазе се у више библиотека у САД и Канади: Универзитету Британске Колумбије (Ванкувер, Канада), Државном историјском друштву Висконсина (Висконсин), Мичигенском државном универзитету (Мичиген), Питсбуршком универзитету (Питсбург), Конгресној библиотеци (Вашингтон), Универзитету вашингтонских библиотека (Сиетл, Вашингтон), Тексашком универзитету (Остин, Тексас), Универзитету Карлтон (Отава, Канада), Универзитету Канзаса (Лоренс, Канзас), Универзитету библиотека Пенсилваније (Филаделфија), Библиотеци Харвардског колеџа (Библиотека Кембриџа, Масачусетс), Универзитету библиотека Чикага (Чикаго, Илиноис), Колумбијском универзитету у Њујорку (Њујорк), Калифорнијском универзитету (Лос Анђелес), Мичигенском универзитету (Ен Арбор), Универзитету библиотеке у Торонту (Канада), Меморијалној библиотеци Универзитета у Висконсину (Висконсин), Колгејт универзитету (Хамилтон, Њујорк).

Био је члан Удружења српских писаца и уметника у иностранству (Лондон, 1990), Удружења књижевника Србије (1986) и Удружења публициста Чачка (1997).

Заступљен је у лексиконима *Ко је ко у Чачку* (Чачак, 1997, 2002) и *Срби у свету – ко је ко 1996/99* (приредила Милена Миловановић, Београд - Лос Анђелес, 1999).

О Николи Косићу објављено је око 200 прилога у монографским и серијским публикацијама, међу којима су *Све моје године : библиографија Николе А. Косића са прилозима : (1953 – 1998)* у Едицији Завичајна библиографија Градске библиотеке у Чачку (1998) аутора мр Јелене Ковачевић и Милице Баковић, затим, *Раскол у етеру : живот српске емиграције у Америци кроз радио програм Николе Косића* (Београд, 2006), из пера Драгослава Симића⁹¹ (настала на основу Косићеве архивске грађе поклоњене САНУ), и многе друге.

О овој значајној личности наше новије политичке историје снимљено је девет видео и двадесетак аудио касета, а на РТС-у и програмима локалних телевизија приказано је више ТВ емисија.

Садржај библиотеке – Зачеци ове вредне породичне библиотеке која се чува као целина у кући старијег сина Милана Н. Косића, везани су за одлазак Николе Косића у Америку 1952. године, од када датира његово вођење српског радио програма и публицистички рад.

Током вишедеценијског боравка у Америци Косић је непрестано био у контакту са Србима староседеоцима (исељеним у Америку пре Другог светског рата), те је до књига углавном долазио куповином или поклонима од својих земљака.

Библиотека садржи око 300 наслова из историје (светске и националне), филозофије, политике, књижевности, мемоарске и популарне литературе, енциклопедијска издања, итд. Међу најстаријим публикацијама су четвортомна Станојевићева *Народна енциклопедија* (Загреб, 1925, 1926), *Свезнање* (Београд, 1937), *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у 10 књига* (издање Ђенералштаба Краљевине Југославије, Београд, 1924, 1925, 1926), затим, *Карактерологија Југословена* Владимира Дворниковића (Београд, 1939), *Тајанствене појаве у нашем народу – Креманско пророчанство* Радована Казимировића (Београд, 1940) итд.

Посебно су занимљива раритетна издања: ратни *Службени гласник* (са прокламацијама краља Александра), *Службене новине Краљевине Југославије* (ратно издање, Лондон, 1942), *Гласник српског историско-културног друштва „Његош“* (Чикаго) у 78 свезака, укоричени поједини бројеви *Американског Србобрана* (Питсбург, 1984, 1989, 1991...) и *Гласа канадских Срба* (Виндзор, Канада, 1960, 1962, 1966...) са текстовима Николе Косића, *Историја српско-бугарског рата 1885*. Владана Ђорђевића (Београд, 1908), комплетна *Сабрана дела Слободана Јовановића* у 17 књига (Београд, 1932-1940), *Историја Срба* Константина Јиречека у 4 тома (Београд, 1922, 1923), *Српски владари* Миодрага

91 Драгослав Симић је дугогодишњи уредник документарног програма „Говори да бих те видео“ који се емитује на таласима II програма Радио Београда; до сада је објавио преко сто наслова у својој едицији „Српска и југословенска аудио историја у пресеку времена“, као својеврсну звучну антологију.

Пурковића (Виндзор, 1958), *Историја о Христу* Ђованија Папинија (Београд, 1929), *Српска православна црква, Ум царује* Вила Дјуранта (Београд, 1932), а од новијих издања: књиге о 27. марту 1941. Бранка Петрановића и Слободана Нешовића, књиге о равногорцима, *Задужбине Косова* (капитално издање из 1987), *Catena mundi* у два тома (1992), *Историја авиона* на немачком и енглеском језику (Америка, 1976), итд.

Значајан део фонда чине и поклоњене књиге са посветама књижевника и политичара: Десимира Тошића, Матије Бећковића, Добрице Ћосића, Вука Драшковића, Веселина Ђуретића, Милана Комненића, затим Владимира Димитријевића, Родољуба Петровића и других.

У саставу библиотеке чува се мноштво исечака из штампе и богата рукописна заоставштина, између осталог и биографија Николе Косића у рукопису.⁹²

Сачувано је и двадесетак LP и мањи број сингл грамофонских плоча домаће озбиљне и популарне музике.

Заједно са библиотеком, породица чува и Косићеву официрску сабљу, која је имала чудесну судбину да се после 50 година нађе у рукама правог власника.⁹³

Библиотека Николе Косића није класификована, па тек предстоји њена стручна обрада у сарадњи са Градском библиотеком.

92 У току је рад мр Јелене Ковачевић на припреми овог рукописа за објављивање.

93 Јелена Ковачевић сећа се очеве сабље: „Пред одлазак у рат, после мартовског преврата, отац је 2. априла своју официрску сабљу, која је била саставни део његове свечане униформе, оставио на чување код Наде и Ненада Вујића, познатог београдског адвоката, рођака своје супруге. Сутрадан је отпутовао у Косово Поље на нову дужност, а већ крајем априла обрео се у немачком заробљеништву. Вујићи су одмах по уласку Немаца у Београд, а у њиховој кући све време рата становали су немачки официри, сакрили сабљу у шупу под гомилу угља. После ослобођења, сабља „народног непријатеља” Николе Косића такође је била компромитујућа за чуваре, па су је Вујићи зазидали у оцак шупе... Педесетих година деда Ненад је умро, а кроз годину-две Нада Вујић се удала за професора Љубишу Марковића. Сабља је и даље тамновала у зиду шупе...

Боравак Николе Косића у Чачку био је повод да „Политика” објави текст свог дописника Родољуба Петровића, који је прочитао професор Марковић. Он је одмах обавестио Надиног сестрића Александра Фрика који живи у Сенти, да се прави власник сабље вратио у земљу [...]

Свом сестрићу Александру Фрику (1940) Нада Вујић-Марковић предала је седамдесетих година очеву сабљу на чување уз напомену да је врати власнику уколико дође у земљу или неко од породице затражи сабљу. Фрик нам се јавио, зажелео сусрет са оцем, и без устезања, иако зна вредност сабље која му је годинама висила на зиду, рекао да жели да је врати ономе чија је. До сусрета је дошло у Београду, а том приликом показао нам је и старе породичне албуме фотографија и других докумената где је отац нашао и позивницу за своју свадбу...

„Да, то је она...” – казао је господин Косић када је одмотао брижљиво умотану сабљу. Онда је узбуђен показао како се носи, да јој недостају украсне кићанке... Сабља је израђена у радионици Микића и Терзића у Београду, марке је „Солинген”, са грбом Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, богато украшена... Једино су корице потамнеле од времена и скривања по шупама, зарђале...

Александар Фрик питао је мајора Косића хоће ли сабљу да понесе у Америку. Добио је одговор: „Не. Ја у Америку ништа не носим, ја идем да из Америке вратим оно што је моје и да се заувек вратим...” (*Чачански глас* (Чачак), 6.09.1991; *Све моје године*, 1998, стр. 69-71).

Библиотека Драгољуба М. Павловића⁹⁴

Биографија власника - Међу двадесетак Чачана са богатом лично библиотеком био је и адвокат Драгољуб М. Павловић (Тетово, 1921). Гимназију и Правни факултет завршио је у Београду, а ратне године провео у очевом родном селу Каони. Службовао је у органима управе општине Гуча (сада Лучани) и као адвокат у Чачку, где је пензионисан 1991. године.

Садржај библиотеке - Павловићеву библиотеку чини 1491 књига и бројни часописи и зборници, уредно сложени на полицама у радној соби, али без стручне класификације.

Павловић се посветио књизи још од средњошколских дана, а заснивање кућне библиотеке отпочео по окончању студија. Мада у скромним материјалним условима, за четрдесетак година је уз велика одрицања оформио драгоцен фонд у коме преовлађују белетристика и историјске књиге.

Од књижевних дела, пажњу привлаче едиције: „Српска књижевност у сто књига”, „Српска књижевност у књижевној критици”, „Српска књижевна критика”, као и сабрана дела Дучића, Андрића, Црњанског, Крлеже, Селимовића, Ђопића, Ђосића..., а од историјских: „Историја српског народа”, „Праисторија југословенских земаља”, „Историја Балкана”, Библиотека фототипских издања, затим, сабрана дела Слободана Јовановића и Владимира Ђоровића...

Значајан део фонда чине часописи и зборници, углавном са радовима из српске историје и етнологије: „Историјски часопис”, „Историјски гласник”, „Југословенски историјски часопис”, затим, „Зборник Историјског музеја Србије”, „Зборник Музеја Првог српског устанка”, „Зборник радова Народног музеја” (Чачак), „Ужички зборник”, „Новопазарски зборник”, „Изворник” (издање Међуопштинског историјског архива у Чачку), „Врело” (издање Завичајног друштва „Трнава”). Од осталих часописа заступљени су „Гледишта” и „Праксис”.

Овако профилисана библиотека одраз је Павловићевог дугогодишњег проучавања прошлости и живота свог ширег завичаја – западног Поморавља, које обухвата чачанско-руднички крај. Објавио је двадесетак стручно-научних радова о политичкој, ратничкој и културно-просветној историји Драгачева, Чачка и шире околине, углавном у Зборнику радова Народног музеја у Чачку

94 | Детаљније у тексту Радојка Николића *Библиотека Драгољуба Павловића*, у: Глас библиотеке (Чачак). – Год. 6, бр. 6 (децембар 1994), стр. 28-29. Радојко Николић (1934-2004), некадашњи директор Градске библиотеке у Чачку и уредник часописа *Глас библиотеке*, у овом приказу, између осталог, записао је: „Намера је да у „Гласу библиотеке” отпочне приказивање приватних, „кућних”, библиотека у Чачку како би се читаоци упознали са њиховим власницима и са могућношћу да поједине, нарочито оне ретке, књиге које не поседује Градска библиотека могу потражити и код приватних „библиотекара”. А Градска библиотека, која је од ове године постала матична за подручје Моравичког округа, постепено ће евидентирати све постојеће личне библиотеке у округу и са оним значајнијим упознати читалачку јавност. Приказ библиотеке адвоката Драгољуба М. Павловића је почетак таквих намера.”

(1979-1991). Вредно је споменути и књигу „Вук и Драгачево” коју је Павловић издао 1987. године са Ником-Николом Стојићем, о присутности Драгачева и Драгачеваца у делу Вука Караџића.

Посебну вредност представљају бројна дела и писци из завичајне средине, нарочито оних који живе и објављују у Чачку, а баве се ратничком, политичком, привредном и културном прошлошћу горњег западног Поморавља.

Драгоцени су и Павловићеви рукописи и белешке о људима, догађајима и појавама у Драгачеву, нарочито у Каони, Властелицама, Милатовићима, Горњем и Доњем Дупцу од Првог српског устанка до данас. Уредно сложена у фасцикле, ова непроцењива фактографска грађа је значајна полазна основа за истраживаче завичајне историје, а посебно се истичу написи о историји Првог и Другог српског устанка у западном Поморављу, монографски спис о Каони и селима некадашње каонске општине, као и родослови свих каонских фамилија.

Библиотека Сенише Л. Дилпарића

У Бељинској улици бр. 6 у Чачку, у пространој светлој соби породичне куће, чува се драгоцена библиотека судије и публицисте Сенише Л. Дилпарића (1925-2004) (сл. 14).⁹⁵

Биографија власника - Сениша Дилпарић рођен је 1925. године у селу Буковик код Нове Вароши. Завршио је Правни факултет у Београду 1954, а од 1955. године живи у Чачку. Радио је као судија у општинским судовима у Гучи и Чачку и Окружном суду у Чачку (око 30 година), где је водио кривичне поступке.

Широких интересовања, пратио је издавачку делатност културних установа у Чачку, Београду, Ужицу, Новом Пазару, Рашкој, Пријепољу, Сјеници... Био је сарадник више стручних часописа, као аутор историографских прилога у *Зборнику радова Народног музеја* (Чачак), *Изворнику Међуопштинског историјског архива* (Чачак), *Гласу библиотеке* (Чачак), *Новопазарском зборнику, Сеоским данима Сретена Вукосављевића* (Пријепоље), *Ужичком зборнику* итд., као и листовима: *Чачански глас*, *Политика*, *Златарске новости* (Нова Варош), *Друштво за правду и истину* (Београд), *Полимље* (Пријепоље), итд.

Учествовао је на више научних скупова у Чачку („Вишевековна историја Чачка и околине”), Ивањици, Сјеници, Пријепољу („Сеоски дани Сретена Вукосављевића”)...

Аутор је књига *Судите сами I* (Народни музеј Чачак, 1995) о убиству краља Александра Обреновића и краљице Драге (Мајски преврат 1903)⁹⁶, *Судите*

95 О библиотеци се данас стара Сенишина супруга Љиљана Дилпарић, која је аутору пружила мноштво мало познатих података не само о библиотеци свог супруга, већ и о његовом животу и раду. Од изузетне помоћи приликом прегледа фонда био је и Слободан Невољица, историчар из Чачка, такође одличан познавалац Дилпарићеве библиотеке.

сами II : зашто је убијен по Драгољуб Милутиновић (издање аутора, 2003) и Споменица Рада Дамљановог Борисављевића (2004).

Био је члан Удружења публициста Чачка, носилац Ордена рада са сребрним венцем (1976) и Ордена рада са златним венцем (1985).⁹⁷ Заступљен је у оба издања лексикона *Ко је ко у Чачку* (Чачак, 1997, 2002).

Садржај библиотеке – Већи део овог сређеног фонда од око 2300 наслова⁹⁸ је класификован, те се у његовом склопу чува и оригинални инвентар књига у две свеске (тврд повез, формат А4, рукопис хемијском оловком), који је израдио сам власник. Прелиставањем инвентара, пратећи његову оригиналну нумерацију, уочава се велики број старих и ретких издања, на пример:

Свеска I:

I/редни број 1 - *Ум царује* Вила Дјуранта (1932), бр. 15 - *Достојевски* Др Јустина Ст. Поповића (1940), бр. 18 – *Народна енциклопедија* Станоја Станојевића (1928), итд.;

II бр. 20 – *Ратни мемоари* I Д. Л. Џорџа (1937);

III – лексикони, енциклопедије, белетристика, затим књиге из области права, философије, већи број дела руских писаца - Чехов, Шолохов, потом, послератна издања - сабрана дела Лењина, Холбах, Маркс, Енгелс, Фојербах...

96 Књижевник Добрило Ненадић упутио је Љиљани Дилпарић писмо са изузетном оценом дела *Судите сами I*, датирано са Ариље, 5. април 2006:

» [...] драгоцене књиге Синише Дилпарића „Судите сами“, која на необичан начин у виду класичне судске оптужнице покреће главоболно и тешко питање мајског преврата као једне кључне тачке у нашој историји [...]»

97 У дому Дилпарића Александар Д. Радовић снимео је 2003. године емисију из циклуса „Носталгија“ за чачанску ТВ „Галаксија 032“, те се и видео снимци ове емисије чувају у породичној архиви.

98 Сачуван је рукопис Синише Дилпарића о зачецима породичне библиотеке, коју је фактички оформио његов стриц, свештеник Спасоје Дилпарић, касније судија у Ивањици. Имао је личну библиотеку која се од 1920. до 1945. године налазила у Ковиљу, јер „за лично задовољство набавља, чита и чува књиге. Чита преко дана, увече крај петролејке и путујући по парохији. Прочитано учвршћује препричавајући својој домаћици, посетиоцима, гостима и пријатељима. Неколико стотина књига из различитих области [...] Само десетина преосталих књига те богате библиотеке и данас се налази у кући [породице Дилпарић].

Крајем 1944. и почетком 1945. скромно покућанство, па и књиге ваљало је преселити из Ковиља у Ивањицу што је на два товарна коњића морала организовати предана домаћица и верна супруга [Роса]. Нужно су препустили стихији највећи број наслова. Нова сеоба делимично у Нову Варош, а делимично у Београд и поклони друштвеним књижницама свеле су богату библиотеку на набројане наслове [*Пут у живот* Л. Толстоја (1932), *Ум царује* В. Дјуранта, *Човечанство* 1-2 Х. Џ. Велса, *Дипломатска историја Европе* А. Дебидура, цео комплет сабраних дела Ги де Мопасана и посебно студија Др. Јустина Поповића *Достојевски о Европи и словенству*].

Следи област психологије, историографије, књижевности (проза, поезија, антологије) са делима домаћих аутора: Слободана Јовановића, Ива Андрића, Јована Дучића, Милана Ракића, Данице Марковић...

Посебно су вредна вишетомна издања: *Војна енциклопедија* (1970-1976) у 11 томова, *Енциклопедија Југославије* у 8 томова (прво издање, 1955-1971), *Bibliografija rasprava i članaka – historija*, књ. 8, 9, 10, 11 (Zagreb, 1965), *Мала енциклопедија Просвета 1-2* (прво издање, 1959), *Речник српскохрватског књижевног језика Матице српске* (1967-1976) у 6 књига, *Србљак* (1970) у 4 књиге итд.

Заступљене су и едиције, на пример: сабрана дела Вука Караџића, прво издање *Српске књижевности у 100 књига* (1967), *Музеји света* (1968), део редовног кола *Српске књижевне задруге* и друге.

У првој свесци укупно је пописано 1814 књига.

Свеска 2:

Почиње редним бројем 1815 - књигом Делимира Стишовића *Четири фамилије из Брезове* (1998), затим, бр. 2198 - *Купачица и змија* Данице Марковић, итд., а завршава се са бр. 2246 – *Стари Влах у времену и простору*.

Посебно интересовање власника представљали су и путописи Евлије Челебије, Александра Ф. Гиљфердинга, А. Ц. Еванса и других.

Интегрални део библиотеке чине и поклоњене књиге.

На свим публикацијама је екслибрис - печат са ћириличним текстом: **ПОРОДИЧНА БИБЛИОТЕКА** *Спасоја, Луке, Јелене, Љиљане, Милана, Сенише ДИЛПАРИЋА* Број _____.

Посебну вредност ове библиотеке целине представља углавном необјављена богата рукописна заоставштина Сенише Дилпарића, везана за друштвену и културну историју, етнологију, библиотекарство итд., а бележио је и личне утиске о прочитаним књигама разних аутора. Изузетно су занимљива и драгоцене сећања савременика, какве не бележи званична историографија.

Рукописи су углавном сређени, прекуцани на писаћој машини и укоричени у тврд повез.

Читавог живота Сениша Дилпарић није заборављао завичај, па је, између осталог, писао и о селима Буковик и Лепојевиће (општина Нова Варош), о породичној задрузи потомака Мојсила Дилпаре и Мандића удовице (1804-1946), о родословима фамилија из Рашке области – новопазарског краја; бележио је и сведочења о разним личностима и догађајима (1935-1996), истраживао криминал у јаворском крају (1876-1941)... Неспорно, Сениша Дилпарић је драгоцени хроничар новије српске историје.

У рукопису су још увек и Дилпарићева аутобиографска *Сећања* у 2 свеске, у којима се осврће на свој живот „после напуњених 60 година живота” (1985).

У првом делу описује детињство, породицу, родни крај (Буковик), народне обичаје, цркву у Буковику и Штиткову, Карађорђевог конгрес из 1809, догађаје

Мр Маријана МАТОВИЋ

и личности из рата 1875-1878, XX век, међуратни и ратни период 1941-1945, Ковиље (боравак код стрица Спасоја)...

У другом делу објављује свој први чланак из 1945 (објављен у новопазарском листу *Братство*), потом описује служење војног рока, прво радно место у Ивањици и премештај у Срески суд у Чачку 1954. године, женидбу, зидање куће и породични живот до 1972. године (смрт оца Луке).

Такође необјављено дело је и породична историја *На путу Растка Немањића*, чија је главна личност стриц Спасоје Дилпарић.

У саставу Дилпарићеве заоставштине су и нумизматичка збирка, дуборези са мотивима цркава у Мостару, Житомислићу, Книну и разне фигуре које сведоче о његовој уметничкој надарености, као и породичне фотографије. Међу њима посебно су интересантна два велика портрета стрица Спасоја, којима је припало почасно место у овој изузетној библиотеци.

Мањи број књига још увек није уведен у инвентар, али се планира њихова стручна класификација у сарадњи са библиотекарицама.

Библиотека Ђорђа Протића

Судбина личних библиотека често је непредвидива и крајње неизвесна, што зависи од многих субјективних, али чешће објективних фактора, о чему обично сведоче сећања савременика као једини траг њиховог постојања...

У Чачку, у Сарајевској улици број 65 (данашња улица војводе Степе), у лепој старој кући које више нема, 1885. године рођен је Ђорђе, син учитеља Јована и Јоке Протић.

У тој кући чувана је библиотека младог Ђорђа Протића⁹⁹, кога је књига пратила целог, на жалост, кратког животног века. Био је правник, секретар суда у Чачку, резервни артиљеријски капетан, секретар месне организације Српске социјалдемократске странке у Чачку и ратник од 1912. до 1917. године.

И у рату је мислио о књигама, па са фронта пише родитељима да, у случају његове погибје, библиотеку предају као поклон његовим саборцима за људска права и слободе. Убрзо након писма стиже и вест да је Ђорђе погинуо на Голој Рудини источног Ветерника 27. јуна 1917. године.

Родитељи су испунили синовљеву жељу, па су после завршетка рата завештали срећену кућну библиотеку радничкој организацији у Чачку. На овом драгоценом поклону захвалио се Коста Новаковић, Протићев друг из чачанске Гимназије, уз обећање да ће родитељима жеља бити испуњена – да библиотека носи име *Библиотека покојног друга Ђорђа Протића*.

Била је то прва лична библиотека-легат која се спомиње у Чачку.

Међутим, библиотека Ђорђа Протића имала је невеселу судбину – књиге су растурене и нетрагом изгубљене.

99 Видети текст Синише Дилпарића *Библиотека Ђорђа Протића*, у: Глас библиотеке (Чачак). – Год. 6, бр. 6 (децембар 1994), стр. 26-27.

Интересантно је да је данас једини траг који сведочи о овом фонду књига која се налази у библиотеци чачанске Гимназије - *Византијске слике Шарла Дила* (1927), на којој пише: *Поклон од Г-ђе Јоке удове покојног Јована С. Протића учитеља у пензији из Чачка за спомен покојних синова: Александра поручника, умро у Чачку 1909, и Ђорђа, војног капетана погинуо на Ветернику 1917.*

После смрти Јована Протића (1923), супруга Јока тестаментом од 27. априла 1930. оставља шест хектара земље, кућу, воћњак и башту Фонду сиромашних ђака основне школе, уз обавезу да се приходи користе само за назначену сврху.¹⁰⁰ По тестаменту је поступљено, али намена Фонда је заборављена, па су на Протићевом имању изграђене нове улице и стамбене зграде, а кућа је срушена.

Гробно место Јована и Јоке Протић зарасло је у траву и једва се распознаје.

*
* *

Власници многих вредних приватних библиотека више нису живи, а њихови наследници често нису свесни значаја ових збирки, те из разних разлога дозвољавају да ово национално благо пропада. У скорој прошлости институција легата била је много развијенија него данас, па је неопходно стално апеловати да ове вредне књиге нађу пут до јавних библиотека, чиме би се наставила часна традиција задужбинарства у српском народу.

Поводом пријема легата, обележавања јубилеја завештаоца или објављивања радова везаних за легате, неопходно је на њих усмерити интензивну медијску пажњу и континуирано обавештавати библиотечку, културну и научну јавност о свим видовима рада на овим специфичним књижним фондovima.

Неспорно, реафирмацијом и стимулисањем институције легата, односно дародавства, одужује се морални дуг прецима који су желели да овековече своје име, остављајући материјални и духовни траг свог овоземаљског битисања – на ползу српском народу.

Private Libraries – Legates in Cacak - Serbian Charitable Foundation Heritage

Owners of many private libraries are not alive any more and their successors are not aware of the significance of these collections, so due to many various reasons this national treasure has been disappearing. Not long ago the institution of legate used to be much more developed than today, so it is our duty to appeal constantly for these

Мр Маријана МАТОВИЋ

precious books to find the way to public libraries and continue the honorable tradition of charitable foundation among Serbian people.

On the occasion of receiving legates, celebrating jubilees of the endower or publishing papers connected with legates, it is necessary to attract media attention to them, inform continually librarian, cultural and scientific audience about all aspects of work on these specific book funds.

Needless to say, by reaffirmation and stimulation of the legate institution, which means charity giving, we pay out a moral debt to our ancestors who wanted to keep in memory their names leaving material and spiritual trace of their earthly existence – to the benefit of Serbian people.

Marijana MATOVIC

Bibliothèques particulières – legs à Cacak : la succession de la fondation serbe

Les propriétaires de nombreuses bibliothèques privées de grande valeur ne sont plus vivants, leurs héritiers n'ont souvent pas conscience de l'importance de ses recueils, aussi pour des raisons diverses ces derniers permettent à ces richesses nationales de s'altérer. Lors du passé récent, l'institution des legs fut beaucoup plus développée qu'aujourd'hui, et de ce fait il semble indispensable de faire constamment appel afin que les livres de valeur trouvent leur chemin jusqu'aux bibliothèques publiques, pour que la tradition honorable de la fondation serbe se poursuive.

À l'occasion de remise de legs, de célébrations commémoratives des testateurs ou lors de parution d'ouvrages liés aux legs, il est indispensable de porter sur eux une intense attention médiatique et d'informer continuellement le public des bibliothèques, de la culture et de l'érudition concernant tous les aspects du travail sur ces fonds livresques spécifiques.

Incontestablement, par la réaffirmation et par la stimulation des institutions de legs, c'est-à-dire par la donation, on s'acquitte de l'obligation morale envers nos ancêtres qui voulurent immortaliser leurs noms, laissant une trace matérielle et spirituelle de leur existence terrestre – pour le bienfait du peuple serbe.

Marijana MATOVIC

Сл. 1 Миливоје и Божидарка Филиповић (1912)

*Сл. 3 Некадашња кућа Филиповића
(ул. Синђелићева бр.10 у Чачку)*

Сл. 2 Легат Миливоја и Божидарке Филиповић

Сл. 4 Јован Давидовић

Сл. 5 Легат Јована Давидовића

Сл. 6 Синиша Пауновић

Сл. 7 Легат Синише Пауновића

Сл. 8 Мишел и Наташа Берте

Сл. 9 Зарија и Радмила Јанчић

Сл. 10 Александар и Миленија Хаџипоповић

Сл. 11 Јеротије Новитовић

Сл. 12 Маргита Радовић

Сл. 13 Никола А. Косић

Сл. 14 Библиотека Синише Л. Дилпарића

Ивана
ЂИРЈАКОВИЋ

КОЛЕКЦИЈА ПЛЕТЕНИХ ПРЕДМЕТА ЕТНОЛОШКОГ ОДЕЉЕЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

UDK: 39:746.7(083.822)

АПСТРАКТ: У раду је представљено плетарство као допунска делатност и занат, као и колекција од 26 плетених предмета етнолошке збирке Народног музеја у Чачку. Сви предмети детаљно су каталошки обрађени.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: плетарство, плетени предмети, Цигани, корпе, колекција, каталог

Плетарство на нашим просторима има веома дугу традицију. Сматра се да је плетарство „мајка” керамике, јер су људи прво почели да израђују плетене предмете, а касније су их, због потребе да се у таквим судовима држе течности, облепљивали земљом, па се из њих касније развила израда керамичких посуда.¹

Плетарство је најчешће било додатна, успутна делатност коју су у сеоском домаћинству радили уз друге послове: „Скоро сваки сељак у овоме крају или, бар, у сваком селу има по неколико сељака који умеју да исплету себи котарицу за домаћу потребу.”² Плетарством, као наследним занатом, бавили су се искључиво Цигани. Станоје М. Мијатовић за Цигане плетаре каже: „Немају нарочите радионице за рад, него раде под ведрим небом, пред чергом, кућом или колибом. Њихов би посао дошао у ред заната за пијацу, за поруџбину и печалбених. Млађи уче од старијих и тако остаје непрекидно у породици.”³

Цигани су се овим занатом бавили углавном као печалбари, идући за послом од места до места, мада их је било и стално насељених, који су своје производе продавали на вашарима и пијацама у Чачку и околини. У Чачку је настањена ромска породица Вујичић која се кроз неколико генерација бави овим занатом. На чачанској пијаци имају радњу у којој продају различите плетене предмете - од корпица, котарица, до делова намештаја, украсних предмета и сл. (сл. 1). Своје производе продају и на вашарима у околним градовима или на пијацама.

- 1 | Зоран Родић, *Традиционално посуђе из збирке Етнографског музеја у Београду*, каталог изложбе, Београд, 2004, стр. 63.
- 2 | Станоје М. Мијатовић, *Занати и еснафи у Расини*, Српски етнографски зборник, Живот и обичаји народни, књ.17, Београд, 1928, стр. 218.
- 3 | Станоје М. Мијатовић, *н. д.*, стр. 220.

Осим Цигана, овим занатом су се бавили и Срби сељаци у неколико села из околине Чачка и Горњег Милановца. У Прислоници се корпарством бавила породица Живковић, која је своје производе продавала на пијацама и вашарима (сл. 2). Данас се корпарством баве као додатном делатношћу. Корпара је било и у Прањанима. Радомир Толић је, поред корпи, плео лесе за сушење шљива и салаше од прућа. Од њега су занат научили Миломир Живановић и Михаило Папић, такође из Прањана.⁴

Плетени предмети се израђују од прућа црвене врбе, раките, павити⁵, леске, брезе. Најчешће су израђиване корпе (за веш, дрва, шљиве, грожђе, кукуруз и сл.), ручне котарице (за ношење хране, плетива), делови покућства (корпе „сударе“), кошнице за пчеле, кошеви за хватање рибе и оставу кукуруза, лесе за кола и разни други употребни предмети.

Читав процес израде предмета - од проналажења прућа, насецања и доношења, парења, спаривања и „ранжирања“, бељења до плетења прућа радио је сам мајстор. Алат плетарског заната чине: оштар нож, косир, цепач прућа, и маљница за сабијање прућа при плетењу.

Ради се, обично, од Ђурђевдана до Митровдана. Прво је потребно насећи довољно прућа од ког ће се радити. Корпари из Чачка насецају пруће поред Западне Мораве, мада је ово пруће слабијег квалитета, па се од њега праве само мањи украсни предмети, док квалитетно пруће купују на килограм у Војводини и Хрватској. Затим се са прућа скида лишће, па се везује у свежњеве и потапа у воду да стоји два-три дана како би било жилавије за плетење. За плетење корпи за воће - батара и котобања за пренос кукуруза пруће и не мора да се потапа у воду, већ се од њега плете одмах по сечењу. За израду финијих предмета, нпр. „белих котарица“, потребно је пруће огулити посебном алатком, цепачем прућа (сл. 3). Овај посао је врло заморан, тако да сељаци врло ретко сами плету овакве котарице, већ их најчешће купују од Цигана корпара. Када се приступи плетењу предмета, прво се пруће „ранжира“ по дебљини и дужини, где се разликују „шипилад“- дебљи прутеви од којих се прави основа посуде која се поплиће тањим прутећима. Разликују се две основне технике плетења прућа - плетење са два и плетење са четири прута. „Први је начин бржи, али су котарице слабије, а други је спорији, али су јаче“.⁶

Од врсте предмета који се плете зависи и начин плетења.

Котарице се могу плести побадањем шипила у земљу или без побадања. Код првог начина дно се плете на крају, а код другог се креће од дна. Свака корпа се састоји од дна, венца и рукатке (ручке), мада може бити и без ње. Котарица или крошања има округлих (бокастих) и ћошкастих (коцкастих), великих и

4 | Невенка Бојовић, *Занати у чачанском и милановачком крају*, ЗРNMЧ XIX, Чачак, 1989, стр. 128.

5 | Врста дивље лозасте биљке.

6 | Јеремије Павловић, *Живот и обичаји народни у Крагујевачкој Јасеници и Шумадији*, Српски етнографски зборник, Живот и обичаји народни, књ.12, Београд 1921, стр. 34.

малих (сл. 4). Осим корпи, плету се кошеви за држање и хватање рибе и трмке - кошнице за пчеле.

Кошеви за хватање рибе плету се тако што се у земљу пободе 7-8 шипила и на њима се плете у ширини једне шаке, затим се додаје још шипила, па уста постају све шира, док се не направи левак ширине од око једног метра, који се после сужава до пола метра. Када се направи овај левак, онда се плете један мањи који се увлачи у већи и споје се шипилима.

Кошнице за пчеле, трмке, плету се од павити тако што се прво нађе парче дрвета са ракљама, онда се између ракљи поставе шипила, која се увезу лозом и око њих се плете лоза од дна ка врху. Када се кошница исплете, премаже се балегом. Овакве кошнице су изобичајене. Замениле су их економичније „ђерзонке”.

Салаша, кошеви за храну, плету се јаким врбовим прућем око дебелих шипила која су утврђена у греде темељаче на тумбасима.⁷ Салаше плетене врбовим прућем израђивале су занатлије-корпари и продавали их на вашарима и пијацама (сл. 5).

Осим салаша, корпари су плели и лесе за коњска кола и за сушење шљива. Лесе за кола се плету од павити у висини од једног метра. У избушене даске на колима пободу се шипила на којима се плете лозом-павити. Када се оплете, облепи се балегом. Коришћене су за превоз жита и пасуља.

Лесе за сушење шљива доста су плетене у околини Чачка и Горњег Милановца, где је много шљива и пушница. Оне су плетене од цепаног лесковог или врбовог прућа. Лесе за пушнице или за кола су најчешће плели сами сељаци, вешти у том послу.

Данас је велики број производа плетарског заната потпуно нестао. Не плету се трмке, лесе, кошеви за рибу и многи други предмети који се више не користе. Данас су корпари у Чачку своје производе прилагодили савременим потребама, продају највише баштенске гарнитуре, полице за цвеће, украсне корпице и сл. (сл. 6, 7, 8).

*
* *

Колекција плетених предмета етнолошке збирке Народног музеја у Чачку броји 26 предмета.

Највећи део чине корпе различитих врста, облика и величина (21 комад), судара - полица за ситно посуђе (1 комад), кош за хватање и кош за чување уловљене рибе (2 комада), кофер од прућа (1 комад). Предмети су израђени од краја XIX до почетка XXI века, сакупљени са територија општина Чачак, Лучани и Ивањица. Највећи број је израђен од врбовог прућа (14), од лесковог (4), брезовог прућа (2) и павити (2). Најстарији предмет из колекције је судара,

Ивана БИРЈАКОВИЋ

плетена полукружна полица за оставу ситног посуђа која је качена на брвна, направљена у Каони (Горње Драгачево) крајем XIX века.

Сви предмети имају искључиво употребну функцију у свакодневном животу - од чувања и складиштења хране до ношења плетива.

Уз плетене предмете, каталoшки је обрађен и један дрвени цепач пруђа (инв. бр. 820) који представља обавезан део алата плетарског заната.

КАТАЛОГ

1. Корпа

Милићевци, Чачак, 1970.

Полукружног је облика са „лучцем”, дршком на средини. Коришћена је за сакупљање и пренос вођа.

Материјал: врбово пруђе

Техника израде: ручно уплитано пруђе

Димензије: висина: 17 cm, ширина: 12,5 cm

Инв. бр. 747/81

2. Корпица

Ерчеге, Ивањица, 1957.

Правоугаоног је облика, направљена од цепаних врбових дашчица, вертикално углављених у дрвени оквир. Око дашчица је поплет од цепаних врбових прутуђа. На средини је постављена дршка лучног облика. На горњој крађој страни оквира урезано је ћирилицом: ВЕРА + СТЕВА.

Коришћена је за држање плетива.

Материјал: врбово пруђе

Техника израде: кувано, цепано, усецано и ручно уплитано врбово дрво

Димензије: висина: 16,5 cm, ширина: 25,5 cm, пречник отвора: 14 cm

Инв. бр. 876/58

3. Корпица

Ерчеге, Ивањица, 1955.

Правоугаоног је облика, направљена од цепаних врбових дашчица, вертикално углављених у дрвени оквир. Око дашчица је поплет од цепаних врбових прутуђа. На средини је лучно савијена дршка.

На спољној дужој страни ћирилицом су урезани иницијали: ММР.

Коришћена је за држање плетива.

Материјал: врбово пруђе

- Техника израде:** цепано, засецано и уплитано врбово дрво
Димензије: висина: 10,5 cm, ширина: 17 cm, пречник отвора: 8 cm
Инв. бр. 877
- 4. Корпа** **Горњи Дубац, Лучани, половина XX века**
Четвртастог је дна, облик бочних страна и овалног отвора. На средини је лучно савијена дршка.
Коришћена је за држање плетива.
Материјал: лесково дрво
Техника израде: уплитане танке дрвене дашчице
Димензије: висина: 16 cm, ширина: 21 cm
Инв. бр. 878/67
- 5. Корпа „прућара”** **Вујетинци, Чачак, половина XX века**
Округла корпа састављена од ручке „ручца”, два „цвета” са стране, ручке и осам „шипила” око којих је уплетено врбово пруће.
Коришћена је за сакупљање воћа.
Материјал: врбово пруће
Техника израде: уплитано врбово пруће
Димензије: висина: 15 cm, ширина: 27 cm
Инв. бр. 879/74
- 6. Корпица** **Мочиоци, Ивањица, половина XX века**
Ваљкастог је облика, са равном полеђином и кратком ручицом.
Коришћена је за брање јагодичастог воћа.
Материјал: врбово пруће
Техника израде: уплитано врбово пруће
Димензије: висина: 16,5 cm, ширина: 15,5 cm, пречник отвора: 11 cm
Инв. бр. 881
- 7. Корпа** **Мочиоци, Ивањица, половина XX века**
Трапезастог облика, са равном полеђином, краћим ножицама и лучном дршком.
Коришћена је за сакупљање воћа.
Материјал: врбово пруће
Техника израде: уплитано врбово пруће
Димензије: висина: 21 cm, ширина: 17,5 cm, пречник отвора: 14 cm
Инв. бр. 882

- 8. Корпица** | Шареник, Ивањица, 1975.
Правоугаоног је облика, са лучном дршком на средини. Горњи део корпе - отвор је поплетен и до пола затворен. Коришћена је за држање плетива.
Материјал: врбово пруће
Техника израде: дељање, усецање и уплитање врбовог прућа
Димензије: висина: 11,5 cm, ширина: 17,5 cm, пречник отвора: 9 cm
Инв. бр. 883
- 9. Корпица** | Смиљевац, Ивањица, 1970.
Ваљкастог је облика, са дршком од тање жице. Коришћена је за прикупљање јагодичастог воћа.
Материјал: врбово пруће
Техника израде: у врбове стубиће који иду од дна посуде уплитано је тање врбово пруће.
Димензије: висина: 17,5 cm, ширина: 13 cm, пречник отвора: 10,5 cm
Инв. бр. 884/82
- 10. Корпа „шундур”** | Јанчићи, Чачак, 1965.
У облику зарубљене купе, без ручке. Коришћена је за остављање упецане рибе.
Материјал: врбово пруће
Техника израде: уплитано врбово пруће
Димензије: висина: 23,5 cm, ширина: 21 cm, пречник отвора: 12,5 cm
Инв. бр. 885/80
- 11. Корпа** | Чепово, Ивањица, 1960.
Правоугаоног је облика, направљена од цепаних лескових дашчица, вертикално углављених у дрвени оквир. Око дашчица је поплет од цепаних лескових прутућа. На средини је лучно савијена дршка.
Коришћена је за држање плетива.
Материјал: лесково дрво
Техника израде: цепано лесково дрво, усецано и уплитано
Димензије: висина: 22 cm, ширина: 21 cm
Инв. бр. 887/81
- 12. Корпица** | [Без података]
Округла корпа, састављена од ручке, два „цвета” са

страна ручке и прутућа „шипила”, око којих је оплетено тање врбово пруће.

Коришћена је за сакупљање јагодичастог воћа.

Материјал: врбово пруће

Техника израде: уплитање врбовог прућа

Димензије: висина: 11 cm, ширина: 17 cm, пречник отвора: 15 cm

Инв. бр. 889

13. Корпа-судар

Каона, Лучани, крај XIX века

У облику полице, лучно сведене, са полеђином, подељена на два дела са ниском оградицом са предње стране.

Качена је на зид или брвна.

Коришћена је за држање ситног посуђа.

Материјал: дрво и лоза-павит

Техника израде: око савијених тањих дрвених облица је поплетена лоза-павит

Димензије: висина: 35 cm, ширина: 37,5 cm

Инв. бр. 890/75

14. Корпа-котарица

Бели Камен, Лучани, око 1925.

Корпа је четвртастог дна, одакле се према отвору сужава, са ногицама и лучном ручком на полеђини корпе. Око укрштених ширих трака уплетене су уже трачице.

Обликом је погодна за качење на брвна.

Коришћена је за чување опране и прерађене вуне.

Материјал: лесково дрво

Техника израде: уплитане цепане и куване лескове траке

Димензије: висина: 42 cm, ширина: 28,5 cm, пречник отвора: 20,5 cm

Инв. бр. 891/68

15. Корпа

[Без података]

Корпа је правоугаоног дна, одакле се према отвору сужава, са високим ногицама и лучном ручком на полеђини корпе. Око укрштених ширих облица уплетене су уске трачице од дрвета. Горња ивица корпе је украшена поплетом. Ручка је на средини пукла.

Коришћена је за сакупљање воћа.

Материјал: лесково дрво

Техника израде: уплитане цепане и куване лескове траке

Димензије: висина: 30 cm, ширина: 25 cm, пречник отвора: 17 cm

Инв. бр. 892

16. Корпа-котарица [Без података]

Правоугаоног је дна, док су стране корпе полукружно сведене. Има ногице и лучно савијену ручку на полеђини корпе. Око укрштених широких трака уплетене су танке траке.

Коришћена је за сакупљање воћа и поврћа.

Материјал: лесково дрво

Техника израде: уплитане цепане и куване лескове траке

Димензије: висина: 43 cm, ширина: 38 cm

Инв. бр. 893

17. Корпица

Властелице, Лучани, око 1945.

Правоугаоног је дна, са дужим ногицама и лучно савијеном дршком на полеђини корпе. Око укрштених широких трака од дрвета уплетено је брезово пруће. Коришћена је за сакупљање шљива.

Материјал: брезово пруће

Техника израде: уплитано цепано брезово пруће

Димензије: висина: 24,5 cm, ширина: 19,5 cm, пречник отвора: 16 cm

Инв. бр. 894/67

18. Корпа

Правоугаоног је дна, са ногицама и лучно савијеном дршком на полеђини корпе. Око укрштених широких трака дрвета уплетене су уске траке. Поплет је доста оштећен и недостаје.

Коришћена је за прикупљање плодова.

Материјал: брезово пруће

Техника израде: уплитано цепано брезово пруће

Димензије: висина: 32,5 cm, ширина: 26 cm, пречник отвора: 20 cm

Инв. бр. 895

19. Корпа-котарица Брезова, Ивањица, око 1945.

Правоугаоног је дна, одакле се према врху шири, са ногицама и лучно савијеном дршком на полеђини корпе. Око укрштених широких трака дрвета уплетене су уске траке од лесковине.

Коришћена је за пренос воћа.

Материјал: лесково дрво

Техника израде: плетено лесково пруће

Димензије: висина: 21,5 cm, ширина: 16,5 cm, пречник отвора: 22 cm

Инв. бр. 1776/81

20. Кош за хватање рибе, Пријевор, Чачак, око 1970.

Горњи део коша је левкастог облика и својим суженим делом у дужини од 9 cm улази у доњи део, јајастог облика. Плетен је од врбовог прућа.

Коришћен је за хватање рибе.

Материјал: врбово дрво

Техника израде: уплитано врбово пруће

Димензије: висина: 82 cm, ширина: 133 cm

Инв. бр. 1778/80

21. Корпа

Рокци, Ивањица, око 1960.

Правоугаоног је пресека, сужена при врху, са лучном дршком.

Коришћена је за сакупљање шљива.

Материјал: лесково и врбово дрво

Техника израде: уплитано лесково и врбово пруће

Димензије: висина: 43 cm, ширина: 38 cm

Инв. бр. 1843/81

22. Корпа-котарица Јанчићи, Чачак, око 1970.

Правоугаоног је дна, одакле се према врху сужава, са ногицама и лучно савијеном дршком на полеђини корпе.

Материјал: врбово пруће

Техника израде: ручно плетена

Димензије: висина: 26 cm, ширина: 24 cm, пречник отвора: 19 cm

Инв. бр. 1844/93

23. Корпа

Вујетинци, Чачак, око 1970.

Елипсастог је облика, са краћом врбовом дршком, лучно савијеном на средини отвора.

Коришћена је за сакупљање шљива.

Материјал: павит

Техника израде: уплитање павити

Димензије: висина: 20 cm, ширина: 33 cm, пречник отвора: 21,5 cm

Инв. бр. 1845

24. Кофер од прућа

Кулиновци, Чачак, око 1920.

Кофер је плетен од врбовог прућа, дубљи, са поклопцем који се затвара са две бравице и кључићем. На средини кофера је масивна уплетена дршка.

Материјал: врбово пруће

Ивана БИРЈАКОВИЋ

Техника израде: уплитање прућа

Димензије: висина: 76 cm, ширина: 42 cm, дужина: 32 cm

Инв. бр. 1609/83

25. Корпа

Чачак, око 2005.

Правоугаоног је дна, састављеног од једног комада дрвета. За дно корпе су причвршћена шипила, оплетена врбовим прућем која се према врху шире. По средини корпе је лучно савијена ручка оплетена врбовим прућем.

Користи се и данас за ношење прилога у храни.

Материјал: врбово пруће

Техника израде: уплитање прућа

Димензије: висина: 35 cm, ширина: 41 cm, дужина: 55 cm

Инв. бр. 2437/ 05

26. Дрвени цепач прућа, Паковраће, Чачак, крај XIX века

Ваљкастог је облика, са трокраким завршетком и жљебовима између кракова.

Коришћен је за цепање прућа у корпарском занату.

Материјал: јасеново дрво

Техника израде: дељање дрвета

Димензије: дужина: 5 cm

Инв. бр. 820/86

Collection of Basket Weaving of Ethnology Department of The National Museum in Cacak

Basket weaving in our regions has an exceptionally very long tradition. It was an additional activity of individuals in villages, but also of craftsmen and experts in their workshops. Basket weaving as a successive craft was mainly carried out by Gypsies and that tradition is still alive.

Woven usable objects are made of different kinds of wood.

Many different types of baskets have been made (for laundry, wood, plums, grapes, corn, etc), parts of the households, beehives, baskets for catching fish and storing corn, parts for carts and many other objects.

The whole procedure of making objects, from finding rods, to cutting them and bringing them, then steaming, sorting and arranging, bleaching of rods, was carried out by a craftsman himself. Tools for this craft consist of: a sharp knife, pruning knife, rod cutter, and tools for pushing down rods while weaving. There are two types of basic techniques of rod weaving: weaving with two and weaving with four rods.

Collection of woven objects of Ethnology Department of the National Museum in Cacak consists of 26 objects. Detailed catalogue description of these objects is given in this paper.

Basket weaving as an additional activity is slowly disappearing but it still remains with Gypsies in Cacak, with a modernization of woven objects. Today they are mostly decorative objects and parts of furniture (shelves, garden tables and chairs, and etc.).

Ivana CIRJAKOVIC

La collection d'objets tressés de la section ethnologique du Musée national de Cacak

Le tressage dans nos régions possède une tradition extrêmement longue. La fabrication des objets tressés fut exercée par des individus dans les villages en tant qu'activité supplémentaire, mais également par des artisans, des maîtres dans leurs ateliers. La vannerie, comme métier héréditaire, fut le plus souvent exercée par les Gitans et cette tradition se garda jusqu'aujourd'hui.

Les ustensiles tressés sont confectionnés en osier, en saule, en osier rouge, en clématite (vigne), en noisetier, en bouleau. Des corbeilles (pour le linge, le bois, les pruneaux, le raisin, le maïs et semblable), des paniers à main (pour le port de la nourriture, du tricot...), des parties de mobilier (les corbeilles „à vaisselle”), des ruches à abeilles, des masses pour la pêche au poisson et pour la garde du maïs, des claies pour la voiture et divers autres ustensiles furent fabriqués.

Ивана ЂИРЈАКОВИЋ

Le processus entier de la fabrication des objets, de la trouvaille de l'osier, l'entaillage et l'apport, la fumigation, les croisements et les „rangements”, le blanchissement jusqu'au tressage d'osier, fut exercé par le maître. L'outil du métier de vannier est constitué par : un couteau tranchant, une serpe, un fendoir d'osier et un maillet pour le pliage de l'osier lors du tressage. Il existe deux techniques élémentaires de tressage d'osier: le tressage avec deux et le tressage avec quatre branches.

La collection des objets tressés de la section ethnologique du Musée national de Cacak compte 26 objets. Dans cet écrit est fournie l'élaboration détaillée cataloguée des objets tressés que le Musée possède.

Le tressage comme activité supplémentaire dépérit lentement, tandis qu'en tant que métier héréditaire il se maintient encore chez les Gitans à Cacak, bien que les objets que les vanniers confectionnent aujourd'hui sont adaptés au genre de vie contemporaine. Le plus souvent ce sont des objets décoratifs et des meubles (étagères, salons de jardin pour s'asseoir et semblable).

Ivana CIRJAKOVIC

Сл. 1 - Радња Јоса и Кала Вујичића, корпара на чачанској Пијаци (Чачак, 2006)

Сл. 2 - Продаја корпи од врбовог прућа на вашару (Чачак, 1973)

Сл. 3 - Дрвени цепач прућа

Сл. 4 - Котобањи од врбовог прућа за пренос кукуруза (Прањани, 1984)

Сл. 5 - Продаја салаши за оставу кукуруза на вашару (Чачак, 1973)

Сл. 6 - Производи из фото-каталога корпара Јоса Вујичића (Чачак, 2005)

Сл. 7 - Производи из фото-каталога корпара Јоса Вујичића (Чачак, 2005)

Сл. 8 - Производи из фото-каталога корпара Јоса Вујичића (Чачак, 2005)

Сл. 9 - Корпа „прућара”, кат. бр. 5, инв. бр. 879/74

Сл. 10 - Корница, кат. бр. 6, инв. бр. 881

Сл. 11 - Корница, кат. бр. 8, инв. бр. 883

Сл. 12 - Корпа „шундур”, кат. бр. 10, инв. бр. 885/80

Сл. 13 - Кош за хватање рибе,
кат. бр. 20, инв. бр. 1778

Сл. 14 - Корпа-судара, кат. бр. 13, инв. бр. 890/75

Сл. 15 - Корпа, кат. бр. 15, инв. бр. 892

Сл. 16 - Корпа, кат. бр. 4, инв. бр. 878

Снежана
ШАПОЊИЋ-
АШАНИН

МАГИЈСКИ ЕЛЕМЕНТИ У ИЗБОРУ МЕСТА И ГРАДЊИ КУЋЕ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

UDK: 398.341(497.11)

АПСТРАКТ: *Кућа је одређени простор, затворен у односу на спољашњи свет. У њој се рађало, радовало, боловало и умирало. У њој обитава домаћи дух заштитник, представник како „доњег”, тако и „горњег” света. У току изградње куће најзначајније обредне радње су се одвијале приликом постављања темеља и дизања првог кућног рога. У току изградње присутно је приношење жртве како би се домаћи заштитник умилостивио. Усељење у нову кућу прате бројне обредно-магијске радње.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Кућа, жртва, заштитник, темељ, кров, праг, огњиште, певаи, јагње, зелена гранчица, мајстор, змија, усељење*

„Краље гради, вила обаљује,
Не да вила темељ подигнути,
А камо ли саградити града;
Па дозивље из планине вила;
Море чу ли? Вукашине краљу!
Не мучи се и не харчи блага,
Не мо'ш, краље, темељ подигнути,
А камо ли саградити града;
Но ено ти три брата рођена,
У свакога има верна љуба,
Чија сјутра на Бојану дође,
И донесе мајсторима ручак,
Зиђите је кули у темеље,
Тако ће се темељ одржати,
Тако ћете саградити града.”¹

Избор станишта и изградња куће одувек су привлачили посебну пажњу човека на готово свим географским просторима. Изабрати место где ће се одређена група, у потрази за што повољнијим условима живота, зауставити и ту саградити било какво склониште, веома је одговоран посао, па му се због тога приступа са посебном пажњом, знањем и мудрошћу. Пронаћи место и на њему саградити кутак за себе, своју породицу или, шире, групу којој припада, веома је одговоран задатак.

Без обзира на ком се цивилизацијском ступњу развоја налази или од ког материјала и какву кућу прави, човек је овом послу приступао са пуном

1 | Из народне песме “Зидање Скадра на Бојани”.

озбиљношћу. Одувек је сматрао и дубоко веровао да од места на коме је саграђен дом у великој мери зависи срећа свих оних који ће у њој живети.

Након избора места приступало се изградњи куће. Тај посао се обављао у више фаза, а домаћин, као и сви укућани, посебно су се трудили да у току рада, а посебно на самом почетку градње куће, обаве неопходне припреме, а све у циљу да се посао успешно обави и живот у новој грађевини буде што лепши и срећнији.

Хијерофанија, читавање светог, игра веома важну улогу у избору места за градњу куће. Човек има улогу да при избору места протумачи и разуме све знаке који би непосредно или посредно указали да је одређено место погодно за изградњу или га обавезно треба избећи. У српској традиционалној култури присутан је велики број обредних радњи којима се жели осигурати правилан избор.

Ни у ком случају не треба заборавити нити занемарити рационалне разлоге који утичу на избор локације на којој ће се подићи нека грађевина. У сваком случају, присојна страна ће имати знатнију предност. Чврстина тла је веома значајан фактор који ће даље утицати на квалитет грађевине. О овим факторима се одувек водило рачуна. Удаљеност од пута и веза са већим путевима умногоме су утицали да ли ће човек одлучити да на неком месту прави кућу. Близина извора такође је веома битна при одабиру места за градњу куће.

Без обзира да ли се ради о рационалним или магијским разлозима, циљ правилног одабира места где ће се градити станиште јесте да обезбеди срећу и благостање читаве људске групе или само породице која ће у њему живети. Рационални разлози су много једноставнији и засновани су на искуству и знању углавном старијих чланова, док су магијски веома богати, разноврсни, а пре свега, веома маштовити и пуни симболике. Бројна рационална сазнања и присуство обредно-магијских радњи имају за циљ и да обезбеде срећу у току градње и да, колико је год то могуће, олакшају послове у току саме градње. Да би што лакше обавио и успешно завршио започети посао, на самом почетку и у току градње куће човек је некада у мањој, а некада у већој мери приступао бројним магијским радњама. Некада су те радње имале дубок магијско-религијски карактер, док су се, и то не ретко, изводиле спонтано и стихијски, по већ уходаним клишеима, тако да ни сами извођачи нису свесни њеног присуства и правога значења.

Правилан одабир места градње

Након што неко место задовољи основне рационалне услове, некада је у српској традиционалној култури била веома присутна појава магијског приступа одабиру места за градњу задружног или породичног дома. Код нашег народа била је присутна појава да се на означеном месту на коме ће се подићи кућа, у сва четири угла постави по један већи камен. Сутрадан се гледа да ли испод тог камења има нека буба или мрав. Уколико се нађе неки инсект,

сматрало се да је то место срећно и погодно за градњу куће. У супротном, овакво место је у српској традиционалној култури било строго табуисано и на њему се није ваљало, односно није се смела подизати никаква грађевина. Ову појаву бележио је и др Петар Влаховић², придајући велики значај правилном избору места градње. Оваква појава је у чачанском крају временом потиснута, али је се сећају старији испитаници. У Мрчајевцима се одабиру места градње куће приступало тако што се у замишљеном централном делу будуће грађевине остављао преврнут бакрач да преноћи. Уколико се сутрадан испод бакрача нађе мрав или нека друга „живуљка“, место је срећно и на њему се може градити. Такође, суд са вином и брашном се могао поставити на месту на коме се планира изградња куће. Уколико вино и брашно остану нетакнути, сматрало се да је то место срећно и да на њему треба подизати станиште.³

Понекада се на одабраном месту остави неколико зрна кукуруза или пшенице да преноћи. Уколико у току ноћи нико није узео ниједно зрно, сматра се да је одабир места градње добар. Оваква појава је спорадично позната у неким чачанским селима (Вапа, Заблаће, Виљуша, Трнава...). Неко ову проверу врши тако што остави хлеб, чашу вина и мало соли. Овим се жели сазнати да ли је место одабрано за градњу слободно, односно да ли је у власништву натприродних бића. Нетакнута храна и пиће узимају се као сигуран доказ за то.

Посипањем пепелом или брашном на одабраном месту такође се открива да ли је оно у вези са натприродним бићима. Уколико се изјутра не нађе никакав траг, домаћин је сигуран да је то место слободно и да на њему може да гради.

У Лозници и на Здрављаку наилазимо на спорадично мишљење по коме је добро када се чаша са вином нађе до пола попијена. Сматра се да је то срећа наздравила изградњи. Није добро да чаша буде претурена. О појави оваквог схватања и у Чачку и Гучи бележи и Ласта Ђаповић.⁴

Човек је настојао и да путем снова дозна да ли је место на коме је планирао да гради кућу срећно. Било је потребно да преспава на простору одређеном за нову кућу и да пази шта ће у току те ноћи сањати. Уколико усни нешто добро, и одабрано место је добро, јер се нада да ће му више силе преко сна послати праву поруку о месту намењеном за градњу. Уосталом, сматра се да је Бог створио снове да би помогао људима и указао им на прави пут.⁵

Није била ретка појава да је човек и на посредан начин, преко врача и видовњака, настојао да дозна о простору намењеном за градњу. Обично се овим лицима носи неки грумен земље како би они, помоћу само њима знаних метода, дознали да ли је место срећно или није.

2 | Петар Влаховић, *Србија*, Београд, 1999, стр. 271.

3 | Исто.

4 | Ласта Ђаповић, *Земља*, САНУ, књ. 39, Београд, 1995, стр. 82.

5 | *Rječnik simbola*, Zagreb, 1983, стр. 576-581.

Позитивна места за градњу куће

У току одабира места градње човек настоји да на што једноставнији начин пронађе неки знак који би му указао на особине одређеног места. Те знаке углавном налази у самој природи, те је најчешћи посредник хијерофаније биљни, а пре свега, животињски свет. У нашем народу се сматра срећним оно место на коме се животиње радо окупљају. У том контексту, најчешће се посматра понашање живине и оваца. У већини чачанских села (Мрчајевци, Остра, Прислоница, Соколићи, Пријевор, Бељина, Трнава, Атеница, Виљуша...) посебно добрим местом се сматра онај простор на коме најчешће певају петлови. И место на коме овце пландују и говеда радо одмарају сматра се срећним. Ласта Ђаповић бележи да се у Мионици и Рашкој верује да је место на коме је мравињак погодно и срећно за градњу куће.⁶ Верује се да ће се тада укућани множити као мрави. Овакво мишљење је познато и у неким чачанским селима (Мрчајевци, Прељина, Прислоница). Такође, у народу постоји веровање у преносну моћ мрва на човека - да ће се радна енергија и вредноћа са мрва пренети на човека и да ће сви који буду живели у новосаграђеном објекту бити вредни. Установила сам да је у Кулиновцима изградња куће на месту мравињака имала за циљ да изградња брзо напредује и да сви који буду учествовали у раду буду вредни и радни као мрави. Овакво веровање настало је на основу хомеопатске магије када се сличним жели произвести слично, односно, када се жели да се вредноћа мрва пренесе на човека. На основу аналогије по којој биљке, а пре свега животиње, представљају живот и присуство живота уопште, изградња куће на месту где живе или радо бораве поједине животиње, или на којима је вегетација бујнија него иначе, представља жељу човека да се присуство и доминација њиховог живота код њих пренесе и на будућу кућу. Овакво веровање је присутно како код Срба, тако и код бројних народа у свету. На пример, на Британским острвима присутно је веровање по коме су места без вегетације и на којима не расте трава проклета⁷ и да на њима никако не ваља градити кућу. Сматра се да је на том месту проливена невина крв⁸ и да је на њему строго табуисана било каква изградња. Опште је позната појава у читавом чачанском крају по којој никако не ваља градити кућу на местима где се неко потукао или страдао. Овакво веровање је присутно све до данас код великог дела становништва Чачка и околине. Није ретка појава да се приликом куповине плаца за градњу куће, купац детаљно код продавца распита о претходним збивањима на тој територији. Из страха да ли ће продавац бити довољно искрен, купац се веома често посредно, преко пријатеља и познаника, распитује о ранијим збивањима на територији која се купује.

6 | Ласта Ђаповић, *н.д.*, стр. 62.

7 | *Encyclopedia of Magic and Superstition*, First Print London, 1974, блод 81; Ласта Ђаповић, *н.д.*, стр. 63.

8 | Исто.

Аналогију између човека који гради и животиње која борави на простору предвиђеном за градњу налазимо у веома присутном веровању у посредовање животиње између човека и натприродних сила. Веома често човек стиче наклоност виших сила, захваљујући позитивном односу према појединим животињама.

У српској традиционалној култури, месту на коме најчешће запева петао придавана је посебна важност. Певац као соларна птица симбол је новог јутра и превласти светлости над тамом. Својим певањем ова гласовита птица растерује негативне и зле силе и у рану зору представља гарант победе добра над злом. Он вреба моћи зла и успешно им се супротставља, тако да је место на коме петао обитава одувек сматрано „чистим” и безбедним за човека. Управо због те, веома битне карактеристике, простор на коме обитава певац сматран је изузетно погодним за градњу куће. Верује се да ће тај простор, односно читава грађевина, а пре свега људи у њој, бити заштићени од негативних сила.

Помоћу петловог кукурикања људи су се некада оријентисали, а сама птица имала улогу ноћног сата.⁹ Верује се да петао својим гласом комуницира са замишљеним светом натприродног¹⁰, на тај начин ослобађајући одређени простор за људске активности. Дневном певању петлова придаје се улога предсказивача. Та предсказања нису негативна, али најављују неку промену постојећег. У том случају, петао је у вези са сунцем као симболом надземаљског и светог.

Петао се сматра и демонском животињом. Као такав, он је у тесној вези са злим, негативним силама, уживајући њихову заштиту. Посредно, јавља се мишљење да је све што је у вези са петлом заштићено и безбедно. Тако је и место на коме најчешће обитава петао стално заштићено злим силама.

У спорадичним случајевима сматра се да градњу куће на месту где борави петао, односно кокошке, треба избегавати, јер га сматрају баксузним.¹¹ Овакво мишљење вероватно има везе са схватањем певца као демонске животиње.

За овцу се сматра да је посредник између човека и оностраног.¹² Ова животиња је веома често имала задатак да одабере место на коме ће њен домаћин градити кућу. Милан Милићевић је записао да човек доведе стадо оваца, огради и „остави да овце саме нађу место здраво и за кућу добро”¹³. Овце ће показати које су место одабрале тако што ће на њега лећи.

У нашем народу се сматра и верује да је овца благословена животиња, те је стога у непосредној вези са божанством, односно, светим горњим светом. Овца, као света и благословена животиња, својим одабиром простора на коме ће домаћин градити кућу то место обележава и даје му улогу светог. Верује се да ће на овај начин одабрано место бити веома срећно за градњу куће и за будући дом породице.

9 | Тихомир Ђорђевић, *Природа у веровању и предању нашега народа*, СЕЗ. књ. 33, Београд, 1958, стр. 66.

10 | Добрила Брагић, *Певање петлова*, ГЕИ XXXIV, Београд, 1958, стр. 90.

11 | Рабија Хасанбеговић, *Градска и сеоска кућа*, ГЕМ 27, Београд, 1964, с. 241.

12 | Ласта Паповић, *н.д.*, 1995, стр. 66.

13 | Милан Ђ. Милићевић, *Живот Срба сељака*, Београд, 1984, стр. 16-17.

Некада је у Лужници био обичај да се на месту на коме домаћин планира градњу куће на сва четири ћошка сипа воде или вина у стаклене посуде и тако остави да преноћи. Сутрадан се пажљиво посматра да ли у посудама има промена, да ли недостаје течности, или је нека од њих нестала. Уколико нема промена, место за градњу куће је добро.¹⁴ Сребрица Кнежевић и Милка Јовановић сличан обичај бележе у Јарменовцима, када домаћин на месту на коме жели да гради кућу стави чашу са вином да преноћи. Уколико се ујутру нађе онолико вина колико је и сипано и у њему нема ниједног труна, место за градњу куће се сматра срећним.

Свакако да је употреба воде у овом „експерименту” старија варијанта и да је човек воду сматрао чистом и светом материјом. Употребом вина обичај добија на значају и снази, попримајући хришћанске елементе.

Табуисана места за градњу

У току одабира станишта човек прибегава бројним обредно-магијским радњама, а све у циљу да се у будућем дому обезбеди што срећнији и лепши живот. Поред трагања за добрим, односно срећним местима за градњу куће, човек је одувек водио рачуна и умео да препозна она места за која је веровао да су несрећна, односно баксузна. Таква места су била забрањена, односно табуисана, не само за градњу, већ и за обично задржавање човека. Те забране се заснивају на магијско-религијском поимању света.

Посебно се водило, а и данас се води рачуна, да будућа грађевина не буде место где је неко било када страдао или је сахрањен. Строго је табуисана било каква изградња на месту где је некада било гробље. Ова забрана је веома јака и присутна код готово сваког човека, без обзира на степен његове религијске свести. Табу је сачуван у веома дугом, готово бескрајном временском низу и у пуној снази присутан у свести човека све до данашњих дана. Пре само неколико година, у Кулиновцима код Чачка једна породица је купила плац и на њему направила веома лепу и комфорну кућу. Након усељења, наступили су бројни породични проблеми. Жена је у потрази за решењем проблема одлазила код видовњака и врачара. Од њих је сазнала да је кућа направљена на месту где је некада давно било гробље. Касније су јој староседеоци то сазнање потврдили, јер су се старији сећали прича из свог раног детињства. Породица се растурила, кућа је напуштена и већ неколико година нико у њу не свраћа.

У народу се сматра да је свако место на коме се налазе људске кости, без обзира на временски распон, табуисано. Гроб је вечна кућа умрлог, те представља његову трајну територију, и нико не сме узнемиравати нити реметити њен постојећи склад. Као „боравиште вечног сна”¹⁵, гроб је светиња коју човек не сме да скрнави, како не би дошао у сукоб са подземним силама. Дакле, гроб

14 | Владимир Николић, *Из Лужнице и Нишаве*, књ. XVI, Београд, 1910, стр. 263.

15 | Dušan Bandić, *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, Београд, 1980, стр. 129.

представља истовремено и свету и опасну територију, јер човек према овом простору истовремено осећа и поштовање и страх. Едмунд Лич посматра гроб или гробља (митолошки је потпуно свеједно да ли се ради о само једном гробу или читавом гробљу) као простор који се поштује и који сам по себи представља границу између оностраног и оностраног¹⁶. Истовремено се ради о граници између живота и смрти.

У гробу обитава онај ко је постао ванпросторно и безвременски вечан¹⁷, али и онај чија душа учествује у животу живих.¹⁸ Због тога живи не треба да узнемиравају душе умрлих. Верује се да, уколико се наруши склад вечног мира умрлих, може се изазвати њихов гнев. Јасно је да нико не жели сукоб са подземним и, за већину људи, непознатим силама. Због тога се простор на коме почивају кости било које особе из било ког периода сматра истовремено и светим и опасним. Да би се избегле било какве последице, у нашем народу овај простор је строго табуисан и на њему се не сме подизати никаква грађевина.

Простор на коме је некада била црква, односно било која богомоља, сматра се светим и повезаним са вишим силама, па отуда мишљење да је и он табуисан за градњу куће. Црква има тачно омеђен, односно одвојен простор, који се разликује од околног и који истовремено крије у себи мистерију, страх и поштовање. Храм, као божански простор на земљи и веза неба и земље, представља простор на коме верници најлакше успостављају комуникацију са божанствима. Духовно присуство Бога и искрена молитва човека у простору предодређеном за то даје светињи јачи и мистериознији значај. Ради се о простору који је заштићен од зла и било које несреће изазване вишим силама.

У народу је укоренењено веровање да се мора строго водити рачуна да се ни у најмањој мери не оскрнави црквени простор, како се не би изазвало негативно дејство виших сила. Чак су и породице чија се имања граниче са црквеним местом настојала да ни на граничном простору не учине неку „грешку”, која би им касније могла донети несрећу. Посебно се водило рачуна да се не подигну стамбени објекти у близини међе са црквеним имањем. У већини чачанских села људи се обавезно клоне црквене међе, како би им „савест била мирна”. У селу Прељина једна породица је подигла кућу на имању које је послератном конфискацијом било одузето од цркве. Након породичне трагедије, мештани тврде да се то догодило управо због непоштовања правила да је црквено свето и да је све што припада цркви у непосредној вези са Богом. Простор цркве припада божанству, тако да се свако заузимање њеног, и најмањег дела, сматра повређивањем божанске територије и њеним скрнављењем. Народ такође сматра да је црква божја кућа и да је ни по коју цену не треба скрнавити, нити дирнути у њену светост.

Кућу не треба подизати ни на простору на коме се налази међа. Овај табу има дуг еволутивни пут. Познато је да се међом обележава граница одређеног

16 | Edmund Lič, *Kultura i komunikacija*, Beograd, 1983, str.123.

17 | Лаца Ђаповић, *н.д.*, стр. 68.

18 | Elijas Kaneti, *Masa i moć*, Zagreb, 1984, str. 218.

земљишног поседа. Може бити природна (дрворед, склад, јарак) или је може поставити човек (ограда, камен). У традиционалној култури Срба међа је одувек, поред практичне, имала и магијска својства. Некада је човек, да би осигурао свој посед, међи давао и религијска обележја. Најчешће је, уколико је међа неко дрво или камен, приступао урезивању крста, како би евентуалног преступника опоменуо и уплашио. Међа на овај начин постаје и „објекат табуа”¹⁹. Мирко Барјактаревић наводи чак и то да се на међи не седи, не спава, нити задржава.²⁰

У већини чачанских села водило се рачуна да се кућа не подиже у близини међе нити да стреха пада на њу. Уколико би временом дошло до спајања два имања, на пример куповином, нова кућа се није смела подизати ни на таквој међи, без обзира што она у овом случају нема практичан значај. У магијском погледу могуће је наћи оправдање за овакво схватање. Наиме, свако имање поседује свог свеца или духа заштитника, тако да међа представља границу њихових интересних сфера, која је актуелна и након продаје имања. У Остри и Вујетинцима о овом табуу се водило рачуна, а домаћин је добро памтио која је њива од кога купљена и коју је раније славу славио његов сопственик, односно који је светац био заштитник тог имања.

Према народним схватањима и раскршће је сматрано табуисаним простором за подизање грађевина. И оно је територија на којој се састају натприродне силе, а којих се човек плаши и жели да их се клони. У приградским насељима Бељина, Љубић, Атеница и Кулиновачко Поље, у току спровођења плана национализације,²¹ геометри су се суочавали са овим проблемом. Било је случајева да су људи избегавали да купе плац за који су знали да су се на њему пре последњег премеравања укрштала два пута.

У нашој традиционалној култури некада је био присутан и табу изградње куће на месту где расте дрво. До данас је ова забрана углавном ишчезла, али се на терену могу наћи саговорници који се сећају да се некада и ова забрана поштовала. Последњих десетак година сведоци смо масовног оживљавања сеоских и градских слава, па се данас, управо због тога, овај табу односи само на дрво-запис. Као што се ово дрво које има улогу светог, односно улогу храма, не сме ничим оскрнавити, нити одломити ни најмања гранчица, исто тако се не сме ни уништити да би се на његовом месту саградила било која грађевина.

У селу Остра верују да није добро правити кућу на месту где је био воћњак, поготову ако је био засађен шљивом и јабуком. У српској традиционалној култури дрвећу се одувек придавала велика важност. У дугом временском низу присутан је дух дрвећа, као симбола животне снаге. Човек је настојао да

19 Dušan Bandić, *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*, Beograd, 1980, str. 298.

20 Мирко Барјактаревић, *О земљишним међама у Срба*, ГЕИ САНУ, књ. 4, Београд, 1952, стр. 65.

21 У овим насељима план национализације је спровођен шездесетих година XX века. Том приликом је одузимана земља земљорадницима и посебним урбанистичким планом плацирана и продавана. Тако се дешавало да се новим цртежом неки плац нашао на простору раније раскрснице, међе или на делу два имања.

зелену боју лишћа и снагу вегетације магијским путем придобије за сопствене потребе и тако осигура трајну животну енергију која му је у често суровим условима живота била неопходна. Дрво смером свог раста и распоредом корена и грана повезује доњи свет са горњим, обитавајући у средишту стварног. Тако дрво укоренењено у дубини земље, у додиру са водом, расте у „свет времена”,²² симболизујући вечни животни круг.

Сазнања из традиционалне културе Срба, као и бројних других европских народа, указује да је поједино дрвеће везивано за нека божанства, па су она као таква сматрана светилиштем или божанством. До данас дрво је такву улогу задржало једино у форми записа. Одсећи дрво у том случају значило би дирнути у божанство или духа који у њему обитава. У Остри сматрају да, уколико би се подигла кућа на месту одсеченог родног дрвета, у тој породици се више не би рађала деца. Овакво мишљење можемо протумачити помоћу хомеопатске магије - прекид родности одсеченог дрвета преноси се на породицу која ће на том месту саградити кућу.

Место на коме су извесно време стајала дрва за огрев, веома често је табуисано за изградњу куће. И ово место, односно дрвљаник, везано је за дрвеће, односно шуму из које су дрва и донета. Ова схватања чувају у себи прадавна предхришћанска схватања када је култ дрвећа и вегетације уопште био веома развијен. У народу се веровало да дрвеће и након сече задржава своје свете особине, које носи свуда са собом. Дрвљаник, као складиште веће количине посеченог дрвећа, може добити улогу култног места. Он је истовремено и станиште злих демона и обавезно се ноћу мора заобилазити.²³ У чачанском крају данас је непознат разлог табуисане изградње на месту дрвљаника, али се спорадично може наћи мишљење да на дрвљанику не ваља градити кућу.

Изградња куће на месту на коме је некада био извор који је пресушио, или на месту бунара који се сам обрушио или је затрпан човековом руком, такође је табуисана. Овакви изазови су, истина, ређи, али на терену су присутна и оваква сазнања. Вода као станиште воденог духа у сталном је контакту са вишим натприродним силама, па је као таква веома присутна у традиционалној митологији српског народа. Стога је јасна потреба човека да приликом градње куће не оскрнави место извора, нити на било који начин угрози воденог духа. У Виљуши и Трнави, у току извођења зидарских радова, није се смела користити вода после заласка сунца. Нико од испитаника није умео да објасни разлог. Вероватно да се на тај начин не би водени дух из воде помешао са грађевинским материјалом и да у таквом стању не би остао узидан у будућу грађевину, чиме би могао нанети зло лицима која буду у њој становала.

У народној поезији могу се наћи елементи који указују на опасност ако неко на било који начин дође у везу са вилама или, пак, местом на коме су се оне састајале и играле коло. Виле су одличне видарице, играчице и праве лепотице. Веома су сујетне и осветољубиве и уопште се не устручавају да због најобичније

22 | Dušan Bandić, op. cit., стр. 247.

23 | Петар Ж. Петровић, *Српски митолошки речник*, Београд, 1998, стр. 153-154.

ситнице човеку нанесу велико зло. Управо због те њихове особине, места на којима играју коло строго је табуисано за било какво задржавање. Јасно је да се оваква забрана односи и на градњу било каквог објекта, јер би нарушавањем тог простора навукли њихов велики бес и гнев. Старији људи су раније умели да препознају овакво место како би га избегли. Данас се све мање прича и страхује од вила, тако да је и табу градње куће на оваквим местима лагано избледео.

Изградња куће

Када се на нивоу породице или задруге донесе одлука о градњи нове куће, сви укућани су усредсређени на ту врсту посла. Одабрани простор може бити у већој или мањој близини старе, већ постојеће куће. Чак може да се нова кућа прави на месту старе, па и на истим темељима. Некада се из најразличитијих разлога кућа прави на неком новом простору, када долази до преноса комплетног кућног места.

У етнолошком смислу веома је интересантан однос старе и нове куће. Кућа као затворени простор у коме се рађа, расте, жени, удаје, али и болује и умире, саставни је и нераскидиви део човекове судбине. Уколико је у некој кући преовладавала срећа, здравље и напредак, настојано је да нова кућа буде на месту старе, како би се аналогичном срећног простора срећа пренела и на живот у новој кући.

Ипак, најчешћи је случај да се нова кућа подиже у непосредној близини старе, односно у истом ограђеном простору. У Остри верују да нову кућу не треба подизати на месту старе, без обзира да ли се у њој живело срећно или не. У Мрчајевцима о овоме не воде посебног рачуна, већ настоје да простор нове куће функционално ускладе са старом и осталим објектима у дворишту.

Изградњом нове куће настојало се да све што је било ружно и несрећно остане у старој, а у магијском погледу да живот у новој кући буде што срећнији и напреднији.

Измештању целокупног домаћинства на нови, мање или више удаљен простор, приступало се како из практичних разлога (близина пута, воде, сунчана страна, заштита од поплава...), тако и из магијских. Наиме, уколико неку породицу задеси велика трагедија, настојало се да пресељењем, односно изградњом куће на новом простору, човек симболично напусти првобитни простор, односно да се удаљи од негативних сила које у њему владају.

Приношење жртве и даривање у току изградње

Човек је од самог почетка изградње куће, као свог породичног станишта, приступао низу обредних радњи даривања, у циљу придобијања наклоности виших сила које ће саме по себи добити заштитну улогу. Велики број тих радњи је, у више или мање измењеном облику, сачуван до данашњих дана. Углавном

се ради о обредима за које њихови извршиоци не умеју да објасне њихову улогу и циљ. Ради се о обичајима који се изводе јер се „тако ваља”. Бреда Влаховић истиче да се данас изводе само „рудиментирани облици даривања”, чији се крајњи циљ може сагледати у свечаном полагању камена темељца.²⁴

Веома стари обичај, који сеже у дубоку прошлост, односи се на приношење жртве на самом темељу куће. Срби су пре почетка радова најпре приносили жртву „духовима”²⁵, па тек онда започињали изградњу. Најчешће се жртвује јагње, прасе или певац, чијом крвљу треба „оросити”²⁶ темељ, „да се окрвави”. Сачуван је и обичај узиђивања главе жртвоване животиње. Верује се да нова зграда има моћ да неком укућанину узме живот уколико јој се не да курбан.²⁷

Најчешће се жртва приноси на месту које је одређено за будући кућни праг. Обичај сеже у најдубљу старину и заједно са обредом сахрањивања под кућним прагом као „мртвачким култом”²⁸ има за циљ да силе заштитнице домаћег култа што више одобровољи и придобије за своју породицу.

Приношење животињске жртве представља замену за људску жртву, која је била присутна не само код нас, већ и код многих других цивилизација широм света. Тврдњи да овакве појаве постоје иду у прилог многе народне песме које детаљно описују да се нека грађевина не може саградити нити одржати, све док мајстори не узидају неко људско биће. Јован Јанићијевић наводи руску празноверицу по којој се кућа увек гради на „нечију главу”.²⁹

Жртве које се на најразличитије начине приносе већ на самом почетку радова на грађевини могу бити животињске, људске или у виду узиђивања сенке. Сенка човека, као двојник његовог тела, може бити узидана у грађевину. У том случају ће оваква жртва бити поистовећена са правом људском жртвом. Верује се да ће након узиђивања нечије сенке градња куће напредовати без икаквих проблема. Иако се сматра да је овакав поступак у основи блажа варијанта узиђивања и жртвовања човека, сопственик чију сенку узидају неће имати среће и брзо ће умрети.

Мајстор, у настојању да његов рад брзо напредује, приступа овом магичком чину. Он крадом измери сенку неког случајног пролазника или било кога другог у близини грађевине чија сенка падне преко ископаног темеља. Сенку измере концем или неким штапом, па то баце у темељ и зазидају. Сопственик узидане сенке ће убрзо умрети, док његова душа остаје трајно везана за ту грађевину. Због опасности од узиђивања нечије сенке, у српској традиционалној култури се о томе веома водило рачуна, па нико није пролазио нити се задржавао око

24 | Breda Vlahović, *Darivanje kuće u toku njene izgradnje*, Etnoantropološki problemi, knj. 2, Beograd, 1987, str. 69.

25 | Сретен Петровић, *Српска митологија*, Београд, 2004, стр. 789.

26 | Исто.

27 | Сима Тројановић, *Жртвени обичаји*, књ. XVII, Београд, 1911, стр. 53.

28 | Веселин Чајкановић, *О магији и религији*, Београд, 1985, стр. 197.

29 | Jovan Janićijević, *U znaku moloha*, Beograd, 1986, str. 215.

темеља који се ради. Посебну пажњу су водиле мајке и своју децу нису никако пуштале да се крећу у близини грађевине. Ова појава је веома позната у читавом чачанском крају, како у сеоској, тако и у градској средини. Многима је познат табу задржавања око грађевине све док се не подигне темељ, а да ни сами не знају због чега.

Жртва узидане сенке постаје митско биће и заштитник те грађевине - *таласон*. Жртвована особа из оностраног прелази у онострано, односно из облика живота у митско биће. Истина је да се обичај приношења људске жртве пренео са колективних грађевина и на индивидуалне куће. Узидана сенка у том случају има задатак „да подупре зграду”³⁰

Приношење људске жртве и жртве узидане сенке веома су добро представљени у народним предањима и српским народним песмама. Позната песма „Зидање Скадра на Бојани” веома сликовито описује неопходност приношења људске жртве, а све у циљу опстанка и завршетка започете грађевине.

Обичај приношења жртве у тесној је вези са веровањем „да нова зграда мора да узме неком укућанину живот ако се не да згради курбан”³¹ Сима Тројановић наводи да се у уском простору темеља „ваља дусима жртвовати”³². Жртвовану животињу која у свом основном називу садржи турску реч, поједу радници у току заједничког ручка.³³ Тада се испијају здравице, а мајстори, који су за ту прилику богато почашћени, благосиљају домаћина и његов рад.³⁴ Главни мајстор првог дана рада на подизању неке грађевине најчешће има улогу да држи здравице и том приликом сам посао добија свечарски карактер.

Археолошка испитивања указују да је обичај бацања новца у темељ био познат много раније на просторима које насељавају Срби. До данас је овај обичај познат у Хомољу, насељима Ђердапа, пределима Височке нахије³⁵, у Лужници и Нишави.³⁶

Бацање новца или житарица у темељ куће представља дар земљишту на коме се подиже кућа. На тај се начин жели склопити савез између земљишта и будуће грађевине, у циљу њиховог чвршћег јединства. Новац бачен у темељ дар је подземним силама од чије се милости очекује да кућа буде што дуготрајнија, а њени становници напредни. Ова појава се у мање или више измењеном облику спорадично спроводи и у чачанском крају.

Приношење жртве било које врсте у темељ будуће куће има за циљ да имитативном магијом обезбеди да свега тога у новом дому буде у изобилју. Од жртвованог металног новца се може очекивати да ће се чврстина метала пренети на кућу.

30 | Владимир Николић, *н. д.*, стр. 266.

31 | Сретен Петровић, *н. д.*, стр. 789.

32 | Сима Тројановић, *н. д.*, стр. 52.

33 | Исто, стр. 53.

34 | Станоје Мијатовић, *Обичаји*, СЕЗ, књ. VII, Београд, 1907, стр. 432.

35 | Breda Vlahović, *н. д.*, стр. 72.

36 | Владимир Николић, *н. д.*, стр. 261.

Познато је да се у темељ сипа вино, ракија, со, света вода или Богојављенска водица, са циљем да се обележи одређени простор, односно простор који ће покривати грађевина. Може се рећи да се на овај начин спроводи одређени вид освећења, „издвајање из осталог простора, а самим тим и његово подвођење под заштиту добронамерне више силе, односно Бога”.³⁷

Некада је као жртва приношено бело мушко јагње, „на радост”³⁸. Домаћин је веома често у темељ бацао метални новац³⁹, како би се у кући обезбедило богатство. Убацивање сребрне паре у темељ има за циљ да магијским путем изазове да деца у кући буду здрава и лепа као сребро.⁴⁰ Карактеристично је да је у последњих педесет година обичај бацања беле паре у темељ замењен бацањем обичног новчића који је тренутно у оптицају, али да се приликом извођења овакве обредне радње наглашавало да се „стављају беле паре”, које су се стављале у флашицу са уљем како не би поцрнеле.⁴¹

У основи, обичај новчаног даривања темеља у нешто измењеном облику је сачуван све до данас. У сеоској, као и у градској средини, током узиђивања темеља домаћин убаци по неку металну пару. Он сматра да „се то тако ваља”. Родбина и пријатељи који дођу да честитају почетак радова стављају на темељ неку новчаницу. Раније се водило рачуна да новац буде у металу. Данас, вероватно због тога што метални новац има веома малу вредност, темељ се дарује у новцу од папира, док се метални новац ставља уз њега „обичаја ради”. У последње време, осим новца, на темељ се доносе и други поклони, углавном посуђе (Кулиновци, Љубић, Трнава...), што у великој мери има сличности са даровима добијеним за уселење.

Новац стављен на темељ раније је припадао радницима, док је у последње време намењен домаћину. Свима онима који су даривали темељ домаћин узвраћа богатом трпезом. И особе које дођу на честитање само са флашом пића⁴² домаћин дочекује са добродошлицом и захвалношћу. Моменат почетка градње куће или било ког другог објекта сматра се свечаним чином и човек му је одувек придавао посебну важност. Некадашња настојања да се на самом почетку таквог посла умилоствиве и придобију више силе, данас су усмерена на чашћавање радника, свих оних који су дошли да честитају почетак радова, па и самих пролазника, сматрајући да се „тако ваља” и да ће им због таквог понашања посао напредовати.

Део обичаја везаних за постављање темеља временом је пренет на изливање прве или друге плоче. И ови грађевински радови су имали свечани карактер, па

- 37 | Ласта Ђаповић, *н. д.*, стр. 88.
 38 | Сребрица Кнежевић и Милка Јовановић, *Јарменовци*, СЕЗ, књ. LXXIII, Београд, 1907, стр. 432.
 39 | Исто.
 40 | Исто.
 41 | Ласта Ђаповић, *Земља*, САНУ, књ. 39, Београд, 1995, 87.
 42 | У последње време ово је и најчешћи вид даривања темеља.

се и тада водило рачуна да се сви радници, чак и они који се ту затекну, почасте добром трпезом. За ову прилику се коље јагње или прасе. У готово читавом чачанском крају овај обичај је прерастао у обавезу домаћина, па би онај ко би се оглушио о ово неписано правило био изложен лошем гласу и подсмеху.

У литератури је забележена појава стављања у темељ флаше са папиром на коме пише име онога ко прави кућу. На овај начин се „дух земље” обавештава о особи која треба да буде под његовом заштитом.⁴³ У темељ се некада узиђивала и „мера”⁴⁴ од белог или црвеног конца, која је представљала укупну површину, односно обим куће. Оваква појава постојала је још у време антике⁴⁵, симболишући ознаку одређене својине. Конац је имао и заштитну или апотропејску улогу. У чачанском крају ова појава је изобичајена и није присутна као обредни елемент у току изградње куће.

Посебан значај у градитељству има подизање највише тачке будуће грађевине, „рогова”, такође пропраћен магијским радњама и одређеним ритуалом. Овај обичај је у готово неизмењеном облику сачуван све до данас и подједнако је присутан како у сеоској, тако и у градској средини. Некада се кућа градила мобом или позајмицом, а данас ангажовањем мајстора и радника или предузимача. Дана када су се дизали рогови, сви они који су помагали радове у знак захвалности су добијали поклоне. И данас, без обзира што радници раде за новац, добијају поклоне у време када се на кући дижу рогови. Јасно је да је овај обичај временом претрпео трансформацију, али је његова основна форма остала иста.

Када се постави први рог, односно слеме, домаћин за њега везује зелену младу грану. У чачанском крају најчешће се поставља грана неког родног дрвета која на себи треба да има што више зелених листова. Иако Бреда Влаховић бележи да се на рокове ставља зимзелено дрво смрче, у чачанском крају оваква обредна пракса није позната. Штавише, сматра се да зимзелено дрво не ваља не само качити на рокове, већ га не треба ни садити у близини куће. Уз зелену грану се ставља и струк босиока, за који се сматра да поседује заштитну моћ и да је сам по себи света биљка.

На постављени први рог обавезно се поставља и флаша вина или ракије, а негде и обе. Ту су и дарови за мајсторе, пешкири, кошуље, чарапе. Некада се на рокове качила и тканица,⁴⁶ док је данас таква појава у чачанском крају изобичајена.

На рокове домаћин веома често позива и своју фамилију и комшије. Није редак случај да они, поготову комшије, виде окићен први постављени рог и сами долазе на честитање. И они доносе пиће и поклоне. Раније су најчешће доносили поклоне за раднике (кошуље, чарапе и сл.), а данас најчешће нешто од посуђа, што остаје као поклон домаћици. Гости се пењу до рога грађевине и сами или уз помоћ неког радника каче дарове. Наиме, све што се донесе на рокове ваљало је

43 | Ласта Ђаповић, *н. д.*, стр. 90.

44 | Исто.

45 | Исто.

46 | Владимир Николић, *н. д.*, стр. 263; Сребрица Кнежевић и Милка Јовановић, *н. д.*, стр. 69.

да буде окачено и да се види. Богатство дарова на рогу симболично представља богатство у будућој кући.

Домаћин за све раднике и госте припрема богат ручак. У последње време, у већини чачанских села, па и у самом граду, ручак је заменила вечера, када се веома често, уз музику и пиће, остане до дубоко у ноћ.

Даривање крова грађевине представља у митолошком погледу приношење жртве вишим силама, односно надземним или небеским демонима. Зидање куће, односно постављање крова као њене највише тачке, представља задирање у виши простор и прелазак у његову сферу. Због тога је човек морао изналазити начине да те више силе умилостиви и придобије њихову наклоност. То је чинио приношењем жртава и дарова. Главни мајстор је и у овој врсти посла, као и код постављања темеља, имао веома важну, чак магијску улогу. Он се јавља као посредник између домаћина и виших надземних сила, исто као што је у току узиђивања темеља био његов посредник са подземним силама.

Дарове са рога увече скида главни мајстор. И њему, као и осталим мајсторима, припада најчешће по кошуља, коју је за све њих појединачно купила домаћица. Они се захваљују уз добре жеље да сви укућани у будућем дому буду здрави и срећни. Некада је главни мајстор имао и задатак да укућане што више благосиља и да изговара здравице. До данас је ова појава поједностављена и њом доминира практичан карактер и гест добре воље и пристојности са обе стране.

За разлику од примене магијских радњи у току узиђивања темеља, у обредима везаним за дизање рогова изостаје новац као жртвени или даровни реквизит. Новац, поготову метални, у обредима везаним за почетак изградње имао је улогу да снагу своје чврстоће пренесе на сам темељ, тим пре што је та особина у тој фази веома важна и примарна. У току дизања рогова чврстоћа није од посебне важности, па је вероватно због тога изостављена примена новца у њеној обредној пракси. Од већег значаја у овој фази је богатство и разноврсност дарова, што у магијском смислу има улогу да осигура да будућа кућа буде пуна и богата. Вероватно је отуда и потреба учесника у ритуалу да јавно покаже и истакне разноврсност дарова.

Усељење у нову кућу

Усељење се обавља на свечан начин. Некада се водило рачуна да се то обави у време пуног месеца, како би кућа била пуна, а никако када месец опада, да се постојеће богатство не би истопило. Строго се водило рачуна и у који ће се дан у седмици обавити усељење. Углавном се настојало да то буде понедељак или четвртак, јер се у српској традиционалној култури сматра да су то срећни дани. Као што се избегавало да се изградња куће започне у преступној години, тако и усељење није ваљало тада обављати. До данас су се у чачанском крају нека од ових правила, која се тичу дана и преступне године, у извесном броју случајева одржала. Донекле се води рачуна да се у нову кућу уђе пре подне, док дан напредује.

Првом уласку у нову кућу одувек се придавала велика важност. У већини случајева први је у кућу улазио најстарији мушки члан породице, док се у новије време та предност даје деци. Обичај да се у кућу прво уведе нека животиња у чачанском крају је некада спорадично постојала, али је до данас потпуно нестала. Некада се прво у кућу уводио певац, како би убудуће у њој срећа певала или пас, како би истерао зле силе. Увођење јагњета у нову кућу у хришћанском смислу је значило увођење анђела.

Да би кућа била напредна и пуна, у њу су уносили житарице, а касније со и хлеб. Негде су прво уносили вино и ракију, што се у извесној мери одржало до данас, с тим што се основна идеја такве радње изгубила и остала само практична потреба да се укућани и гости почасте и наздраве. У нову кућу се уносио и босиок, као света и племенита биљка. Данас, спорадично се догађа да гости који дођу на насеље, и то углавном старије жене, доносе својој деци или унуцима поред поклона и букет или струк босиока. Обично га затакну за икону или на прозор. Ова обредна радња једнако је заступљена како у сеоској, тако и у градској средини.

Као што се метална потковица некада узиђивала у темељ грађевине, она се спорадично уносила у нову кућу. Некада се качила изнад врата, у нади да ће на тај начин само срећа улазити у њу. Данас срећемо појаву да се потковица у виду сувенира качила на зид. У Атеници и Кулиновцима је присутна појава узиђивања потковице у темељ, и то на оном месту које је предвиђено за праг.

Чистилачку улогу у новом дому има Богојављенска водица, којом се шкропе све просторије. У нову кућу се уноси и тамјан чијим се мирисом желе одагнати све негативне и опасне силе. Данас ову улогу преузима свештеник, који по позиву домаћина долази да чита молитву и да освешта кућу. Некада је свештеник ту улогу обављао првог дана усељења, док је данас пракса да се то обави неки други дан или, пак, на дан крсне славе. У чачанском крају, последњих деценија, веома је учестала појава освећења куће од стране свештеника. Некада је ту улогу имао кум, и у неким случајевима он је први улазио у нову кућу. Данас је кум само гост коме домаћин указује највећу почаст и који за време свечаног ручка обавезно седи на „вр’ софре”. У овом погледу нема разлике између градске и сеоске средине.

Некада је први знак да се неко уселио у кућу био дим са огњишта. Пламен се могао пренети из старе куће уколико је у њој владала срећа или се могла извити нова жива ватра. И пламен свеће у новом дому је имао чистилачку улогу. У религиозном погледу, свећу у кући пали свештеник приликом освештања новог стамбеног простора. Знајући да је ватра извор светлости и топлоте и место окупљања породице, првој ватри у новој кући се придаје посебна важност. Како у литератури, тако и на терену, није тачно одређено ко пали прву ватру. Некада је то домаћин, а некада домаћица или, пак, онај члан породице који уме најлакше да обави ту радњу.⁴⁷

47 | За ту се особу у чачанском крају, а и шире, сматра да му се мајка јако обрадовала када га је родила или да је “батли” и да му све иде од руке.

Огњиште је централно место у кући које је осавремењивањем стамбеног простора изгубило своју праву улогу. Некада је било смештено на средишту куће и око њега се окупљало и у магијске сврхе обиграло. Њему се након усељења приносила жртва заштите која је имала улогу да одобрвољи духа који испод њега обитава. Данас улогу огњишта преузима свако друго место на коме гори ватра или које, помоћу било ког енергента, ствара топлотну енергију. Даривање огњишта од стране кума и свих других званица које дођу на насеље је добро описано у литератури и сачувано у народном усменом предању. И данас, како у градској тако и у сеоској средини, одржан је обичај даривања места на коме гори ватра или, у његовом недостатку, места на коме се спрема храна.

Значај кућног огњишта се посебно огледа у свадбеном церемонијалу. Увођење младе у нови домаћи култ обавља се око кућног огњишта, станишта домаћих богова.⁴⁸

Већ је речено да земљиште на коме је направљена кућа и простор који она заузима припада вишим натприродним силама. То је простор који је у митолошком погледу тотално непознат за лица која улазе у њега, па отуда и страх који се том приликом јавља. На основу веровања „да првине припадају божанству и демонима”,⁴⁹ човек је, у жељи да своју породицу „не изложи никаквом ризику”, прибегао лукавству и пуштао неку животињу да прва уђе у нову кућу. Штавише, у литератури се могао срести податак да је та животиња морала у кући и преноћити.

С обзиром да је, поред огњишта, и кућни праг познат као култно место, домаћин је некада на њему приносио жртву замене. Ради се о ритуалном клању петла на кућном прагу, како би заштитио чланове своје породице од непознатог кућног демона. Иначе, кућни праг представља истовремено и стварну и култну границу два света. По народном веровању праг је свето место⁵⁰, испод кога су сахрањивани преминули чланови породице. Обичај који је био познат још у времену енеолита на веома широком географском простору јако је дуго трајао, створивши у свести човека веома јаку митску представу овог места. Због тога се кућни праг и на тек изграђеној кући, иако се са сигурношћу зна да испод њега нема гроба предака, сматра светим местом и према њему се прилази са посебном пажњом.

Обезбедити срећан живот у новом дому непресушна је жеља њених чланова. Имајући у виду да у свакој, па и у новој кући, обитавају два паралелна света, један видљиви, а други невидљиви, настојало се да се успостави правилан склад између њих. Верује се да ће једино на тај начин у кући бити среће и напретка.

48 | Слободан Зечевић, *Увођење невесте у нови домаћи култ*, Зборник конгреса СУЗ, Цеље, 1965, стр. 166.

49 | Ласта Таповић, *н. д.*, стр. 111.

50 | Никола Пантелић, *н. д.*, стр. 365.

Заштитна улога кућне змије

У народној традицији змији је приписана улога чувара куће.⁵¹ У њеном лику је инкарниран дух неког претка, домаћег заштитника. Управо због таквог схватања, у српској традиционалној култури дубоко је укорено схватање да свака кућа има по једну змију која се назива *чуваркућа*. За њу се верује да је потпуно безопасна и да је човеков прави пријатељ. Има улогу да члановима породице у кући у којој живи донесе срећу. Због тога јој се указује посебна пажња. Верује се да самим почетком градње куће више подземне силе одређују по једну змију која ће бити њен чувар. Чак се сматра да је она послата од Бога да чува чељад неке куће. Она има култни заштитни карактер. Верује се да живи у темељу, испод прага или испод огњишта. Змији замишљеној испод огњишта, строго је табуисано помињање њеног имена. Ова се забрана посебно односи када се нека особа нађе поред огњишта.

Кућна змија је позната на широким географским просторима, као што су: Индија, Палестина, Арабија, Северна Африка,⁵² где живе у двориштима „као пас и мачка”.⁵³

У народу влада строго табуисано мишљење да кућну змију не треба убити, јер ће се извршиоцу догодити велика несрећа. Сима Тројановић бележи да, ако неко убије кућну змију из незнања, однесе је под неки трн, ту закопа и покрије белом марамицом.⁵⁴

*
* * *

Култура становања сваког појединца у директној је вези са основним културним потребама и навикама, како појединца, тако и шире друштвене заједнице.

У току градње куће човек је одувек желео да тај простор учини што квалитетнијим и што безбеднијим. Кућа добија и има заштитну улогу за читаву породицу. Да би та заштита била што делотворнија и сигурнија, човек је одувек имао преку потребу да, осим доброг одабира места градње, квалитетног материјала и задовољења основних грађевинских норми, разним обредним радњама допринесе што безбеднијем и срећнијем животу у новоизграђеној кући.

Данас је у чачанском крају, у току извођења грађевинских радова, у извесној мери очувана примена обредних радњи, али у веома измењеном и модификованом облику. Најчешће се ради о примени неког магијског елемента, а да нико од учесника и не зна његово право значење. У народу се дуже очувала примена појединих обреда, док се потпуно или делимично изгубило њихово право и изворно значење.

51 | Слободан Зечевић, *Обичаји и веровања*, ГЕМ, Београд, 1980, стр.168.

52 | Тихомир Ђорђевић, *Кућна змија*, СЕЗ књ. 33, Београд, 1958, стр.120.

53 | Исто, стр. 126.

54 | Сима Тројановић, *Жртвени обичаји*, СЕЗ, књ. XVII, Београд, стр.148.

Magic Elements in Choosing a Place and House Building In Cacak Region

The culture of residential habits is a true picture of general culture of a social community. It reflects itself in the residential habits of each individual and is one of his many cultural aspects. It is mainly formed based on cultural needs or habits both of individuals and wider community.

Providing a shelter for living is equally important as food supply. Both are existential needs and are closely connected with basic living standard and conditions in certain historic and geographic area. Ways and conditions of residential habits have changed in the course of time according to temporary possibilities, knowledge and needs.

Man has always tried to provide high quality and safe place for the living of his family. A house has a protective role for the whole family. In order to have safer place for living, a man has carefully chosen not only building material, but by various rituals he has wished to contribute to happier and better life in a newly built house.

Application of certain magic rituals is closely connected with certain phases of building a house. Even today, in Cacak region there are certain magic rituals but modified and changed to a great extent. It is mostly applying of a magic element whereas none of the participants know its real meaning. Some rituals are still present in the folk tradition but their original meanings are forgotten.

Performing a sacrifice ritual as well as numerous presents giving during building a house are present from the very moment of choosing the site for building a house to the moment of moving into the house. In traditional culture of Cacak region there are certain pre-Christian elements of some rituals connected with building. Their application is concealed by Christianity and as such present to the modern times.

Slaughtering of a sacrificed animal for the foundations of the house has been transformed into buying some grilled meat to host workers and all those who come to congratulate the start of building. Finishing a roof has always been a very joyful moment for the whole family so it has a special importance. The ritual is present today as well and it has a special cult, social and magic importance.

To expel negative forces as far as possible from home has become a very important need of all members of the family. If you want a happy and wealthy life in a new home you should announce the beginning of living in it by dance and music. In a magic sense to create a positive contact with supernatural world, means obtaining their grace thus achieving happiness in a new home. It is an essential need of every man, regardless the fact what level of magic and cultural awareness he is.

Snezana SAPONJIC-ASANIN

Les éléments de magie dans la culture d'habitation de la région de Cacak

La culture d'habitation témoigne fidèlement de la culture générale d'une communauté. Elle se reflète également à travers la culture d'habitation de chaque individu et en

grande partie elle complète les autres aspects culturels. Elle se forme généralement en se basant sur les besoins culturels ou les habitudes autant d'un individu que de la vaste communauté sociale.

S'assurer un recoin pour la vie est également aussi important que le souci pour la nourriture. Et l'un et l'autre des besoins élémentaires existentiels sont reliés étroitement avec les conditions essentielles vitales dans un espace défini autant historique que géographique. Le genre et les conditions d'habitation ont varié durant une longue suite de temps et se sont adaptés aux possibilités, aux connaissances et aux nécessités momentanées.

L'homme a depuis toujours insisté, lors de la construction de la demeure pour l'existence de sa famille et lui-même, à ce que cet espace soit aussi qualitatif et sûr que possible. La maison reçoit et possède un rôle protecteur pour la famille entière. Pour que cette protection soit aussi sûre que possible et tout aussi efficace, l'homme a de toute éternité eu le besoin, mis à part le bon choix de l'endroit de construction, du matériel de qualité et la satisfaction des autres normes constructives, de contribuer par des actions rituelles à une existence aussi sûre et prospère que possible dans la maison nouvellement bâtie.

La pratique d'actions de magie précises est étroitement liée à certaines phases dans l'édification d'une maison. Aujourd'hui dans la région de Cacak, ainsi que dans les alentours, lors de l'entreprise des travaux de construction, la pratique des actions rituelles est conservée dans une certaine mesure, mais sous une forme bien plus changée et modifiée. Le plus souvent, il s'agit de pratique d'un élément de magie, sans qu'aucun des participants ne sache sa véritable signification. Parmi le peuple, la pratique d'un certain rituel est conservée plus longtemps jusqu'à ce que se perde totalement ou partiellement sa véritable et authentique signification.

L'offre en sacrifice, ainsi que les nombreux dons lors de l'édification, sont présents depuis la décision même et le choix de l'endroit où se construira la maison, et ceci jusqu'à l'emménagement. Dans la culture traditionnelle de la région de Cacak, dans une certaine mesure, des éléments de rituels pré-chrétiens liés à l'édification sont présents. Leur usage est, en majeure partie, couvert d'un voile de christianisme et demeure ainsi présent jusqu'aujourd'hui.

L'abattage de l'animal sacrifié sur les fondations de la maison, en grand nombre de cas, est transformé en achat de diverses viandes rôties avec lesquelles seront honorés tous les ouvriers, ainsi que tous ceux qui viendront féliciter le début des travaux. L'élévation des charpentes a été depuis toujours un événement heureux pour la famille entière aussi, conformément à cela, on lui attribua une importance particulière. Le rite est présent jusqu'aujourd'hui et possède une importance culturelle, sociale et magique.

Chasser les forces négatives le plus loin de la demeure familiale est devenu, à la longue, indispensable à tous ses membres. Pour que le bonheur et la prospérité règnent dans la maison, il était préférable d'annoncer en chanson et en musique l'emménagement dans la nouvelle demeure. Dans le sens de la magie, réaliser un contact positif avec le monde surnaturel, signifiait acquérir leur bienveillance et assurer le bonheur dans la nouvelle demeure. C'est le besoin primordial et le souhait de chaque individu, sans tenir compte à quel degré de conscience de magie et de culture il se trouve.

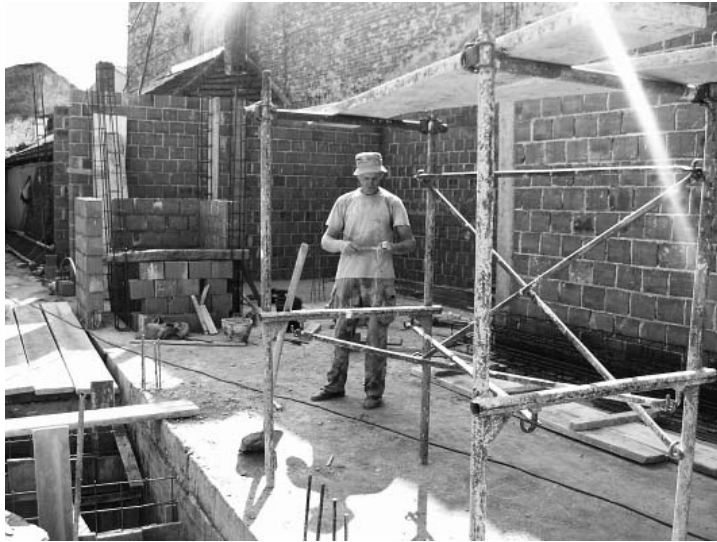
Snezana SAPONJIC-ASANIN

Група зидара у Медовинама код Ивањице (фото: Слободан Санадер, 1958)

*Рогови парохијског дома цркве Светог Вазнесења у Чачку
(фото: Снежана Шапоњић Ашанин, 2005)*

*Изградња куће у Обилићевој улици у Чачку
(фото: Снежана Шапоњић Ашанин, 2006)*

*Главни мајстор грађевине
(фото: Снежана Шапоњић Ашанин, 2006)*

Александра
БАБИЋ

ИЗЛОЖБЕНА ДЕЛАТНОСТ АРХЕОЛОШКОГ ОДЕЉЕЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ 1952 - 2006.

UDK: 902:069 „1952/2006”(083.824)

АПСТРАКТ: У раду је дат хронолошки приказ изложби које је Археолошко одељење организовало од оснивања Народног музеја до данас. Обухваћене су изложбе које су самостално организовали кустоси Археолошког одељења, као и гостујуће изложбе. Коришћени су сви расположиви извори: каталози изложби којима се рад бави, дневна штампа, плакати, позивнице и друга документација установе. До сада је организовано укупно 15 археолошких изложби.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: археологија, изложбе, аутор, каталог, хронолошки преглед

Увод

Од самог оснивања Народног музеја у Чачку 1952. године, поред сталне музејске поставке у Конаку Јована Обреновића у којој је прегледно изложена археолошка грађа чачанског краја, у континуитету се одржавају изложбе са археолошком тематиком. Изложбе које су организовали кустоси археолози ове установе бројно су мање присутне, јер представљају завршни процес дугогодишњих систематских археолошких ископавања. Стога се током низа година постојања Народног музеја организују и гостујуће археолошке изложбе које се презентују како стручној, тако и најширој публици. Одржаване су у Конаку Јована Обреновића, Галерији Музеја, као и другим изложбеним просторима у Чачку и околини. Публиковање ове грађе са битним подацима која је хронолошки прегледно дата, има информативни и документарни значај. Археолошко одељење континуирано обавља своје редовне задатке везане за даље истраживање чачанског краја, и ови налази биће презентовани у догледно време путем изложбене делатности.

Изложбе
1960 – 2002.

1. ИЛИРСКЕ ХУМКЕ У АТЕНИЦИ
28. август 1960.

Организација изложбе: Народни музеј, Чачак
Место одржавања изложбе: Конак Јована Обреновића
Изложено: 123 експоната, пронађена током систематског ископавања хумки у Атеници 1958. и 1959. године. Материјал је изложен по хумкама, односно по гробним целинама, с тим што су експонати издвојени по својој намени и врсти материјала.
Текст у каталогу: Милена Ђукнић
Аутор изложбе и поставке: Милена Ђукнић
Конзерватор: Ђина Стојановић
Опрема каталога: Слободан Санадер
Ликовно решење каталога и позивнице: Слободан Санадер
Каталог: Издање Народног музеја, Чачак, 1960.
Фотографије: Из фототеке Народног музеја у Чачку
Цртежи у каталогу: Драган Ђирковић
Техничка опрема изложбе: Мишо Хуђећ
Клишеи и штампа: „Светлост”, Чачак, 1960.

2. НОВАЦ КРОЗ ВЕКОВЕ
2 - 20. јун 1963.

Организација изложбе: Народни музеј, Београд и Народни музеј, Чачак
Место одржавања изложбе: Галерија Народног музеја у Чачку
Изложено: 271 експонат, као и карте ковница и налаза новца, разне гравуре, цртежи, фреске, фотографије, калупи за израду новца и руде од којих се ковао новац
Текстови у каталогу: Добрила Гај-Поповић, Милоје Васић
Аутори изложбе: Добрила Гај-Поповић, Милоје Васић
Аутори поставке: Добрила Гај-Поповић, Милоје Васић, Милена Икодиновић
Опрема каталога: Слободан Санадер
Ликовно решење каталога и позивнице: Слободан Санадер
Каталог: Издање Народног музеја, Чачак, 1963.
Фотографије: Из фототеке Народног музеја у Београду
Техничка опрема изложбе: Мишо Хуђећ
Клишеи: „Литопапир”, Чачак
Штампа: „Култура”, Београд, 1963.
[Насловна страна: Атена Партеон (220-197. год. пре н. е.)]

3. КО СУ ИЛИРИ?

10. април 1968.

Изложба је из програма сарадње музеја и галерија Западне Србије.

Организација изложбе: Народни музеј, Титово Ужице и Народни музеј, Чачак

Место одржавања изложбе: Уметничка галерија „Надежда Петровић”, Чачак

Аутор изложбе и поставке: Михајло Зотовић

Каталог: Издање Народног музеја, Титово Ужице, 1968.

Ликовно решење позивнице: Колектив Народног музеја у Чачку
(„Чачански глас”, бр. 16, 1968)

4. ОРУЖЈЕ И ОПРЕМА СРЕДЊОВЕКОВНОГ
РАТНИКА У СРБИЈИ

јун 1981.

Организација изложбе: Историјски музеј Србије и Народни музеј, Чачак

Место одржавања изложбе: Галерија Народног музеја у Чачку

Изложено: Врхови стрела и копаља, оплатне плочице за лук, сечива ножева, бодежа, корди, мачева, сабљи, главе топуза и буздована, делови механизма самострела, фрагменти панцир кошуља, плочице корача

Одговорни уредник: Марија Лукић

Текстови у каталогу: Љиљана Лађевац, проф. др Ђурђица Петровић (оружје)

Аутори изложбе: Петар Поп Лазић, Љиљана Лађевац

Аутор поставке: Љиљана Прелевић

Каталог: Издање Историјског музеја Србије, Београд, 1980.

Превод на енглески: Виктор Сабо

Вињете: арх Александар Дероко

Дизајн: Владислав Ристић

Фотографије: Радомир Живковић

Штампа: „Графичар”, Крушевац, 1980.

[Насловна страна: Мачеви, XIV- XV век]

5. СРЕДЊОВЕКОВНИ СТАЛАЋ

3. новембар 1981.

Организација изложбе: Народни музеј Крушевац, Завод за заштиту споменика културе Краљево, Археолошки институт Београд и Народни музеј Чачак

Место одржавања изложбе: Галерија Народног музеја у Чачку

Одговорни уредник: Славољуб Бојић

Изложено: 143 експоната – керамичко посуђе, нарочито луксузно, налази оружја, делови коњске опреме, пољопривредног алата, као и алата специјализованог за разне занатске делатности, предмети култне намене

Александра БАБИЋ

Текстови у каталогу: Душица Минић, Радомир Станић, Обренија Вукадин, Слободан Ђорђевић

Аутори изложбе: Емилија Томић, Обренија Вукадин, Душица Минић

Аутори поставке: Обренија Вукадин, Душица Минић, Емилија Томић, Милена Икодиновић

Каталог: Издање Народног музеја Крушевац, 1979.

Дизајн: Владислав Ристић

Фотографије: Слободан Марковић, Живота Радојичић, Братислав Лукић, Живорад Терзић

Цртежи: Слободан Ђорђевић, Нада Пајовић

Штампа: „Графичар”, Крушевац, 1979.

[Насловна страна: Тањир, средњовековни град Сталаћ, кат. бр. 133]

6. САХРАЊИВАЊЕ ПОД ХУМКАМА БРОНЗАНОГ
ДОБА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ
26. децембар 1985 – март 1986.

Организација изложбе: Народни музеј, Чачак

Место одржавања изложбе: Галерија Народног музеја у Чачку

Одговорни уредник: Милован Вуловић

Изложено: 79 експоната - урне, судови, шоље, стреле, огрлице-торквеси, наруквице, бронзане гривне

Текст у каталогу: Милена Икодиновић

Аутор изложбе и поставке: Милена Икодиновић

Конзерватори: Ђина Гавричевић, Феодор Березљев, Катарина Грујовић, Мишо Хуђеџ

Дизајн каталога: Зоран Максимовић

Фотографије: Слободан Марковић

Ликовно решење позивница: Милован Вуловић

Каталог: Издање Народног музеја Чачак, 1985.

Штампа: „Литопапир”, Чачак, 1985.

7. УМЕТНОСТ СТАРЕ ГРЧКЕ – ВАЗЕ И СТАТУЕТЕ -
покретна изложба
април 1986.

Организација изложбе: Народни музеј Београд и Народни музеј Чачак

Место одржавања изложбе: Галерија Народног музеја у Чачку

Изложено: 57 експоната (38 ваза и 19 статуета) из збирке Народног музеја у Београду

Аутори изложбе: др Љубиша Поповић, Владимир Поповић

Аутор поставке: Владимир Поповић

Дизајн каталога: Ново Чогурић
Ликовно решење позивница: Милован Вуловић
Каталог: Издање Народног музеја Београд, 1985.
[Музеолошке свеске 5 – Изложбена делатност Народног музеја у Београду 1981-1990.]

8. РИМСКА СКУЛПТУРА У СРБИЈИ
18. фебруар 1988.

Организација изложбе: Галерија Српке академије наука и уметности Београд и Народни музеј Чачак
Место одржавања изложбе: Галерија Народног музеја у Чачку
Одговорни уредник: Стојан Ђелић
Изложено: 75 скулптура из Србије, насталих од I до средине VI века, разврстаних у три основне тематске групе - портрети, култне скулптуре, почасне и надгробне скулптуре
Текстови у каталогу: Драгослав Срејовић, Александрина Цермановић-Кузмановић
Аутори изложбе: Драгослав Срејовић, Александрина Цермановић-Кузмановић
Аутор поставке: Гордана Харашић
Каталог: Издање Српске академије наука и уметности, 1987.
Превод на енглески: Веселин Костић
Дизајн каталога: Миле Грозданић
Фотографије: Владимир Поповић
Аутори географских карата: Светозар Станковић, Милорад Сладић, Стеван Ђурић
Штампа: „Форум”, Нови Сад, 1987.
[Насловна страна: Викторија, Сремска Митровица (Sirmium), прва половина II века, Археолошки музеј Загреб, инв. бр. 40]

9. НЕОЛИТСКА НАСЕЉА У ДОЛИНИ ЈАСЕНИЦЕ
(ЦЕНТРАЛНА СРБИЈА)
2. децембар 1988.

Организација изложбе: Народни музеј Смедеревска Паланка, Народни музеј Чачак
Место одржавања изложбе: Галерија Народног музеја у Чачку
Одговорни уредник: Драгослав Срејовић
Изложено: 436 експоната - антропоморфне фигурине, зделе, крчази, амулети, жртвеници, секире, коштани предмети
Текст у каталогу: Ратко Катунар
Аутор изложбе и поставке: Ратко Катунар

Александра БАБИЋ

Каталог: Издање Центра за археолошка истраживања Филозофског факултета Београд и Народног музеја Смедеревска Паланка, 1988.

Превод на енглески: Веселин Костић

Дизајн каталога: Савета и Слободан Машић

Фотографије: Владимир Поповић

Штампа: „Србоштампа”, Београд, 1988.

10. ГОСПОДАРИ СРЕБРА
(Гвоздено доба на тлу Србије)
мај 1990.

Организација изложбе: Народни музеј Београд, Војвођански музеј Нови Сад, Музеј Косова, Приштина и Народни музеј Чачак

Место одржавања изложбе: Галерија Народног музеја у Чачку

Одговорни уредник: Јевта Јевтовић

Изложено: око 500 експоната са локалитета: Градина на Босуту, Феудвар, Пилатовићи, Влаштице, бројни локалитети у долини Велике Мораве, на Ђердапу и многи други - култно и кућно посуђе, оруђе, оружје, амулети, накит и др.

Текстови у каталогу: др Растко Васић, др Предраг Медовић, Чедомир Трајковић, др Милорад Стојић, Мирјана Вукмановић, мр Милош Јевтић

Аутори изложбе: Мирјана Вукмановић, Предраг Медовић

Аутори поставке: Мирјана Вукмановић, Предраг Медовић, Ненад Радојчић

Конзерватори: Зоран Павловић, Драгица Животић, Јожеф Ердељи, Марина Поповић, Душан Нонин

Каталог: Издање Народног музеја Београд, Војвођанског музеја Нови Сад, Музеја Косова, Приштина, 1990.

Дизајн каталога: Ново Чогурић

Превод на енглески: Срђан Вујица

Ликовно решење каталога: Ново Чогурић

Фотографије: Братислав Лукић, Ержебет Губанда, Љубиша Савић, Наталија Радивојевић

Фотографије у боји: Братислав Лукић

Штампа: „Слободан Јовић”, Београд, 1990.

11. ЗАПАДНО ПОМОРАВЉЕ У НЕОЛИТУ
28. јул - октобар 1992.

Организација изложбе: Народни музеј, Чачак

Место одржавања изложбе: Галерија Народног музеја у Чачку

Одговорни уредник: Милован Вуловић

Изложено: 171 експонат из археолошких збирки Народног музеја у Чачку, Краљеву и Ужицу - зделе, лонци, жртвеници, фигурине, главе статуета, секире, сругачи, језгра

Текст у каталогу: Лидија Никитовић

Аутор изложбе и поставке: Лидија Никитовић

Конзерватор: Катарина Грујовић

Дизајн: Зоран Максимовић

Цртежи: Лидија Никитовић

Каталог: Издање Народног музеја Чачак, 1992.

Штампа: „Литопапир”, Чачак, 1992.

[Насловна страна: Глава статуете, винчанска култура, Гуча, локалитет Брег, инв. бр. 396]

Изложба је гостовала у Краљеву, септембра 1993.

12. БОГОРОДИЧИНА ЦРКВА НА МОРАВИ 6. новембар 1992.

Организација изложбе: Народни музеј, Чачак

Место одржавања изложбе: Галерија Народног музеја у Чачку

Одговорни уредник: Милован Вуловић

Изложено: 146 експоната - из збирки одељења Народног музеја у Чачку (археолошке, историјске и историје уметности)

Текст у каталогу: Радивоје Бојовић

Аутори изложбе: Радивоје Бојовић, Оливера Марковић, Делфина Рајић

Аутор поставке: Радивоје Бојовић

Конзерватори: Милица Дрињаковић, Катарина Грујовић

Каталог: Издање Народног музеја Чачак, 1992.

Дизајн каталога: Михаило Бошњаковић

Фотографије: Слободан Марковић

Штампа: „Мултиграф”, Чачак, 1992.

[Насловна страна: Архиволта и розета са фасада цркве, друга половина XIV века, кат. бр. 51, 52, 53, 54, 55]

13. ОБЛИК И ОРНАМЕНТ КЕРАМИКЕ (од појаве првих сточарско-земљорадничких култура до предримског доба на тлу западне Србије) септембар 1994.

Организација изложбе: Народни музеј Ужице, Народни музеј Чачак

Место одржавања изложбе: Галерија Народног музеја у Чачку

Одговорни уредник: Драгиша Милосављевић

Александра БАБИЋ

Изложено: 191 експонат из праисторијске збирке Археолошког одељења Народног музеја Ужице - судови, зделе, пехари, питоси, амфоре, минијатурни судови, урне, шоље, лакримаријуми

Текст у каталогу: Јармила Ђурић

Аутор изложбе: Јармила Ђурић

Аутори поставке: Јармила Ђурић, Ненад Радојчић

Конзерватор: Феодор Березљев

Дизајн каталога: Драган Димић

Каталог: Издање Народног музеја Ужице, 1993.

Превод на енглески: Љиљана Ковачевић

Фотографије: Зоран Домановић

Штампа: Штампарииа „Димитрије Туцовић”, Ужице, 1993.

14. ОКРЕСАНА КАМЕНА ИНДУСТРИЈА СА
НАСЕЉА ДИВЉЕ ПОЉЕ
17. април – мај 1997.

Организација изложбе: Народни музеј Краљево, Народни музеј Чачак

Место одржавања изложбе: Галерија Народног музеја у Чачку

Одговорни уредник: Милорад Михаиловић

Текст у каталогу: Вера Богосављевић-Петровић

Аутор изложбе и поставке: Вера Богосављевић-Петровић

Ликовно решење каталога и позивница: Наташа Трајковић

Каталог: Издање Народног музеја Краљево, 1992.

Превод на енглески: Миодраг Србљак

Дизајн каталога: Наташа Трајковић

Фотографије: Марко Петровић

Штампа: ДД „Слово”, Краљево, 1992.

15. НЕКРОПОЛА ПОД ХУМКАМА ИЗ БРОНЗАНОГ И
ГВОЗДЕНОГ ДОБА У МОЈСИЊУ
август - октобар 2002.

Организација изложбе: Народни музеј Чачак, Археолошки институт Београд

Место одржавања изложбе: Галерија Народног музеја у Чачку

Одговорни уредници: Невенка Бојовић, Милоје Васић

Изложено: 177 експоната са локалитета Лугови-Бент из некрополе од пет хумки: зделе, фибуле, ћилибарске и бронзане перле, игле, витичарке, привесци, урне, пехари, наруквице, огрлице-торквеси, гвоздени ножеви, прстенови типа Norpeping, бронзане наногвице, шоље, бронзана калотаста дугмад

Текст у каталогу: Лидија Никитовић, Милорад Стојић, Растко Васић

Аутор изложбе и поставке: Лидија Никитовић
Каталог: Издање Народног музеја Чачак, 2002.
Превод на енглески: Ана Васић
Дизајн каталога: Данијела Парацки
Цртежи: Милош Савковић, Мирјана Стојић
Фотографије: Небојша Борић, Зорана Ђорђевић
Штампа: Графика Јуреш, Чачак, 2002.

У склопу обележавања 50-годишњице Народног музеја у Чачку издата је монографија о Мојсињу, организована горе поменута изложба, као и међународни научни симпозијум о сахрањивању под хумкама у бронзано и гвоздено доба на централном Балкану и суседним областима. Симпозијум је одржан од 4. до 8. септембра 2002, уз учешће близу тридесет учесника из земље и иностранства. У току трајања симпозијума прочитано је 14 реферата.

Exhibition Activity of Archeology Department of National Museum in Cacak (1952-2006)

Since its very opening in 1952 the Museum has had one of many tasks not only to collect and treat archeological materials but to exhibit and present them to the scientific and ordinary public. In this paper all exhibitions are listed in chronological order and all other available data are given. All exhibition catalogues, daily newspapers, posters, invitation cards and other available documents have been used. It is very difficult to find and collect a great number of representative objects from the fields which are in domain of the Museum. Apart from author exhibitions of the custodians of this Museum there are visiting exhibitions which deal with archeology. The exhibitions have taken place in Konak of Master Jovan, Museum Gallery as well as in other exhibition spaces in Cacak and its vicinity. There have been 15 archeology exhibitions up to now. Archeology Department continues with its activities and archeology researches in Cacak region and the results will be exhibited and presented in the course of time.

Aleksandra BABIC

**L'activité d'exposition de la section archéologique
du Musée national à Cacak (1952-2006)**

Depuis la création même du Musée en 1952 un des devoirs, en dehors du rassemblement et de l'élaboration du matériel archéologique, fut sa présentation au public autant qualifié que celui des masses à travers des expositions. Dans cet écrit furent inventoriées chronologiquement les expositions et tous les renseignements auxquels on a pu aboutir par des recherches. Toutes les sources disponibles furent utilisées telles que les catalogues des expositions sur lesquelles le travail traite, la presse quotidienne, les affiches, les invitations ainsi que les autres documentations de l'établissement. Il est très difficile de rassembler un grand nombre d'objets représentatifs qui concernent les domaines que le musée couvre par son travail. Ainsi, en dehors des expositions d'auteur des conservateurs de ce musée, des expositions venant d'ailleurs qui traitent de la thématique archéologique sont également organisées. Durant toutes ces années, des expositions se déroulèrent dans le Konak du Gospodar Jovan, dans la Galerie du musée, ainsi que dans les autres espaces d'exposition à Cacak et aux alentours. Jusqu'à maintenant furent organisées 15 expositions archéologiques en tout. La section archéologique continue avec ses missions régulières qui sont liées à la recherche ultérieure de la région de Cacak et dont les trouvailles seront présentées en temps proche par l'intermédiaire de l'activité d'exposition.

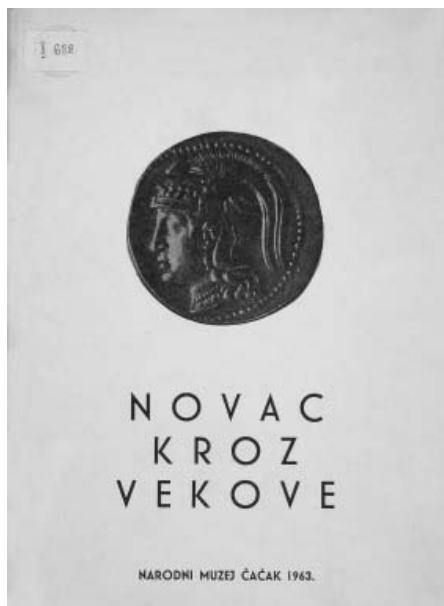
Aleksandra BABIC

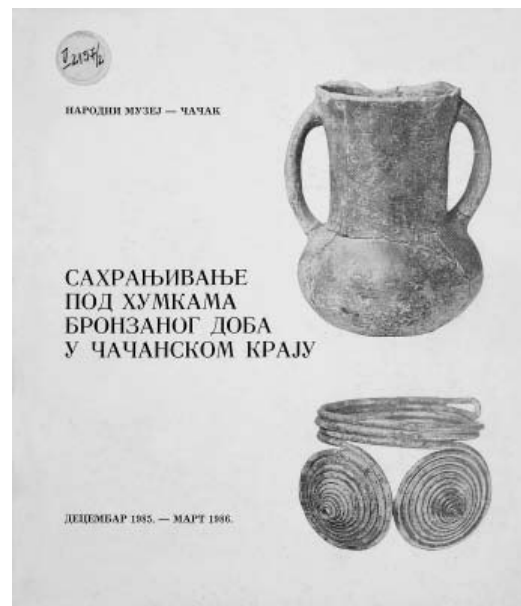
Каталог прве археолошке изложбе Илирске хумке у Атеници (1960)

Позивница за прву археолошку изложбу Илирске хумке у Атеници (1960)

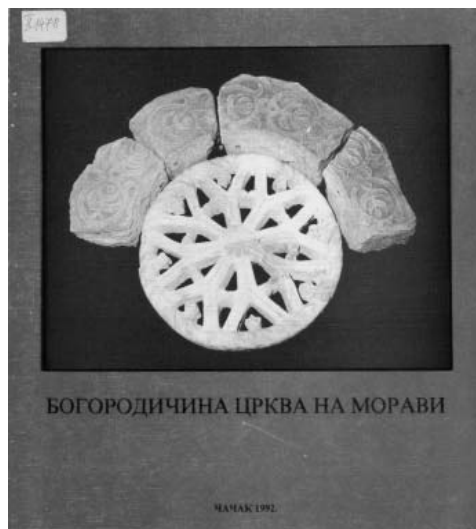
Каталог изложбе Новац кроз векове (1963)

Каталог изложбе Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају (1985)

*Каталог изложбе
Западно Поморавље у неолиту (1992)*

*Каталог изложбе
Богородичина црква на Морави (1992)*

*Каталог изложбе
Некропола под хумкама из бронзаног и
гвозденог доба у Мојсињу (2002)*

*Сахрањивање у бронзано и гвоздено доба
(2002)*

*Делфина РАЈИЋ,
директор
Народног музеја,
Чачак*

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У 2005. ГОДИНИ

UDK: 069 (047.32)

Народни музеј наставио је полувековну традицију упорног рада на прикупљању, чувању и излагању предмета који говоре о историјској, уметничкој и културној историји чачанског краја. План рада за 2005. годину реализовало је 18 радника са средствима у износу од 11.887.000 динара добијеним од Општине Чачак, 2.987.000 динара од Министарства за културу Републике Србије и 510.000 динара из осталих извора финансирања. О правно-финансијским пословима бринуле су заједничке службе за установе културе.

Резултати рада на попуни збирки омогућили су Музеју да се врати програму припрема студијских изложби. Планирано је да велике теме буду обрађене кроз монографије, као резултат истраживачког, и изложбе са каталозима, као резултат музеолошког рада. Покренута је и серија малих изложби у Галерији Народног музеја, са циљем да се публици прикажу најновији експонати у збиркама Музеја. На тај начин Музеј је заузео значајно место у културном животу града и Републике.

Зграде Музеја и опрема

Народни музеј је смештен у једној половини зграде Начелства окружја чачанског (радни простор, депои) и Конаку господара Јована Обреновића (стална поставка), који су категорисани као културна добра од великог значаја. У управној згради, због недостатка простора, искоришћене су и последње могућности да се преградњом ходника обезбеди простор за адекватан смештај збирки. Тако је добијен депо за стару и ретку књигу, архивску грађу и фотографије. У библиотеци Музеја преуређен је канцеларијски простор.

Министарство за културу финансирало је заштитне радове на господар Јовановом конаку у Чачку и реконструкцију сталне поставке. У тренутку преношења средстава Народном музеју у Чачку није био дефинисан карактер грађевинских радова на овом споменику културе, нити је постојала било каква грађевинска документација и предрачун радова. Пренесена средства су допуштала само радове ограниченог обима на санацији пукотина на каменом зиду, оспособљавање дренажних канала за одвођење атмосферске воде, фарбање фасаде и заштиту дрвене столарије и стреха. Комплетни конзерваторско-рестаураторски радови извешће се само на грбу на главној фасади.

385

Стална поставка, отворена 1996. године, још увек спада у најквалитетније у земљи. Поставка ће бити допуњена предметима прикупљеним у току претходне деценије, а оригинали, где је то неопходно због микро-климатских услова, и позајмљена уметничка дела биће замењени копијама.

У току године посебна пажња је посвећена набавци нове опреме. Потпуно је опремљена фото-лабораторија. За рад осталих одељења и служби набављена су три компјутера са штампачима, дигитални фото-апарат, дигитална вага, алат за конзерваторску и столарско-техничку радионицу. Инсталирана је нова телефонска централа. Купљен је апарат за фотокопирање. За смештај књига у библиотеци набављено је 48 m дужних полица, а за збирку челични ватростални ормар.

Одељење за археологију

Збирка

У збирку је приспео обиман археолошки материјал са локалитета Порте цркве Успења Пресвете Богородице и Суво Поље у Чачку и из подјеличких села. Кроз редовне активности на изради теренске и музејске документације сређен је и прописно обележен комплетан материјал. На територији града контролисани су ископи приликом припремних грађевинских радова ради евентуалног утврђивања археолошких локалитета.

Завршена је комплетна документација за истраживања у Порти цркве Успења Пресвете Богородице у 2004. години. Прегледана је комплетна теренска документација и направљен попис истраживаних локалитета са подручја, које својим радом покрива Музеј. Завршен је попис предмета и археолошке документације са локалитета Градина на Јелици, Лишка ћава у Лису, Стојковића градина у Вичи, Градина у Вучковици, Тријеска у Јабланици и Островица на Руднику.

Кустос Катарина Дмитровић учествовала је у реализацији научноистраживачког пројекта Музеја Рудничко-таковског краја из Горњег Милановца и Археолошког института из Београда „Истраживање хумки у горњомилановачком крају.”

Археолошка ископавања Порте цркве Успења Пресвете Богородице у Чачку – Наставак систематског археолошког ископавања античке некрополе обављен је у периоду од 23. маја до 5. јула и од 26. септембра до 13. октобра 2005. године. Истражена је површина од 211,5 m². Откривено је 26 гробних целина, са спаљеним покојницима или скелетним сахранама (у једном случају са гробном конструкцијом од опека) и истражен цео западни зид објекта III. И даље су присутне две врсте гробова са спаљеним покојницима. Први тип представљају кружне јаме са спаљеним костима, а други посмртни остаци смештени у урне. У оба случаја најчешћи гробни прилози су: разне гвоздене алатке, карике, прећице, наруквице, коштане игле, наушнице, прстење, огрлице од разнобојних перли и стаклене пасте, фибуле, новац, керамички пехари, који се могу датовати у III-IV век.

У финансирању ископавања учествовало је Министарство културе. Стручну екипу сачињавали су, поред руководиоца радова мр Дејана Радичевића, асистента Филозофског факултета у Београду и Катарине Дмитровић кустос-археолога Народног музеја у Чачку, у првом делу ископавања Ана Живчевић, кустос-археолог Музеја Рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу, Александар Ранисављевић, археолог из Београда, Слободан Радовановић, волонтер Републичког завода за заштиту споменика културе из Београда и Дејан Петровић, препаратор Народног музеја у Чачку, а у другом Моника Милосављевић и Вујадин Вујадиновић, студенти археологије. Стручни консултант био је др Милоје Васић, научни саветник, директор Археолошког института у Београду.

Археолошка ископавања на локалитету Суво Поље у Бељини – Заштитно ископавање на поседу Зорана Тајсића у Бељини, у близини античких локалитета Јанковина и црква Успења Пресвете Богородице, предвиђеном за градњу пословног објекта изведено је од 7 до 28. јула 2005. године. Постављене су три сонде димензија 3 x 15 m. Са додатне две сонде укупна истражена површина износила је 112 m².

Праисторијски слој константован је у слоју светломрке земље са налазима грнчарије, која се на основу стилско-типолошких карактеристика може одредити у гвоздено доба. У сонди 3 откривен је полуукопан објекат стамбене намене, са мањим тремом, на који указују базе за стубове. У слоју тамномрке земље, која можда представља рушевински слој, пронађена је велика количина ломљене грнчарије, животињских костију, а изразито чест налаз представљају гвоздени клинови и уломци керамичких тегова. Непосредно уз објекат откривене су две кружне јаме – силоси. Њихов садржај чинила је изразито тамна земља са спорадичним налазима грнчарије. На основу покретног материјала ова целина се може датовати у антички период.

Стручну екипу сачињавали су: руководилац радова Катарина Дмитровић, кустос-археолог Народног музеја у Чачку, Александра Бабић, археолог из Чачка, Милица Веселчић и Вујадин Вујадиновић, студенти археологије.

Археолошко рекогносцирање подјеличких села – Рекогносцирана су подјеличка села у југозападном делу Општине Чачак, омеђена речним током Западне Мораве, јеличким венцем, границом са Општином Краљево и планином Овчар. Завршен је обилазак највећег дела планиране територије, закључно са атаром села Кулиновци. Извршена је ревизија раније регистрованих и откривено 8 нових локалитета. Посебно су интересантни праисторијски локалитети у селима Вапа, Балуга и Трнава, хумке у селима Рајац и Премећа и Градина у селу Бањица.

Рекогносцирање је трајало од 2 до 20. новембра и од 5 до 11. децембра 2005. године. Стручну екипу сачињавали су: руководилац Катарина Дмитровић, кустос-археолог, Александра Бабић, археолог-приправник, Војислав Филиповић, археолог Истраживачке станице Петница, Марко Бојовић, фотограф, Марко Андрић, Моника Милосављевић, Милица Веселичић и Вујадин Вујадиновић,

студенти археологије. Консултант је био др Миле Стојић, научни саветник Археолошког института у Београду и мр Дејан Радичевић, асистент Филозофског факултета у Београду.

Одељење за историју

Збирке

Збирке одељења за историју добиле су 240 нових предмета, од којих 20 чине културна добра од великог значаја. Студијску грађу представља 750 фотографија и око 3100 листа архивске грађе.

Резултате рада на попуни збирки прати и нов квалитет у овом послу, захваљујући активностима на враћању културних добара српског порекла из иностранства. Историчар Радивоје Бојовић боравио је у Паризу од 4. до 21. маја 2005. године. Том приликом и у септембру од породица Рош и Жујовић преузете су заоставштине њихових предака, који су својим рођењем или радом везани за Чачак. Ђорђе Рош (1896-1977) и Младен Жујовић (1895-1969) учествовали су као официри Десетог пука у Првом светском рату. Збирке фотографија, одликовања и реалија употпуњене су примерцима које Музеј до сада није имао, а 1915. заоставштинама две изузетне личности из одбране Београда. Остали предмети везани су за породице Крен, Гавровић и Шљивић из Чачка, Поповић из села Вапе и Вуловић из Ивањице.

С посебном пажњом прикупљан је музејски материјал настао током постојања Соколског друштва у Чачку. Пронађен је велики број фотографија везан за његове активности, посебно слетове. Прикупљена грађа везана за период после 1945. односи се на друштвени живот града. Издваја се документација везана за филмске пројекције и телевизијске прилоге из Чачка, емитоване на Телевизији Београд од 1961. до 1976. године.

Настављено је инвентарисање нових аквизиција. Обрађено је 60 предмета. Завршен је рад на обради старе и ретке књиге „Збирке проте Вићентија Поповића и синова” према ISBN(A) стандарду и грађе Соколског друштва у Чачку. Извршене су основне припреме за повезивање у будући информатички систем музеја Србије, за који се опрема и програми очекују у наредној години.

Изложбе у припреми

„Соколи Чачка 1910-1941.” – У току године историчар Милош Тимотијевић завршио је истраживачке послове на теми „Соколи Чачка 1910-1941.” Основну грађу за обраду теме чини музејски фонд Соколског друштва у Чачку. Истраживањима су обухваћени и фондови Факултета за физичку културу и Народне библиотеке у Београду. Рад је због карактера досадашњих истраживања ове теме уједно и мала историја соколства у Србији до Другог

светског рата. Планирана је обрада теме на два нивоа: монографија, пријављена као хабилитациони рад за звање вишег кустоса и каталог изложбе.

„Војвода Степа Степановић 1856-1929” – Поводом стопедесетогодишњице рођења војводе Степе Степановића, припрема се студијска изложба посвећена ратном команданту Друге армије у ратовима 1912-1918. Војвода није рођен у Чачку, али је у њему најдуже живео и постао део његове традиције. Експозиција ће обухватити његов живот и војничку каријеру кроз грађу прикупљену у збиркама Одељења за историју, сачувану у породицама Вељовић и Лучић у Београду, позајмљену из фондова Војног музеја, Историјског музеја Србије, Архива Србије и Архива Војноисторијског института у Београду. Изложбу ће пратити каталог историчара Радивоја Бојовића, који ће имати следећи садржај: уводна студија, каталогски попис експоната и избор из до сада необјављене преписке војводе Степе Степановића, која се чува у породици и Народном музеју у Чачку.

„Прота Вићентије Поповић и синови” (друга година) – Програм истраживања у овој години био је усмерен према архивској грађи за историју приватних библиотека у Србији, идентификацији примерака књига из фонда Поповића у другим библиотекама, прикупљању података о члановима породице Поповић из штампе и архивске грађе. Истраживања у Архиву Србије, Архиву Српске академије наука и уметности и Народној библиотеци Србије у Београду, у Архиву Тимочке крајине у Зајечару и Музеју Крајине у Неготину трајала су 75 дана.

У Историјској збирци Архива Српске академије наука и уметности у Београду идентификована су два рукописа из XVII века, „Номоканон” и „Зборник”, преписан у манастиру Хиландару, који су припадали библиотеци породице Поповић. У Рукописном одељењу Народне библиотеке Србије у Београду пронађени су „Записници дружине лицејске”, чији активни члан је био песник Коста Поповић. У Архиву Тимочке крајине у Зајечару, у заоставштини Стојана Новаковића, сачувана су писма Косте и Вићентија Поповића. Рукописи су микрофилмовани за потребе истраживања и реконструкције првобитног фонда.

На основу досадашњих истраживања утврђено је да библиотека проте Вићентија Поповића и синова припада библиотекама старије традиције. Првобитно је у њој било најмање пет рукописних књига (две из XVII века) и три српске штампане књиге из XVI века. Два рукописа, „Јеванђеље” и „Молитвеник”, били су у фонду Народне библиотеке до 1941. Коначну физиономију библиотека је стекла у XIX веку, тако што су је стварали паралелно Коста Поповић, као студент Лицеја у Београду и чланови његове породице у Жељевици. Захваљујући њиховом интересовању, у библиотеку су доспела и нека старија издања (део „Јеванђеља” из Штампарије у Мркшиној цркви, 1562). После његове смрти 1864, прота Вићентије Поповић спојио је оба дела у једну целину, од које данас недостаје око једна трећина фонда. У данашњем фонду сачувани су примерци књига и из библиотека њихових сродника и пријатеља (академика Пантелије

Срећковића, Симе Протића, Сретена Поповића, Радивоја Филиповића и др.). Почетком XX века библиотеку су поделила на два дела браћа Милош и Милан Поповић. Власник чачанског дела библиотеке прота Михаило Поповић умро је 1985. године и овај део је доспео у збирку Народног музеја у Чачку. Други део библиотеке још увек „живи” у дому Поповића у селу Жежевици. У њен састав је недавно укључена библиотека др Анђелије Поповић, професора Универзитета у Београду.

Истраживања историчара Радивоја Бојовића финансирао је Министарство за културу.

Одељење за историју уметности

Збирка

Извршена је ревизија Збирке примењене уметности. Збирка је добила врло вредан поклон од породице Поповић из Вапе. Састоји се од два сребрна џепна сата марке „Шафхаузен”, који су припадали браћи Дмитру Поповићу (1903-1977) и Милану Поповићу (1905-1989).

Теренска истраживања

Извршен је обилазак ризница у манастирима у околини Чачка и терена у ивањичком крају. У манастиру Ковиљу предмет интересовања је био живопис, а у селу Ерчеге остаци гробљанских црквица-капела.

Изложбе у припреми

„Наивно сликарство из збирке Синише Пауновића” – У Малој галаерији Синише Пауновића у Београду прегледана је збирка наивног сликарства. Направљен је избор за планирану изложбу и урађен каталoшки попис. Породица је опремила слике за излагање.

Одељење за етнологију

Збирка

Одељење за етнологију набавило је 79 нових експоната, од чега су 40 поклони. У улазну књигу унето је 123, а инвентарисано 116 предмета. Документација је допуњена са 30 фотографија и негатива. Извршена је ревизија збирке пешкира, а започета ревизија збирке кошуља и посуђа и допуна фото-документације. Детаљно је прегледан депо и константовано сасвим добро стање у збиркама текстила, а присуство влаге у депоу за дрво и метал. Ишчитивана је литература у оквиру рада на припреми изложбе „Кошуље из етнографске збирке Народног музеја у Чачку”, планиране за 2008. годину.

Крајем године етнологи су припремили упитнике по истраживачким областима и направили увид у постојећу литературу за обимна теренска истраживања „Подјеличка села”. Почетак истраживања планиран је за март 2006. године.

Теренска истраживања

Извршена је ревизија теренских истраживања народног градитељства и надгробних споменика у Горњем и Доњем Драгачеву, у селима Крстац, Вича, Негришори и Гуча. Појединачним истраживањем села у општинама Чачак, Горњи Милановац и Ивањица обухваћена су села Остра, Милићевци, Цагање, Пријевор и Врнчани. Приликом теренских истраживања прикупљен је већи број предмета за попуну збирки. Са Етнографским музејом из Београда направљен је видео-запис обичаја везаних за Белу недељу у селу Остри. За теренску документацију израђено је 29 картона.

Одељење за конзервацију

У току године рађено је на конзервацији предмета из збирки, превентивној заштити, праћењу стања у изложбеним просторијама, депоима и на терену. Конзервирано је укупно 242 предмета.

Конзерваторски третман предузиман је на предметима са листе приоритета и експонатима за изложбе у припреми. Са листе приоритета конзервирано је 68 металних предмета из Одељења за археологију, 9 предмета из Одељења за историју (кожа, метал, текстил), 69 из Одељења за етнологију, од чега 22 припадају поставци у Чолића кући и 4 из Одељења за уметност. Започета је конзервација металних предмета и керамичког материјала са локалитета порта Успења Пресвете Богородице у Чачку.

За изложбу „Пешкири Етнографског одељења Народног музеја у Чачку” конзервирана је комплетна збирка која броји 60 примерака.

Рад на заштити збирке старе и ретке књиге (штампане до 1867) поверен је Народној библиотеци Србије у Београду. Посебна пажња посвећена је повезу књига. Поред мера техничке заштите, сви примерци су микрофилмовани, а микрофилмови претворени у електронски запис, како би истраживачи имали несметани приступ целокупном фонду. Збирка је потпуно конзервирана и смештена у стандардни ватростални ормар.

Рукописне књиге су повучене из сталне поставке, јер услови излагања не омогућавају њихову адекватну заштиту. Праћење стања три рукописа из периода од XIV до XVII века показало је као једино решење замену копијама. Оригинале су прегледали конзерватори Народне библиотеке Србије и сачињен је предрачун за конзервацију и рестаурацију.

Одељење за конзервацију је за потребе других установа извршило заштиту 32 предмета: 2 за Уметничку галерију „Надежда Петровић”, 29 за манастир Рачу

и 1 за манастир Никоље. Учествовало је и у техничкој реализацији изложби организованих у музеју.

Библиотека музеја

Стручна библиотека увећана је за 487 нових наслова: 244 књиге и каталога и 89 наслова стручних часописа из земље и иностранства. Вршена је каталошка обрада нових публикација. Најновија издања Музеја послата су у размену на адресу 105 институција у земљи. Крајем године извршена је комисијска процена вредности библиотеке Музеја. Установљено је да библиотека располаже са 15.900 наслова: 7168 књига и каталога и 8732 свесака часописа у 500 наслова.

Библиотеку, поред радника Музеја, користи већи број истраживача, постдипломаца, студената и ђака. Коришћење библиотечког фонда уређено је Пословником о раду библиотеке. За библиотекарe из суседних музеја и установа културе у граду у децембру 2005. године организована је презентација програма НИБИС за обраду књижног фонда.

Просветно-педагошки рад

Просветно-педагошка делатност одвијала се кроз рад са посетиоцима, представљање нових аквизиција и публикација и редовно информисање јавности о најновијим резултатима рада Музеја. Сталну поставку у Конаку господара Јована Обреновића за девет месеци посетило је 1126 посетилаца: 454 одраслих и 672 деце. Изложбе у Галерији Музеја имале су укупно 4264 посетиоца. Групним посетама, које су у програму имале обилазак Овчарско-кабларских манастира и Чолића кућу у Вранићима, обезбеђивано је стручно вођење и презентација културног наслеђа. Музеј има Интернет презентацију, коју дневно посети око 70 корисника Интернета из целог света.

Публикације Народног музеја су у два наврата представљане чачанској публици. Најпре је из штампе изашла књига Горана Давидовића и Милоша Тимотијевића, „Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја”, књ. 3. Монографију Милоша Тимотијевића „Карневал у Гучи. Сабор трубача 1961-2004.” представили су др Мирослав Јовановић, др Ивица Тодоровић и Никола Стојић 16. септембра 2005. године. У програму је учествовао и трубачки оркестар Вељка Поповића из Злакусе код Ужица, победник на Сабору у Гучи 2004. године.

Поводом деведестогодишњице херојске одбране Београда 6. октобра 2005. године, први пут је у сталну поставку укључена заоставштина Ђорђа Роша и у Галерији изложен легат породице Жујовић. У склопу ове свечаности мати Теодора (Жујовић), историчари Милош Тимотијевић и Радивоје Бојовић представили су „Ратне дневнике и белешке” др Младена Жујовића, који су у пет књига објављени 2004. године.

Публикације Народног музеја наилазиле су на изузетно добар пријем у културној јавности земље. Монографија Делфине Рајић и Милоша Тимотијевића „Манастири Овчарско-кабларске клисуре” представљена је публици у Београду, Ваљеву, Аранђеловцу, Краљеву и Крушевцу. Трећи том монографије „Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја” аутора Горана Давидовића и Милоша Тимотијевића представљен је у Народном музеју у Краљеву. Првог дана Драгачевског сабора трубача у Гучи 1. августа 2005. пред посетиоцима ове манифестације била је историја сабора „Карневал у Гучи. Сабор трубача 1961-2004.”, настала из пера историчара Милоша Тимотијевића, у најбољој европској традицији проучавања појава друштвене историје.

Током године у Галерији Музеја публици су представљене и књиге Николе Стојића, „Драгачевске приче и предања”, Александра Поповића, „Светлости земље”, антологија поезије шеснаест чачанских песника XX века, др Љиљане Чолић, „Пут једног неуспешног министра просвете” и Владимира Димитријевића, „Нови школски поредак”.

Одељење за етнологију у сарадњи са Етнографским музејом из Београда организовало је од 13. до 15. јуна 2005. у Драмском студију Дома културе ревију етно-филмова награђених на међународним фестивалима. Ревиија је наишла на скроман одзив публике. Учествовало је и у реализацији програма Туристичке организације Чачак, Хуманитарне организације „Здраво да сте” и Предшколске установе „Младост”. Ученицима Основне школе „Филип Филиповић” пружило је помоћ у реализацији изложбе „Народно покућство”, за коју су сами прикупили предмете.

Кустоси музеја учествовали су у раду Одбора за обележавање стодеведесетогодишњице Другог српског устанка, значајног за историјско памћење Србије (Милош Тимотијевић и Радивоје Бојовић), два века обнове манастира Вујна (Делфина Рајић), припрему ревијалног издања за Сабор фрулаша у Прислонници (Милош Тимотијевић), организацију Богојављенске литије, Светосавске забаве и Беле недеље (Снежана Ашанин). Локалне телевизије „Чачак” и „Галаксија” редовно су их укључивале у емисије из културе. Средствима информисања припремљене су посебне информације поводом изласка из штампе музејских публикација, завршетка теренских истраживања, доделе награда и признања.

Историчар уметности Делфина Рајић отворила је изложбу уметничке фотографије „Манастир Вујан – молитва дуга 200 година” у парохијском дому Цркве Вазнесења Христовог у Чачку. Историчар Радивоје Бојовић је у Дому ученика у Чачку говорио о другом издању књиге Мирка Поповића, „Историја Ужица”. У Народном музеју у Ужицу отворио је изложбу „Политичке странке у Ужицу до Првог светског рата”. Написани су реферати за категоризацију Конака господар Јована Обреновића у Чачку за културно добро од изузетног значаја и предлог да се Вукова награда за 2005. годину додели Гимназији у Чачку. Етнолог Снежана Ашанин говорила је на отварању изложбе „Пешкири” у Народном музеју у Крагујевцу.

Настављена је сарадња са српским огранком организације EURO Clio из Београда, у циљу приближавања историјских наука средњошколској популацији. Редовно је ажуриран сајт Музеја.

Фотографски атеље

Фотографски атеље радио је документацију у црно-белој техници и дигиталном запису. За Одељење за етнологију израђено је 30 црно-белих негатива и фотографија за документацију и направљено 90 дигиталних фотографија за каталог. Рађене су фотографије за изложбе и учествовано је у њеној техничкој реализацији. Снимане су изложбе и друге манифестације Музеја.

Техничка служба

Велики број разноврсних послова, од бриге о стању радног и магацинског до одржавања изложбеног простора, спада у надлежност ове службе. Бринула је о склањању дела сталне поставке, због отпочињања радова на господар Јовановом Конаку. Остварила је низ успешних решења на техничкој реализацији изложби. У њеној надлежности били су и одговорни послови на паковању и транспорту културних добара, због слања на конзервацију или излагања у другим местима.

Изложбена активност

Стална поставка

Стална поставка Народног музеја затворена је за посетиоце у октобру 2005. године због радова на санацији господар Јовановог Конака. Припремљен је синопсис за допуну поставке и реконструкцију појединих целина.

За посетиоце је затворена етнографска поставка у Чолића кући у селу Вранићима. Због прокишњавања дошло је до оштећења изложених експоната. До санације кровног покривача сви предмети су враћени у Музеј на конзервацију.

Изложбе Народног музеја

У Галерији Народног музеја у Чачку биле су отворене две изложбе из сопственог програма и три позајмљене изложбе. Са Међуопштинским историјским архивом организовано је гостовање изложби: у новембру „Србија у борби против фашизма” из Архива Србије, а у децембру 2005. „Солунски фронт у објективу ратног сликара и фотографа Драгољуба Павловића” из Народног музеја у Ваљево. Гостовање изложбе Ивана Стратимировића „Хиландар на Светој гори” која је приказана у Галерији Народног музеја у Чачку и Горњој

Трепчи, организовано је у сарадњи са Туристичком организацијом Чачка. Изложбе је оба пута отворила Делфина Рајић, историчар уметности.

Изложба Народног музеја „Преслице” аутора Снежане Ашанин била је отворена у фебруару у Народног музеју у Зајечару, а у Музеју рударства и металургије у Бору у априлу 2005. Поставка *„Пешкири Етнографског одељења Народног музеја у Чачку”* аутора Иване Ђирјаковић гостовала је од 7. до 28. децембра 2005. године у Музеју Рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу. Кустос Снежана Ашанин учествовала је у реализацији изложбе поводом стогодишњице постојања КУД „Абрашевић”.

Експонати из праисторијске збирке Археолошког одељења позајмљени су Народног музеју у Београду за реализацију изложбе „Сребро Илира и Келта на централном Балкану”, која је до краја јула 2005. године била отворена у Келтском музеју у Хохдорфу. Две скулптуре из збирке Ликовних уметности позајмљене се Галерији Матице српске у Новом Саду за изложбу „Ђока Јовановић 1861-1953”.

Народни музеј је уступио свој изложбени простор и помогао реализацију годишњих изложби уметничких удружења „Естет” и „Сага”, које је отворила Делфина Рајић. У Галерији су биле отворене и изложбе поводом Дана фотографије у Србији, „Акт фото” и „Лица и ликови” и изложба полазника Центра за ликовно стваралаштво деце и младих.

„22. Дечји мајски салон” – Почетком 2005. године радило се на припреми „22. Дечјег мајског салона”. Ученицима основних школа предложено је да сликају на тему „Вода и ми” и тако допринесу бризи за очување најзначајнијег извора живота на Земљи. Рад је обухватао обилазак школа, консултације са наставницима, преузимање и избор радова. Ова ликовна смотра окупила је 17 школа са територије општина Чачак, Лучани и Горњи Милановац. Од 923 рада, који су пристигли на конкурс, за излагање је одабрано 570. Изложба је реализована у другој половини маја. На свечаном отварању Основна школа „Прељина” из села Прељине награђена је за најбољи избор радова, а појединачне награде добило је десет учесника.

„Пешкири Етнографског одељења Народног музеја у Чачку” – Изложбом је представљен пешкир, као важан део женске домаће радиности кроз врсте материјала, технике ткања, вез, орнаментуку и основне функције које је имао у животу човека. Изложени примерци потичу са територије општина Горњи Милановац, Ивањица, Лучани, Крагујевац, Нова Варош, Петровац на Млави, Сјеница, Чачак и Шабац. Каталог изложбе аутора Иване Ђирјаковић садржи уводни текст и каталогски попис изложених експоната. Отворена је на Дан Музеја, 30. августа 2005. године.

„Дарови Народног музеју” – У серији малих изложби представљани су у два наврата резултати рада на враћању културних добара српског порекла из Француске. Публика је имала прилику да види најзначајније експонате из заоставштине породица Рош и Жујовић.

Заоставштину капетана Ђорђа Роша чини грађа од 1830. до 1977. године: писма кнеза Милоша Обреновића, кнегиње Љубице Обреновић, дневник генерала Лазара Петровића из 1901. године, чибук од сребра турског паше који је предао Скопље 1912, одликовања, златан ланац са минијатурама, одликовања, ручни сат, печат, албуми фотографија, књиге и архивска грађа. Његове ћерке Инга, Татјана и сестра Јелена даровале су ове драгоцене предмете Музеју града у коме је било седиште његовог ратног пука.

Збирку породице Жујовић, једне од најугледнијих српских грађанских фамилија, чине старе и ретке књиге, графике, фотографије, архивска грађа и лични предмети академика Јована Жујовића, професора др Ђорђа Жујовића и др Младена Жујовића. Припадају периоду од средине XVIII века до 1946. године. Из Првог светског рата сачувана су одликовања са повељама, питомачка шпада и матрикула поручника Младена Жујовића, а из Другог ручни сат, дар генерала Драгољуба Михаиловића маја 1943, када је упућен за команданта Југословенске војске у западној Босни, Лици и Далмацији. Дар су Данице Жујовић из Париза, др Јеврема Жујовића из Версаја и мати Теодоре из манастира Градца.

„Драгачевци под барјаком војда Карађорђа и Милоша Обреновића” – Изложба је припремљена поводом стодеведесетогодишњице Другог српског устанка. Отворена је у Гучи за време трајања Драгачевског сабора трубача у Центру за културу, спорт и туризам општине Лучани.

Учешће на научним скуповима

Кустоси Народног музеја учествовали су на научним скуповима, од којих је један био међународни. Теме реферата су формулисане на основу нових резултата у истраживачком раду, који доносе сасвим нове податке, употпуњују или коригују досадашња знања из тих области.

На научном скупу „Природне и математичке науке код Срба”, у организацији Српске академије наука и уметности, огранка у Новом Саду, Матице српске и Природно-математичког факултета у Новом Саду, 20-22. јуна 2005. године Радивоје Бојовић је прочитао реферат „Геодетски радови у Србији поручника Есена 1830. године”.

На научном скупу „Драгиша Васић, живот и дело” у организацији Музеја Рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу, 26. и 27. септембра 2005. године учествовала су два кустоса. Радивоје Бојовић је прочитао реферат „Књижевник Драгиша Васић, сабљом и пером”, а Милош Тимотијевић, „Драгиша Васић и Српски глас. Један недовршени национални пројекат”. На исте теме говорили су и 30. новембра 2005. године на трибини „Драгиша Васић (1885-1945) – портрет утуљене историје” Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис” у Чачку.

На научном скупу „Браничево у војној историји”, у организацији Историјског архива у Пожаревцу 25. октобра 2005. године, Радивоје Бојовић је прочитао реферат „Александар Григорјевич Розелион Сашаљски у Браничеву 1830. године”.

На научном скупу посвећеном народној медицини у Гамзиградској бањи, 27. маја 2005. године, Снежана Ашанин је учествовала са стручним радом „Вода у етнопревенцији”.

Публикације музеја

1. Делфина Рајић, *22. дечји мајски салон*, Чачак, 2005.
2. Зборник радова Народног музеја, књ. XXXIV, Чачак, 2004.
3. Милош Тимотијевић, *Карневал у Гучи. Сабор трубача 1961-2004*, Чачак, 2005.
4. Ивана Ђирјаковић, *Пешикири из етнолошке збирке Народног музеја у Чачку*, Чачак, 2005.

Кадрови

Народни музеј има 18 радника: 8 кустоса, једног конзерватора, два музејска водича, по једног књижничара, пословног секретара, препаратора, техничког сарадника, фотографа и два помоћна радника.

За директора Музеја Скупштина општине Чачак именовала је 18. априла 2005. историчара уметности Делфину Рајић, музејског саветника.

На радно место археолога, од 3. новембра 2005. примљена је Александра Бабић као волонтер-приправник.

Радни однос је престао вишем кустосу Лидији Никитовић 11. октобра 2005. године, због одласка у пензију.

Кустос Катарина Дмитровић уписала је другу годину на постдипломским студијама на Филозофском факултету у Београду. За тему магистарског рада пријавила је тему „Бронзано доба у чачанском крају”. У току године кустоси су присуствовали састанцима Музејског друштва Србије и његових секција.

Библиографија радника Музеја

Посебна издања

1. Милош Тимотијевић, *Карневал у Гучи, Сабор трубача 1961-2004*, Чачак, 2005.
2. Делфина Рајић - Милош Тимотијевић, *Ризница прошлости. Овчарско-кабларска клисура и њени манастири*, Чачак, 2005.

Студије, чланци, прилози

1. Невенка Бојовић, *Чолића конак из 1864. године у Вранићима код Чачка*, Зборник радова Народног музеја, књ. XXXIV, Чачак, 2004, стр. 53-62.
2. Радивоје Бојовић, *Покушај оснивања библиотеке у Чачку*, Глас библиотеке, св. 11, Чачак, 2005, стр. 59-64.
3. Катарина Дмитровић, *Праисторијска некропола под хумкама на локалитету Бабињак у Доњој Краварици*, Зборник радова Народног музеја, књ. XXXIV, Чачак, 2004, стр. 9-20.

Делфина РАЈИЋ, директор Народног музеја, Чачак

4. Делфина Рајић - Милош Тимотијевић, *Манастир Сретење, Зборник радова Народног музеја*, књ. XXXIV, Чачак, 2004, стр. 35-52.
5. Милош Тимотијевић, *Борба традиција: називи улица у Чачку 1893-2005*, Зборник радова Народног музеја, књ. XXXIV, Чачак, 2004, стр. 75-106.
6. Ивана Ђирјаковић, *Чардаци - гостинске куће западне Србије*, Зборник радова Народног музеја, књ. XXXIV, Чачак, 2004, стр. 63-67.
7. Снежана Шапоњић-Ашанин, *Дар и даривање у чачанском крају*, Зборник радова Народног музеја, књ. XXXIV, Чачак, 2004, стр. 129-156.

Каталози

1. Делфина Рајић, *22. дечји мајски салон*, Чачак, 2005.
2. Ивана Ђирјаковић, *Пешкири из етнолошке збирке Народног музеја у Чачку*, Чачак, 2005.

Кустоси Музеја су у оквиру рада на популаризацији музејске делатности краће прилоге објављивали у листовима „Дисово пролеће“, „Љубић“, „Гимназион“ и „Пољопривредни календар“.

Награде и признања

Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ из Чачка доделила је награду „Даница Марковић“ Народног музеју и монографију „Манастири Овчарско-кабларске клисуре“ прогласила за издавачки подухват у 2004. години.

Општина Чачак и Црквена општина Чачак доделили су Захвалницу Народног музеју 19. јануара 2005. године за учешће у организацији Богојављенске литије.

Удружење Чачана у Београду доделило је Повељу „Лука Васићић“ Народног музеју 14. децембра 2005. године за допринос афирмацији Чачка и околине и остваривању циљева Удружења.

Организација „Пријатељи деце Србије“ из Чачка доделила је „Признање за дугогодишње залагање у раду са децом и остваривању дечјих права“ Народног музеју 14. децембра 2005. године.

Музејски саветник Делфина Рајић и кустос Милош Тимотијевић добили су две угледне награде за монографију „Манастири Овчарско-кабларске клисуре“: Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“ из Чачка доделила им је награду „Даница Марковић“, а Музејско друштво Србије награду „Михаило Валтровић“ 18. маја 2005. године за музеолошки рад.

Кустосу Милошу Тимотијевићу, коаутору трилогије „Затамњена прошлост. Историја равнатораца чачанског краја“ и Горану Давидовићу, архивисти Међуопштинског историјског архива у Чачку, додељена је награда „Драгиша Кашиковић“ у Београду 15. јуна 2005. године.

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У 2005. ГОДИНИ

СР

